aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

MAART 2016

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 36, nr. 1

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging "Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792" over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Evacués op de oprit van de Rijnbrug, Arnhem
(Gelders Archief, Fotocollectie Tweede Wereldoorlog 1560 – 4322)

Een vergeten slagveld: de Slag om Arnhem-Zuid 1944 (deel 1)

Frank van Lunteren

Anno 2016 is het ruim zeventig jaar geleden dat Operatie Market Garden plaatsvond. De strijd in en rond de Gelderse hoofdstad is sindsdien ook wel bekend als 'de Slag om Arnhem'. Het verhaal van de parachutisten van luitenant-kolonel John Frost en de burgers ten noorden van de verkeersbrug heeft veel aandacht gehad in de naoorlogse literatuur.
*Lange tijd is daarbij onderbelicht gebleven wat er in Arnhem-Zuid gebeurde voor en tijdens de gevechten rondom de brug. Wat hebben de Duitsers daar gedaan? Welke gevolgen had dit voor de burgerbevolking? Dit eerste artikel in een kleine reeks gaat over de aanloop naar de slag en gebeurtenissen op 17 september 1944.**

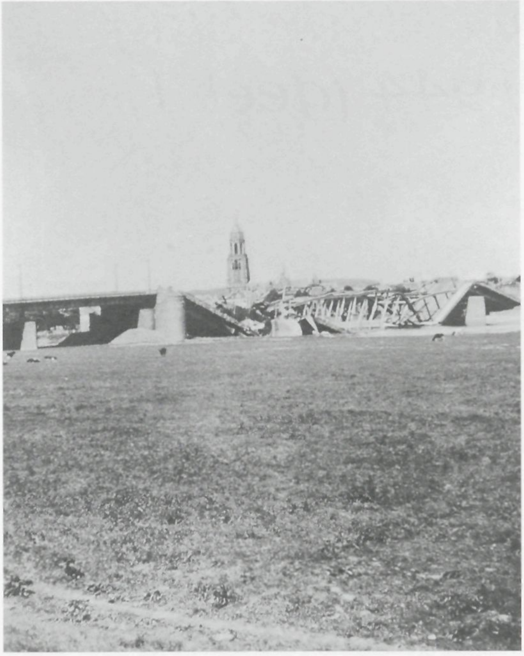
Arnhem-Zuid 1935 – 1944
Rond 1930 was een nieuw uitbreidingsplan opgesteld door de gemeente Arnhem waarbij een stadswijk ten zuiden van de Rijn werd gepland. Dit werd Arnhem-Zuid, gelegen in de polder Malburgen. Na de bouw van de verkeersbrug in 1935 verliep de aanleg voorspoedig. De wijk telde rond de 1000 woningen in de zomer van 1944.[1] Met het opblazen van de verkeersbrug door het Nederlandse leger op 10 mei 1940 raakten de bewoners niet alleen een vaste oeververbinding kwijt, maar ook de toevoer van gas en water. Klachten stroomden binnen bij de gemeente Arnhem in de tweede helft van mei 1940. Veel mensen hadden geen petroleumstel of kookfornuis, dus het bereiden van een warme maaltijd was vrijwel onmogelijk geworden. Deze problemen werden in de zomer verholpen.[2]

Wagen met aanhanger met reclamebord 'Kom wonen in Arnhem-Zuid', 1937. Blik op Huissensestraat hoek Orchislaan. Geheel links is de Nijmeegseweg richting de gloednieuwe Rijnbrug. (Gelders Archief 1501-04–4503)

Woningen die in mei 1940 nog leeg stonden werden voor het overgrote deel toegewezen aan Rotterdamse gezinnen die door het Duitse bombardement van deze stad hun huis waren kwijt geraakt. Maar de voorzieningen bleven er mager, ook nadat eerst een gratis veerpont was aangelegd en de verkeersbrug op 21 december 1943 was hersteld. Gemotoriseerde voertuigen mochten vanaf toen over de brug rijden en in het voorjaar van 1944 ook voetgangers.

Er was slecht één huisarts, dokter Johan Drost, die sinds 1940 met zijn gezin aan de Orchislaan 38 woonde. Ook was er één hotel, het Rijnhotel aan de Huissensestraat 3. Verder waren er enkele winkels en lagere scholen. Een EHBO-hulppost ontbrak, het Rode Kruis wees de medische zorg voor

Opgeblazen Rijnbrug gezien vanuit Arnhem-Zuid, mei 1940. (Gelders Archief 1560-1963).

Arnhem-Zuid logischerwijs toe aan dokter Drost.[3] Een benzinestation van Shell was gevestigd aan het De Monchyplein aan de zuidkant van de brugoprit. Daar dichtbij stond het houten hulpkerkje van de Hervormde Gemeente. Aan de oostzijde van de wijk stond de Rooms-Katholieke Sacramentskerk, die in september 1941 werd voltooid. De enige bakker, W.G.A. van Mook, was gevestigd aan de Distellaan 9. Het stadsdeel was duidelijk nog in opbouw.

Van direct zichtbaar oorlogsgeweld was in Arnhem-Zuid geen sprake, totdat in de middag van 22 februari 1944 de Amerikaanse luchtmacht bommen afwierp boven de gasfabriek. De branden en rookwolken op de noordelijke oever waren goed waarneembaar en vier blindgangers sloegen kraters in de uiterwaarden ten noorden van de Malburgse Bandijk. In de Haagdoornstaat en de Wilgenlaan in het westelijke deel van Arnhem-Zuid vielen voltreffers, zij richtten veel schade aan.

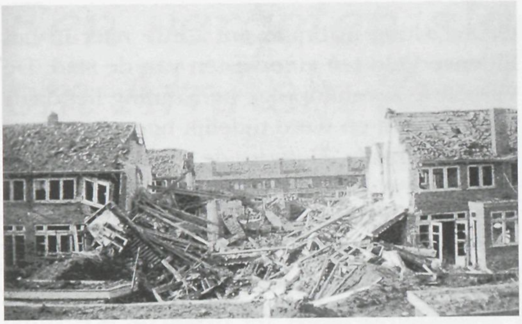
Op 17 juni 1944 werd een Lancaster bommenwerper van het 419de Squadron Royal Canadian Air Force (RCAF) 's nachts aangeschoten door een Duits jachtvliegtuig. Het toestel vloog in brand en stortte neer in het Eldense Veld ten zuidwesten van de stad. De Canadese zevenkoppige bemanning liet daarbij het leven en werd tijdelijk begraven naast de Nederlands Hervormde Kerk te Elden. Het incident bracht de oorlog dichter bij het stadsdeel Arnhem-Zuid.

Britse fotoverkenningsvluchten

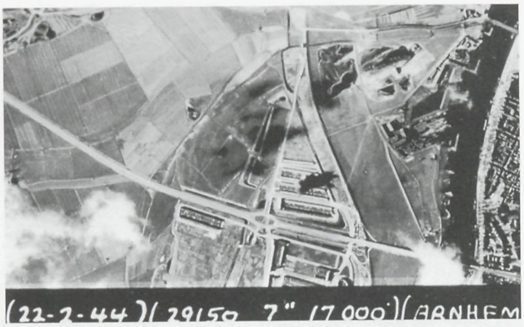
Toen kwam 'Dolle Dinsdag', 5 september. Duitse troepen trokken ogenschijnlijk verslagen terug over de verkeersbrug naar het noorden. Geruchten over de bevrijding van Breda, Eindhoven en Roermond gaven de Arnhemmers hoop. Maar de geallieerde opmars bleef steken in het noorden van België door gebrek aan brandstof en andere bevoorrading. De brugwachters in Arnhem – oudere Duitse soldaten – bleven op hun post.

Op 6 september 1944 steeg *Flight Lieutenant* (Eerste Luitenant) Lionel H. Scargill van het 541ste Squadron Royal Air Force (RAF) 's middags op vanaf vliegbasis RAF Benson met zijn Supermarine Spitfire PR Mk XI verkenningsvliegtuig. Hij was die dag de vierde verkenner die op klaarlichte dag foto's moest maken van de bruggen over de Rijn bij Arnhem.[4] Scargill was een half jaar eerder onderscheiden met het *Distinguished Flying Cross* – de op één na hoogste Britse medaille – voor eerdere solo verkenningsvluchten boven Duitsland.[5] Ook op deze vlucht bleek de moed van de piloot uit de diverse foto's die hij vanuit westelijke richting laagscherend over de Rijn maakte. De schipbrug en de verkeersbrug zijn beide duidelijk te onderscheiden. Tussen de eerste en tweede brugpijler op de zuidelijke Rijnoever – gerekend vanaf de rivier – zijn springladingen zichtbaar. Scargill maakte tevens loodrechte opnamen van Arnhem vanuit een hogere positie.

Scargills foto's heb ik vergeleken met luchtfoto's van respectievelijk 12, 18 en 19 september 1944. Opvallend is dat bij de hoogspanningsmast ten zuidoosten van de Rijnbrug op 6 september nog geen geschutsopstelling kan worden ontwaard. Wel is een batterijopstelling te zien even ten noorden van het gymlokaal van de Openbare La-

Gevolgen van het geallieerde vergissingsbombardement in de Hazelaarstraat van 22 februari 1944. Foto gemaakt door H.W. Smink. (Gelders Archief 1560-1982).

Amerikaanse luchtfoto van Arnhem-Zuid van 22 februari 1944. De zwarte wolk geeft duidelijk aan waar de de bommen insloegen in Malburgen. (Gelders Archief 1560-4774).

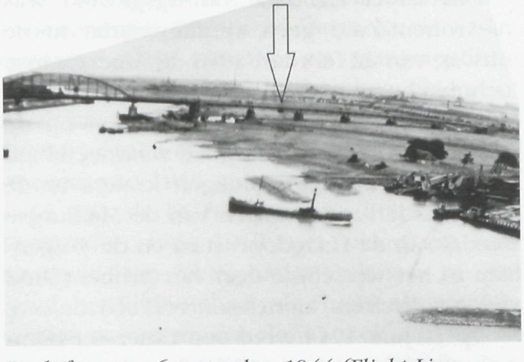
gere School aan de Graslaan. Verder naar het oosten is een duidelijk grotere concentratie van luchtafweerkanonnen waarneembaar in de vorm van een rechthoekige stelling aan de zuidkant van de Huissensestraat – ongeveer op de plek van de huidige Kalmoesstraat en de Wederikstraat. Deze luchtafweereenheden ontbreken op Britse luchtfoto's van 26 maart 1944.

Drie interessante foto's in het Gelders Archief, gemaakt door een onbekende bewoner van de Johan de Wittlaan in de eerste septemberdagen van 1944, tonen Duitse vrachtwagens die met kleinere en grotere luchtafweerkanonnen richting het centrum van Arnhem rijden. Een van de kanonnen is een 88mm geschut. Dit type kanon is op de luchtfoto's van 12 september en daarna te zien naast de eerder genoemde hoogspanningsmast. De drie foto's en diverse dagboekfragmenten van inwoners tonen aan dat de Duitsers hun luchtafweerposities rondom de Arnhemse bruggen aan het versterken waren en alles behalve terugtrokken. De vraag rijst of de fotoverkenningsvluchten de Duitsers onbedoeld hebben aangemoedigd om hun luchtafweer te versterken. Waarschijnlijk zijn de voertuigen en kanonnen van de foto's onderdeel van de *gemischte Flak Abteilung 591*.

Gemischte Flak Abteilung 591

Er waren zeven luchtafweerstellingen, gelegen naast achtereenvolgens de spoorbrug bij Oosterbeek bij de steenfabriek in de Rosandepolder, in het dorp Elden, bij de Steenfabriek Meijnerswijk, bij de Rijnbrug in Arnhem, bij de Graslaan, bij de Huissensestraat en bij de IJsselbruggen bij Westervoort. Zij werden bemand door kanonniers van de *gemischte Flak Abteilung 591*. Zoals de Duitse benaming aangeeft, beschikten de verschillende batterijen (groepen van zes kanonnen) over zowel 20mm als 37mm, 75mm en 88mm kaliber luchtdoelgeschut. De afkorting Flak staat voor *Fliegerabwehrkanone* (luchtafweergeschut). Eén batterij werd op 12 september in Apeldoorn uit verschillende *Luftwaffe* soldaten geformeerd. Deze batterij werd twee dagen later bij Deelen gelegerd.[6]

De *gemischte Flak Abteilung 591* van *Major* Alfred Majewski maakte met vier andere afdelingen deel uit van *Oberstleutnant* Erich Köhlers *8. Flak-Regiment*. Dat regiment

Luchtfoto van 6 september 1944 (Flight Lieutenant Lionel Scagill). Let op de springlading aan de zuidkant. (Gelders Archief 1560-1806)

Overzicht gemischte Flak Abteilung 591		
Commandant:	*Major* Alfred Majewski	
Eenheid	Gevormd uit	Locatie
Batterie 1./591	RAD 4/216	Elden
Batterie 2./591	RAD 6/214	Meinerswijk
Batterie 3./591	RAD 11/212	Deelen
Batterie 4./591	RAD 1/208 (vermoedelijk)	Graslaan?
Batterie 5./591	RAD 6/212	Westervoort (IJsselbruggen)
Batterie 6./591	RAD 6/212	Huissensestraat?

16. Flak-Division	*Generalmajor* Friedrich-Wilhelm Deutsch
19. Flak-Brigade	*Oberst* Werner Huck
8. Flak-Regiment	*Oberstleutnant* Erich Köhler (in oktober 1944 vervangen door *Major* Alfred Majewski)
Flak-Abteilung 591	*Major* Alfred Majewski

was met twee andere regimenten ingedeeld bij de *19. Flak-Brigade* van *Oberst* Werner Huck, die weer een belangrijke component was van een grotere overkoepelende luchtverdedigingsgroep, de *16. Flak Division* van *Generalmajor* Friedrich-Wilhelm Deutsch. Het divisiehoofdkwartier van Deutsch was gevestigd in het Utrechtse dorp Huis ter Heide.[7] De divisie van Deutsch was door de geallieerde opmars in de zomer richting de Nederlandse grens teruggetrokken. Een reorganisatie en herpositionering van onderdelen was begin september 1944 dan ook in volle gang. Voornamelijk langs de Lek, Rijn en Waal werden de batterijen op nieuwe strategische plaatsen opgesteld.[8] Er werd nauw samengewerkt met de Luftwaffe radarpeilstations van o.a. Gorinchem en vliegveld Deelen.

Oorspronkelijk behoorden de jeugdige kanonniers, vaak niet ouder dan 18 jaar, tot een groep van de Reichsarbeitsdienst (RAD) die vervolgens werden omgenummerd tot Flak-batterijen. Door hun jeugdige enthousiasme om een geallieerd vliegtuig neer te schieten werden ook fouten gemaakt. Een stuk luchtafweergeschut in Elden van 1./591 (RAD Abteilung 4 van de 216de Gruppe oftewel RAD 4./216) haalde op 12 september een gloednieuwe Duitse straaljager Me-262A neer. De piloot, *Unteroffizier* Herbert Schauder, kwam daarbij om het leven.[9]

Een *Oberstfeldmeister* voerde met een staf een Flak batterij aan die bestond uit bijna 200 (onder)officieren en manschappen. Er waren vijf vuurmondpelotons van elk drie stukken geschut. De lichte batterijen hadden 20mm geschut, maar zwaardere batterijen hadden zwaardere kaliber kanonnen. Een kanonniersgroep bestond uit een *Geschützführer* en vier *Kanoniere*. Elk kanon werd gesteund door een zoeklicht, bemand door een *Werferführer* en weer vier *Kanoniere*.

De 5. Batterie was geplaatst bij de IJsselbruggen bij Westervoort, terwijl de 6. Batterie (voormalige RAD-Batterie 6./212) in Arnhem-Zuid werd gelegerd, net als RAD-Batterie 1./208, waarvan de auteur aanwijzingen heeft dat ze zijn omgenummerd tot 4./591. Bij in Arnhem-Zuid begraven Duitse gesneuvelden zijn in ieder geval naamplaatjes gevonden met de RAD nummers 6./212 en 1./208.

Volgens een schetsmatige kaart van de Duitse verdedigingswerken in en rondom Elden,

Duitse vrachtwagen met een groot luchtafweerkanon op de Johan de Wittlaan, begin september 1944. (Gelders Archief 1560-2907).

die op 13 september 1944 werd vervaardigd door een anonieme verzetsman, waren er een paar honderd Duitsers aanwezig:

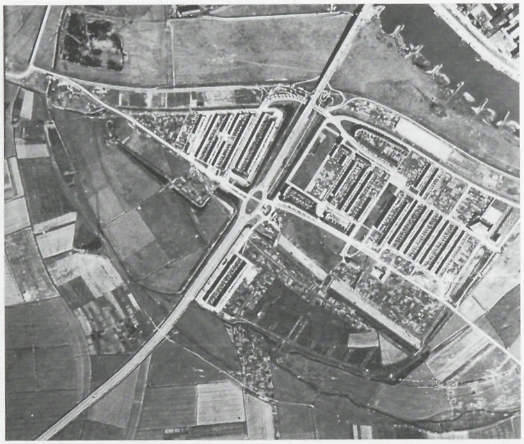
In en om Elden schat ik dat [er] *ongeveer 400 man liggen (bediening luchtdoelbatterijen inbegrepen). Lijken mij uitsluitend dekkingstroepen voor gedeelte nieuwe weg* [bedoeld wordt de in aanbouw zijnde snelweg naar Nijmegen]. *Zijn voor zover ik kon constateren niet in het bezit van zware wapens of artillerie. Buiten de luchtdoelbatterijen is hier nog nergens geschut in stelling (ook geen veldstellingen).*[10]

In Huize Voorburg aan de Drielsedijk huisden volgens dezelfde bron zo'n 40 Duitsers, terwijl nog eens 50 in Huize Oosterveld waren ingekwartierd. Het huis van de familie Velgersdijk, het fraaie Huize Westerveld, was vooralsnog niet gevorderd.

Een Arnhemse verzetsgroep blies in de nacht van 13 op 14 september een deel van de spoorlijn Arnhem-Nijmegen op ter hoogte van de huidige stadswijk De Laar West.[11] De volgende nacht werd in het noordelijke stadsdeel het spoorwegviaduct Schaapsdrift van de spoorlijn Arnhem-Zutphen opgeblazen. Als represaille werd bekend gemaakt dat de daders van deze tweede aanslag tot zondag 17 september uiterlijk 12.00 uur de tijd hadden om zich aan te geven, anders zouden tien gijzelaars worden doodgeschoten.[12]

Het Typhoon bombardement van 17 september

Voorafgaande aan de Britse luchtlandingen tijdens Operatie Market Garden voerden geallieerde vliegtuigen inleidende bombardementen uit om onder meer het Duitse luchtdoelgeschut in en rond Arnhem uit te schakelen. De 27-jarige Nederlandse *Flying Officer* Robbert J.E.M. van Zinnicq Bergmann diende als Hawker Typhoon-piloot bij het Britse 181ste Squadron van de RAF. De wapenspreuk van deze eenheid was *Irruimus vastatum*: 'we stormen binnen en vernietigen'.[13] Het 137ste, 181ste, 182ste en 247ste Squadron vormden samen de 124ste Wing onder leiding van *Wing Commander (Wing-Co)* Christopher 'Kit' D. North-Lewis. Een Hawker Typhoon Mk.IB was een eenpersoons jachtvliegtuig dat ook als kleine duikbommenwerper kon worden ingezet. Het toestel beschikte over vier ingebouwde 20mm kanonnen – twee in elke vleugel – en acht raketten die als salvo of in paren kon worden afgevuurd.

Luchtfoto van 12 september 1944. De grote Flak-stelling is rechtsonder te zien. (RAF)

De 124ste Wing moest drie luchtafweerposities ten zuiden van de Rijn bombarderen: zes Franse 75mm kanonnen van Batterie 2./591 ten zuidwesten van de Steenfabriek Meijnerswijk, het luchtafweergeschut bij de openbare lagere school aan de Graslaan van Batterie 4./591 en de grote rechthoekige Flakstelling aan de zuidkant van de Huissensestraat. De aanval zou persoonlijk worden geleid door North-Lewis, die besloot om met zijn oude 181ste 'Jersey' Squadron mee te vliegen.

Het 137ste Squadron werd vertegenwoordigd door *Flight Lieutenant* Doug G. Brandreth en zeven piloten; het 181ste Squadron door *Wing Commander* North-Lewis, de Noorse *Flying Officer* Hans R. Isachsen van het 137ste en *Flying Officer* Van Zinnicq Bergmann met negen andere piloten; *Squadron Leader* Gerald J. Gray en elf piloten van

Rangenoverzicht	
F/Lt	*Flight Lieutenant*
F/Sgt	*Flight Sergeant*
P/O	*Pilot Officer*
S/Ldr	*Squadron Leader*
W/C	*Wing Commander*
W/O	*Warrant Officer*

Overzicht van de 44 Typhoon piloten die op 17 september 1944 in actie kwamen.					
Eenheid	Achternaam	Voornaam	Initiaal	Rang	Gefilmd 16mm
137 Squadron	Brandreth	Doug	G.	F/Lt	Nee
137 Squadron	Butler +	Alexander	H.O.	Sgt.	Nee
137 Squadron	Colton	John	-	W/O	Nee
137 Squadron	Egley	Richard	A.	W/O	Nee
137 Squadron	Guttridge +	David	W.	F/O	Nee
137 Squadron	Pederson	Martin	P.	P/O	Nee
137 Squadron	Short	Walter	H.B.	F/Lt	Nee
137 Squadron	Shemeld +	James	A.D.	W/O	Nee
137 Squadron (vloog met 181)	Isachsen (Noorse piloot)	Hans	R.	F/O	Nee
181 Squadron	North-Lewis	Christopher	D.	W/C	Nee
181 Squadron	Bergmann*	B.	-	F/O	Nee
181 Squadron	Clubley	George	-	P/O	Ja
181 Squadron	Crawford +	David	R.	F/Lt	Nee
181 Squadron	Don Fox	John	A.	F/Lt	Nee
181 Squadron	Guest	Doug	W.D.	F/O	Nee
181 Squadron	Hanna	Kenneth	C.	P/O	Ja
181 Squadron	Jenkins	James	E.	F/Lt	Nee
181 Squadron	Martin	J.	-	F/O	Nee
181 Squadron	Murray	Douglas	-	F/Lt	Ja
181 Squadron	Shearburn +	Derick	R.G.	F/O	Ja
182 Squadron	Gray	Gerald	J.	S/Ldr	Nee
182 Squadron	Blue	Ian	A.C.	F/Sgt	Nee
182 Squadron	Edwards +	Thomas	S.	F/Sgt	Nee
182 Squadron	Entwistle	Thomas	-	F/O	Nee
182 Squadron	Kinsey	H.	G.	F/O	Nee
182 Squadron	Lethaby	Arthur	H.	W/O	Ja
182 Squadron	McBean	B.	-	F/O	Ja
182 Squadron	Price	Ray	-	F/Sgt	Nee
182 Squadron	Sievwright +	Norman	G.	P/O	Nee
182 Squadron	Strong	Philip	H.	F/Lt	Nee
182 Squadron	Weeks	Wylie	M.	F/Lt	Nee
182 Squadron	Whitamore	John	A.	F/O	Nee
247 Squadron	Stapleton	Basil	G.	S/Ldr	Ja
247 Squadron	Bryant	John	H.	F/Lt	Ja
247 Squadron	Croft	Michael	G.S.	W/O	Nee
247 Squadron	Crossley	J.	L.	F/Lt	Nee
247 Squadron	Jones	S.	S.	W/O	Nee
247 Squadron	Langston +	Paul	-	F/Lt	Nee
247 Squadron	Lowes +	William	J.L.S.	P/O	Nee
247 Squadron	Meechan	John	A.D.	F/Sgt	Ja
247 Squadron	Palmer	F.	J.H.	F/Lt	Nee
247 Squadron	Pincombe	J.	A.	P/O	Nee
247 Squadron	Walker-Lutz +	Robert	W.	F/O	Ja
247 Squadron	Williams	S.	L.	W/O	Nee

*) Robbert van Zinnicq Bergmann, die een ingekorte naam gebruikte om Duitse represailles tegen zijn familie bij gevangenname te voorkomen. Hij was immers een gezochte Engelandvaarder.

+) Na 17 september 1944 omgekomen bij een andere missie.

Typhoon piloten van het 181 Squadron RAF op 22 september 1944 in Eindhoven. Tweede van links staat de Canadese piloot Kenneth G. Hanna, één van de tien vliegers die ook een camera opname maakte van het eerste bombardement van de Slag om Arnhem. (Foto collectie Kenneth G. Hanna)

het 182ste Squadron en tenslotte *Squadron Leader* Basil G. Stapleton met elf piloten van het 247ste Squadron.[14] Deze laatste groep zou in twee delen opereren: *Flight Lieutenant* John H. Bryant en drie piloten zouden alleen de Flakstelling bij Steenfabriek Meijnerswijk aanvallen, terwijl de rest de andere twee doelen zou bestoken.

Tien vliegers vlogen in Typhoons met ingebouwde 16mm filmcamera's die de aanval vastlegden.[15] De aanvliegtijd van vliegveld Melsbroek naar Arnhem werd geraamd op vijfentwintig minuten. Tweeëndertig Mosquito bommenwerpers van de 107de en 613de Squadrons uit Engeland zouden in een tweede aanval Arnhem-Noord aanvallen. Een Mosquito fotoverkenner zou daarna opnames maken van de toegebrachte schade.

'De bedoeling was,' herinnerde Van Zinnicq Bergmann zich later, *'dat alle escadrilles* [squadrons] *min of meer tegelijk de aanval zouden inzetten op de batterijen die stonden opgesteld ten zuiden van de stad, om daardoor geconcentreerd vuur van de vijand te voorkomen.'*[16]

Groot-Brittannië kende in de zomer van 1944 de dubbele Britse zomertijd. Dit betekende dat men twee uur voorliep op de Greenwich tijdzone. Maar om 01.00 uur in de nacht van 16 op 17 september werd teruggeschakeld naar de enkele Britse zomertijd.[17] Daardoor liep de zomertijd nog maar één uur voor op de standaard Greenwich tijdzone, maar voor de Britse eenheden op het Europese continent zoals de Typhoon squadrons betekende dit dat ze een uur voorliepen op de Duitse tijdzone in Nederland.

Om 10.50 uur Britse tijd begonnen de eerste van 44 Typhoons op te stijgen vanaf de luchtmachtbasis Melsbroek bij Brussel. Van Zinnicq Bergmann vond het bijzonder om weer boven Nederlands grondgebied te vliegen:

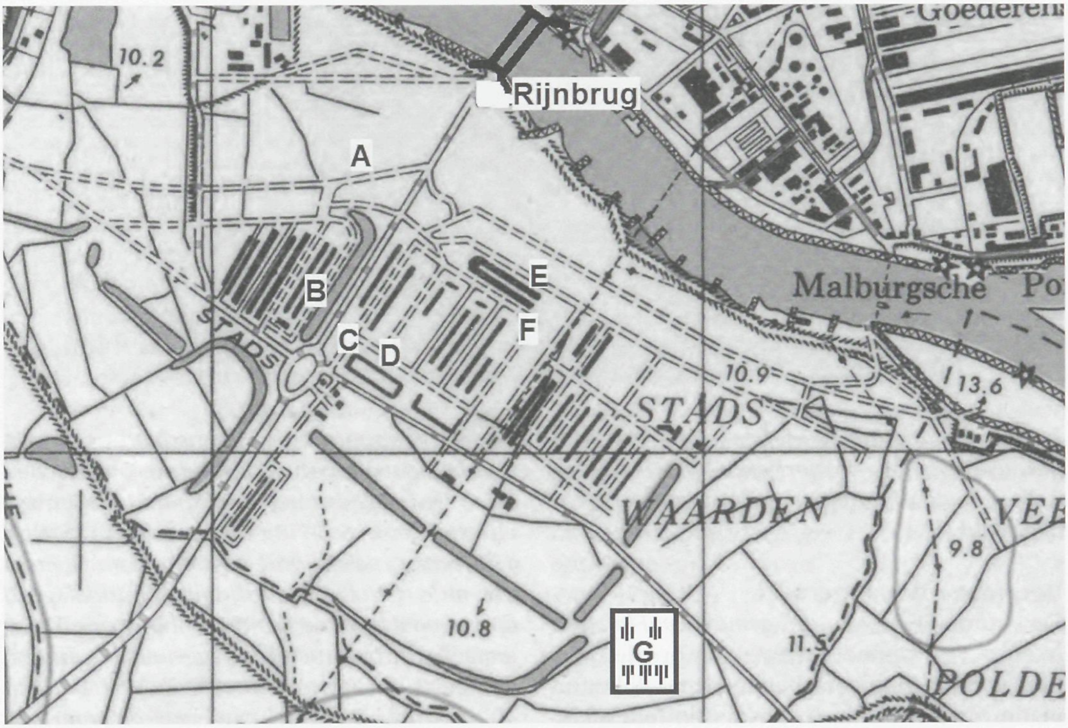
Bij het Albertkanaal konden wij duidelijk de lichtflitsen van de artillerie zien. Wij vlogen Brabant binnen en ik kon het niet laten om van tijd tot tijd te kijken waar we waren. Links in de verte kon ik Den Bosch, mijn geboortestad, duidelijk zien liggen.... (....). De bruggen bij Grave en Nijmegen kwamen in zicht. Het was nauwelijks voor te stellen dat in dat nu zo rustige landschap over enkele uren de oorlog, met al zijn geweld, zou toeslaan. Wij gingen dat geweld inluiden en de escadrilles gingen geleidelijk verder uit elkaar toen wij boven Nijmegen waren, ieder op weg naar hun opgekregen doelen.[18]

Ooggetuigen

Een van de eerste Arnhemmers die de vliegtuigen opmerkten was Wilhelmina Schouten van de Luchtbeschermingsdienst, die de dag ervoor naar Reeth was gefietst om melk en fruit te halen. Door een lekke band was ze genoodzaakt geweest om de nacht in Reeth door te brengen voordat ze op zondagochtend terug kon fietsen naar de stad: *'Toen ik rond 10.00 uur in Elst was vlogen steeds formaties bommenwerpers in de richting Arnhem. In de verte hoorde men bombarderen en het afweergeschut, waarvan de Betuwe daar rijkelijk voorzien was, trad af en toe in werking.'*[19]

In Arnhem-Zuid was de ochtend vredig begonnen. Johannes Bouquet, die met zijn gezin aan de Veerpolderstraat 76 woonde, pal achter de Malburgse Bandijk ten oosten van de Rijnbrug, schreef in zijn dagboek:

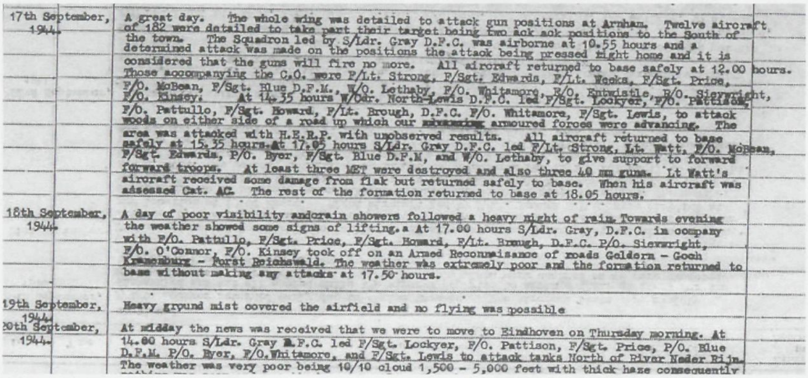
Een mooie dag, helder, zonnig, zacht weer. Rond tien uur stond ik klaar om met de kinderen Berty en Nelleke onze zondagmorgenwandeling te gaan maken. Luchtalarm! Een

A = Drie Duitse 37mm luchtafweerkanonnen (niet uitgeschakeld).
B = Families Neeleman (Sleedoornlaan 19) en Van Oers (Sleedoornlaan 24).
C = Familie Drost (Orchislaan 38).
D = Familie Smink (Distellaan 10).
E = Familie Bouquet (Veerpolderstraat 76).
F = Familie Holleman (Graslaan 42).
G = Rechthoekige Flak stelling, doel van het 17 september 1944 bombardement.

eskader van acht vliegtuigen [waarschijnlijk het 137ste Squadron] *verscheen boven de stad – afweergeschut in werking. Steeds meer vliegtuigen verschenen om en boven de stad, het Duitse afweerschut spuwde en braakte zijn dood en verderf de lucht in, het was een donderend geweld, met als achtergrond het doffe brommen van de vliegtuigmotoren als een onheilspellende bedreiging.*
Rondom de stad vielen de eerste bommen op verschillende doelen, alles dreunde en sidderde en de hel was losgebroken. De meeste gezinnen bij ons in de straat zochten hun heil in de droge sloot aan de overkant van de huizen, allen bij elkaar, mannen, vrouwen en kinderen. Het werd hier gevaarlijk door de neervallende scherven van het luchtdoelgeschut. Alles vluchtte weer in de huizen en zocht heil in de gangen, ineens een geweldig gedreun, horen en zien verging ons.[20]

J. Neeleman was mogelijk de burger die zich het dichtste bij de grote Flakstelling bevond: *Toen op zondagmorgen door drie of vier Engelse vliegtuigen de beschietingen begonnen op een luchtafweerbatterij langs de Huissensestraat was ik juist op mijn volkstuin, voorbij de brug die toen het einde was van de Laurentiuslaan. Tijdens de beschieting die ongeveer 10 a 15 minuten duurde zat ik onder de stenen brugboog van de westzijde.* [Vrijwel] *direct daarna begon de beschieting en het bombarderen van verschillende doelen in de stad. Ik woonde destijds in het midden van de Sleedoornlaan en wij hadden een vrij uitzicht op het De Monchyplein, de oprit, de brug en de overzijde van de oprit die toen nog onbebouwd was tot aan de Ranonkelstraat. Nog in de voormiddag reden Rode Kruis auto's over de brug om er doden en gewonden weg te halen bij de luchtafweerbatterij langs de Huissensestraat. In de vroege namiddag*

17th September, 1944.	A great day. The whole wing was detailed to attack gun positions at Arnham. Twelve aircraft of 182 were detailed to take part their target being two ack ack positions to the South of the town. The Squadron led by S/Ldr. Gray D.F.C. was airborne at 10.55 hours and a determined attack was made on the positions the attack being pressed right home and it is considered that the guns will fire no more. All aircraft returned to base safely at 12.00 hours. Those accompanying the C.O. were F/Lt. Strong, F/Sgt. Edwards, F/Lt. Weeks, F/Sgt. Price, F/O. McBean, F/Sgt. Blue D.F.M., W/O. Lethaby, F/O. Whitamore, P/O. Entwistle, P/O. Sievwright, F/O. Kinsey. At 14.35 hours W/Cdr. North-Lewis D.F.C. led F/Sgt. Lockyer, F/O. Pattison, F/O. Pattullo, F/Sgt. Howard, F/Lt. Brough, D.F.C. F/O. Whitamore, F/Sgt. Lewis, to attack woods on either side of a road up which our armoured forces were advancing. The area was attacked with H.E.R.P. with unobserved results. All aircraft returned to base safely at 15.35 hours. At 17.05 hours S/Ldr. Gray D.F.C. led F/Lt. Strong, Lt. Watt, F/O. McBean, F/Sgt. Edwards, P/O. Byer, F/Sgt. Blue D.F.M, and W/O. Lethaby, to give support to forward forward troops. At least three MET were destroyed and also three 40 mm guns. Lt Watt's aircraft received some damage from flak but returned safely to base. When his aircraft was assessed Cat. AC. The rest of the formation returned to base at 18.05 hours.
18th September, 1944.	A day of poor visibility andorain showers followed a heavy night of rain. Towards evening the weather showed some signs of lifting. At 17.00 hours S/Ldr. Gray, D.F.C. in company with F/O. Pattullo, F/Sgt. Price, F/Sgt. Howard, F/Lt. Brough, D.F.C. P/O. Sievwright, F/O. O'Connor, F/O. Kinsey took off on an Armed Reconnaisance of roads Geldern - Goch Kranenburg - Forst Reichswald. The weather was extremely poor and the formation returned to base without making any attacks at 17.50 hours.
19th September, 1944.	Heavy ground mist covered the airfield and no flying was possible
20th September, 1944.	At midday the news was received that we were to move to Eindhoven on Thursday morning. At 14.00 hours S/Ldr. Gray D.F.C. led F/Sgt. Lockyer, F/O. Pattison, F/Sgt. Price, P/O. Blue D.F.M. P/O. Byer, F/O. Whitamore, and F/Sgt. Lewis to attack tanks North of River Neder Rijn. The weather was very poor being 10/10 cloud 1,500 - 5,000 feet with thick haze consequently

War Diary 181st Squadron RAF. (Collectie F.W. van Lunteren)

kwamen vrachtauto's met er achter een laag plat wagentje om de mortieren op te halen die achter de dijk bij de Veerpolderstraat stonden opgesteld.[21]

Bergmann wordt geraakt

De kanonniers van de *gemischte Flak Abteilung 591* openden het vuur op de voor hen zo plotseling verschenen vijandelijke formatie. Zwarte wolkjes van ontploffende granaten werden zichtbaar in de lucht, maar de 44 Hawker Typhoons vlogen snel en waren zo talrijk dat de Duitse aandacht om goed op schietdoelen te focussen lastig werd.

De bedoeling was dat de vier escadrilles min of meer tegelijk de aanval zouden inzetten en op het commando van de Wing-Co: 'Going down Jersey', volgden dezelfde orders voor de drie andere escadrilles,' schreef Van Zinnicq Bergmann. *'Met een zwaai naar links had de Wing-Co zijn duik ingezet en ik en alle andere Jersey piloten volgden zijn manoeuvre met voldoende tussenruimte om elkaar bij het schieten niet te hinderen.*

Alles wat er aan luchtafweerkalibers was uitgevonden kwam nu omhoog spuiten. Zware, middel en lichte granaten en lichtspoor van de kleine kalibers was om ons heen. Ik had moeite om mijn ogen niet dicht te knijpen. De lichtspoor die langs mij heen schoof was griezelig dichtbij. Van louter angst zou je met je kanonnen terug willen vuren, maar we waren nog te ver van het doel en de ijzeren discipline weerhield je ervan de kogels te verspillen.

De vurende zware artillerie gaf met haar lichtflitsen haar opstellingen prijs en de vijandelijke kanonnen en de bedienende manschappen waren nu duidelijk te onderscheiden. De rookpluimen zichtbaar achter het vliegtuig van de Wing-Co gaven aan dat hij zijn eerste rockets had afgevuurd en nu was het mijn beurt. Met mijn richtmiddel goed op het doel vuurde ik mijn rockets af en trok meteen op om niet in de grond te duiken vanwege de grote snelheid die wij hadden opgebouwd. De 'black-out' was daarom ook vrij lang, maar toen de waas was opgelost zag ik de Wing-Co links boven mij en volgde hem bij zijn tweede aanval. Opnieuw zochten wij een van de grote ronde putten waarin de 88mm kanonnen stonden opgesteld en probeerden onze rockets daarin te schieten. Overal om ons heen waren Typhoons in de aanval, eindelijk wraak nemend op hun vijand bij uitstek.

Toen onze rockets op waren deden wij een aanval met kanonnen op de lichte lichtspoor vurende poms-poms, die ons met hun beruchte 4-lopen tegelijk vurende kanonnen van alle kanten bestookten. Ook hiervan werd het vuren minder maar net niet genoeg en toen ik uit een duik omhoog trok hoorde ik een doffe klap en werd mijn stuurknuppel bijna uit mijn hand geslagen. God zij dank dat ik aan het klimmen was. Het toestel was ontzettend zwaar te hanteren, maar klom echter wel door.

Ik meldde de Wing-Co dat ik geraakt was en in zuidelijke richting opklom. De Wing-Co gaf iemand opdracht mij op te sporen en naar de basis terug te begeleiden. Een eenzame achterblijver was ten dode opgeschreven als er vijandelijke jagers zouden opdagen.[22]

Date	Aircraft Type & Number	Crew	Duty	Time Up	Time Down	Details of Sortie or Flight
16.9.44	Mustang FX 855	Lt. T.P. Meyer (S.A.A.F.)	Ops. 2925	11.00	14.50 (3.50)	Target Dinant Area. Target.
	Spitfire PL 882	F/O L.A. Green	Ops. 2926	13.30	16.25 (2.55)	Target Area S of Hook. Rotterdam D/A North of Hague. Photos of Rotterdam D/A.A part of the Hague area.
	Spitfire PL 904	F/O W.S. Brooks	Ops. 2929	15.35	18.55 (3.[illegible])	Target Arnhem Area. Cloud.
	Spitfire PA 864	F/O J. Bendixsen (Can.RCAF)	Ops. 2928	15.55	18.20 (2.45)	Target Arnhem Area. 75% target - cloud.
	Spitfire PA 789	F/O R.M. Campbell	Ops. 2931	16.00	19.00 (3.00)	Target Nijmegen area and Amsterdam. Targets.
	Spitfire SR 395	F/O R.E. Mackie (Aus. RAAF)	Ops. 2930	16.00	18.35 (2.35)	Target Arnheim Area. 70% of area - cloud.

War Diary 541st Squadron RAF. (Collectie F.W. van Lunteren)

Van Zinnicq Bergmann kon uiteindelijk met zijn licht beschadigde vliegtuig veilig naar luchtmachtbasis Melsbroek terugkeren. Geen enkele Typhoon werd door de Duitsers neergehaald: de verrassingstactiek van *Wing Commander* North-Lewis had gewerkt. Hij werd op 31 juli 1945 onderscheiden met de Bronzen Leeuw voor zijn inzet tijdens Operatie Market Garden en op dezelfde datum ontving Stapleton het Vliegerkruis voor de aanval op Arnhem.[23] *'Onze eigen opgave over de toegebrachte schade klopte vrij aardig met wat door fotoverkennings Spitfires een half uur na de aanval werd vastgelegd,'* herinnerde Van Zinnicq Bergmann zich later. *'70% van de afweerkanonnen was buiten werking gesteld. Dat was Arnhem voor ons.'*[24]

Achttien doden

Ondertussen was het resultaat van het bombardement in Arnhem duidelijk waarneembaar. Bouquet vervolgde in zijn dagboek: *'Aan de achterzijde van de huizen zagen we geweldige stof- en rookwolken boven de huizen, vlak achter onze woonwijk Arnhem-Zuid waren zes zware batterijen luchtdoelgeschut door bommen tot zwijgen gebracht.'*

Theo Holleman woonde iets meer naar het zuidwesten, aan de Graslaan 42, en herinnerde zich dat er niet zes batterijen, maar zes kanonnen waren uitgeschakeld:

In de ochtend luchtalarm, twee maal achter elkaar een kwartier lang, er gebeurde echter niets. Kort daarop loeiden de sirenes weer en al spoedig kwamen van alle kanten bommenwerpers in formaties van zes opzetten. We hoorden de eerste bommen omlaag komen en inslaan in de stad, maar niet lang daarna gierden de bommen vlak over ons heen en sloegen in de buurt van de Huissensestraat in, vanwaar we een grote rookkolom zagen opstijgen.

Twee vrienden van me, die ook in de Graslaan woonden, waren evenals ik ordonnansen bij de vrijwillige brandweer, en dus gingen we even later met grote spoed naar de brandpost aan de Huissensestraat, waar we hoorden dat de bommen ingeslagen waren middenin een batterij van zes stuks 6cm geschut op een paar honderd meter van de brandpost vandaan – huizen waren er niet getroffen.

Even later zagen we de Duitsers doden en gewonden op brancards naar het gymlokaal van de O.L. school aan de Graslaan brengen en we hoorden dat er ongeveer 20 doden en 15 gewonden waren. De bommenwerpers verdwenen maar toen kwamen de jagers die alles wat ze verdacht vonden onder vuur namen.

In de Groene Rivier stonden granaatwerpers opgesteld, de Duitsers hadden echter de schrik in de benen gekregen en namen de biezen. Ze verdwenen over de brug naar de stad. Een houten keet, waarin ze hun voorraden opgeslagen hadden, staken ze in brand. Om ongeveer 13.00 uur werd veilig geblazen, maar nog geen half uur later werd er weer luchtalarm geblazen.[25]

Achttien Duitsers kwamen bij de Typhoon aanval om het leven, onder wie de 16-jarige *Arbeitsmann* Werner Hafeneger uit Arfurt an der Lahn van RAD 1./208 die was ingedeeld

Het Hervormde hulpkerkje van Arnhem-Zuid, waar de kerkdienst nog maar net begonnen was toen de Britse Mosquito's de Slag om Arnhem openden. (Gelders Archief 1501-04–9310)

bij de Batterie 4./591.[26] Vijftien gewonden werden in de vroege middag met vrachtwagens over de verkeersbrug gereden en naar het St. Elisabeths Gasthuis gebracht.[27] De drie 37mm luchtafweerkanonnen aan de zuidwestkant van de verkeersbrug werden wonderbaarlijk genoeg niet uitgeschakeld tijdens de aanval en zijn mogelijk niet beschoten. Deze geschutsopstelling zou in de komende dagen een belangrijke rol spelen aan Duitse zijde.

Intussen merkten ook de protestantse kerkgangers van Arnhem-Zuid dat er een geallieerde aanval was. De Velpse hulpprediker bij de Hervormde Gemeente F.H. Janssen ging voor in de kerkdienst van Hulpkerk Zuid om 10.00 uur. Huisarts Johan Drost hoorde tijdens de dienst het donderende geraas van vliegtuigen, het geknal van het luchtafweer en zware explosies. Direct na afloop van de dienst keerde hij lopend naar huis: *'Ik was ook ter kerke op 17 september toen het luchtalarm over Zuid gierde. Ik vond mijn vrouw thuis met een helm op onder* [de] *tafel. De flak bij de brug schoot nog als een razende Roland.'*[28]

Het tweede bombardement

De Batterie 2./591 bij de steenfabriek Meinerswijk telde verschillende dodelijke slachtoffers en gewonden. De zes 75mm kanonnen waren nog allemaal inzetbaar.[29] Dat de andere Flak posities ook niet waren uitgeschakeld bleek tijdens het tweede bombardement door Britse Mosquito vliegtuigen van de 107[de] en 613[de] Squadrons. Bouquet kwam er achter dat ook ambulances niet werden ontzien:

Even later kwamen verscheidene ambulance auto's over de Rijnbrug onze wijken inrijden om de zeer vele dode en gewonde Duitse soldaten op te halen; vlak hierop weer een aanval door bommenwerpers op deze plaats. Van ambulancepersoneel en auto's werden er verscheidene uitgeschakeld. De lucht boven de stad lag onder zwaar afweervuur van de luchtdoelbatterijen en ineens doken zes Engelse jagers achter elkaar naar beneden, vlogen met razende snelheid op ongeveer 50 meter boven de huizen en bestookten met lichte brisant- en brandbommen de verschillende militaire doelen, met als begeleiding het vuur van hun boordwapens.

Schuin tegenover ons over de Rijn zagen we de bommen vallen als een hagelbui op het rangeeremplacement van de Nederlandse Spoorwegen in '[Het] *Broek', ook uitgeschakeld. We hebben steeds maar in de gang gezeten met de voordeur op een kier; ik bij de deur, daarnaast de twee kinderen en moeder erachter. De kinderen zaten op de vluchtkoffer naast elkaar met mijn leren jas om hen heen. Ze waren niet bang, een beetje bleke snoetjes, als de jas open werd gedaan. Berty vroeg steeds als er weer een bomaanval was, met een benepen stemmetje onder de leren jas vandaan: 'Vader, ben je er nog?' Nelleke zong op een gegeven moment een versje…*

Door de kier van de voordeur zag je steeds vurige vlammen de lucht in schieten als de luchtdoelbatterijen, welke hier voor onze huizen ongeveer 50 meter van ons af stonden, vuurden. Ongeveer 14 dagen voordat de aanval der geallieerden op Arnhem begon, waren deze luchtdoelbatterijen in het land vóór onze huizen opgesteld, totaal zes stuks z.g. rakettengeschut, welke 16 projectielen tegelijk de lucht in slingerden. Onder de bedieningsmanschappen hiervan was er een die de liefhebberij had om op een trompet te blazen. In de weken voordat de aanval op Arnhem losbarstte werden we hierop des avonds wel eens verrast tot middernacht toe. Hij speelde dan allerlei operette- en tingeltangeldeuntjes. Die zondag hoorden we ineens tussen alle gedreun van vliegtuigmotoren, geratel van

boordwapens en dreunen van bombarderen en afweergeschut de lieflijke tonen van bedoelde trompettist. De melodie was: 'Als des zondagavonds de dorpsmuziek speelt'.[30]

De bevrijding blijft uit

Verscheidene inwoners van Arnhem-Zuid begonnen na de twee luchtaanvallen op de stad aan een dagboek. Mevrouw G. Smink woonde aan de Distellaan 10 en schreef die avond:

Wij bewoonden een woning in de Distellaan in Arnhem-Zuid met een vrij uitzicht op de stad met zijn torens alsmede de pas herstelde Rijnbrug. In Zuid was bij de afrit een afweergeschut opgesteld alsmede achter de school bij de R.K. kerk aan de Huissensestraat. Alles leek normaal: vele bewoners waren als normaal naar vrienden en familie op bezoek in het stadsgedeelte.

De rust werd deze ochtend verstoord door veel vliegtuiggeronk alsmede het luchtalarmsein. Plotseling vielen er bommen op de stad, het gebrul van het afweergeschut was niet uit de lucht. De eerste granaatsplinters vielen in de Distellaan [bij Bakkerij Van Mook]. *Zij die vanuit Arnhem stad via de Rijnbrug naar Zuid kwamen brachten de onheilstijdingen mede wat er in de stad was gebeurd.*

Tegen de avond konden wij geweervuur waarnemen in de richting Rijnbrug, waar aan de zijde van Zuid Duitse soldaten zich al hadden genesteld. Vanuit onze slaapkamer konden wij een gedeelte van de branden zien, [maar] *ook hoe meer Duitse soldaten zich langs de oprit van de brug opstelden met het nodige geschut. Het werd toen te gevaarlijk om via de bovenverdieping te kijken, omdat de soldaten langs de huizen slopen. Via de achterburen hadden wij contact met de naaste buren.*

De eerste nacht werd op de begane grond doorgebracht, terwijl de kinderen in de kleine kelderruimte te slapen werden gelegd. In de nacht weer het gebulder van kanonnen, enzovoort, wat steeds harder werd en de branden steeds groter.[31]

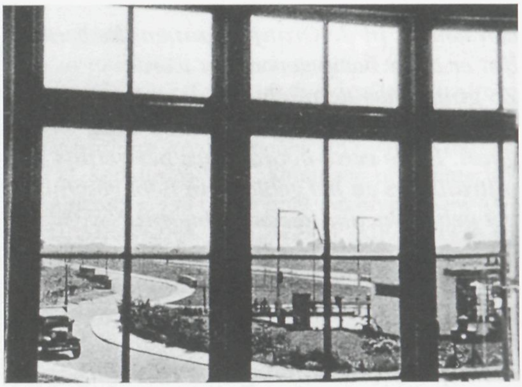
De vrijwillige ordonnans Holleman beleefde een enerverend lange werkdag:

Toen zagen we in de richting van Oosterbeek zwermen vliegtuigen en het leek zelfs alsof ze daalden. We belden snel de stad op en inderdaad ons vermoeden bleek juist te zijn. De Tommies daalden tussen Oosterbeek en Ede. We waren bijna gek van vreugde en optimisten beweerden dat we maandag bevrijd zouden zijn.

Spoedig daarop hoorden we dat Heelsum en Renkum al in Engelse handen waren en dat de Tommies naar Arnhem oprukten. In de richting van de stad zagen we grote rookkolommen opstijgen achter de Grote Kerk en toen hoorden we dat de Willemskazerne in lichterlaaie stond. De jagers bleven hier rondvliegen en we zagen steeds meer vliegtuigen dalen. Om een uur of zes in de namiddag werd de spoorbrug bij Oosterbeek opgeblazen. Een rookwolk en daarna een knal en een van de overspanningen lag in het water.

Om 19.00 uur mochten we inrukken, want we zaten nog steeds op de brandpost. Af en toe waren we eventjes naar huis geweest om wat te eten, maar om 00.00 uur middernacht moesten we ons weer melden.

Een half uur later komt de brandmeester Zuid langs om de mensen te waarschuwen dat om 20.00 uur de brug opgeblazen zou worden. Overal zagen we de gordijnen voor de ramen verdwijnen en iedereen zette zoveel mogelijk deuren en ramen open. Maar om 20.00 uur ging de brug niet de lucht in; de Ondergrondse had de lading onklaar gemaakt. Iemand uit de straat belde op naar

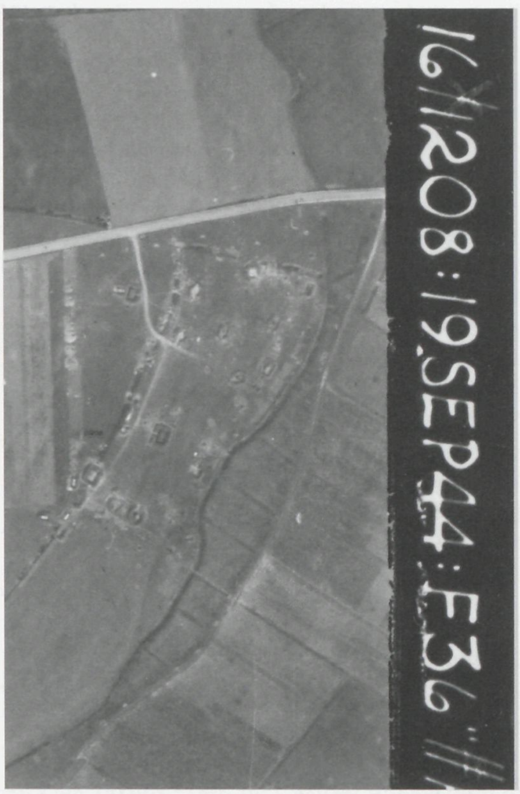
Blik vanuit een woning aan de Huissensestraat op het tankstation en de Nijmeegseweg. De verwachte bevrijding vanuit Nijmegen bleef echter uit. (Gelders Archief 1501-04 – 4497)

een kennis in de Oranjestraat en die vertelde dat er daar hevig gevochten werd.
Zo gingen we de nacht in, van slapen kwam niks. Niemand waagde het erop naar bed te gaan. In de verte hoorden we het geratel van mitrailleurs en het geblaf van licht geschut en het geluid kwam steeds dichterbij.[32]

Ook de eerder genoemde Bouquet legde de gebeurtenissen vast:
In de richting Oosterbeek-Renkum werden in de loop van de middag valschermjagers en zweefvliegtuigen geland – we konden dit uit de verte duidelijk waarnemen. Rond 18.00 uur waren de eerste geallieerde troepen de stad binnengekomen, terwijl bekend was door middel van de telefoon, dat Heveadorp en Oosterbeek waren bevrijd. De opmars naar Arnhem geschiedde met auto's en pantserwagens, welke in de zweefvliegtuigen waren meegebracht. Het Duitse luchtdoelgeschut had toen rond 15.00 uur het luchtoffensief geëindigd was, ijlings de vlucht genomen. Wat niet kon worden meegenomen werd in brand gestoken. Gezamenlijk met verschillende buren waren we met koortsachtige haast begonnen om in het land tegenover onze huizen schuilloopgraven te maken, afgedekt met hout en graszoden. We hebben hier echter geen gebruik van gemaakt.

Rond 20.00 uur kregen we bericht van de Duitsers, dat in de loop van de avond de Rijnbrug zou worden opgeblazen. Het elektrische licht en gas functioneerden niet meer, het eten werd 's avonds gekookt op een petroleumtoestel. Als voorzorg voor het opblazen van de brug had iedereen deuren en ramen tegen elkaar open gezet, schilderijen afgenomen, spulletjes enz. in veiligheid gesteld. De avond begon al te vallen, de kinderen werden warm aangekleed en achter het huis in stoelen gezet. In de stad werd zwaar gevochten, verlicht door een helle vuurgloed, waarboven zich donkere rookwolken aftekenden. Dit alles gebeurde, maar de brug ging niet de lucht in, de lading was onschadelijk gemaakt door de strijders van het Binnenlandse front.

De kinderen en moeder zijn gekleed naar bed gegaan, zoals trouwens bij de meeste buren, terwijl de mannen opbleven, om de wacht te houden. De hele nacht zwaar mitrailleurvuur en geweervuur uit de stad, welke in het centrum brandde als een fakkel. Bij ons in de wijk geregeld geweervuur, hier waren nog geen Engelse troepen doorgedrongen, zodat het hier voor gold tussen Duitse patrouilles en partizanen.[33]

Detail van een luchtfoto van 19 september van de Flakstelling. (RAF)

De 17-jarige Riet van Oers uit de Sleedoornlaan 24 bleef lang op en wachtte tevergeefs op de bevrijders:
Wat er toen gebeurde is onbeschrijfelijk. Er kwamen rijen zweefvliegtuigen over en zetten duizenden Engelse parachutisten aan land. Ze rukten op in de richting van de brug. Wij zagen ons in de geest al bevrijd, verlost van de onderdrukker. De stad brandde al aan de westkant. 's Avonds was Arnhem voor een gedeelte al Engels. Er werd feest gevierd en wij zaten nog steeds onder de mof. Die nacht gingen wij niet naar bed, want er werd ver-

wacht, dat die nacht de brug springen zou. Tegen de morgen gingen Bep en ik naar bed, terwijl de moffen bezig waren zich in te graven en zich gereed te maken voor de strijd. Zo naderde de volgende dag.[34]

Over de auteur

Frank van Lunteren studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit, werd leraar en bestuurslid van Prodesse. Hij schreef al veel andere artikelen over de Slag om Arnhem in 1944.

Noten

* Met dank aan: Charlotte Jordan-Drost, Geert Maassen, René Maassen, Doug McCabe, Hans Timmerman en Geert Visser.

1. *Arnhems stadsplan. Rapport van de studiecommissie voor het stadsplan Arnhem*, Arnhem 1953, 78.
2. Brief N.V. Grondexploitatie en Beleggingsmaatschappij 'Arnhem-Zuid' aan burgemeester Henri Bloemers, 21 mei 1940. Gelders Archief (GldA), Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, blok nr. 2197, inv.nr. 4929.
3. P.R.A. van Iddekinge, *Arnhem 44/45. Evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer*, Arnhem 1981, 92.
4. *Operations Record Book* 541 Squadron RAF, Summary of Events, 6 september 1944. National Archives, Kew (G-B), AIR/27/2013. Collectie van de auteur.
5. *Supplement to The London Gazette*, 10 maart 1944.
6. Günther Berthold. Questionnaire for *A Bridge Too Far*. Alden Library (Athens, Ohio), Cornelius Ryan Collection, Box 131, Folder 11.
7. K.-H. Hummel, *Die deutsche Flakartillerie 1935-1945. Ihr Grossverbände und Regimenter*, Zweibrücken 2010, 83-84.
8. http://www.ww2.dk/ground/flak/16fladiv.htm, geraadpleegd 27 augustus 2014. Voor de Duitse eenheden heb ik de schrijfwijze (inclusief interpuncties) uit 1944 gehanteerd.
9. K. van den Berg, 'Kameraden haalden Schauder neer in ongeschikte Me 262', in: *Arnhemsche Courant*, 1 april 1995.
10. Anoniem verzetsrapport d.d. 13 september 1944. GldA, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog (DocTW), blok nr. 1557, inv.nr. 358.
11. J. Brouwer, *Van Market Garden tot bevrijding en het belang van het Over-Betuwse bruggenhoofd*, Elst 2014, 29.
12. Van Iddekinge, *Arnhem 44/45*, 5-6.
13. http://www.raf.mod.uk/history/181squadron.cfm, geraadpleegd 2 augustus 2015.
14. *Operations Record Books* 137, 181, 182 en 247 Squadrons RAF, Summary of Events, 17 september 1944. National Archives, Kew (G-B), AIR/27/954, AIR/27/1134, AIR/27/1136 en AIR/27/1489. Collectie van de auteur.
15. http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060035121, geraadpleegd 3 augustus 2015.
16. R.J.E.M. van Zinnicq Bergmann, *Het doel bereikt*, Leiden 1990, 142.
17. *Operations Record Book* 137 Squadron RAF, entry B Flight Summary of Events, 17 september 1944. National Archives, Kew (G-B), AIR/27/954. Collectie van de auteur.
18. Van Zinnicq Bergmann, *Het doel bereikt*, 143-144.
19. W.A.J. Schouten, '10 Septemberdagen', 2. GldA, DocTW, inv.nr. 596. Juffrouw Schouten schreef dit verslag tijdens haar evacuatietijd in Soestdijk.
20. Dagboek J.W. Bouquet, 17 september 1944. GldA, DocTW, inv.nr. 154.
21. J. Neeleman, Brief aan de redactie van *De Nieuwe Krant*, 18 september 1974. De brief werd nooit geplaatst. GldA, DocTW, inv.nr. 157.
22. Van Zinnicq Bergmann, *Het doel bereikt*, 144-145.
23. http://en.ww2awards.com/person/34254, geraadpleegd 2 augustus 2015.
24. Van Zinnicq Bergmann, *Het doel bereikt*, 146.
25. Verslag van Theo J. Holleman dat hij in 1946 aan J.H. Wansink stuurde, 1-2. GldA, DocTW, inv.nr. 466.
26. Brief Rotes Kreuz Kreisverein Oberlahn aan het Internationale Rotes Kreuz in Frankfurt am Main, 6 november 1946. GldA, Secretarie Gemeente Arnhem 1940-1949, inv.nr. 852.
27. Dagboek H.J.J. Bisterbosch, 17 september 1944. GldA, DocTW, inv.nr. 169.
28. J.C. Drost geciteerd uit 'Bloedig was de strijd om de Brug', in: *Arnhemsche Courant*, 17 september 1946.
29. Brouwer, *Van Market Garden tot bevrijding*, 72.
30. Dagboek Bouquet, 17 september 1944.
31. Dagboek G. Smink, 17 september 1944. GldA, DocTW, inv.nr. 925.
32. Verslag Holleman, 2-3.
33. Dagboek Bouquet.
34. Dagboek Riet van Oers, 17 september 1944. GldA, DocTW, inv.nr. 167.

De wereld van een Arnhemse communist in de twintigste eeuw (deel 1)[1]

Stef Ketelaar

Veertien jaar lang zat Reinier Brugman namens de communistische partij in de Arnhemse gemeenteraad. Hij wordt vooral herinnerd om de incidenten in de raadszaal, waar hij eens een koffiekopje naar een medelid mikte, maar ook daarbuiten. Waar Brugman kwam, was tumult. De autoriteiten volgden zijn handel en wandel met argusogen en beschouwden hem als staatsgevaarlijk. Daartegenover staat zijn reputatie als iemand die voor de verdrukten opkwam, voor werklozen tijdens de crisis, Duitse vluchtelingen na Hitlers machtsovername en joodse onderduikers gedurende de bezetting. Wie was deze Brugman, die bijna twee decennia de spil was van de Arnhemse communisten? Wat dreef hem? Een portret van Arnhems beruchtste communist.

Tekening van Renier Brugman. Waarschijnlijk na 1945 gemaakt door Xeno Münninghoff (particulier collectie, foto auteur)

Praten als Brugman

"'Veel en met grote overtuigingskracht praten". Dat betekent overigens niet dat degene die zo praat anderen altijd weet te overtuigen', aldus *Onze Taal* over de uitdrukking 'praten als Brugman'.[2] Deze zegswijze zou zijn afgeleid van het optreden van de pater Johannes Brugman (1400-1473) behorende tot de Franciscaner orde.

Arnhem kende in de twintigste eeuw zijn eigen Brugman waar de zegswijze op het lijf geschreven lijkt: een communist die zijn politieke overtuiging jarenlang met verve voor het voetlicht bracht, door roeien en ruiten ging en gevestigde reputaties niet spaarde. Brugman preekte voornamelijk voor eigen parochie, zijn achterban van werkloze arbeiders die hij hoopte te binden aan de communistische zaak. Zijn onvermoeibare inspanningen ten spijt, bleef zijn partij altijd in de politieke marge.

Brugman bediende zich in het debat graag van het argumentum *ad hominem* om zijn tegenstanders te overbluffen. Mevrouw A.M. Tolhuisen van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die het had gedurfd

Het gezin Brugman in de achtertuin van hun woning aan de Dennenweg 153 in 1934. De kleine jongen in het midden is Karel. Links, de jongeman met pijp, is Karels oudere broer Arend. Na de oorlog emigreerde hij naar Australië. (particulier collectie, foto auteur)

tegen een voorstel van Brugman te stemmen omdat deze *'niet voor verwezenlijking vatbaar'* was, serveerde hij af met de repliek dat zij *'te weinig van politiek afweet om met haar een ernstig debat aan te gaan'*. Haar partijgenoot Louis Hermans, sinds decennia de leider van de Arnhemse sociaaldemocraten, *'had de pretentie te zijn het middelpunt van den Raad. IJdelheid is gewoonlijk niet een eigenschap van bejaarden, maar meer van de jeugd. De heer Hermans vormt evenwel een uitzondering op dezen regel.'*[3]

Brugman had de naam lange redevoeringen te houden en daarbij – volgens zijn tegenstanders – weinig te zeggen maar wel iedereen steevast tegen de haren in te strijken. Typerend is het advies dat burgemeester De Monchy hem eens gaf, er voor te zorgen de raad niet te vermoeien *'door altijd weer op het zelfde aambeeld te kloppen. Wenscht de heer Brugman het oor van den Raad, dan dient hij zich een beperking op te leggen.'*

Dat was echter niet zijn sterkste kant, zichzelf een beperking opleggen. Brugman was dan ook van mening dat deze aanbeveling aan andere raadsleden gegeven moest worden. *'Wanneer gesproken wordt over de belangen van de bezittende klasse, dan wordt nooit beweerd, dat iemand te lang heeft gesproken, maar dat wordt altijd beweerd, wanneer gesproken wordt over de belangen van de arbeiders.'*[4] Brugman, zo blijkt, had altijd zijn woordje klaar.

'Mussert wint'

Reinirus Johannes, Reinier in de omgang, kwam op 29 januari 1885 ter wereld in een goed katholiek Arnhems gezin.[5] Kerkdiensten werden als vanzelfsprekend bezocht, Reinier al spoedig gedwongen door zijn vader. Tegen die tijd kon men hem achter in de kerk een boek van Karl Marx zien lezen.

Eén van zijn broers, Anthonie Brugman, koos voor de politie. Hij zou in die functie

nog vaak met Reinier te maken krijgen. Het verhaal gaat dat hij zijn 'rode' broer eens, tot ongenoegen van beiden, moest arresteren. Anthonie kreeg het voor elkaar dat hij niet meer zou worden ingezet bij gelegenheden waarbij Reinier betrokken was, om te voorkomen dat hij opnieuw zijn broer zou moeten aanhouden. Een grotere tegenstelling tussen twee broers is nauwelijks denkbaar. Desondanks konden zij het goed met elkaar vinden. Van animositeit was geen sprake.[6]

De bewoners van de Geitenkamp die Brugman kenden als die communist die zo fel tegen kerk en geloof tekeer kon gaan, konden hem soms – ongetwijfeld tot hun stomme verbazing – innig gearmd op straat zien lopen met een in priestertenue gestoken figuur. Wat ze niet wisten, was dat Brugman daar liep met een andere broer, priester in Zuid-Amerika en even in Nederland op bezoek. De levensbeschouwelijke tegenstelling vormde ook hier geen beletsel voor een goede persoonlijke verstandhouding.[7]

Toen hij klaar was met school, zo vertelde Brugman tijdens een raadsdebat over onderwijs, was het zijn *'hoogste geluk'* als koloniaal naar Indië te gaan. Zijn vader was zo verstandig geweest hem dat te beletten. De jonge Brugman wilde *'roem en eer'* behalen voor het vaderland, een gevolg van het door hem genoten geschiedenisonderwijs, dat bestond uit niets anders dan verheerlijking van oorlogshelden en het goedpraten van koloniale overheersing. Dat was inmiddels nog altijd niet anders geworden, wist Brugman, die wees op zijn zoontje, die – tot vaders afschuw – trots is *'op mannen als Tromp, De Ruyter en Piet Hein en hunne daden'*.[8]

Hij was dan niet als koloniaal naar Indië vertrokken, wel ging Brugman al vrij jong varen op zee, waar hij veel had *'rondgezworven'*. Als raadslid beriep Brugman zich regelmatig op die ervaring als dat in het debat te pas kwam. Hij kon met zijn lagere school-opleiding niet bogen op een meesters- of doctorstitel zoals menig ander raadslid, maar wist, zo wilde hij zeggen, wat er in de wereld te koop is. Hij had heel wat van Frankrijk, Spanje en Italië gezien, Marseille, Genua en verschillende havensteden van Spanje bezocht.[9] Andere raadsleden refereerden ook wel eens aan die periode, zoals de antirevolutionair J.N. van Munster, die verzuchtte dat hij *'zou wenschen, dat de heer Brugman, gelijk hij dit vroeger deed, nog de zee bevoer'*.[10]

Na zijn periode op de wereldzeeën verbleef Brugman een tijd in Mülheim, Duitsland, waar hij emplooi had gevonden. Op 8 augustus 1914, inmiddels getrouwd, keerde hij met zijn jonge gezin terug naar zijn geboortestad en vestigde zich aan de St. Janskerkstraat 9. Zijn beroep was bakker. Hoewel hij het zelf niet breed had, gaf hij zijn brood weg aan wie het niet kon betalen, terwijl er thuis soms niets te eten was.[11] Het bakkersvak had zijn aandacht nog toen hij raadslid was. Hij wilde het college eens interpelleren over de handhaving van de arbeidstijden van bakkers, hetgeen hem tot zijn frustratie niet werd toegestaan.[12]

Hoe en wanneer precies Brugman in het communisme verzeild raakte, is onbekend, ledenlijsten van de CPN bestaan niet meer. De communistische voorman Louis de Visser (1878-1945), evenals Brugman afkomstig uit een eenvoudig arbeidersmilieu, schrijft in zijn herinneringen over het *'bakkerij-proletariaat'*, dat het behoorde tot de meest uitgebuite maatschappelijke groep. Arbeidsweken van 80 à 90 uren waren geen uitzondering maar regel. Van noodgedwongen rust overdag kwam weinig terecht. Men vond zijn genot in weinig anders dan een borrel. In 1912 staakten bakkersgezellen massaal in Den Haag om hun eisen kracht bij te zetten.

Was het bij een dergelijke gelegenheid dat bij Brugman zijn politiek bewustzijn ontwaakte? Bij De Visser, die vaak samen met Brugman bij spreekbeurten en bijeenkomsten had opgetreden, komen we het niet te weten. Zijn herinneringen, die in 1939 verschenen, eindigen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen Brugman nog niet politiek actief was. Van het beoogde vervolg kwam het niet meer.[13]

Adressen waar Brugman woonde, hij verhuisde nog al eens, zijn de Rozendaalseweg 87 en aan diezelfde straat nummer 179. Ook zat hij aan de Dennenweg 153. Op dit adres

De tram op de Schuttersbergweg (Gelders Archief, Fotocollectie Piet Veeren, 1526-280)

hield onder zijn voorzitterschap een tijdlang de Adviescommissie voor Arbeidszaken twee maal per week zitting. Werklozen konden er hulp en advies krijgen, zo stond te lezen in het communistische blad *De Tribune* van 12 september 1931. Het was (vermoedelijk) dit huis dat eens van boven tot onder met teer vol gekladderd werd met de leuze *'Mussert wint'*.[14] Het waren de jaren waarin de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) opkwam, een partij waar Brugman zich van meet af aan tegen keerde. Zijn laatste adres, tot zijn overlijden, was Schuttersbergweg 136 op de Geitenkamp.

'Toen hij terugkwam heeft hij gehuild'

Zijn huis, zo vertelde hij eens tijdens een raadsdebat, bestond uit een woonkamer, twee slaapkamers, een keuken en een bijkeuken. Daar woonde hij met zijn echtgenote, Johanna Anthonia Brunsveld en hun zes zoons: Eduard, Arend, Reinier, Joop, Adriaan en het 'nakomertje' Karel. Deze laatste – voluit Karl Wladimir Max, geboren in 1928 – kreeg, anders dan zijn oudere broers met hun burgerlijke Hollandse namen, de voornamen mee van de grondleggers van het communisme, Marx en Lenin.[15]

Het was bepaald geen vetpot voor Brugman en zijn gezin. Uit een artikel dat 20 maart 1923 in De Graafschapbode verscheen, blijkt dat hij in die periode niet langer als bakker werkte. Hij had een bijzondere bijverdienste gevonden. De krant maakte melding van een vreemd voorval waarbij *'een zekere R.J. Brugman uit Arnhem'* betrokken was. *'Het abuis met de hier ingediende lijst van candidaten voor de Provinciale Staten onder de naam van het Leger de Heils, en die dezelfde als die van de Communistische partij in andere Kieskringen bleek te zijn, is thans opgelost.'* Brugman had een lid van het Leger des Heils uit Doesburg op een kandidatenlijst gezet voor de aanstaande verkiezingen van de Provinciale Staten, om aan het vereiste aantal handtekeningen te komen. Brugman was werkloos, vermeldde de krant, en kon op deze manier iets verdienen. Hij was door de mand gevallen met de vergissing zijn eigen naam op te geven in plaats van die van zijn lastgever.

Eenmaal raadslid hield Brugman er – ken-

nelijk noodgedwongen, ter aanvulling van het schamele presentiegeld – handeltjes op na, zoals blijkt uit advertenties in *Het Volksdagblad*, zoals op 3 maart 1939. Hij bood 10-raams bijenkasten aan, die hij ook wel wilde ruilen tegen *'een paar goede bijenvolken'*. In datzelfde *Volksdagblad*, waarvan Brugman agent was, bood hij op 13 april van dat jaar boeken te koop aan van de Amerikaanse maatschappijkritische auteur Upton Sinclair en een aantal titels over Rusland.

Karel Brugman, Reiniers jongste zoon, die wegens slechthorendheid op jonge leeftijd op een speciale school in Amsterdam en in een pleeggezin terechtkwam, herinnert zich zijn vader als een echte boekenman en iemand die altijd druk was.

> *Hij was veel weg en als hij thuis was, zat hij in zijn kamer met wanden vol boeken, altijd maar te lezen en te schrijven. Hij had een prachtige bibliotheek. Door zelfstudie was hij een halve geleerde geworden. Bij één van de invallen tijdens de oorlog troffen de Duitsers mijn vader niet aan – hij was gewaarschuwd – maar zijn boeken werden wel meegenomen en verbrand in de gasfabriek. Vader was een harde man, maar toen hij terugkwam heeft hij gehuild om het verlies van zijn boeken. Het was de enige keer dat ik hem zag huilen.*

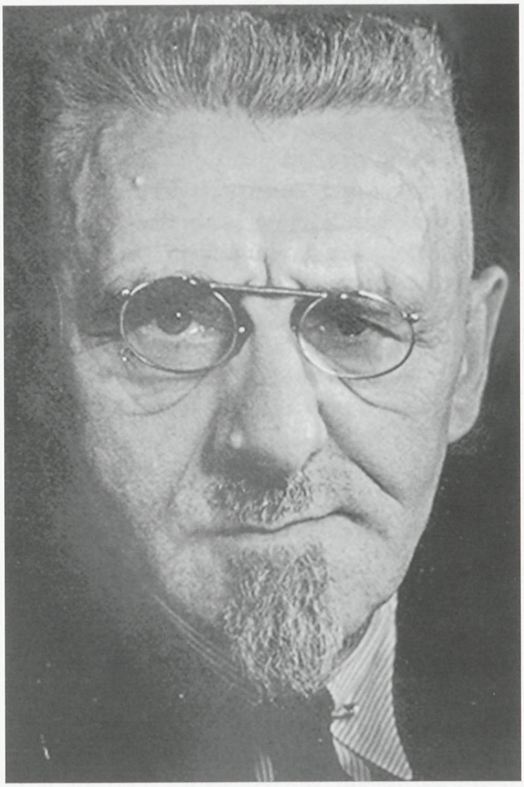
De partij

De partij waar Brugman lid van was geworden, de Sociaal Democratische Partij (SDP), ontstond na een ideologisch conflict binnen de SDAP. In die partij was onvrede ontstaan over de gematigde koers. Een groep rond David Wijnkoop (1876-1941) verwachtte geen heil van deelname aan het democratisch gebeuren en wilde weer – als vanouds eigenlijk – de klassenloze maatschappij bereiken door middel van revolutie. Deze orthodoxe marxisten verenigden zich rond het blad *De Tribune*, opgericht in 1907. Tot 1909 konden zij hun eigen radicale koers varen binnen de SDAP, toen kwam het tot een breuk. Wijnkoop nam het blad en haar redactie mee en werd oprichter en eerste voorzitter van de SDP. Tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog telde de partij ongeveer 500 leden, om na de Russische Revolutie te verdubbelen. In 1918 herdoopte de SDP zich in Communistische Partij Holland (CPH), om daarmee beter uit te drukken dat men onderdeel was van de in Moskou gevestigde Communistische Internationale (Comintern), waarbij de Nederlanders zich in 1920 aansloten.

Tijdens de oprichting van de Comintern had Lenin niet alleen de oorlog verklaard aan de burgerlijke wereld, maar ook aan de Europese sociaaldemocratie, die de nationale oorlogvoering voorafgaand en tijdens de oorlog had gesteund en de burgerlijke democratie had aanvaard. Deze *'verraders van de arbeidersklasse'* moesten bevochten worden, op leven en dood. Wie lid wilde worden van de Comintern moest zich onomwonden uitspreken voor omverwerping van het kapitalisme door middel van revolutie en de instelling van de dictatuur van het proletariaat. Elk middel was in de strijd geoorloofd. De Comintern was strikt hiërarchisch en werd vanuit Moskou centralistisch geleid. Communistische partijen waren verplicht de Russische vorm van partijorganisatie over te nemen. Communisten waren internationaal georiënteerd omdat de bestrijding van het wereldwijd opererende kapitalisme alleen op wereldschaal kon worden bestreden.

De CPH veroverde in 1918 twee zetels in de Tweede Kamer, die bezet werden door Wijnkoop en Willem van Ravesteyn. De partijleiding, die bestond uit een twistziek gezelschap, ging gebukt onder interne conflicten. Ook bemoeide Moskou zich voortdurend met de gang van zaken.

Van de partij die zich als dé politieke leiding van de arbeidersklasse beschouwde, waren aanvankelijk maar weinig arbeiders lid. Brugman, wel degelijk afkomstig uit die klasse, was in een partij gekomen van intellectuelen. Zo behoorden Henriette Roland Holst, Herman Gorter en de historicus Jan Romein tot de vroegste leden. Het waren niet de minsten van de culturele elite van die tijd die zich aansloten. In de jaren dertig nam het ledental snel toe, naar 10.000 in 1937, onder hen steeds meer arbeiders, velen als gevolg van de crisis werkloos. Ondertussen was

David Wijnkoop, Communistische voorman in de eerste helft van de twintigste eeuw (bron: Vliegen, "Die onze kracht ontwaken deed", www.parlement.com)

de CPH zich vanaf 1935 CPN gaan noemen, Communistische partij van Nederland.[16]

In de tijd dat Brugman politiek actief werd, zat de SDAP stevig in het electorale zadel, ook in Arnhem. Deze partij nam geregeld deel aan het stadsbestuur en was sterk geworteld in het plaatselijke sociale leven. De Arnhemse communisten vormden daarbij vergeleken maar een marginale club. Zij telden omstreeks 1919 ongeveer 30 leden. Bij de eerste verkiezingen op basis van algemeen kiesrecht behaalde de CPH 303 stemmen, genoeg voor één zetel. Van de drie kandidaten, W.A. Walraven, W. Dammingh en J.C. de Kok, werd de eerste gekozen.[17]

Het lijkt er op dat Brugman vanaf 1921 actief werd voor de CPH. Er verschenen vanaf dat jaar ingezonden brieven van zijn hand in De Tribune. Op 27 augustus was er bovendien de mededeling dat het secretariaat van de afdeling Arnhem en Oosterbeek van de communistische partij thans is *'R.J. Brugman, Rozendaalscheweg 87, Arnhem'*.

'Een laatste woord aan Dr. G. te Enschede'

Een epistel dat Brugman in juli 1921 instuurde, was gericht tegen een dr. G.[18] Dat bleek de thans vooral als dichter van Mei bekende Herman Gorter (1864-1927) te zijn, die zijn leven afwisselend aan poëzie en politiek wijdde. Gorter behoorde als orthodoxe Marxist tot de scheurmakers van de SDAP. Ook bij de communistische partij gaf hij weer blijk van zijn talent om met zijn omgeving in onmin te verkeren. Hij polemiseerde tegen de partijtop van de SDP en toonde zich een principieel tegenstander van deelname aan verkiezingen.[19]

Gorter, schreef Brugman, zaaide slechts verdeeldheid. Hij was door hem *'persoonlijk uitgenodigd'* om naar Enschede te komen waar Brugman te horen had gekregen dat hij geen benul had van links of rechts. Daar wilde de Arnhemse communist niet op ingaan, hij wist er genoeg van om zelf een oordeel te kunnen vormen. Het was een leugen dat de brochures van Gorter – waarin Lenin een even erge opportunist werd genoemd als Troelstra – niet verkocht mochten worden, er werd immers regelmatig in *De Tribune* voor geadverteerd.

De kwestie heeft niet veel om het lijf, conflicten over tactiek en strategie waren schering en inslag bij de communistische partij, maar het typeert Brugman. Dat hij als nieuwkomer in de beweging, een 'eenvoudige' bakkersknecht, de handschoen durfde opnemen tegen een oudgediende, een intellectueel en geduchte polemist als Gorter. Hieruit mag blijken dat de Arnhemse communist voor niets en niemand uit de weg ging.

Daarna verschenen nieuwe bijdragen, over het *'werkloozen-vraagstuk'*, een thema waarmee Brugman zich altijd intensief zou blijven bezighouden. Er werd te weinig aandacht aan besteed, vond hij, omdat men het bijna normaal was gaan vinden dat duizenden *'gezonde jonge kerels'* werkloos rondliepen. Brugman stelde de Engelse kameraden als voorbeeld, die hadden zich georganiseerd

en zich krachtdadig tegenover de regering getoond. Hij riep de Nederlandse werklozen, georganiseerd en ongeorganiseerd, op zich aaneen te sluiten.[20]

Ook deed hij verslag van een openbare vergadering van de Arnhemse communisten waar Roland Holst kwam spreken over de oorzaken van de hongersnood in de Sovjetunie. Het was een schande dat Arnhem zo weinig deed voor hongerend Rusland, tekende Brugman in *De Tribune* van 20 december 1921 op, maar dat lag vooral aan de tegenwerking van de autoriteiten.

In 1923 stond Brugman voor het eerst op de kandidatenlijst van de CPH maar veroverde hij geen zetel in de raad.[21] Ondertussen bleef hij actief voor de partij en verkocht bijvoorbeeld kaartjes voor lezingen over de *'toestand in Sowjet-Rusland'*.[22] In 1927 kwam Brugman alsnog in de Arnhemse gemeenteraad, een gebeuren dat door de gevestigde orde bepaald niet met instemming werd ontvangen. Men hield hem inmiddels al een tijd in de peiling.

Vooraanstaande revolutionaire Nederlander

Toen Brugman in de raad kwam, vierde de Sovjetunie tien jaar Oktoberrevolutie, een gebeurtenis die de bolsjewieken in het Russische keizerrijk aan de macht had gebracht. Het communisme werd door de Nederlandse autoriteiten – vanuit haar perspectief niet ten onrechte – beschouwd als een staatsgevaarlijke beweging. Communisten verklaarden immers openlijk dat ze de gevestigde orde desnoods met geweld omver wilden werpen om de dictatuur van het proletariaat te vestigen.

Hoewel de CPH nooit tot verboden organisatie is bestempeld en ze net als andere politieke partijen kon deelnemen aan het democratisch bestel, volgden de autoriteiten de handel en wandel van de communisten met argusogen. Door de bijzondere banden met de Sovjetunie werd de partij van staatswege bestreden. Noodgedwongen nam zij bij haar optreden de nodige geheimhouding in acht. Hetzelfde gold voor haar bestrijders.[23]

De Centrale Inlichtingendienst (CI) – een verre voorloper van de BVD en de huidige AIVD – die bestond van 1919 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, verzamelde in die tijd informatie over extreemlinkse groepen en personen. Het in de meidagen van 1940 vernietigde archief, teneinde de gegevens uit handen van de Duitsers te houden, is thans gereconstrueerd en raadpleegbaar. Brugman was één van de 42 Arnhemmers die voorkomen in het rapport van de CI van juni 1924. *'Geheim persoonlijk'*, vermeldt deze naamlijst van *'Nederlandsche revolutionairen'*.[24] Hij woonde op dat moment aan de Rozendaalscheweg 179, zou bakker zijn, eerste secretaris van de CP-afdeling Arnhem, lid van de partijraad en kandidaat voor de verkiezingen van de gemeenteraad en de Provinciale Staten van 1923.

Daarna bleef Brugman in beeld bij de inlichtingendienst, want in 1930 staat hij op een nieuwe lijst van *'vooraanstaande revolutionnaire Nederlanders'* die op 4 juni werd aangeboden aan de minister van Justitie.[25] Een ander rapport, het maandverslag van september 1930, vermeldt dat Brugman als secretaris van de afdeling CPH te Arnhem wegens *'onbetrouwbaarheid'* als bestuurslid is afgezet en vervangen door de uit Nijmegen

RELLETJES TE ARNHEM.

Eenige honderden werkloozen demonstreerden Dinsdagmiddag te Arnhem. In optocht trok men van het Velserplein naar de Kippenmarkt, waar het communistisch raadslid Brugman de demonstranten toesprak. Na afloop hiervan werd opnieuw door de stad getrokken met een groote roode vlag voorop. Toen dit door de politie verboden werd en niet spoedig genoeg aan de bevelen om uiteen te gaan gehoor werd gegeven, werden verschillende charges uitgevoerd, waarbij rake klappen vielen.

Dinsdagavond omstreks 10 uur na afloop van een vergadering der werkloozen kwam het opnieuw tot onregelmatigheden, waarbij door de politie eenige malen in de lucht werd geschoten.

Het communistisch raadslid Brugman, die met zijn wandelstok tegen een agent een dreigende houding aannam, werd door dezen tegen den grond geslagen. Hij werd per ziekenauto naar 't Stedelijk Ziekenhuis overgebracht. Tot laat in den avond, aldus de Msb., bleef het onrustig in de stad.

Relletjes in Arnhem. Demonstrerende werklozen die toegesproken worden door raadslid Brugman en tot laat in de avond voor onrust zorgde in de stad. (Limburger koerier 17 december 1931, www.delpher.nl)

afkomstige J.J. Pluylaar, een kleermaker aan de St. Jozefstraat 19 te Arnhem.[26]

Verder blijkt dat CI-agenten vergaderingen van de CPH bezochten, getuige het verslag van een *'huishoudelijke vergadering'* van 25 januari 1932 dat de dienst optekende en waarvan behalve aan de minister van Justitie ook een afschrift naar de Arnhemse procureur-generaal en de Amsterdamse politie ging.[27] Die vergadering, bijgewoond door 44 leden, vond plaats in De Opbouw aan de Velperweg, een pand van de SDAP. Voorafgaande aan de bijeenkomst had men alle kasten nagekeken, om te zien of er zich geen ongewenste luisteraars bevonden.[28] Brugman zelf schitterde door afwezigheid, omdat hij ziek was en nog zo'n drie maanden verpleegd zou moeten worden in het gemeente ziekenhuis. Daarna was er nog kans dat hij een tijd naar de Krim zou gaan, zo kregen de aanwezigen te horen. De namens het landelijke partijbestuur van de CPH aanwezige L. Schalker liet weten dat het bestuur Brugman als een *'zeer ijverig propagandist'* zag. *'Niet alleen is hij de ziel der afdeeling, maar ook de geheele actie onder de werklozen was in zijn handen.'* Brugman lag kennelijk goed bij het partijbestuur. Hoe zich dat verhoudt tot de mededeling van de CI uit 1930 over de *'onbetrouwbaarheid'* van Brugman en zijn royement als bestuurslid, kon ik niet nagaan.

Het rapport van de inlichtingendienst uit 1939 vermeldt nog altijd dat Brugman bakker is, maar ook een *'zeer vooraanst. Communist'* en *'vurig propagandist, werkt speciaal onder werkloozen'*.[29] Het was het laatste jaar waarin de CI haar werk kon doen, waaraan de Duitse inval een einde maakte.

Niet alleen de inlichtingendienst hield Brugman en zijn kameraden in de gaten, ook de politie deed dat. In 1919 verzocht de commissaris om een *'vierdelig kastje met alfabetten'* aan te mogen schaffen, zodat namen op geordende wijze bijgehouden konden worden.[30]

Tijdens een raadsdebat vertelde de burgemeester dat Arnhemse communisten geregeld wapens bij zich droegen, reden waarom er op hen scherp toezicht moest worden uitgeoefend. Ook was er sprake van politiebewaking bij de woning van Brugman en was er bij openbare optredens van communisten altijd een politie-inspecteur aanwezig om toezicht te houden op de inhoud van de toespraken en de spreker zo nodig te waarschuwen zijn uitdrukkingen te matigen of proces-verbaal op te maken als die matiging niet betracht werd.[31]

Gemeenteraad (1927-1941)

De gemeenteraadsverkiezing van 1927 bracht het lang gehoopte succes. 724 stemmen op de CPH leverden Brugman zijn zetel op. Deze was gewonnen van de sociaaldemocraten, die van 11 naar 10 waren gegaan. Dat was een *'flinke tegenvaller voor onze soci's'*, die nog nooit zoveel propaganda hadden gemaakt, vooral tegen de communisten. *'Zoo wreekt zich het samengaan met de bourgeoisie van deze zich noemende klassestrijders'*.[32] Het was het begin van een veertien jaar durend tumultueus raadslidmaatschap.

Op 6 september was de eerste vergadering met Brugman als kersvers raadslid. Op de agenda stond de benoeming van wethouders. De nieuwkomer gaf meteen zijn visitekaartje af door te verklaren dat zijn partij – in tegenstelling tot de sociaaldemocraten – als vertegenwoordiger en verdediger van het proletariaat niet meedeed aan de verkiezing van wethouders. Wie in deze kapitalistische maatschappij bestuurder wilde worden, gaf daarmee aan de bevelen van de bourgeoisie uit te willen voeren en daarmee de belangen van de arbeiders te schaden.[33]

Diezelfde maand was de burgemeester al genoodzaakt Brugman de door hem afgelegde eed voor te houden, toen het raadslid verklaarde zich ondanks de wettelijke bepalingen niet aan zijn geheimhoudingsplicht te zullen houden *'wanneer de belangen van het proletariaat zouden worden opgeofferd aan die van de bourgeoisie'*.

Het voorval komt terug in een brief van de burgemeester aan de commissaris van de Koningin te Groningen. Deze had zitting in een staatscommissie die de noodzakelijkheid en doelmatigheid onderzocht van maatregelen tegen revolutionair gezinden in vertegenwoordigende lichamen. In die hoedanigheid

richtte dr. J.P. Fockema Andreae zich tot de Arnhemse burgemeester met het verzoek om *'markante gevallen'* van raadsleden te melden die hun lidmaatschap misbruiken om *'met verwaarloozing en schending van hun eed (...) de revolutie te prediken, op te ruien (...)'*. Fockema wist al dat de vergaderingen van de Arnhemse raad de *'nodige revolutionaire stof'* had opgeleverd. Kortom, Brugmans reputatie was tot in het Groningse provinciehuis bekend. Het antwoord van burgemeester De Monchy zal niet teleurgesteld hebben. Hij deed Fockema tal van voorbeelden aan de hand, die enkel en alleen Brugman betreffen.[34]

Met de fractie van de SDAP botste Brugman vanaf het begin. Met name met Hermans, sinds jaar en dag de leider van de Arnhemse sociaaldemocratie, had Brugman het aan de stok. Hermans was in zijn jonge jaren zelf een onstuimige, naar anarchisme neigende socialist geweest, die inmiddels in rustiger vaarwater was beland en er geen behoefte aan had om door het communistische raadslid aan zijn verleden te worden herinnerd.[35]

De partij van Hermans zat in het college en moest, noodgedwongen maar niet van harte, compromissen sluiten met de rooms-katholieken. Brugman werd daardoor niet gehinderd. Hij kwam enkel en alleen op voor de belangen van de arbeiders. Maar hij legde met zijn ene stem geen gewicht in de waagschaal. Geen van zijn voorstellen bleken voor inwilliging vatbaar. Wel wist hij met zijn optreden telkens een stempel op het debat te drukken, door in te spelen op de sentimenten die heersten binnen de SDAP, waar de met bestuursverantwoordelijkheid gepaard gaande pragmatiek bij haar electoraat niet altijd in goede aarde viel.

Verkiezingswinst

De voortdurende aanvallen op de sociaaldemocraten wierpen in 1931 vruchten af. De communisten behaalden verkiezingswinst, de SDAP ging in de oppositie. Dat was niet uit principe, wist Brugman, maar vanwege angst voor de communisten.[36]

Brugman kreeg versterking van J.M.H. Dercks (in de loop van 1935 vervangen door T.L. Magendans) en J.G. van de Meeberg. Het zouden – getalsmatig – de beste jaren zijn voor de CPH, nu drie man sterk. Brugman zette het ronkende toekomstperspectief nog eens uiteen: *'De taak van het proletariaat bestaat (...) daarin, de staatsmachinerie der bourgeoisie te vernietigen, kapot te slaan en tegelijkertijd met haar ook de parlementaire instellingen, of ze nu republikeinsch dan wel constitutioneel-monarchistisch zijn'*.[37]

Nieuw was het standpunt dat de communisten wel een wethouder wilden leveren. Dat was niet om de *'kapitalistische gang van zaken'* te aanvaarden, maar om aan te tonen dat *'de arbeiders in geen enkele partij hun vertrouwen meer stellen dan in de communistische partij.'* Brugman was er van overtuigd dat, wanneer hij wethouder zou worden, de regering *'als vertegenwoordiger van de belangen der bankiers'* spoedig zou ingrijpen. In Duitsland was dat gebeurd, toen een communistische burgemeester werd gekozen door een in meerderheid communistische raad. De sociaaldemocratische regering in Berlijn had toen het stadsbestuur overgenomen.[38]

Op 21 december 1931 somde Brugman in de raad twintig eisen van de communisten op. Daaronder bevonden zich het bouwen van behoorlijke arbeiderswoningen en verlaging van de huren, verhoging van de uitkeringen voor werklozen met 50%, invoering van de 6 of 7-urige werkdag, geen subsidiëring van het bijzonder onderwijs en van religieuze instellingen, belastingverhoging voor rijken en invoering van Esperanto als verplicht leervak op de lagere school. Brugman zei te weten dat deze eisen niet in de raad gerealiseerd konden worden, daarom riep hij arbeiders op er buiten de raad voor te strijden.[39]

'Nieuwe koers, geen reuzezwaai'

De verkiezingen van 1935 brachten de communistische fractie terug tot bescheidener proporties. De CPH behield één zetel. Brugman verklaarde vanaf nu te zullen strijden voor een gemeenschappelijk optreden mèt de SDAP en andere partijen die op arbeiders, kleine boeren en middenstanders steunden. Eerder had Brugman over de middenstand

gesproken als een *'nuttelooze factor in de samenleving'*. Nu werden van deze groep echter de *'levensbelangen'* bedreigd door het fascisme. De politiek van de SDAP was *'noodlottig'*, omdat deze partij optrok met de *'sloopers-partijen die het fascisme voorbereiden'*. De communisten zouden desondanks niet stemmen op een van de voorgestelde wethouders maar steunde haar eigen kandidaat: Brugman, die één stem kreeg.[40] Wel benoemd werden B. Bakker, M. Rademakers (beiden SDAP) en H.G.J. van de Sand en Ch.G. Matser (beiden RK) zodat opnieuw, net als in de periode 1927-1931, een rooms-rood college Arnhem zou besturen.

Brugman gaf zijn verlies toe, er waren fouten gemaakt. De grootste oorzaak was echter de *'suggestieve propaganda'* van de SDAP, gepaard gaande met *'zeer grove en persoonlijke aanvallen op de lijstaanvoerder van de Communistische Partij'*, Brugman dus. De SDAP had communisten en fascisten op één lijn geplaatst, iets dat kennelijk had gewerkt om de grote massa terug te laten komen.[41]

Brugman werd vanaf die tijd, omstreeks midden jaren dertig, rustiger. Hij botste minder met de raadsvoorzitter, de burgemeester. Al lag dat misschien ook aan het vertrek van S.J.R. de Monchy die in 1934 werd opgevolgd door H.P.J. Bloemers. Deze was minder dan zijn ambtsvoorganger geneigd om Brugmans aanvallen op de andere raadsleden in de kiem te smoren, hij liet het debat meer betijen. Hoewel de SDAP weer in het college zat, waarmee zij voorheen altijd een ideale schietschijf was, leek het oude vuur van onverzoenlijkheid wat gedoofd. Brugman begon zijn aanvallen steeds vaker op de fascisten te richten, al was zijn kritiek aanvankelijk nog vaak gericht op sociaaldemocraten, die niet krachtig genoeg stelling namen en daarmee de weg plaveiden voor het oprukkend fascisme en nationaalsocialisme.

De opkomst daarvan in de jaren dertig heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de matiging van Brugmans toon en de noodzaak doen voelen tot het sluiten van compromissen. Steeds vaker was te horen dat Brugman het eens was met iets dat Hermans gezegd had. Bij de algemene beschouwingen van eind 1936 bleek dat hij zich ook kon vinden in het sociaaldemocratische Plan van de Arbeid.[42] Tegenover de politiek van de regering en de demagogie van de fascisten wilde hij een *'constructieve welvaartspolitiek op kosten van het grootkapitaal'* stellen. Tevens moesten de *'burgerlijke democratische rechten'* *worden gehandhaafd, in het 'belang der werkende massa'*. Daarvoor was het nodig om te komen tot eenheid van alle democratische partijen en groeperingen. De communisten waren bereid met iedereen samen te werken die deze politiek onderschreven.

Dat was echt een ander geluid, dat men van Brugman niet gewend was. Geen grote woorden meer over vernietiging van het kapitalisme, niets meer over onverzoenlijke strijd en ook geen schampere opmerkingen over de democratie. Een nieuwe Brugman leek opgestaan.

Brugman wist als doorgewinterde communist goed genoeg dat hij niet zelf een nieuwe koers kon uitzetten als daar van 'bovenaf' geen toestemming voor zou zijn. Het zevende wereldcongres van de Comintern had in 1935 naar aanleiding van *'diepgaande veranderingen in de wereldsituatie'* besloten dat *'alle aangesloten secties, rekening houdende met deze veranderde situatie, hun tactiek dienovereenkomstig hadden te herzien'*. Deze passage bevatte de richtlijn om een eenheidsfront met de sociaaldemocratische organisaties te vormen.[43]

In de Tweede Kamer had David Wijnkoop namens de CPN verklaard dat *'in het belang van de eenheid van den strijd van den democratische volksmassa'* de communisten voortaan hun verzet tegen uitgaven voor confessioneel onderwijs zouden staken. Dat was een onderwerp waarvoor Brugman strijdlustig was geweest. Altijd had hij er op gehamerd dat de pacificatie van het onderwijs *'funeste'* gevolgen had, *'zeer ten nadele van de geestelijke bewustwording van de arbeidersklasse'*. De communisten eisten verplicht, kosteloos, neutraal onderwijs in een staatsschool. Er mocht geen cent naar het bijzonder onderwijs! Scholen waren volgens Brugman overigens sowieso niet neutraal, maar stonden in dienst van het kapitalisme *'zoodat moord,*

diefstal en roof in de vaderlandsche geschiedenis worden aangeprezen als vaderlandsche deugden'.[44]

Nu was er dan de nieuwe koers die door Brugman eind 1936 in de Arnhemse raad werd uitgedragen, maar het was ook geen *'reuzezwaai'*, zoals men zei. Het was een compromis om samen met gelovige arbeiders, boeren en middenstanders tot eenheid te komen tegen fascisme en de politiek van de regering. Hij had zowaar enige lof voor het rooms-rode college. Dat had zich niet voetstoots bij de *'oekazes'* uit Den Haag neergelegd, maar *'tenminste getracht de Regeering tot andere gedachten te brengen'*. Dat het niet was gelukt, was niet de schuld van dit college.

Die veranderde houding van de communisten, in casu Brugman, was ook de andere leden opgevallen. Mr. M.C. de Jong (CHU) sprak van een andere *'geestesrichting'*. De burgemeester was *'verheugd'*, dat Brugman nu eens een streng optreden voorstond tegen allen die de vrijheid van meningsuiting wilden aantasten. Bronkhorst (SDAP) sprak echter zijn twijfel uit: meenden de communisten het wel eerlijk met de democratie? Dat scheen wat Brugman betreft toch echt zo. Hij verwees naar de Spaanse Burgeroorlog, waar duizenden kameraden vielen, niet voor het communisme maar voor handhaving van de burgerlijke democratie. Het ging op dit ogenblik niet meer tussen fascisme en communisme, maar tussen fascisme en het handhaven van de democratische rechten van het werkende volk. De communisten waren bereid *'eerlijk en oprecht'* met alle democraten te strijden voor de burgerlijke democratie, *'met handhaving evenwel van hunne beginselen'*.[45]

Zelfs op het punt van zijn geliefde onderwerp, de colportage, kwam Brugman de burgemeester tegemoet. Deze had in 1936 de vrijheid tot colporteren opnieuw verder beknot, maar toegelicht dat dit gericht was tegen Zwart Front en de NSB. Na deze overwegingen gehoord te hebben, trok Brugman zowaar een voorgestelde motie in.[46] De opkomst van de NSB en het nazisme in Duitsland had mogelijk gemaakt wat tot voor kort onmogelijk had geleken, dat communisten en sociaaldemocraten, zij het schoorvoetend, samen optrokken.

De werkloosheid was steeds een belangrijk thema in de raad. De stad telde medio 1938 zo'n 4000 werklozen. De ellende was nog nooit zo groot, aldus Brugman. Was hij eind 1937 nog positief over het beleid van het college, nu toonde hij zich teleurgesteld. Er was niet krachtig genoeg opgetreden tegen de eisen van Den Haag. Er was van alles beloofd door de RK en de SDAP maar daar was niet veel van terechtgekomen. De massa was teleurgesteld, allemaal koren op de molen van de fascisten.[47]

Steun voor de SDAP

Bij de verkiezingen van 1939 behield de CPN haar zetel. Op 5 september werden de nieuwe raadsleden beëdigd en moesten wethouders worden gekozen. Het was duidelijk dat er weer een college van katholieken en sociaaldemocraten zou komen ondanks de teruggang van de SDAP van 14 naar 12 zetels. De CPN was niet uitgenodigd bij de voorafgaande gesprekken, hetgeen Brugman in strijd achtte met de beginselen van de democratie, iets waar hij zich vroeger nooit maar nu steeds vaker op beriep. Hij zou geen verantwoordelijkheid nemen voor de daden van het college, maar wel alles ondersteunen dat de werkende bevolking ten goede zou komen. Zijn stem gaf hij dit keer wel aan de wethouderskandidaten van de SDAP.[48] Rademakers, die vaak in de clinch had gelegen met Brugman, merkte op dat Brugman en de communisten veranderd waren, men herkende de CPN niet meer.[49]

'U heeft 6 maanden lang geen kind aan mij gehad.'

Opvallend is dat Brugman tijdens zijn raadsperiode regelmatig voor kortere of langere tijd afwezig was wegens ziekte. Dat begon al in zijn eerste jaar. Tijdens de vergadering van 9 december 1927 moest Brugman de voorzitter noodgedwongen verzoeken zijn rede – waarin hij ageerde tegen de financiële voorstellen van de Vrijheidsbond – te mogen afbreken *'wegens ongesteldheid'*. Hoewel hij

de volgende vergadering weer present was, was het een vooruitwijzing naar langere perioden van ziekte die Brugman regelmatig zouden beletten zijn raadswerkzaamheden te verrichten. Ook toen hij nog geen deel van de raad uitmaakte, was hij al langere tijd ziek, zoals in 1926, toen hij twee maanden in het gemeenteziekenhuis was verpleegd.[50]

In 1930 was Brugman vanaf juni tot half november afwezig. Zijn terugkomst liet burgemeester De Monchy niet ongemerkt voorbijgaan:

(...) de leden zullen hebben opgemerkt, dat de zetel van den heer Brugman, die zoo lang ledig is gebleven, heden weer bezet is. Spreker is ervan overtuigd, uit naam van de geheelen Raad te spreken, wanneer hij hem geluk wenscht met het feit, dat zijn langdurige en pijnlijke ziekte thans geweken is.

De raad gaf door applaus zijn instemming met deze woorden te kennen.[51]

Dit applaus kon niet verhelen dat er kritiek was. Niet op het feit dat hij ziek was geweest, wel als reactie op de grote woorden die hij onmiddellijk weer had gesproken. Als Brugman de enige vertegenwoordiger van de arbeiders was, zoals hij beweerde, dan kon de SDAP-fractie niet begrijpen hoe de CPH zijn zetel zo lang onbezet kon laten *'en dus 5 maanden lang het belang van de arbeidersklasse heeft verwaarloosd'*. De arbeiders hebben er recht op te weten hoe dat komt.[52] Die verklaring kwam niet. Brugman maakte er maar een grapje van tegen de burgemeester, die hem had onderbroken: *'U heeft 6 maanden lang geen kind aan mij gehad en nauwelijks ben ik er weer, of U interrumpeert mij weder!'*

Op 18 januari 1932 was Brugman opnieuw afwezig, met bericht van verhindering. Pas eind februari keerde hij terug en verklaarde ziek te zijn geweest. De burgemeester wenste hem *'van harte geluk'* met zijn herstel en sprak de hoop uit dat het van blijvende aard zou zijn. Brugman dankte hem voor zijn aardige woorden en maakte van de gelegenheid gebruik om de *'onzinnige geruchten'* die over hem de ronde hadden gedaan tegen te spreken. Deze hadden alleen maar de bedoeling de communistische partij een trap te geven. Hij zou ten alle tijden blijven vechten voor de belangen van de arbeidersklasse *'onder het vaandel'* van de CPH, zo verklaarde hij strijdlustig.[53]

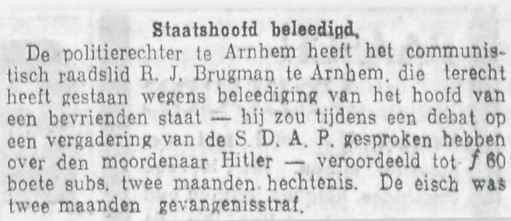
Door welke ziekte Brugman zo frequent geveld werd, vermelden de raadsverslagen niet. Karel Brugman herinnert zich dat zijn vader veel last van hoofdpijn had. Volgens Dinie Brugman heeft haar oom een aantal hersenbloedingen gehad, zonder dat hij daar lichamelijke gevolgen van zou hebben ondervonden. Ook bleef zijn verstand helder. Wat die *'onzinnige geruchten'* waren, blijft ongewis.

Belediging van een bevriend staatshoofd

Een andere reden waarom Brugman wel eens verstek moest laten gaan bij een vergadering, was wanneer hij vast zat. Zelden – of nooit, voor zover ik kon nagaan – kwam een raadslid zo vaak in aanraking met de sterke arm der wet als deze communist.

In juli 1929 arresteerde de politie hem wegens het uitreiken van *'opruiende lectuur'*. Brugman zou anti-militaristische propaganda hebben verspreid onder soldaten. Die aanhouding was voor een raadslid alleen maar dienstig om zijn populariteit onder de *'arbeiders-massa'* te vergroten, schreef *De Tribune* van 1 augustus. In de eerstvolgende raadsvergadering kwam Brugman er zelf over te spreken. Niet om zich over zijn arrestatie te beklagen, ook niet over het feit dat hij en zijn huis onder voortdurende politiebewaking stonden. Als communist deed hij nu eenmaal *'al het mogelijke om den bestaande orde te vernietigen'*.

Wel klaagde Brugman erover dat een van zijn zoons, 15 jaar oud, de afgelopen zaterdagochtend om 6.30 uur was aangehouden en op de openbare weg gefouilleerd. Op de vraag welke papieren hij bij zich had, antwoordde de jonge Brugman: *'Het papier dat om mijn boterham zit.'* Het raadslid vroeg de burgemeester, als hoofd van de politie, een onderzoek in te stellen en de 'schuldige' te straffen. Tegen hem kon men optreden, maar van zijn zoon *'heeft men af te blijven'*.

Staatshoofd beleedigd.
De politierechter te Arnhem heeft het communistisch raadslid R. J. Brugman te Arnhem, die terecht heeft gestaan wegens beleediging van het hoofd van een bevrienden staat — hij zou tijdens een debat op een vergadering van de S. D. A. P. gesproken hebben over den moordenaar Hitler — veroordeeld tot *f* 60 boete subs. twee maanden hechtenis. De eisch was twee maanden gevangenisstraf.

De veroordeling van Brugman voor het beledigen van een bevriend staatshoofd. (Leeuwarder Courant 18 april 1935, www.delpher.nl)

Hermans viel zijn communistische opponent nu eens bij.[54]

Een andere geruchtmakende arrestatie vond plaats op 14 maart 1935. Dit maal had het Arnhemse raadslid tijdens een door de SDAP georganiseerde vergadering in Tiel opzettelijk het bevriende staatshoofd van Duitsland beledigd. Brugmans uitspraak *'Hindenburg legde de macht in handen van den moordenaar Hitler'* vormde de steen des aanstoots. Hitler mocht men geen moordenaar noemen. Terwijl de officier van justitie Brugman twee maanden wilde laten opsluiten, veroordeelde de politierechter Brugman op 16 april tot een boete van 60 gulden.[55]

'Klassestrijd zonder geweld is niet mogelijk'. Anti-parlementarisme

Brugman kreeg van de andere fracties het verwijt dat hij met zijn anti-parlementaire houding niet in de raad thuishoorde. Hij pareerde deze aanval met de stelling dat communisten in parlementaire lichamen zitting namen om aan te tonen dat de arbeidersklasse van het parlementarisme niets heeft te verwachten.[56]

De gemeenteraad was slechts één van de strijdtonelen waar de klassestrijd gevoerd werd, om de *'leugen der burgerlijke democratie te ontmaskeren en den weg aan te wijzen tot algehele vernietiging van het kapitalisme en de vestiging van het Socialisme'*. Als communisten, om zitting te kunnen nemen in de gemeenteraad, daarvoor een eed of belofte moesten afleggen, *'dan doen zij dat gerust, maar lappen al die eden en beloften aan hun laars, omdat het voor hen niets beteekent dan het voldoen aan een bloote formaliteit'*.[57]

Deze uitspraken waren voor de burgemeester aanleiding om al de volgende dag aan de minister van Binnenlandse Zaken te schrijven. Een dergelijke uitlating had het communistische raadslid eerder gedaan, maar *'nimmer in dezen scherpen vorm'*. De Gemeentewet gaf de burgemeester geen middel om op te treden tegen raadsleden die de belofte op deze wijze tot *'een aanfluiting maken'*. Naar de mening van De Monchy zou de wet moeten voorzien in een mogelijkheid om een lid die het niet ernst is met de afgelegde eed of belofte het raadslidmaatschap te kunnen ontnemen. *'Ik moge voor deze zaak wel de aandacht van Uwe excellentie vragen.'*[58] Het was een duidelijke wenk aan de minister om de wet aan te passen die aangeeft hoezeer de burgemeester verlegen zat om een middel om Brugman uit de raad te weren.

Dat zich niet gebonden voelen aan de democratische spelregels uitte zich ook doordat Brugman regelmatig met voorstellen kwam die op eerdere raadsbesluiten terugkwamen. Andere fracties, ook al hadden ze eerder tegengestemd, achtten zich daarna gebonden aan een meerderheidsbesluit en stelden het niet meer ter discussie. Hooguit kon men bij verkiezingen trachtten de raadssamenstelling veranderd te krijgen, waarna men opnieuw met de gewenste voorstellen kon komen. Dit was hoe democratie werd opgevat door de partijen in de Arnhemse gemeenteraad, behalve die van Brugman.

Ook kwam hij telkens met voorstellen waarvan iedereen op zijn vingers kon natellen dat deze verworpen zouden worden. Dat deerde Brugman niet. *'De waarde van een motie ligt niet in de al of niet aanneming, maar in het principe, dat er in is opgesloten.'*[59] Achter die mooie woorden gaat echter een electorale strategie schuil. Hij kon tegen zijn achterban zeggen dat hij een bepaald voorstel had ingediend, maar dat de sociaaldemocraten er weer tegen waren. Het was een wijze van politiek bedrijven die frustratie bij andere fracties opriep, de SDAP voorop. Hermans doorzag deze werkwijze van Brugman.[60]

Democratie, wist Brugman, is in het kapitalisme niet mogelijk. *'Alleen in een land met*

een proletarische dictatuur kan men spreken van het handhaven der democratie, omdat de Regeering daar steunt op den wil van de massa.' Buiten de Sovjetunie heerst de *'dictatuur van het kapitalisme'*.[61]

Geweld, daar was Brugman tegen, hij zal geen vlieg kwaad doen. Maar hij is wel communist met hart en ziel en wil het communisme niet alleen met de mond belijden, maar daadwerkelijk bereiken. Om dat ideaal te realiseren, aanvaarden communisten de geweldtheorie. *'Klassestrijd zonder geweld is niet mogelijk.'* Verbetering van de arbeiders is alleen mogelijk door de *'scherpste en meedoogenlooze klassestrijd'*.[62]

'Ik roep U tot de orde'

De burgemeester, als voorzitter van de gemeenteraad, had het maar lastig met Brugman.

Het voortdurend bezigen van termen als *'leugen'* en *'demagogie'* noopte hem tot ingrijpen: *'Ik roep u tot de orde. U moogt niet zeggen dat iemand bewust Uwe woorden heeft verdraaid.'* Het woord *'sabotage'* mocht Brugman niet gebruiken tegenover de voorzitter toen die hem geen verlof wilde verlenen om het woord te voeren.[63]

Tijdens de begrotingsdebatten van 1928 ging Brugman te keer tegen de steun van de sociaaldemocraten voor het college, waardoor zij eraan hadden meegewerkt om de mensen op hetzelfde lage en ellendige levenspeil te houden. Hermans interrumpeerde. Brugman was een *'lasteraar'*. Brugman duldde dat niet en schold Hermans uit voor *'groote lafaard'*. De burgemeester kwam tussenbeide en leek eerst Brugman te hulp te komen door te zeggen dat het hem niet voorkwam dat de communist *'in sterke mate onwaarheid sprak, maar slechts naar zijn zienswijze een zeker beeld had gegeven van de politiek van de SDAP'*. Hermans had ten onrechte het woord *'lasteraar'* gebruikt, maar nu kreeg Brugman een veeg uit de pan. Deze was nog veel verder gegaan door Hermans *'lafaard'* te noemen, *'hetgeen in geen enkel opzicht te verdedigen is'*.[64]

Een door Brugman veelvuldig gebruikt woord was *'volksverdomming'*, waarmee hij bedoelde dat een bepaalde groep, meestal de arbeiders door de SDAP, soms schoolkinderen als het over bijzonder onderwijs ging, bewust dom werden gehouden. De burgemeester verzocht om *'beleedigende uitdrukkingen'* achterwege te laten en zich *'aan te passen aan het beschaafde milieu waarin hij verkeert'*. Brugman had maling aan de *'zogenaamde burgerlijke beschaving'*. Hij zei de dingen zo dat het voor de arbeidersklasse verstaanbaar is. De burgemeester vond dat *'zo onbeschaafd'* klinken. Brugman had ook niet *'de pretentie om beschaafd te zijn'*.[65]

Als Brugman het echt te bont maakte, stelde de burgemeester voor hem het woord te ontnemen, dit na herhaaldelijk tevergeefs gewaarschuwd te hebben. Brugman voldeed vervolgens aan het meerderheidsbesluit en verliet de vergadering, maar niet nadat hij daartegen had geprotesteerd door *'vuistslagen op tafel'*.[66]

Niet altijd slaagde de burgemeester er in Brugman het woord te ontnemen. Tijdens een debat over een voorstel over de onbewoonbaarverklaring van woningen in Klarendal verloor Brugman zich in een tirade tegen de *'schandelijke toestand'* die de andere partijen hadden laten ontstaan op het gebied van huisvesting. De burgemeester waarschuwde dat hij buiten de orde trad en stelde weer voor hem het woord te ontnemen. Daar was een meerderheid van de raad het dit keer niet mee eens, al bezag Hermans het op zijn eigen wijze. Hij was tegen *'om Brugman niet de gelegenheid te ontnemen het communisme af te breken'*.[67]

Andere uitdrukkingen waarover Brugman tot de orde werd geroepen, veelal zonder resultaat omdat hij toch weigerde zijn woorden terug te nemen, was het uitmaken van ambtenaren voor *'vampyrs'*. Hij mocht ook niet spreken van de *'uithongeringspolitiek'* van de regering Colijn en de *'verraderspolitiek'* van de SDAP.

Ook mocht hij uiteraard niet over de koningin spreken als *'iemand die absoluut parasiteert op de ellende van de arbeiders'*. Brugman kon die uitdrukking echter niet terugnemen. *'Terwijl duizenden arbeiders aan de grootste ellende zijn prijsgegeven,*

kan het hoofd van den staat en haar kliek in Den Haag in weelde baden.' De burgemeester verzocht Brugman *'zich in wat kalmer termen uit te drukken'.* Maar deze zei *'de dingen zooals hij ze meent en volkomen duidelijk, zoodat ze niet voor tweeërlei uitlegging vatbaar zijn'. 'Maar u moet niet grieven, dat heeft geen zin'*, aldus de burgemeester.[68]

Tot slot een staaltje van taalcreativiteit die hem formeel niet met de burgemeester in conflict bracht maar ongetwijfeld wrevel opwekte. Brugman zei te weten dat hij het woord *'demagogie'* niet mocht gebruiken, *'anders zou hij het zeker op deze motie toepassen'.*[69]

Het kwam niet vaak voor, maar soms nam Brugman zijn woorden terug. In een debat over werkloosheid kwam hij in een stekelige woordenwisseling met de burgemeester terecht. Steen des aanstoots voor deze laatste was dat Brugman opnieuw opmerkte dat het koninklijk huis leeft van de armoede van de arbeiders. De burgemeester verzocht het koninklijk huis buiten beschouwing te laten, maar Brugman deed er een schepje bovenop. Iedereen mocht toch weten dat de koningin *'12 ton per jaar opstrijkt en een meid van 22 jaar, die niets gepresteerd heeft, 2 ton in de wacht sleept?'* De burgemeester vroeg Brugman hem niet te dwingen hem tot de orde te moeten roepen *'met alle gevolgen van dien'.* Het raadslid vond het typerend dat hij zulke dingen niet mocht zeggen, terwijl het toch een feit was. Vervolgens *'sommeerde'* de burgemeester Brugman zijn woorden over het koninklijk huis en prinses Juliana terug te nemen. Brugman koos ditmaal eieren voor zijn geld. Hij wilde de burgemeester *'geen middel aan de hand doen'* hem de mond te snoeren en nam zijn woorden terug.[70]

'Dat zijn worp niet trof, was een geluk.'

Een van de meest memorabele momenten uit Brugmans raadsperiode vond plaats op 21 september 1931. Op de agenda stond de behandeling van de Rekening en verslag over 1930 van het Maatschappelijk Hulpbetoon. Brugman hield een lange redevoering, waarbij de burgemeester hem regelmatig onderbrak. Hij moest niet spreken over afgedane zaken en zich bij het onderwerp houden. Ook de SDAP-raadsleden Hermans en H. Zollinger interrumpeerden, Hermans met de sneer dat Brugman niet in Rusland was.

Was deze opmerking nu zijn schuld, vroeg Brugman? Dat was inderdaad het geval antwoordde de burgemeester, hij lokte het uit. Zollinger voegde daar aan toe: *'Uw onbeschoftheid is de schuld daarvan.'* Direct daarop wierp Brugman Zollinger een kopje naar zijn hoofd, waarop de burgemeester de vergadering schorste en de publieke tribune waar tumult ontstond liet ontruimen.

Bij de heropening van de vergadering sprak de burgemeester zijn *'diep leedwezen en verontwaardiging'* uit dat een raadslid in deze raad een kopje naar het hoofd van een mede-lid had gegooid. *'Een dergelijke schandelijke wijze van doen kan niet streng genoeg worden afgekeurd.'* Brugman maakte zijn positie in de raad onmogelijk als hij op deze wijze voortging.

Deze wenste ook een verklaring af te leggen. Hij had geen schuld aan het voorval. Het kwam door de andere partijen, die hem

Tumult in den Arnhemschen raad.

Koffiekop als argument.

In den Arnhemschen raad kondigde de communistische fractie, die haar verzoek, de behandeling van eenige agendapunten te vervroegen, niet zag ingewilligd, obstructie aan. Later op dien morgen hield de communist Brugman een lang betoog over het optreden van den Dienst van Maatschappelijk Hulpbetoon, en werd hierin eenige malen geïnterrumpeerd door den soc.-dem. den heer Zollinger. De heer Brugman wond zich daarover dermate op, dat hij een koffiekop opnam en deze naar den heer Zollinger gooide, zonder hem echter te raken.

De voorzitter schorste de vergadering en sommeerde den heer Brugman, de zaal te verlaten. Deze bleef echter rustig zitten.

Later verscheen een rechercheur, die tegen den heet gebakerden communist procesverbaal wegens vernieling opmaakte. Daarop werd de zitting hervat, doch het bleef nog geruimen tijd rumoerig in de raadzaal.

'Tumult in den Arnhemschen raad', een van de talrijke berichten in de regionale en landelijke pers over het koffiekopje van Brugman. (Nieuwsblad van Friesland, 23-9-1931, www.delpher.nl)

beletten de arbeidersbelangen aan de orde te stellen en hem onbeschoftheid verweten. Wel speet het hem dat hij zich had laten verleiden Zollinger een kopje naar zijn hoofd te gooien. Brugman eindigde dreigend. Mocht hij weer eens op een dergelijke wijze worden bejegend, dan hingen de gevolgen niet van hem af!

Volgens Hermans moest Brugman niet doen alsof hij beledigd was. Zelf deed hij immers niets anders. 22 jaar was Hermans nu lid van de raad en hij had heel wat *'heftige oppositie'* gevoerd, maar na afloop zei de tegenpartij altijd: *'geef mij de hand (...) dat moet de heer Brugman ook leeren'.*

Hermans' partijgenoot Bronkhorst wist te melden dat in de stad al weken lang het gerucht de ronde deed dat men in de raad wat ging beleven, de communisten gingen obstructie voeren, het had ook in *De Tribune* gestaan. Als men zich in een vergadering van de CPH zou gedragen als Brugman had gedaan, zou men hem *'er uit getrapt hebben'.*

In de raad was het nu dan zover gekomen dat men *'risico loopt van geweldpleging aan zijn persoon'*, aldus Rademakers, ook een SDAP-er. Hij was niet bereid dit te ondergaan en zou er *'zoo noodig hetzelfde tegenover stellen'*. De raad heeft recht op bescherming en als die achterwege blijft, moest men zichzelf beschermen. Had Brugman nu verklaard dat hij *'in een opwelling van drift'* had gehandeld, dan nam Rademakers daarmee genoegen. Maar Brugman had gezegd dat het opnieuw zou kunnen gebeuren!

Het slachtoffer van *'de aanslag'* zelf ten slotte, Zollinger, zei dat hij het woord 'onbeschoft' zeker niet zou hebben gebruikt als hij Brugman 5 minuten onaangenaam had horen spreken. Deze had echter 4 jaar lang niets anders gedaan dan de sociaaldemocraten *'collectief en persoonlijk'* beledigen. Met name Hermans, Bakker, Bronkhorst en Rademakers moesten het daarbij ontgelden.

De burgemeester vroeg Brugman of deze niet van mening was dat hem enige bescheidenheid paste, in plaats van na het gebeurde opnieuw tegen de SDAP tekeer te gaan. Wilde Brugman dan niet het onverantwoordelijke van zijn handelwijze tegenover Zollinger erkennen?

De communist wilde best het boetekleed aantrekken, maar dan moesten andere raadsleden die *'telkens en telkens een kleine fractie verhinderen om naar voren te brengen wat zij noodzakelijk acht'* dat ook doen. Zeker Zollinger, want hij was de oorzaak geweest van zijn *'betreurenswaardig optreden'*. Het hoge woord leek er uit, maar Brugman herhaalde zijn dreigement, dat zich weer *'zulke onaangenaamheden'* konden voordoen als de sociaaldemocraten hem zouden aanvallen.

Raadslid De Jong wilde van de burgemeester weten welke maatregelen deze zou nemen als iets dergelijks zich weer voor deed. De nieuwe Gemeentewet bood mogelijkheden, namelijk het ontzeggen van de toegang tot de vergadering. De burgemeester schroomde niet daarvan gebruik te zullen maken en maakte dit aan de raad bij wijze van *'waarschuwing'* kenbaar.[71]

De *Arnhemsche Courant* berichtte de volgende dag over de *'gewelddaad'*, iets dat in de raad nog nooit was voorgekomen. *'Dat zijn worp niet trof, was een geluk.'* Het was *'afkeurenswaardig'* en *'onverantwoordelijk'*. Het was als *'uiting van de consequenties van de communistische leer een waarschuwing voor de kiezers, die niets van Moskou moeten weten, maar toch tot de verkiezing van den heer Brugman en de zijnen meewerkten'.*

Er zijn in die jaren dertig en ook daarna nog veel meer vermeldenswaardige dingen gebeurd. Daarover handelt het tweede deel van dit artikel, dat in het volgende nummer van dit tijdschrift zal verschijnen.

Over de auteur
Mr.drs. Stef Ketelaar is advocaat, historicus en redacteur van het *Arnhems Historisch Tijdschrift*.

Noten

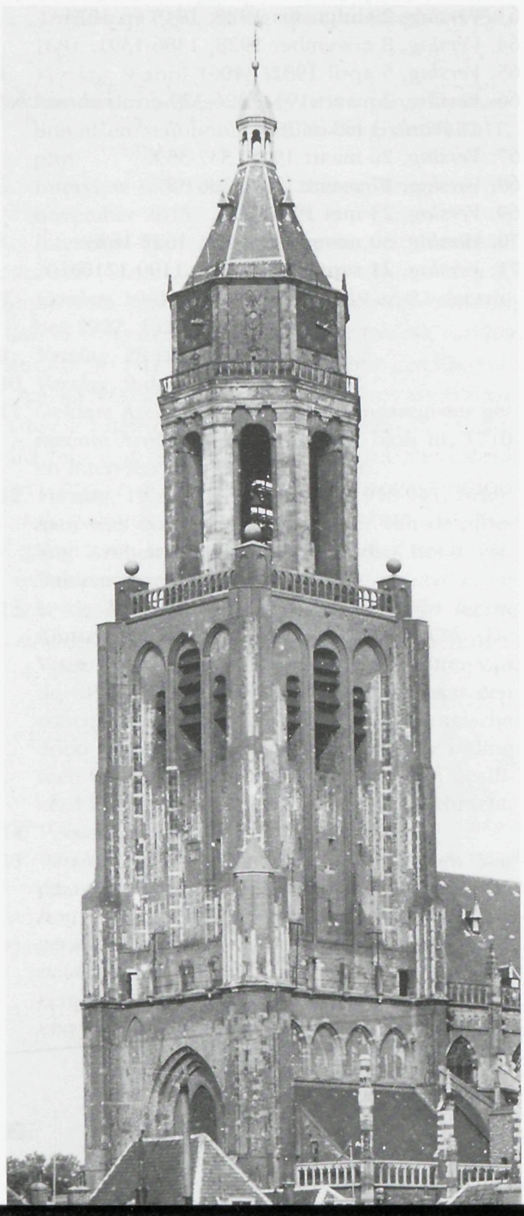
1. De titel van dit artikel is een variatie op de titel van het boek van Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*, Hilversum 1999.
   Dank gaat uit naar Martijn Brugman, schrijver te Arnhem, die mij in contact bracht met zijn vader Jan Brugman, voormalig journalist bij *Het Vrije Volk*. Veel dank ook aan de nicht van Reinier Brugman, Dinie Van Hattem-Brugman te Duiven en aan Reiniers jongste zoon Karel Brugman te Wilhelminaoord, de enige van de zes zoons die nog in leven is.
2. *Website Onze Taal*: https://onzetaal.nl/taaladvies/advies/praten-als-brugman; http://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Brugman.
3. *Verslag der zittingen van den gemeenteraad te Arnhem* in 1930, zitting van 10 december 1930, 1681.
4. *Verslag*, 9 april 1929, 318.
5. Stamboom online: https://www.genealogieonline.nl/en/stamboom-familie-brugman/I12131.php.
6. Interview met Dinie Van Hattem-Brugman, 16 november 2015.
7. Interview met Karel Brugman, 9 december 2015.
8. *Verslag*, 19 december 1927, 1519 en 22 december 1927, 1527.
9. *Verslag*, 28 januari 1929, 75.
10. *Verslag*, 9 december 1932, 1602.
11. Gelders Archief (GldA), Bevolkingsregister gemeente Arnhem (reconstructie), blok nr. 1710 en interview met Dinie Brugman.
12. *Verslag*, 19 september 1927, p. 940-941. Brugman was ook een tijd voorzitter van de afdeling Arnhem van de Nederlandse Bond van Bakkersgezellen.
13. L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam 1978, 159-160 en 175-176. De Visser, na Wijnkoop de tweede voorzitter van de CPH, werd in 1941 gearresteerd, naar een concentratiekamp afgevoerd om een tragische dood te sterven in het zicht van de bevrijding toen het schip waarop hij zat door een geallieerd bombardement tot zinken werd gebracht.
14. *Verslag*, 24 december 1936, 1613.
15. *Verslag*, 15 november 1928, 1601. Een jaar daarvoor vertelde hij in de raad: *'Gelukkig heeft spreker 5 jongens en geen meisjes. In dat geval zou hij geen afzonderlijke slaapgelegenheid voor de kinderen hebben.'* Verslag, 19 december 1927, 1484. Daar was dus in 1928 nog een kind bijgekomen, 'gelukkig' geen meisje. Interview met Dinie Brugman en met Karel Brugman.
16. Gegevens over SDP/CPH/CPN zijn ontleend aan G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam 1995, 3-16.
17. R. de Jong, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische partij' (1918-1928)*, Delft 2007, 149-150 en *Arnhemsche Courant*, 15 mei 1919.
18. *De Tribune*, 19 juli 1921.
19. H. de Liagre Böhl, 'Gorter, Herman', in: *Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 7, Amsterdam 1998, 56-65.
20. *De Tribune*, 5 december 1921.
21. Rapport van de CI van juni 1924. Brugman staat op p. 41: http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/0500-0599/552.pdf.
22. *De Tribune*, 19 oktober 1925.
23. Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, VIII.
24. Rapport van de CI van juni 1924, zie noot 21.
25. watermarker//pdf/cid/1000-1099/1057.pdf.
26. watermarker//pdf/cid/1000-1099/1071.pdf.
27. watermarker//pdf/cid/1200-1299/1216.pdf. In het archief van het Kabinet van de burgemeester van Arnhem dat bij het Gelders Archief berust, bevinden zich ook diverse stukken van de Arnhemse afdeling van de inlichtingendienst die de plaatselijke CPH betreffen.
28. De Nederlandse communisten hadden tot hun schande een lesje geleerd. Het West-Europees bureau van de Comintern was enige maanden in Amsterdam gevestigd geweest, totdat bij de eerste de beste geheime bijeenkomst in februari 1920 door een in de kast meeluisterende politieagent een volledig verslag van het besprokene kon worden geleverd. Amsterdam verloor het bureau aan Berlijn, waarheen het spoorslags werd verplaatst. Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, p. 5.
29. watermarker//pdf/cid/2200-2299/2232.pdf. Karel Brugman herinnert zich er – desgevraagd – niets van dat zijn vader naast zijn raadslidmaatschap ook nog als bakker werkte. Het lijkt er op dat de inlichtingendienst inmiddels achterhaalde gegevens blijft herhalen.
30. Brief van de commissaris van politie aan de burgemeester van 17 februari 1919. GldA, Kabinet van de burgemeester van Arnhem, bloknr. 2138, inv.nr. 615.
31. Verslag, 7 februari 1935, 305-309, en een briefwisseling tussen de Arnhemse burgemeester en de procureur-generaal bij het gerechtshof.

GldA, Kabinet van de burgemeester van Arnhem, inv.nr. 940.
32. *De Tribune*, 28 mei 1927.
33. *Verslag*, 6 september 1927, 896-897.
34. *Verslag*, 19 september 1927, 943. De briefwisseling tussen burgemeester en commissaris van de Koningin bevindt zich bij het Gelders Archief, Kabinet van de burgemeester van Arnhem, inv.nr. 1086.
35. S. Ketelaar, 'Van Roode Duivel tot rode wethouder. De Arnhemse jaren van Louis Maximiliaan Hermans', in: Arnhems Historisch Tijdschrift 35 (2015), 42-63.
36. *Verslag*, 18 december 1931, 1897.
37. *Verslag*, 1 september 1931, 1123.
38. *Verslag*, 18 december 1931, 1898-1899.
39. *Verslag*, 21 december 1931, 1901-1902.
40. *Verslag*, 3 september 1935, 1160-1163.
41. *Verslag*, 28 januari 1936, 109.
42. *Verslag*, 15 december 1936, 1461.
43. Verrips, Dwars, duivels en dromend, 10.
44. *Verslag*, 16 november 1928, 1622.
45. *Verslag*, 21 december 1936, p. 1533-1534.
46. *Verslag*, 24 december 1936, 1601- 1621 en 1634-1635.
47. *Verslag*, 15 december 1938, 844-849.
48. *Verslag*, 5 september 1939, 608-609. Gekozen werden Rademakers, Matser, Bronkhorst en Klompé.
49. *Verslag*, 2 oktober 1939, 625.
50. *Verslag*, 9 december 1927, 1292-1293 en 16 december 1927, 1466.
51. *Verslag*, 17 november 1930, 1285.
52. *Verslag*, 8 december 1930, 1611.
53. *Verslag*, 29 februari 1932, 163-164.
54. *Verslag*, 30 juli 1929, 930.
55. *Algemeen Handelsblad*, 15 maart 1935 en *Algemeen Handelsblad*, 14 april 1935.
56. *Verslag*, 12 december 1927, 1312.
57. *Verslag*, 7 augustus 1933, 916-917.
58. Brief van de burgemeester van 8 augustus 1933. GldA, Kabinet van de burgemeester van Arnhem, inv.nr. 1068.
59. *Verslag*, 24 december 1936, 1635.
60. *Verslag*, 16 april 1934, 728.
61. *Verslag*, 4 juni 1934, 950.
62. *Verslag*, 15 november 1929, 1380-1381.
63. *Verslag*, 20 augustus 1928, 1043 en 1074.
64. *Verslag*, 8 november 1928, 1386-1391.
65. *Verslag*, 5 april 1932, 310.
66. *Verslag*, 2 maart 1931, 326-329 en *Arnhemsche Courant*, 3 maart 1931.
67. *Verslag*, 26 maart 1928, 337-339.
68. *Verslag*, 17 maart 1930, 386-387.
69. *Verslag*, 23 mei 1932, 714.
70. *Verslag*, 30 november 1931, 1622-1623.
71. *Verslag*, 21 september 1931, 1190-1210.

Arnhems toren, hoe hij was, is en had kunnen zijn

G. Berends

*De toren van de Grote of Eusebiuskerk is na de Tweede Wereldoorlog nieuw gebouwd na de verwoesting van de oude. De onderbouw, tot de hoogte van het kerkdak, is nog wel voor een groot deel oud, zij het aan de buitenzijde geheel nieuw bekleed. In het onderstaande wordt de oude toren beschreven, zijn teloorgang en de twee belangrijkste nieuwbouwplannen.**

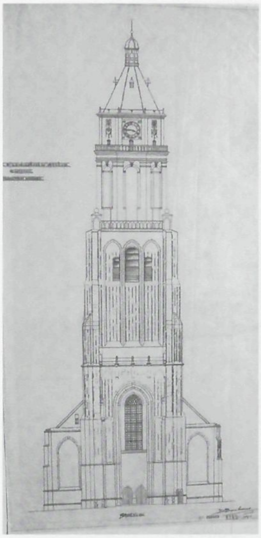

De oude toren

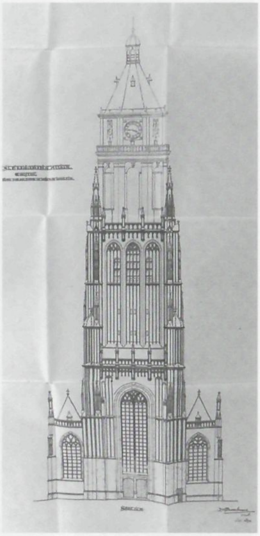
Voor de Slag om Arnhem bestond de toren uit twee ongeveer even hoge vierkante geledingen uit het derde kwart van de vijftiende eeuw en daarop een achtkant uit het midden van de zeventiende eeuw. De onderste geledingen waren bekleed met tufsteen, afgewisseld door montants (stenen verticalen) en andere onderdelen van zandsteen. De tuf- en zandsteen is op veel plaatsen in de vroege negentiende eeuw vervangen door baksteen, terwijl de montants en blindtraceringen (maaswerk in de top van spitsboogvormige schijnvensters) verweerd of vlakgehakt waren. Het achtkant was van baksteen, voor een deel met Bentheimer zandsteen bekleed. Zo bezat Arnhem een toren die geen wonder van schoonheid en harmonie was, maar voor de Arnhemmers een vertrouwd en dierbaar baken van hun stad.

In 1896 is de westzijde van de toren door de architect J.W. Boerbooms in tekening gebracht op de schaal 1 : 100.[1] Daaruit blijkt, dat de toren tot en met de bol op het topkoepeltje ongeveer 84¼ m hoog was. Daarop stond een smeedijzeren kruis bekroond door een weerhaan, samen ongeveer 2½ m hoog. De precieze maat is niet op te geven, omdat het maaiveld aan de torenvoet varieerde. Ook ontbreekt op de tekening een schaalstok, zodat de eventuele krimp of rek van het

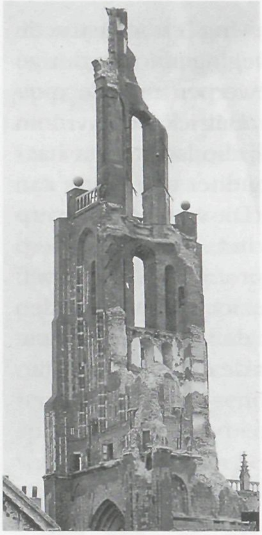
De toren voor de oorlog. (Foto Studio Jan Moonen, Arnhem, collectie auteur)

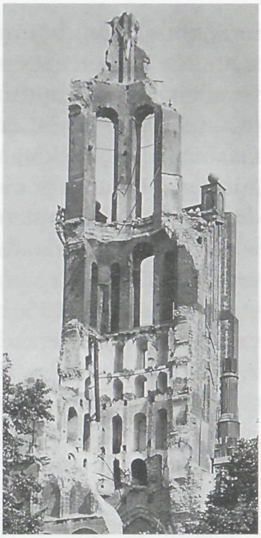
Opmeting van de westzijde door J.W. Boerbooms, 1896. (Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, afgekort RCE, Amersfoort)

Restauratieontwerp van J.W. Boerbooms, 1896. (Archief RCE, Amersfoort)

De toren in 1945, gezien uit het zuidwesten. (Anonieme foto, collectie auteur)

De toren in 1945, gezien uit het zuidoosten. (Foto geschonken aan auteur door Piet Otten)

papier niet is na te gaan. Boerbooms tekende ook een reconstructie, die bij de herbouw een belangrijke rol zou spelen.

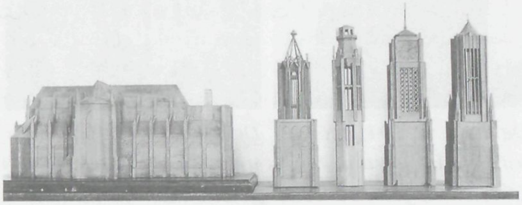
Tijdens de Slag werd de toren op dinsdagavond 19 september 1944 in brand geschoten, waarna hij geheel uitbrandde, en vervolgens ook de kerk. Op 7 februari 1945 stortte de toren overlangs voor meer dan de helft in, waarmee hij het dramatische symbool werd van de verwoeste stad die de Arnhemmers aantroffen toen zij na de bevrijding van hun evacuatieadressen terugkeerden. Door een late najaarsstorm op 28 december 1945 stortte de toren verder in, waarna het restant van de tweede geleding gesloopt moest worden.[2]

De herbouwplannen

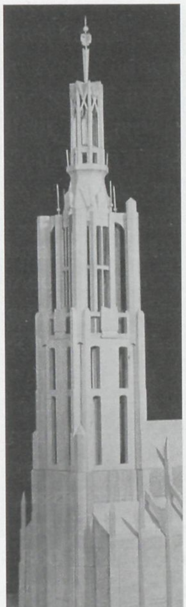
In 1954 besloot de gemeenteraad aan vijf architecten opdracht te verstrekken voor een ontwerp voor een nieuwe toren op de reeds herstelde onderbouw, de eerste van de bovengenoemde twee geledingen. Dit waren prof.ir. J.F. Berghoef (hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft), B.T. Boeyinga (architect van de restauratie van de kerk), J. Schipper, ir. J.J.M. Vegter en Th.G. Verlaan. Voor de herbouw van de tweede geleding zou de instemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg vereist zijn, terwijl de herbouw van het achtkant niet verantwoord werd geacht. Een ontwerp, waarin de reeds grotendeels herstelde onderste geleding werd betrokken, zou niet bij voorbaat worden uitgesloten. De voordelen daarvan zouden echter zodanig moeten zijn, dat zij een wijziging volkomen wettigden. De datum van inzending – anoniem, onder motto – werd bepaald op 1 december 1954. Vegter, die nog doende was met de afbouw van het nieuwe Huis der Provincie, haalde die datum niet en moest zich terugtrekken.

De jury bestond uit de heren Chr.G. Matser (burgemeester van Arnhem, voorzitter), prof.ir. M.J. Granpré Molière, prof. L.O. Wenckebach, ir. G. Friedhoff, ir. F.P.J. Peutz, ir. H.J. Heuvelink (directeur Dienst voor Bouwtoezicht en Woningvoorziening, secretaris) en ir. J. Enkelaar (adjunct-directeur Gemeentewerken). Na vier zittingen oordeelde zij dat er met grote toewijding was gewerkt en dat een zeer bevredigend peil was bereikt ondanks de uitzonderlijk hoge eisen die

torenbouw aan vormgeving en constructie stelt. Na ampele overweging en langdurige vergelijking van de ontwerpen met de motto's 'Luc. 14 : 28-31' en 'Dat ick doch vroom mach blijven' besloot zij die laatste om haar grote gaafheid en eenvoud ter uitvoering aan de raad aan te bevelen. Dit was het ontwerp van Theo G. Verlaan; het andere ontwerp was van de hand van prof.ir. J.F. Berghoef. Op 31 januari 1955 bezichtigden de leden van de gemeenteraad de vier ontwerpen, zowel de tekeningen als de daarnaar vervaardigde maquettes.[3]

Maquettes van de Eusebiuskerk en de vier torenontwerpen: v.l.n.r. de ontwerpen van Schipper, Berghoef, Boeyinga en Verlaan. (Foto Paul van Galen, RCE, Amersfoort, nr 18674)

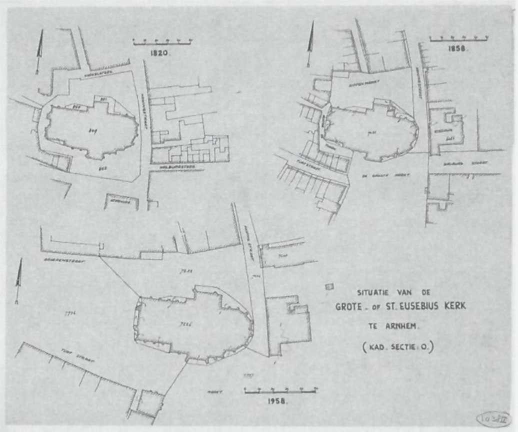
Links: Maquette van het torenontwerp van Prof. ir. J.F. Berghoef. (Foto W.K.Steffen, Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 1583-18623)
Rechts: Torenontwerp prof. ir. J.F. Berghoef, perspectivisch aanzicht. (Archief RCE, Amersfoort)

Perspectieftekeningen van de ontwerpen werden gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad* van 1 maart 1955 (blz. 101-104). Op 8 maart bezichtigde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, waarvan Wenckebach, Friedhoff en Peutz eveneens lid waren, de ontwerpen. Hierbij was ongeveer de helft van de bijna twintig commissieleden aanwezig, maar Friedhoff en Peutz ontbraken. De aanwezigen achtten de ontwerpen van Verlaan en Berghoef aanvaardbaar, maar gaven, op één uitzondering na (Wenckebach?), de voorkeur aan het ontwerp van Berghoef. De commissie als geheel, in vergadering bijeen op 4 april, hechtte toch zijn goedkeuring aan het bekroonde ontwerp.

Het ontwerp van Berghoef was het enige dat voorzag in een geheel nieuwe toren op de vijftiende-eeuwse onderbouw. Hieronder zal dan ook ruime aandacht worden besteed aan dit laatste herbouwplan.

De voorgeschiedenis

Zoals de Koningstraat vanaf het Land van de Markt loopt tot aan de Markt, liep oorspronkelijk ook de Kerkstraat vanaf het Eiland door tot aan de Markt. Hoewel dit archeologisch niet is aangetoond, wordt het algemeen aangenomen, omdat de zuidwaarts doorgetrokken, lichtelijk gebogen westwand van de Kerkstraat vloeiend overgaat in de westwand van de Markt en eindigt bij de Sabelspoort. De oorspronkelijke parochiekerk van de stad, gewijd aan Sint Maarten, stond tussen die Kerkstraat en de Koningstraat. De oudste restanten van die kerk, die nog van voor het jaar 1000 kunnen dateren, zijn zichtbaar gemaakt in een kelder die bereikbaar is uit de zuidelijke kooromgang van de Eusebiuskerk. De oorspronkelijke zaalkerk werd tot omstreeks 1430 vergroot, eerst met een nieuw koor, vervolgens met een toren en zijbeuken en tenslotte met nieuwbouw aan de noordzijde.[4]

Reconstructie van de situatie rondom de Grote of St. Eusebiuskerk te Arnhem, gemaakt in 1958. (Gelders Archief, Kaartenverzameling Gemeente Arnhem 1506- 7578)

Tegen het midden van de vijftiende eeuw ontstond de wens tot nieuwbouw op ruimere schaal. Hiertoe werden bebouwde percelen aan de westzijde van de Kerkstraat verworven. Hierop werd in 1452 in opdracht van hertog Arnold van Gelre, die op dat moment op bedevaart was naar het Heilige Land, vijf Postulaatgulden onder een eerste steen van de nieuwe kerk gelegd.[5] In 1453 ontving de stad van de abdij van Prüm relieken van de H. Eusebius en waarschijnlijk ook van diens gezellen de H.H. Vincentius, Peregrinus en Pontianus.[6] In dat jaar werd nog een van de eigenaressen van een aangekocht huis uitbetaald.[7] Sindsdien was de kerk aan de heiligen Maarten en Eusebius gewijd; het duurde nog lang voordat de eerstgenoemde uit beeld verdween.[8]

De bouw van de onderste geledingen

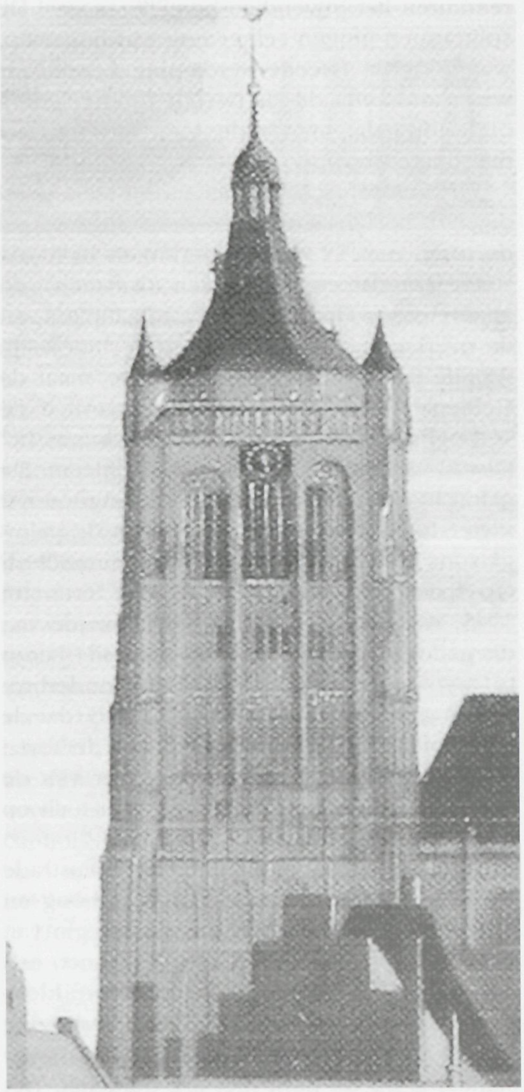
Op het verworven terrein verrees de nieuwe toren en een bijbehorend driebeukig kerkschip met hoge middenbeuk. De spitsboogopeningen in de noord- en zuidzijde van de toren tonen aan, dat het van meet af aan de bedoeling was dat de toren aan drie zijden zou worden ingebouwd. De bouw zal tot stilstand zijn gekomen door de verovering van Gelre en Arnhem door Karel de Stoute in 1473 en de opgelegde oorlogsschatting. Na diens dood in 1477 keerde het tij en liet de magistraat Geert van Wou en Gobel Moer twee luiklokken gieten voor de toren. Het volgende jaar werd al het uurwerk van de oude naar de nieuwe toren overgebracht. De toren was toen blijkbaar gevorderd tot aan de voet van de galmgaten. Vermoedelijk werden de klokken opgehangen in een tijdelijke open klokkenstoel op de torenromp. De toren kon bestegen worden door de spiltrappen (wenteltrappen) op de noord- en zuidwesthoeken die toegang gaven tot de eerste omloop, vanwaar via deuren in de vier torenmuren het inwendige bereikbaar was. De spiltrappen gingen echter nog wat hoger op, waardoor de tweede verdieping bereikbaar was van de vier die de tweede torengeleding onder de galmgaten telde. Vandaar moet het met houten trappen verder zijn gegaan,

Blijkens een schepensignaat uit 1550 werd de stadsmetselaar meester Bernt opgedragen de toren met 22 voet te verhogen in harde steen (zandsteen), duifsteen (tufsteen) en andere steen (baksteen?) naar het plan van de overleden meester Pouwel. Vermoedelijk was de voetmaat niet de Rijnlandse, maar de Gelderse of de Amsterdamse, waarmee de verhoging komt op ongeveer 6,00 à 6,25 m.[9] Die 22 voet stelt ons voor een probleem. De galmgatzone van de toren was ongeveer 9 meter hoog, oftewel 32 voet. Was de galmgatzone in 1478 dan al 10 voet gevorderd? Op foto's van de half ingestorte toren uit 1945, waarop de bakstenen binnenzijde van dit gedeelte goed is te zien, lijkt niets erop te wijzen dat de bouw hier ooit onderbroken is geweest. Wel is het opvallend, dat de spiltrap in de noordoosthoek van de toren pas ongeveer 2½ m boven de vloer van de galmgatzone begint. We houden het toch op een fout getal in het schepensignaat.[10]

Op de verhoging kwam een balustrade van Baumberger steen van 5 voet hoog en nog een verhoging van 2 voet als begin van een achtkant, terwijl een gewelf met een luikopening in het midden de nieuwe klokkenruimte zou overdekken. In de verhoging kwam ook het uurwerk, maar het schepensignaat is op dit punt niet erg duidelijk. Het schilderij van Herman Breckerveld uit 1634 toont een wijzerplaat vlak onder de balustra-

de die de spitsboog van het middelste galmgat aan de zuidzijde van de toren overdekt. Meester Bernt moest ook vier hoektorentjes opmetselen – weergegeven door Breckerveld – en afdekken met zandsteen. De toren werd voorlopig afgedekt met een lage achtkante spits met een koepeltje op de top.

Volgens een achttiende-eeuwse opgave was de toren tot het achtkant 176 voet en 5 duim hoog, waarvoor de stadsuurwerkmaker 228 treden had geteld bij het klimmen.[11]

De toren op het schilderij van Herman Breckerveld, 1634. (Collectie Gemeentemuseum)

Volgens de tekening van Boerbooms was die hoogte bijna 50 m, zodat het waarschijnlijk de Amsterdamse maat betrof. De traptreden waren dan 22 cm hoog.

De zeventiende-eeuwse verhoging

Na de Vrede van Münster (1648) kwam er weer ruimte tot voltooiing van de toren, waarbij ook naijver met Zutphen en Deventer een rol kan hebben gespeeld. De toren van Deventer had in 1613 zijn lantaarn gekregen, die zowel ontworpen als aangenomen was door Hendrick de Keyser. De in 1600 verbrande hoge achtkante spits van de toren van Zutphen was in 1633-1637 vervangen door een houten achtkante opbouw.

In 1649 werden de eerste stappen gezet door de magistraat van de stad. De verhoging werd aangenomen door Paul Pelen uit Den Haag, die vermoedelijk ook de ontwerper was. Het werk werd uitgevoerd in de jaren 1650-1651. Van Hasselt schreef in 1790 dat de verhoging 41 voeten bedroeg, waarmee de toren 310 voet en 5 duim Amsterdamse maat hoog werd, oftewel 87,90 m.[12] Van Hasselt vermeldt verder:

1654. Werdt aan H. Breckerveld, beroemd wapenschilder, zijne fraaije tekening van den veranderden grooten toren, zo als die voor P. Pelen tot model verstrekte, met seven gulden tien stuivers betaald; ende op dit stuk, thans hangende in der Roeydrageren Kamer, is te zien, hoe voormaals dese toren met drie beelden pronkte, waar van 'er tegenswoordig nog maar twee voor handen zyn.[13]

Over die beelden is verder niets bekend.

Paul Pelen was als niet-Arnhemmer geen lid van het Sint-Jozefs- of timmermansgilde waartoe diverse ambachtslieden behoorden, waaronder ook de metselaars. De magistraat bepaalde, dat Pelen na het afleggen van de vereiste proeven tot het gilde moest worden toegelaten. Dat gebeurde.[14] Dat hij ook de maker was van het ontwerp kan blijken uit het feit, dat zijn wapen werd aangebracht op de sluitsteen bovenin de verhoging.[15] Breckerveld bracht dus Pelens ontwerp in tekening. Tegen Breckerveld als ontwerper

Sluitsteen met de initialen van Paul Pelen, afkomstig van het gewelf bovenin de toren, nu ingemetseld in het noorderportaal van de Eusebiuskerk. (Foto auteur)

pleit, dat hij in 1643 op de titelpagina van het Sint-Jozefsgildeboek bij allerlei gereedschap een maatlat met tienduims voeten tekende, terwijl de Amsterdamse voet elf duimen telt.[16]

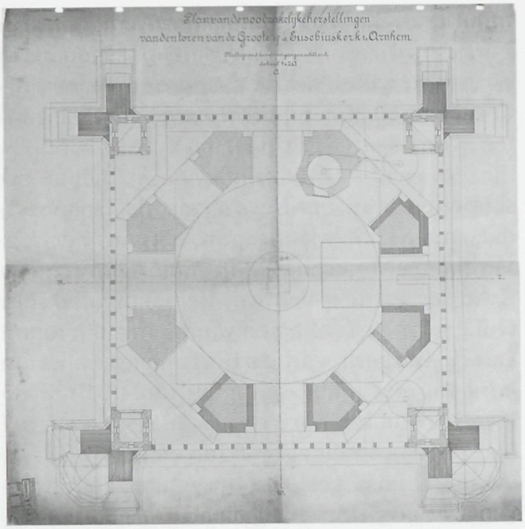
Portheine vermeldt nadere bijzonderheden over de verhoging:

aan Paul Pelen [werd] het verhoogen van den toren met 20 voet aanbesteed voor f 6500.- met eene vereering voor zijn vrouw van f 100.- 'als 't werck tot contentement van den Magistraat soll gemaeckt.' Hangende de uitvoering, besloot men den toren 10 voet hooger te bouwen, dat f 2500 kostte. Bovendien bedong de bouwmeester f 1300, wanneer de toren nog 10 voet hooger werd met eene insnijding tot vorming van een omgang met eene balustrade. Men besloot toen ook hiertoe over te gaan, daar, 'de sierlijkheid van 't werk zeer behaechelijk synde en dat men nu toch aan 't werk is, en Pelen in zijne aanneming zich redelijk toont en geen overloon schijnt te eischen.' Tengevolge van deze verhoogingen verkreeg de toren eene hoogte van 310 Amst. voet en 5 duim, overeenkomende met eene hoogte van bijna 88 M.[17]

Tiemens beschrijft weer andere bijzonderheden. De magistraat van de stad besloot de toren te verhogen en *'een clockenspul en een horlogerie'* aan te schaffen. De kosten voor deze drie zaken werden begroot op respectievelijk f 10.300, f 14.000 en f 12.000. Besloten werd daarvoor de f 10.000 te gebruiken, die de Raad van State aan de stad had geschonken voor het herstel van de Janspoort, dat echter al was uitgevoerd en betaald. Verder werd gerekend op bijdragen van het Kwartier van de Veluwe, de gasthuizen, het Hof en de Rekenkamer van Gelre, bijdragen van de burgerij, van de burgemeesters en de kerk tot een totaal van *f* 28.400.-.[18] Voor de levering van het uurwerk en de speeltrommel had de magistraat al op 6 november 1649 een overeenkomst gesloten met Jurriaen Spraeckel. Voor de levering van 25 carillonklokken werd op 20 augustus 1650 een contract gesloten met de beroemde klokkengieters François en Pierre Hemony uit Zutphen.[19]

De werkelijke verhoging was echter veel meer dan de door Van Hasselt genoemde 41 voet, die schril afsteekt bij de nieuwe torenhoogte van 310 voet en 5 duim. Uit de opmeting van Boerbooms blijkt, dat de verhoging – afgezien van het dak – ongeveer 20,30 m bedroeg, oftewel 72 Amsterdamse voeten. De twee delen van de verhoging, gemarkeerd door de insnijding met omgang, verhouden zich in hoogte als 2 : 1 en waren dus 48 en 24 voeten hoog. De hoogten van de pilasters op de kolommen van het onderste gedeelte verhouden zich tot het hoofdgestel als 7:1 en telden dus 42 en 6 voeten. Hoe de genoemde auteurs aan de veel te kleine aantallen voeten kwamen is raadselachtig, evenals het feit dat niemand dat ooit opgemerkt schijnt te hebben.

Het open onderste deel van de verhoging vertoont verwantschap met de 38 jaar oudere lantaarn van de toren in Deventer die wordt gedekt door een koepeldak. Misschien was dat in Arnhem aanvankelijk ook de bedoeling. In het fries boven de boogopeningen werden de namen en wapens van de burgemeesters en schepenen aangebracht, maar goede afbeeldingen daarvan ontbreken. Op een foto van de oostzijde is in het midden van het fries het jaartal 1651 zichtbaar. Uit opmetingstekeningen uit de vroege 19de eeuw van de stadsarchitect Anthony Aytink

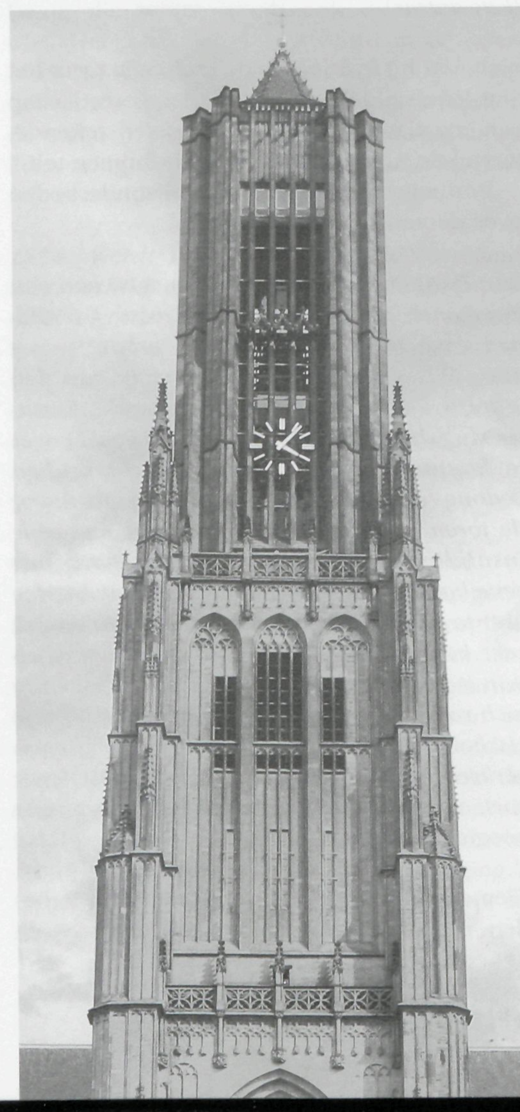
Negentiende-eeuwse plattegrond van de lantaarn. (Gelders Archief Kaartenverzameling Gemeente Arnhem 1506-8246)

van Falckenstein († 1840) blijkt dat in de zuidelijke van de twee oostelijke pijlers een spiltrap naar boven was, waartoe die pijler aan de binnenzijde verzwaard was. Van daaruit kon de klokkenist ook bij het klavier komen. Het gesloten bovendeel werd voorzien van een wijzerplaat op de vier 'rechte' zijden en van het stadswapen op de vier overhoekse. De zandstenen onderdelen – de pilasters en het fries van het onderste deel en de hoeken van het bovenste – waren vermoedelijk van meet af aan wit geschilderd. Op de oudste foto's van de toren is dat nog duidelijk te zien.[20] Bij het herstel van het achtkant in 1904-05 werden de restanten daarvan verwijderd.[21]

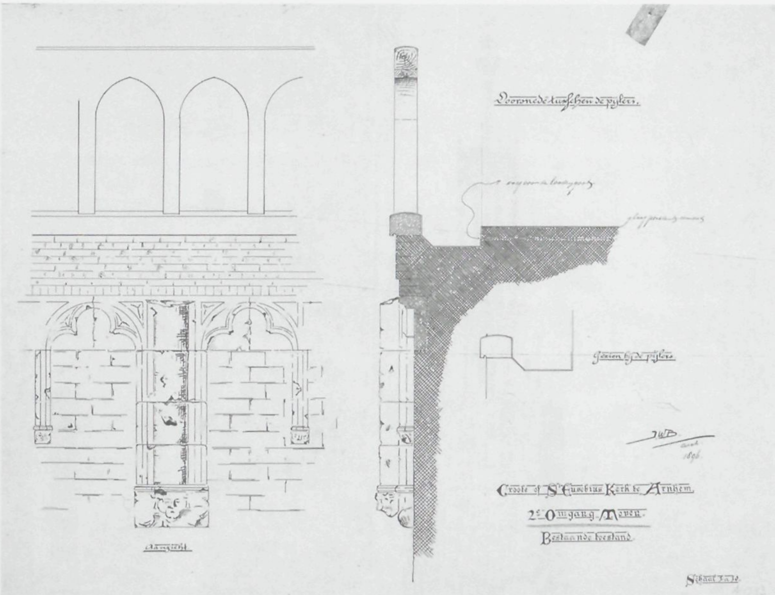
De herbouw door Verlaan

De herbouw van de toren kwam in de jaren 1959-1964 tot stand. Voor de tweede geleding werd daarbij de reconstructie van Boerbooms uit 1896 grotendeels gevolgd. Deze werd door de jury ten onrechte beschouwd als de weergave van een ontwerp dat de reeds genoemde stadsmetselaar Bernt in 1550 gemaakt zou hebben. Boerbooms had zijn reconstructie, geheel in de geest van zijn tijd, getekend in zijns inziens verbeterde gotische vormen. Aan de oude toren was van de oorspronkelijke detaillering niet veel meer over. De vier hoektorentjes rondom het achtkant, nog in beeld gebracht op een tekening uit 1787 van Hendrik Hoogers, waren vervangen door blokken metselwerk bekroond door ronde ballen. Volgens Markus gebeurde dat in 1830 en volgens Domela Nieuwenhuis in 1831, maar nadere gegevens ontbreken.[22]

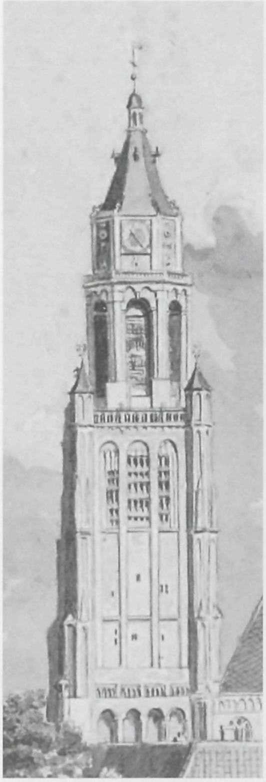
Veel van de natuursteen was vervangen door eigentijdse baksteen. Alleen aan de noordzijde was het boogfries aan de bovenzijde van de tweede geleding – korfboogjes waarbinnen driepassen (boogjes in de vorm van een klavertje-drie) – nog aanwezig. Boerbooms maakte daarvan een detailmeting. Alle

Westzijde van de huidige toren. (Foto auteur)

Opmeting detail boogfries tweede geleding door J.W. Boerbooms, 1896. (Gelders Archief, Kaartenverzameling Arnhem, nr. 5889)

De toren op een tekening van Hendrik Hoogers, 1787. (Gelders Archief, 1551-3999)

uitstekende sierende elementen waren verdwenen of vlak gehakt, zoals de traceringen en de montants in de blindnissen waarin zich de galmgaten bevonden, evenals de montants op de steunberen. Op veel plaatsen was in de zijprofielen van de blindnissen de afwisseling van zand- en tufsteen nog markant aanwezig. In die nissen en aan de steunberen waren twee verdwenen waterlijsten (afdruiplijsten) herkenbaar, een ter hoogte van de bovenzijde van de twee traptorens en de andere aan de onderzijde van de galmgaten. Zij waren geheel door baksteen vervangen. Zij zijn op de genoemde tekening van Hoogers en andere oude afbeeldingen nog te zien. De onderste is door Boerbooms blijkens zijn reconstructie niet herkend en bij de herbouw dan ook achterwege gebleven.

Ook bovenaan de onderste geleding waren, vooral aan de noordzijde, nog restanten van een boogfries en de lijst daarboven aanwezig. De vier blindnissen daaronder in de noord- en zuidmuur, boven het dak van de zijkapellen, vertoonden nog restanten van de – vlak gehakte – traceringen.

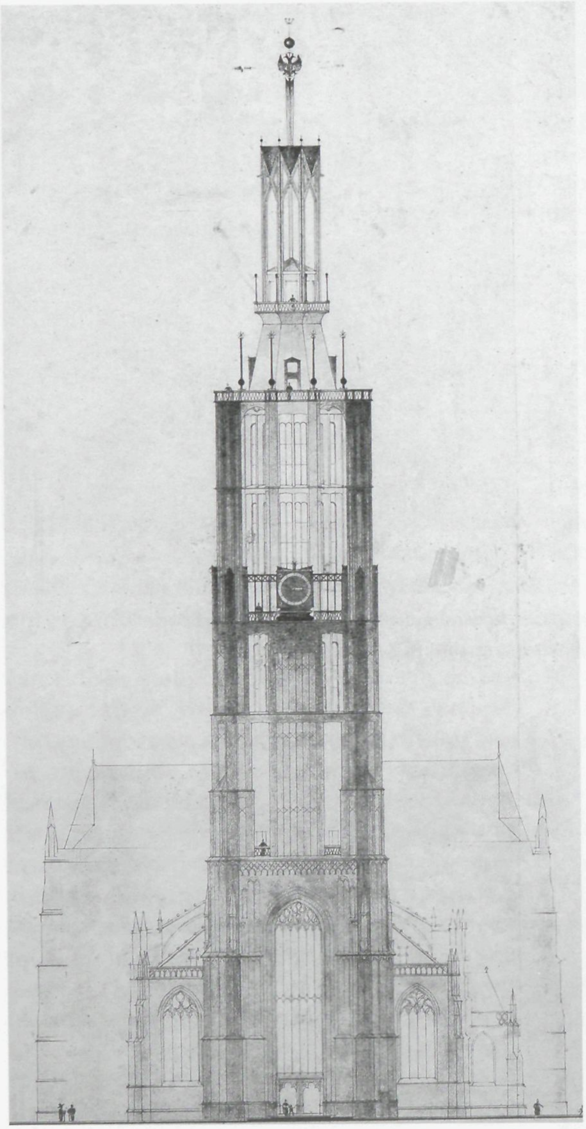
De vroegere levendige afwisseling van zand- en tufsteen is bij de herbouw helaas achterwege gebleven door de loutere toepassing van tufsteen. Met het nieuwe achtkant op de herbouwde tweede geleding kreeg de toren een hoogte van 87,60 m, ongeveer dezelfde als de oude.

Luc. 14 : 28-31

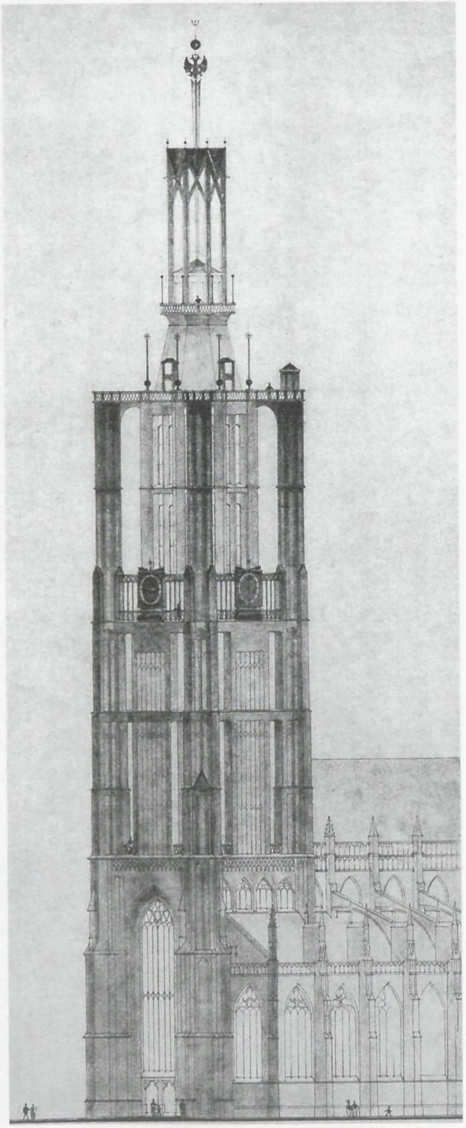
Berghoef gaf zijn ontwerp een motto uit het evangelie van Lucas mee. Slaan we de bijbel open, dan lezen we daar:

Want wie van u, die een toren wil bouwen, zet zich niet eerst neder om de kosten te berekenen of hij het werk zal kunnen volbrengen? Anders zouden, als hij de fundering gemaakt had en het werk niet kon voltooien, allen die het zagen beginnen hem te bespotten, zeggende: Die man begon te bouwen maar hij kon het niet voltooien.

Een begroting behoorde tot de opdracht,

Torenontwerp prof. ir. J.F. Berghoef 1955, aanzicht uit het westen. (Gelders Archief, kaartenverzameling gemeente Arnhem, 1506-8453)

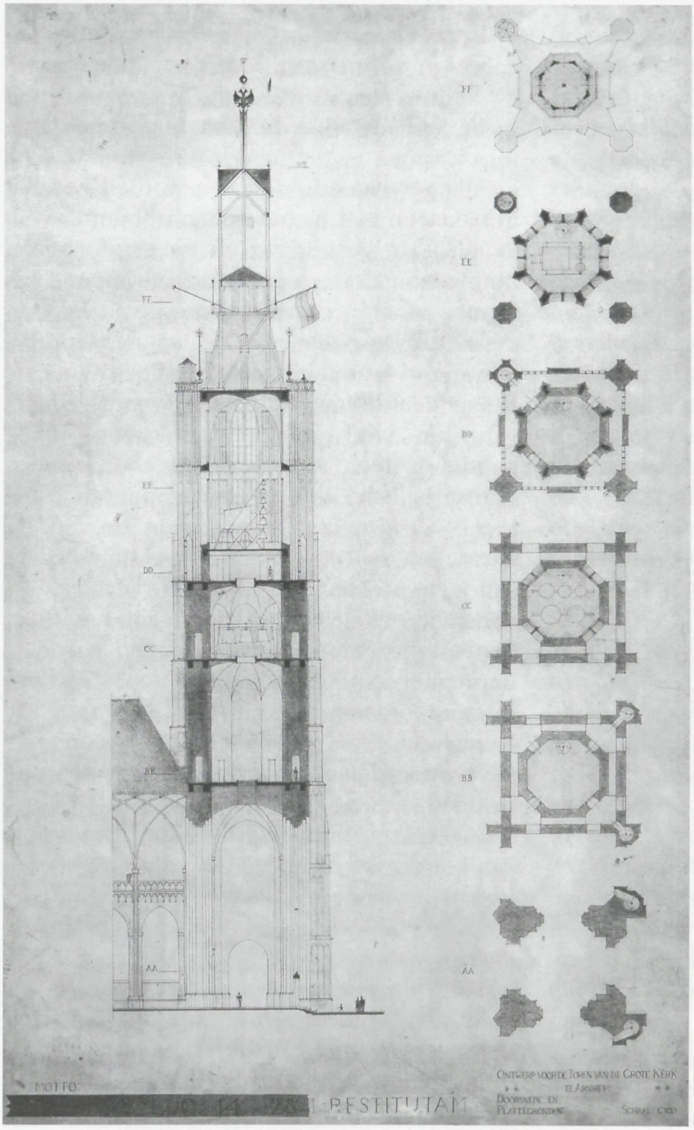

Torenontwerp prof. ir. J.F. Berghoef 1955, aanzicht uit het zuidwesten. (Gelders Archief, kaartenverzameling gemeente Arnhem, 1506-8452)

en die van Berghoef was met *f* 1.674.550.- hoger dan die van de andere inzenders; die van Verlaan bedroeg *f* 1.274.530.-. Zijn ontwerp was ook de hoogste: 98 m tot de bovenkant van het top-achtkant en 110 m tot de top van de vaan.

In de toelichting op zijn ontwerp schreef Berghoef als verantwoording:

De ontwerper is er van uitgegaan dat boven de eerste geleding een geheel nieuwe toren zal verrijzen; herbouw van de tweede geleding in de vorm der restauratietekening van 1896 heeft geen zin, daar er van deze geleding geen steen over is en omdat men de unieke kans om een toren te bouwen, die nieuw en in zichzelf harmonisch kan zijn, niet voorbij mag laten gaan.

Torenontwerp prof. ir. J.F. Berghoef 1955, verticale doorsnede en plattegronden. (Gelders Archief Kaartenverzameling Gemeente Arnhem 1506-8454.)

Gezocht is naar een vormgeving, die naast de ernstige kracht van de Utrechtse Domtoren, de elegante noblesse van Amersfoort en de deftige pronk van Rhenen tot een eigen karakter zou leiden.
Bovendien zou de toren moeten passen bij het joyeuse karakter van de Gelderse hoofdstad met haar wijdse singels en haar bevallige ligging tegen en op de heuvels. Tenslotte moest deze toren, die ver in het landschap zichtbaar zal zijn, een wezenlijke architectonische dominant worden. Aldus werd gezocht naar een toren van voorname zwierigheid.
Getracht is dit karakter te bereiken enerzijds door vierkant en achtkant voortdurend te doen samengaan en beide naar boven opener en speelser van vorm te laten worden, anderzijds door de voor deze toren karakteristieke

zware dubbele hoekberen te accentueren en deze voor de derde geleding te laten uitgroeien tot vier minarets, die de lichte natuurstenen lantaarn omgeven. Het geheel wordt bekroond door een luchtige bovenbouw.

Voor de onderste geleding stelde Berghoef voor om *'in afwijking van het in uitvoering zijnde restauratieplan, de eerste geleding slechts ten dele met natuursteen te bekleden. (...) het vlakke en het getraceerde metselwerk is gedacht in grootformaat miskleurige baksteen, afgewisseld met z.g. speklagen in natuursteen (ongeveer 2 natuursteen op 3 baksteen).'* Omdat de tweede geleding aan zijn voet geen omloop met balustrade zou krijgen, zoals de oude toren had, wijzigde hij ook de detaillering van het boogfries daaronder.

Hij vervolgde:

De nieuwe tweede geleding zal bestaan uit een vierkante buitenmantel en een achtkante binnenmantel. Beide mantels kunnen opgetrokken worden in baksteen, als voor de eerste geleding omschreven. De baksteen zal afgewisseld worden door speklagen in natuursteen (ongeveer 1,5 natuursteen op 3,5 baksteen), terwijl de hoeken der beren, waterlijsten en balustrades en de montans en dagzijden der galmgaten van de klokkenkamer geheel in natuursteen uitgevoerd kunnen worden.

Deze tweede geleding zou bestaan uit twee gedeelten van ongelijke hoogte, waarvan de bovenste de luiklokken zou bevatten. De traptorens van de eerste geleding zouden ongeveer even hoog worden doorgezet als bij de oude toren. De 'montans' zijn op de tekeningen aangegeven als verticale lijnen tussen de galmgaten.

Over de derde geleding schreef de ontwerper:

De vier hoektorens zullen opgetrokken worden in baksteen, afgewisseld met speklagen in natuursteen (ongeveer 1 natuursteen op 4 baksteen); waterlijsten en balustrades uit te voeren in natuursteen. De lantaren, zowel de pijlers als de montans en balustrades, dienen geheel in natuursteen uitgevoerd te worden.

In de zuidoostelijke hoektoren zou een spiltrap komen.

Alle gewelven in de toren werden gedacht in baksteen met natuurstenen ribben. Bovenin alle drie geledingen en twee tussengeledingen zouden ter versterking gewapend betonnen vloeren en ringbalken gemaakt worden. Ook de pijlers van de lantaren zouden gewapend betonnen kernen krijgen. Voor de in het zicht komende baksteen werd gedacht aan een sterk miskleurige groot-formaat handvormsteen, voor de natuursteen aan een Franse kalksteen zoals Coutarnoux en eventueel Vaurion voor de bekleding, en voor de speklagen van de eerste en tweede geleding aan een in kleur bijpassende tufsteen. De constructieve delen van de bovenbouw dienden uitgevoerd te worden in een harde te impregneren houtsoort, de niet-constructieve in geïmpregneerd grenen- of vurenhout. De daken en voor regen bereikbare constructieve onderdelen moesten met lood worden bekleed.

Ineke Pey oordeelde over de bovenbouw van het ontwerp niet ten onrechte: *Opmerkelijke is mijns inziens dat – ondanks het verschil in grondplan – er meer dan oppervlakkige gelijkenis bestaat tussen Berghoefs toren en het ontwerp, waarmee zijn vroegere medewerker Brouwer een jaar tevoren in Hulst de torenprijsvraag won.* Het ging hier om de toren midden op de kruising van de St.-Willibrordusbasiliek in Hulst. Na het afbranden daarvan in 1875 was door P.J.H. Cuypers op het gotische onderstuk een nieuwe toren gebouwd. Het houten bovenstuk daarvan ging door oorlogsgeweld in september 1944 verloren. De openbare prijsvraag die in 1953 werd uitgeschreven voor het ontwerpen van een nieuwe spits werd gewonnen door Jan Brouwer die voordien onder meer bij Berghoef had gewerkt. Het werd in 1957 uitgevoerd.[23]

Het oordeel van de jury

De jury kwam tot het volgende oordeel:

Hoewel dit ontwerp bij de eerste aanblik een

enigszins stroeve, mogelijk zelfs een iet of wat onbehouwen indruk maakt, spreekt het toch ook onmiddellijk aan door de echt architectonische gedachte die er aan ten grondslag ligt. Hier spreekt zich een architect uit, die weet wat bouwen is en die de essentiële problemen van de torenbouw heeft begrepen.
De wijze waarop het achtkant zich geleidelijk uit het omgebouwde vierkant los maakt en waarop het zowel in materiaal-behandeling – zoals uit de memorie blijkt – als in de opbouw geleidelijk lichter en opener wordt – zoals de tekeningen overtuigend uitwijzen – waardoor de toren de zo gewenste fiere vlucht naar boven krijgt – is voortreffelijk gevonden.
In de onderdelen stelt het ontwerp enigszins teleur, wat vooral gezegd moet worden van het bovendeel vanaf het platform, dat het torenlichaam abrupt beëindigt alsmede van de spits, die noch geheel logisch, noch uitgelezen van vorm is, wat toch van een bekroning in de eerste plaats moet worden verwacht.
De jury meent, dat de lantaren wat te hoog en te grof is. Ook vreest zij de te grote openheid. Zij vraagt zich af of de ontwerper wel voldoende rekening heeft gehouden met het spelende licht, dat de volumen overstraalt.
De niet onbelangrijke wijzigingen in de reeds voltooide eerste geleding van de toren zijn uit economisch oogpunt niet zonder bezwaar.
Hoewel de jury de kloeke greep van de ontwerper ten volle waardeert, vreest zij dat de gehele opbouw in betrekking tot het kerkgebouw te kolossaal en te plastisch wordt; zij meent dat de toren te zeer een op zichzelf staand geheel vormt en zich, hoewel ongetwijfeld markant van vorm, daarbij in schaal en karakter niet voldoende aanpast.

Tenslotte

Het nieuw ontworpen bovenstuk van de herbouwde toren van Theo G. Verlaan is, in samenhang met de gereconstrueerde tweede geleding, ongetwijfeld van hoge architectonische kwaliteit. Dat neemt niet weg, dat een herbouw volgens het plan van prof.ir. J.F. Berghoef een bijzondere plaats zou hebben ingenomen in de vaderlandse wederopbouwarchitectuur. Bovendien wordt diens levendige afwisseling van steensoorten, die ook de verwoeste toren sierde, node gemist aan de uitgevoerde toren.

Over de auteur

Gerrit Berends is in 1931 geboren te Arnhem. Opleiding gymnasium ß (Arnhem), bouwkunde (afstudeerrichting restauratie, T.H. Delft); daarna werkzaam als bouwhistoricus bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1963-1996. Hij bereidt een boek voor over de lengtematen die in ons land in gebruik waren voor de invoering van het metrieke stelsel in 1821.

Noten

* In dankbare herinnering aan mijn leermeester prof. ir. J.F. Berghoef. En met dank aan Cécile Schulte-van Wersch en Ab Warffemius voor het kritisch doorlezen van en hun commentaar op het concept.
Gebruikte bronnen: uit het Gelders Archief de kaartenverzameling van de gemeente Arnhem, 313 (34-34), 322 (25-43, 25-45, 25-50), 5778, 5829, 5889; Secretarie Gemeentewerken Arnhem, jaren 1950-1959, blok nr. 2198 en Restauratie St. Eusebiuskerk, blok 1573, dozen 1865 (documenten) en 1866 (tekeningen). Verder het tekeningenarchief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

1. De calque daarvan bevindt zich in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.
2. G. Berends, 'De Eusebius in de jaren 1939-1945. Bescherming, verwoesting en verval', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 30 (2010), 106-122.
3. De maquettes van de drie niet verkozen bekroningen staan opgesteld in de voorruimte van de Eusebiuskerk. De door prof. Berghoef ontworpen bekroning bleef helaas slechts ten dele bewaard.
4. A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem, IJkpunt van de stad*, Utrecht 1994. E. den Hartog en R. Glaudemans, *De Sint-Eusebiuskerk te Arnhem. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle/Amersfoort 2013.
5. H. Portheine Jr., 'De St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem', *Bouwkunst* 6 (1914), 1-66, 2; H.P.R. Rosenberg, 'De Sint Eusebiuskerk te Arnhem', *Bulletin KNOB* 6e serie, 15 (1962), 189-212, aldaar 199; vgl. G. van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, Arnhem 1790, 27. Zie ook

H.P.R. Rosenberg, 'Grote Kerk te Arnhem', in: *De Grote Kerk van Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw*, Arnhem 1964, 16-45.

6. A.J. Maris, 'De Oude of Grote Kerk te Arnhem. Ontvangstbewijs voor de relieken van Sint Eusebius, martelaar, en gezellen', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 59 (1960), 176-178.
7. Van Hasselt, *Kronijk*, 28; Rosenberg, 'De Sint Eusebiuskerk', 199.
8. A.J. Maris, 'De pastoors der Oude of Grote Kerk te Arnhem', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 59 (1960), 151-175, aldaar 158-159.
9. De Rijnlandse voet (van 12 duimen) werd in 1808 bepaald op 313,9465 mm, de Amsterdamse (van 11 duimen) bedroeg volgens de plaat van A. Steitz uit 1769 283,133 mm en de Gelderse (van 10 duimen) volgens de (inmiddels verloren gegane) standaard uit 1705 271,94 mm. Publicatie in voorbereiding. Glaudemans gaat ten onrechte uit van een voet van ongeveer 330 mm. (Den Hartog en Glaudemans, *De Sint-Eusebiuskerk*, 184, 189).
10. Afgedrukt door Rosenberg, 'De Sint Eusebiuskerk', 206 en Den Hartog en Glaudemans, *De Sint-Eusebiuskerk*, 183.
11. W.H. Tiemens, 'De herbouw van de Grote Toren van Arnhem', 'De luiklokken en de beiaard in de oude en de nieuwe toren', in: *De Grote Kerk van Arnhem*, 63-68, 69-86, met name 64. Zijn bron hebben wij niet kunnen achterhalen.
12. Van Hasselt, *Kronijk*, 285.
13. Ibidem, 286. Een roei- of roededrager was een gerechtsdienaar die vergelijkbaar is met een hedendaagse gerechtsbode, zij het dat hij o.a. ook namens een gerecht dagvaardingen kon bezorgen of bekendmakingen vanwege het stadsbestuur kon uitbrengen en soms met ordehandhavingsfuncties werd belast. De naam is afkomstige van de roede of staf die hij namens de belangrijkste stedelijke gerechtsambtenaar (in Arnhem de richter) presenteerde.
14. D.P.M. Graswinckel, 'Ontstaan en ontwikkeling van de gilden te Arnhem', in: *Arnhem zeven eeuwen stad*, Arnhem 1933, 93-121, m.n. 113-114.
15. Deze steen werd in 1945 in de puinhopen teruggevonden en is nu in het noorderportaal aangebracht.
16. De titelpagina is afgebeeld in F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem tot 1700*, Utrecht 2008, 301 en in D.J. de Vries, 'Een timmerman zal tot zijn proeve maken…', in: *Bulletin KNOB* 108 (2009), 32-47, aldaar 42.
17. Portheine, 'De St. Eusebius- of Groote Kerk', 11.
18. Tiemens, 'De herbouw', 64, 65; idem, 'De luiklokken', 69.
19. Tiemens, 'De luiklokken', 70-74.
20. Zie bijvoorbeeld K. Schaap en A.S. Stempher, *Arnhem omstreeks 1865*, Arnhem 1989, 71; *De Grote Kerk van Arnhem*, 101.
21. Portheine, 'De St. Eusebius- of Groote Kerk', 19.
22. A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907, 262; P.N.H. Domela Nieuwenhuis in *De Grote Kerk van Arnhem*, 92. Geen van beiden vermeldt zijn bron.
23. I. Pey, 'Torenprijsvragen in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder voor de vieringtoren van de St. Willibrordusbasiliek te Hulst', *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 184-203, m.n. 189-201.

De Sonsbeekse 'proefboerderijen' en het Sonsbeekse schapenras (circa 1850)

Menno Potjer

Bekend is dat H.J.C.J. baron van Heeckeren van Enghuizen, de eigenaar van Sonsbeek, zeer geïnteresseerd was in ontginningsactiviteiten. In Arnhem heeft hij bijvoorbeeld niet alleen Moskowa gesticht (1847), maar ook de boerderijen Leipzig (1853) en Dresden (1858) bij de schaapsdriften op de heidegronden van Schaarsbergen, ten oosten van de Deelenscheweg. Ook is bekend dat hij in 1857 en 1858 op landbouwtentoonstellingen medailles heeft gewonnen voor agrarische producten die afkomstig waren van zijn Arnhemse boerderijen. Dat hij ook in andere jaren zulke 'prijspenningen' heeft gewonnen, werd tot nu toe niet belicht, evenmin als de achtergronden en details daarvan.[1]

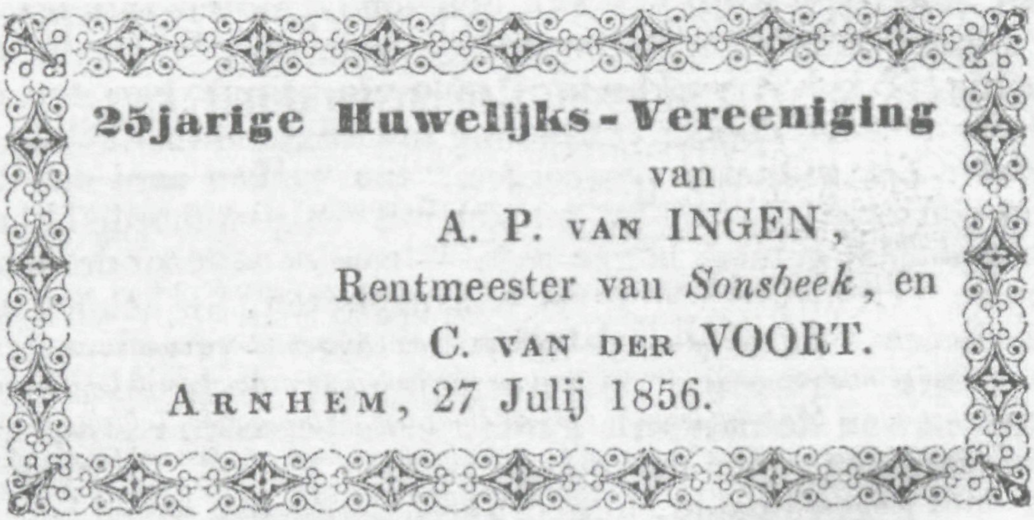
Rentmeester Van Ingen

De baron dankte die medailles niet alleen aan zijn pachters, maar vooral aan zijn rentmeester A. P. van Ingen (Albertus Philippus, 1808-1871), die hij de ruimte gaf allerlei proefnemingen te doen van uiteenlopende soort: andere gewassen, andere manier van zaaien, kruisen van diverse soorten schapen en ander vee, het aantrekken van vakmensen van elders voor kaasmaken en houtskoolbranden, en het droogleggen van een moerassig deel van de Kleefse Waard. De rentmeester bracht hierover in de periode 1856-1862 jaarlijks rapport uit aan de Geldersche Maatschappij van Landbouw (GMvL), die de medailles uitreikte. Een samenvatting van die verslagen vormt de basis van dit artikel.[2]

Hendrik Jacob Carel Johan (1785-1862), baron van Heeckeren(Instuut Collectie Nederland D253)

Van Ingen was al voor oktober 1846 rentmeester in Sonsbeek, toen werd zijn naam genoemd in verband met de ontginning van het Deelerwoud. Hij was toen al een jaar zelf ook eigenaar van een klein landgoed ten noorden van dat woud, Hoog Baarlo.[3] Zijn rapporten over de proefnemingen en opbrengsten van de boerderijen van de baron in Sonsbeek voorzagen kennelijk in een behoefte aan voorlichting, want ze werden integraal overgenomen in de *Verslagen van de Toestand van de provincie Gelderland* en zelfs in de landelijke *Landbouw Courant*. In de jaren 1859-1861 publiceerde hij ook grote stukken

Advertentie van het 25-jarige huwelijk van A.P. van Ingen in de Opregte Haarlemsche Courant van 28 juli 1856.

uit deze verslagen in de *Boeren Goudmijn*, onder toevoeging van enkele nieuwe details, bijvoorbeeld dat hij op werkbezoek was geweest in de Beemster.[4]

Hoewel Van Ingen de meeste medailles behaalde met landbouwgewassen en zijn verslagen daarmee ook begint, waren de eerste prijzen toch voor de veestapel van de baron. Dat was in oktober 1854. In de vroege jaren van de tentoonstellingen van de GMvL deden namelijk de landbouwproducten nog niet mee, er werden alleen dieren en werktuigen ingezonden. Op een tentoonstelling van vee in Arnhem kreeg de baron in de categorie inlandse stieren een derde prijs, bij de trekossen een eerste prijs, voor inlandse ooien een tweede prijs, evenals voor lammeren, en voor zware varkens ook een eerste prijs. Men had er wel erg veel kansen op een prijs, want er waren in totaal 31 categorieën en drie prijzen per rubriek, dus 93 prijzen voor de 130 tentoongestelde dieren. In 1856, op een volgende tentoonstelling in Arnhem, was er een eerste prijs voor de springstier van de baron en een derde prijs voor de malen (kalveren) die nog aan de uier waren.[5] Van Ingen deed trouwens in die jaren ook soms mee op persoonlijke titel, hij had immers zelf een klein landgoed.[6]

Bevorderen van de landbouw en veeteelt

De Geldersche Maatschappij is in 1846 opgericht, in navolging van Zeeuwse en andere voorbeelden. Haar doelstelling was het stimuleren van de agrarische productie in onze provincie. Dat deed ze onder andere door te experimenteren met nieuwe methodes en machines. Een van de methoden die men daarvoor aanwendde was het veelvuldig organiseren van tentoonstellingen waar veel prijzen te winnen waren voor de beste producten. Dat waren niet alleen medailles en oorkonden. In 1856 won Van Ingen als rentmeester drie keer een ploeg op een expositie in Zutphen. Een Noord-Hollandse ploeg voor zijn zomerrogge op zandgrond, een Hohenheimer ploeg voor zijn zomergarst, ook op zandgrond, en een Van Brakells aanaardploeg (om grond los te woelen) voor zijn klaver, die hij bij wijze van proef in rijen had geteeld en drie keer had kunnen maaien. Van Ingen volgde hierin een vurig pleitbezorger van de methode van rijenteelt, baron Brakell van den Eng, die een van de grondleggers van de GMvL was en de aanaardploeg had ontworpen.

Baron van Heeckeren en zijn rentmeester staan niet op de eerste ledenlijst van de GMvL in 1846, waarop wel 21 andere Arnhemmers genoemd worden. Typerend voor die eer-

Voor- en achterkant van drie van de tien medailles uit 1857 en 1858 die een Canadese verzamelaar in 1990 heeft gekocht. Zeven medailles betroffen landbouwgewassen: winter- en zomertarwe, winter- en zomerrogge, naakte haver, boekweit en linzen, de drie andere voor wol, lammeren en ooien inlandsch ras. Op de achterkant staat steeds het stichtingsjaar van de GMvL:1846. Met dank aan Luuk Broer van de Vrienden van Sonsbeek, die de foto's ter beschikking stelde.

De eerste Arnhemse leden van de Geldersche Maatschappij van Landbouw (mei 1846)

Van sommige leden wordt ook het beroep vermeld. In de loop van het najaar hebben zich nog zes leden aangemeld. De eerste jaren vormden zij de afdeling Veluwezoom, daarna splitste Arnhem zich af en vormde een eigen afdeling.

Jhr.mr. W.L.F.C. ridder van Rappard, voorzitter der afdeling.
H.W. Anemaet, secretaris.
Jhr.mr. W.P.H. Teding van Berkhout.
S.D. Wijckerhold Bisdom, koopman.
D.W.G.J.H. baron Brantsen van der Zijp.
W. Carp.
Mr. L.J.A. van Eck, rechter.
H. Bake Everts, griffier.
Mr. W. Staats Evers, procureur-generaal.
J. baron van der Feltz.
F.W. Fromberg, architect.
Mr. H.J. van Gennep, ontvanger domeinen.
A. van Goor, grondeigenaar.
Mr. F.C. Meijbaum, grondeigenaar.
Mr. J.J.A.A. van Pallandt, burgemeester.
S.F.A. van Pallandt van Oud-Beijerland, lid Provinciale Staten.
Mr. J. Rau van Gameren, rechter.
Mr. A.A. Roukens, bankier.
Mr. G.J. IJssel de Schepper, rechter.
J.D. Troulja, ontvanger registratie.
C. Verkouteren.
Najaar 1846: C.H. Robbers.
J.B.C. Sickesz, 1e luitenant.
Mr. E.C. van Tricht, advocaat.
G. van Alphen de Veer, graanhandelaar.
J.J. Nolthenius, grondeigenaar.
C.A. Thieme, boekdrukker.

Bron: *Berigten en Mededeelingen*, jg 1, 28, 155, 264, 366.

ste lichting is dat er zoveel belangstellende heren lid werden: artsen, notarissen, juristen en andere gegoede burgers, ongeveer 300 man uit heel Gelderland, 60%. Slechts 40% was of grondeigenaar of grote boer, kleinere boeren deden nog niet mee. Ook later speelde de baron in deze Maatschappij geen belangrijke rol, anders dan zijn achterneef L.A.F.H. van Heeckeren van Waliën uit Zutphen. Hij was zelf te druk met onder andere zijn politieke functies. Maar hij zal op enig moment wel lid geworden zijn, hij stond er in elk geval sympathiek tegenover. Zo schonk hij bijvoorbeeld een aantal oranjebomen voor de decoratie van de tentoonstelling in Musis Sacrum in 1853, waar hij overigens geen inzendingen voor had.[8]

Het schapenras van Sonsbeek als gevestigd ras

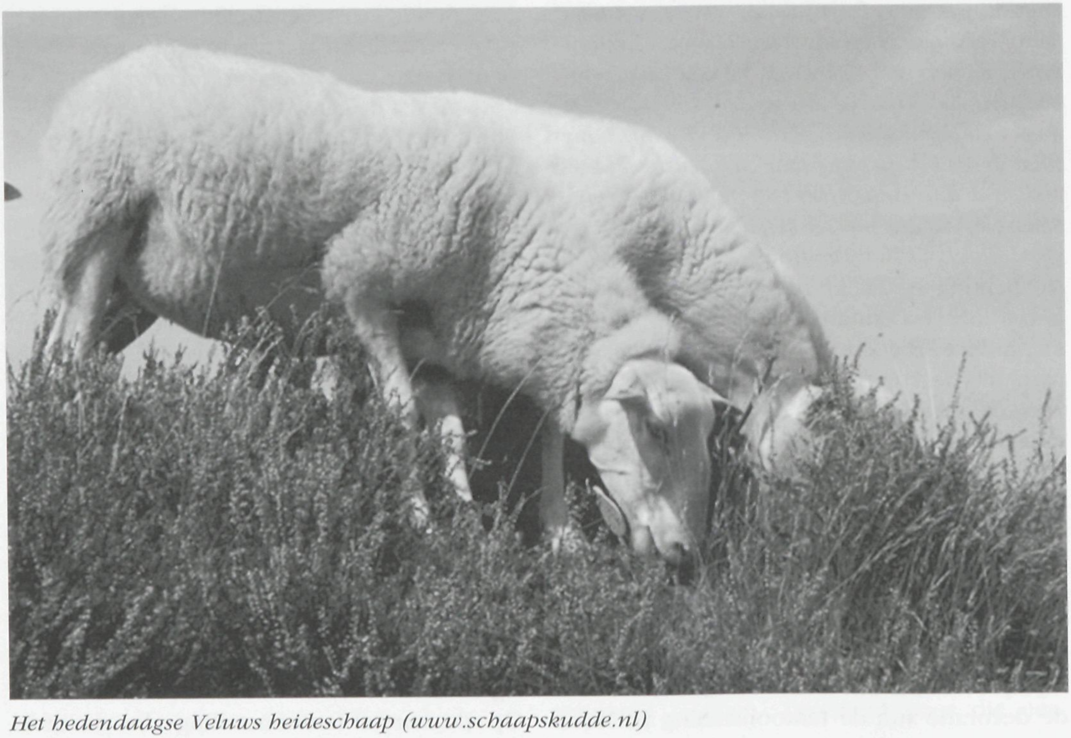
Op de eerste tentoonstelling die de afde-

ling Veluwezoom van de GMvL in Arnhem hield, september 1851, vond het *Algemeen Handelsblad* vooral het vee van de baron vermeldenswaard: de merries, de beer (mannetjesvarken) en de rammen en ooien. In de jaren daarna was Van Ingen op het idee gekomen om een Leicester ram te kruisen met Hoogveluwsche ooien. Hieruit sproten schapen voort die laag in de poten stonden en heel fijne en lange wol hadden, een pond meer wol dan de gewone Hoogveluwsche schapen. De wol werd in 1857 bekroond op tentoonstellingen.[9] Van Ingen kreeg toen de hoogst bekende marktprijs, fl. 980,- voor 200 vluizen (vachten) van deze wol. Hij kon een deel ervan zelfs verkopen aan handelaren in Frankrijk en Engeland. In de jaren daarna vond hij ook een afnemer in de Koninklijke Tapijtfabriek in Deventer, die er prijzen mee won. Vol trots meldde Van Ingen dat men in Deventer het 'wereldberoemde tapijt' voor de keizer van Japan grotendeels met Sonsbeekse wol had gemaakt. Ook een tapijt voor de ridderhofstad Beverweerd bestond grotendeels uit Sonsbeekse wol.

Vanaf 1858 verkocht hij naast wol ook schapen uit deze kudde. Om te beginnen twintig hamels naar België. Ook bezocht hij in september 1859 hoogst persoonlijk Parijs, waar hij aan een handelaar een staal wol liet zien en vijftig hamellammeren verkocht.[10]

Vanwege het succes werd de kudde sterk uitgebreid. Een deel ervan graasde niet op de heide, maar op een weiland bij de kaasmakerij in Elden. Daar was 4 bunder gereserveerd voor 100 *'Sonsbeeksche ooien'*. Elders graasden er nog eens 260 stuks, zij brachten 225 vluizen op. Bij wijze van proef kregen de 120 ooien en 90 guste (niet drachtige) eenwinters die bij Leipzig graasden af en toe wat zout bij de raapkoeken om te zien of ze dan gezonder en vetter zouden worden. Deze proef stemde Van Ingen wel tevreden.

Kritische boeren meenden dat schapen op grasland het minder goed deden dan op heide. Om deze kritiek te ontzenuwen, vergeleek Van Ingen in 1859 de kosten en baten van vijftig ooien uit de kudde Hoogveluwsche langstaartschapen van Jurrien van Rheeden van Papendal - volgens insiders een van

Het hedendaagse Veluws heideschaap (www.schaapskudde.nl)

'Border Leicester Gimmer'. Een jong Leicester schaap en de fokkampioen van de 'H& A.S' (?) in 1922 (Europeana.eu, University of Edinburgh, Roslin Glass Slides)

de beste kudde heideschapen op de Veluwe - met die van hemzelf. Zowel de wol als het vlees van het Sonsbeekse ras brachten meer op dan de extra voeding gekost hadden, evenals de verkoop van jonge lammeren.[11]

In 1861 noteerde de rentmeester opnieuw zeer voldaan, maar ook voorbarig: *'Het schapenras van Sonsbeek kan thans wel als een gevestigd ras beschouwd worden.'* Het jaar ervoor had hij 30 ooien en rammen naar Londen kunnen exporteren en 100 lammeren naar Parijs, goed voor 1164 gulden en in 1861 gingen 150 oude ooien en 50 lammeren naar Parijs.

Het fokken ging intussen ook door. In september 1861 kocht hij twintig eengeschoren germen langstaarten (germen zijn ooien die nog niet gelammerd hebben) om gedekt te worden door veredelde rammen, om een sterk ras te houden. Ook kocht hij nog vier Paderbornsche kortwollige ooien om ze te kruisen met het Sonsbeekse ras. Overigens zorgde de koude winter van dat jaar ervoor dat de lammeren maar traag groeiden en veel in de stal moesten worden bijgevoerd, hun wol was ook iets minder zwaar. Een hoogtepunt voor Van Ingen moet de expositie in Middelburg van juni 1862 zijn geweest, waar de beste Nederlandse schapenrassen werden tentoongesteld, waaronder ook zijn Sonsbeeksche ras.[12]

Van Heeckeren was toen net overleden en zijn opvolger had geen belangstelling voor agrarische zaken. Hoe het verder is gegaan met die Paderbornsche ooien en andere schapen, komen we daardoor niet meer aan de weet, want de rentmeester werd ontslagen. Hij verhuisde van de Apeldoornscheweg naar de Zypscheweg en is in 1865 uit Arnhem vertrokken.

Met hem ging ook de *gevestigde* naam *'Het schapenras van Sonsbeek'* verloren. In 1863 berichtte de voormalige veerbaas G. Vermeulen uit Malburgen dat hij Leicester rammen en Veluwse schapen had gekruist, maar hij gebruikte daarbij de aanduiding Sonsbeeksch Schapenras helemaal niet.[13] Veel schapenhouders, onder andere in Zuid-Holland en Friesland, volgden dit voorbeeld. Sterker nog, zij waren daar al eerder mee begonnen dan Van Ingen. Vermeulen bijvoorbeeld had al in 1851 en bijna alle jaren daarna prijzen gewonnen voor zijn Leicester rammen, die hij ook met inheemse ooien kruiste. Van Ingen was dus hierin niet helemaal zo origineel geweest als hij zich voorgedaan had.

Kaasmakerij in Elden

Tot het grondbezit van de baron hoorde ook een stoeterij in Elden. Eerst hield men zich daar bezig met paardenfokkerij. In de jaren 1837-1839 won de baron minstens vijf prijzen op diverse concours hippiques, in onder andere Duitsland. Maar in 1841 deed hij zijn paarden van de hand, de reden daarvan vermelden de kranten niet. Desondanks bemoeide hij zich in 1846 nog wel volop met de oprichting van een renbaan bij Lichtenbeek.[14]

Een proef in 1857 om Edammer kazen te maken - onder leiding van een daarvoor ingehuurde boerin uit Noord-Holland - beviel zo goed dat Van Ingen besloot om de paardenfokkerij definitief aan anderen over te laten. De kazen werden meteen al bekroond op tentoonstellingen in Rotterdam en Arnhem, wat Van Ingen ook toeschreef aan het goede gras dat de tien koeien hadden gegeten. Hij had namelijk het weiland

AANZIENLIJKE VERKOOP
VAN
GEKRUISD GELDERSCH-ENGELSCH
VEE
EN
VAN LANDBOUWGEREEDSCHAPPEN.

Ten overstaan van den Notaris **VAN ECK**, te Arnhem, zal men in het openbaar Verkoopen:

Op Maandag den 27sten October 1862, des voormiddags ten 10 ure, aan de Boerderij ten Huize van den Landbouwer *Jacobs*, in het Park van *Sonsbeek*:

Eenige **MELKKOEIJEN**, een **STIER**, **PAARDEN**, **KARREN**, **PLOEGEN**, **EGGEN**, **PAARDENTUIGEN** en **LANDBOUWGEREEDSCHAPPEN**; benevens de **GEREEDSCHAPPEN** in gebruik geweest op de Kaasmakerij te Elden.

Op Dingsdag den 28sten October daaraanvolgende, mede des voormiddags ten 10 ure, en aan de voormelde Boerderij op *Sonsbeek*:

De **MELKKOEIJEN**, **STIEREN**, **KALVEREN**, **VARKENS** en **SCHAPEN** van de evengemelde Kaasmakerij.

Op Woensdag den 29sten October daaraanvolgende, terzelfder ure, ten Huize van den Waardsman *Ratering*, op den *Kleefschen Waard*:

Eenige **MALEN**, **RUNDEREN** en een **STIER**.

Alles twee uren vóór den Verkoop te zien.

Veiling landbouwgereedschap bij Jacobs, Opregte Haarlemsche Courant van 17 oktober 1862. Misschien is hier de graanbalans verkocht, het weeginstrument dat de heer H.J. Tieleman in 1992 op de kop tikte in een antiekwinkel in Epe, Bulletin VVS jg. 25 (2013), nr 2, p. 4.

zwaar bemest, honderd karren mest voor twee bunder. Door dit succes aangemoedigd, verbouwde hij de paardenstal tot een koeienstal in Noord-Hollandse trant, dus met gruppen (goten) voor de mest. Ook kwam er een nieuwe mestbak en werden er driewielige Noord-Hollandse mestkarren aangeschaft, waaronder een gierkar. De veestapel werd uitgebreid tot 34 melkkoeien, die deels ook op de Kleefse Waard konden grazen,

De jaren daarna werd het succes gecontinueerd. De kazen werden toen ook naar Duitsland en België verkocht, evenals eerder de schapen. Naast de 34 melkkoeien liepen overigens op de 40 bunder binnenweiland op Elderveld in 1858 nog een stier, 12 kalveren, 78 schapen, 3 paarden en 7 varkens. Negen kalveren werden naar Parijs geëxporteerd, waarvan twee aan hertog de Levis werden verkocht, samen brachten ze 955 gulden op.

Het aanbod werd daarna diverser: Edammer kruidenkaas (bekroond in 1859), Delftse kazen, Geldersche kaas, Goudsche zoetemelksche kaas en Derby-Engelse kazen (te licht volgens de jury). De *Rotterdamsche Courant* (25 september) vermeldt ook nog twee prijzen in 1858.

In 1859 weidden er inmiddels op die 40 bunder grasland van de kaasmakerij nog meer koeien en kalveren (40 en 19), die gezelschap hadden van 36 varkens en 15 schapen. Behalve naar Duitsland en België werden toen ook kazen naar Engeland en Indië verzonden, maar een bezending kaas naar Parijs kostte meer dan hij opbracht door het dure transport en hoge invoerrechten, dus dat werd niet herhaald. Eveneens in 1859 won zijn kaas een prijs in Zaandam en in 1860 in Gouda, waar ook de *'Sonsbeeksche lammeren'* bekroond werden. Die lammeren kregen ook een prijs op een expositie in Wageningen, alwaar voor de Sonsbeekse wol een tweede prijs was weggelegd.

Op de bloemen- en vruchtenexpositie van 1861 in Musis kreeg de Eldense kaas een eervolle vermelding. Van Ingen vermeldde dit zelf niet meer in zijn verslag, bescheidenheid? We moesten het in de krant lezen.[15]

Op Sonsbeek zelf sloeg Van Ingen een andere richting in. Daar was een kalvermesterij gevestigd, maar die werd niet voortgezet omdat boterbereiding meer zou opleveren. De veestapel op Sonsbeek was iets kleiner dan in Elden: 20 malen en runderen en enige kalveren. De stierkalveren werden verkocht aan ossenfokkers. Voor de boter werd de melk van oude koeien gebruikt, die van de jonge koeien ging naar de kaasmakerij. Op de boerderij Leipzig bleek dat bijvoeren met Oberndorfer ronde mangelwortels betere boter opleverde.

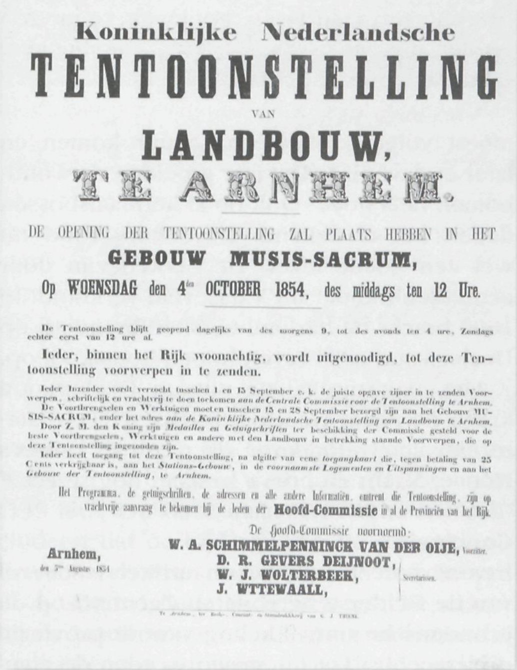
De kaasmakerij werd na het overlijden van de baron in 1862 opgeheven, het weiland werd aan andere boeren verpacht. Het meeste gereedschap werd al in oktober geveild.[16]

Kleefse Waard

In het voorjaar van 1857 liet de rentmeester het moerassige deel van het gebied dat de baron in de Kleefse Waard bezat, totaal 70 bunder, met klei ophogen tot een kunstwei-

de. Hij zaaide er Timotheusgras, rode klaver en Engelse luzerne en dat bleek daar puike hooi op te brengen. In de andere weiden van de waard werden drie ijzeren pompen neergezet om de drinkgaten te vervangen, die te veel werden verontreinigd door de uitwerpselen van het vee. Bij elke pomp kwam een bak met een inhoud van 200 kannen water. Het jaar daarna werd er nog vier bunder opgehoogd en bezaaid en van een ijzeren pomp voorzien.

Hoewel 1858 een slecht jaar voor het hooien was, kon dit weiland toch nog 130 schapen, 30 koeien, 30 kalveren (de meeste voor de slacht) en 8 paarden voeden. Ze moesten wel bijgevoerd worden. Daarbij nam de rentmeester een proef om stro en heide toe te voegen aan de gemalen mangelwortel en het gistende paardenbonenmeel. Het recept voor dat gistende paardenbonenmeel had hij al in 1857 gepubliceerd. Voorheen bestond het

Affiche voor de Koninklijke Nederlandsche tentoonstelling van landbouw in Musis Sacrum in 1854. (Gelders Archief, Collectie affiches 1507-281)

bijvoeren vooral uit raap- en lijnkoeken. Van Ingen was tevreden over het resultaat van deze proef.

Behalve gras en hooi leverde de waard ook nog drie bunder rijswaardenhout op. In 1858 werd dat verkocht voor 1200 gulden. Het was wel zaak om het hout te oogsten voordat het ijs in de rivier zich had vastgezet, anders ging het verloren.

Leipzig en Dresden

In Van Ingens verslag bestond Leipzig al in 1857 en was Dresden toen net gesticht als een schuur voor schapenmest, die moest nog uitgebouwd worden tot boerderij.

Van Ingen geeft van beide vooral de opbrengst van de gewassen weer. In 1857 werd op 4,5 bunder nieuw ontgonnen hei bij Leipzig 19 mud winterrogge geoogst. Boekweit bracht ondanks veel afslag door wind en regen toch nog 20 mud op, ook bij Leipzig, maar de late aardappels daar haalden slechts de helft van wat de andere boerderijen opbrachten. Reuzenspurrie bleek wel goed te groeien op de heidegrond bij Leipzig. De ontginningen gingen in een rustig tempo door, er was dat jaar al 11,5 bunder bebouwd bij Leipzig.

In 1858 probeerde Van Ingen ook boekweit te telen op de nieuwe dennenbosgrond, maar ondanks de 50 balen guanine die hij daaraan spendeerde, wat 137 gulden kostte, was de opbrengst ervan laag: 2 mud. De guano had een veel grotere uitwerking bij de boekweit op zand, die dan ook een prijs kreeg. Hij had deze vogelmest gekocht bij de korenhandelaar A.A. Bitter op de Korenmarkt. Vanaf 1843 werd guano in Nederland geïmporteerd en betrekkelijk snel op vrij grote schaal toegepast, mede door de propaganda van de GMvL.[17]

In 1859 blijkt dat Van Ingen zijn bouwmeester (boer) er niet van heeft kunnen overtuigen dat het beter is om in rijen te zaaien. De boer - zijn naam wordt niet genoemd - vond dat te omslachtig, hij zaaide liever met de hand en egde daarna het zaad onder de aarde, ook op Dresden. Daaraan wijt Van Ingen dat de opbrengst van alle vier soorten rogge toen erg laag was.

Dat jaar heerste op Leipzig en Dresden de aardappelziekte, maar dat lag niet aan de zandgrond, ook op de klei van de kaasmakerij had men er veel last van. Voor het eerst maakt hij er dit jaar gewag van dat er ook een varkensfokkerij is op Leipzig, maar niet op Dresden. Net als de varkens in Elden in voorgaande jaren kregen ook deze varkens een beetje salpeter in hun voeding, tegen varkensziektes.

Landbouw op Sonsbeek

Elk jaar gaf Van Ingen een overzicht van de opbrengsten van de meeste van de 23 gewassen die er op het landgoed verbouwd werden: hoeveel mud per bunder op de klei, op het zand en op de hei. Bij sommige gewassen gaf hij een korte toelichting, vooral bij de nieuwe gewassen die hij uitprobeerde.

Die opbrengsten van de zomer- en wintertarwe (4 en 2 ondersoorten), zomer- en winterrogge (0 en 3 ondersoorten), zomer- en wintergarst (2 en 0), haver (4), boekweit, paarden- en duivenbonen (4), koolzaad, knollen (2), koolrapen, vroege en late aardappels (3 en 0), mangelwortels (4), winterwortels, spurrie, serradella, gierst, witte wikke, klaver (3), luzerne, en linzen schommelden per jaar, afhankelijk van stormen, hagelbuien en temperaturen. Gaspeldoorn heeft hij maar één jaar geprobeerd, dat gewas beviel helemaal niet als winterveevoer. Ook met deze landbouwgewassen behaalde hij veel prijzen, zie de kadertekst.

Deelerwoud

In 1858 noemt Van Ingen voor de eerste keer de nieuwe ontginning bij Deelerwoud, waar sinds 1845 veel bos geplant was. Zij gaf goed akkermaalshout, maar het schelhout (geschild eikenhout) leverde nog niet veel op doordat er transportproblemen waren vanwege de lage rivierstand. Wat Van Ingen niet vermeldt maar de *NRC* van 15 januari 1858 wel is dat er al genoeg bos was om op hertenjacht te gaan bij de Woeste Hoeve van de baron, onder leiding van de 'bij uitstek bekwamen rentmeester'.[18]

Het jaar erna is er op de top van het Deelerwoud een waterput gegraven, daar moest volgens plan een schuur komen en later een woning. Dat jaar groeiden de woudbomen heel goed. Ook de akkermaalsbossen deden het uitstekend. De schors vond nu wel een goede afzet. De berken zijn door een kolenbrander uit Varsseveld verkoold. In 1860 bracht de berkenhoutskoolbranderij op Deelerwoud zelfs zeven hopen houtskool op.

Het magazijn bij de put op Deelerwoud kreeg de naam Heeckerens-Hoeve. Een latere eigenaar veranderde de naam in Lebret's Hoeve. Naam en hoeve bestaan nog steeds.[19]

Prijzen voor landbouwgewassen

1856. *Verslag*: expo Zutphen: rode zomertarwe 2e prijs, korte witte haver 1e prijs, boekweit op zand 2e prijs.

Mededeelingen 1856, 255, noemt bovendien: winterrogge 1e prijs, zomerrogge en boekweit 2e prijzen.

1857. *Rotterdamsche Courant*, 30 sept. 1857, expo Amsterdam, 7 prijzen: zomerrogge 1e prijs, zomergerst 1e prijs, naakte haver 2e prijs, rapen 3e prijs, nieuwe voedergewassen 1e en 2e en 3e prijs. Het Verslag mist de rapen en preciseert de voedergewassen: boekweit 3e prijs, spurrie (1e), wikke (2e), klaver (3e). En de vluizen.

1858. *Opregte Haarlemsche Courant*, 10 april 1858: boekweit.

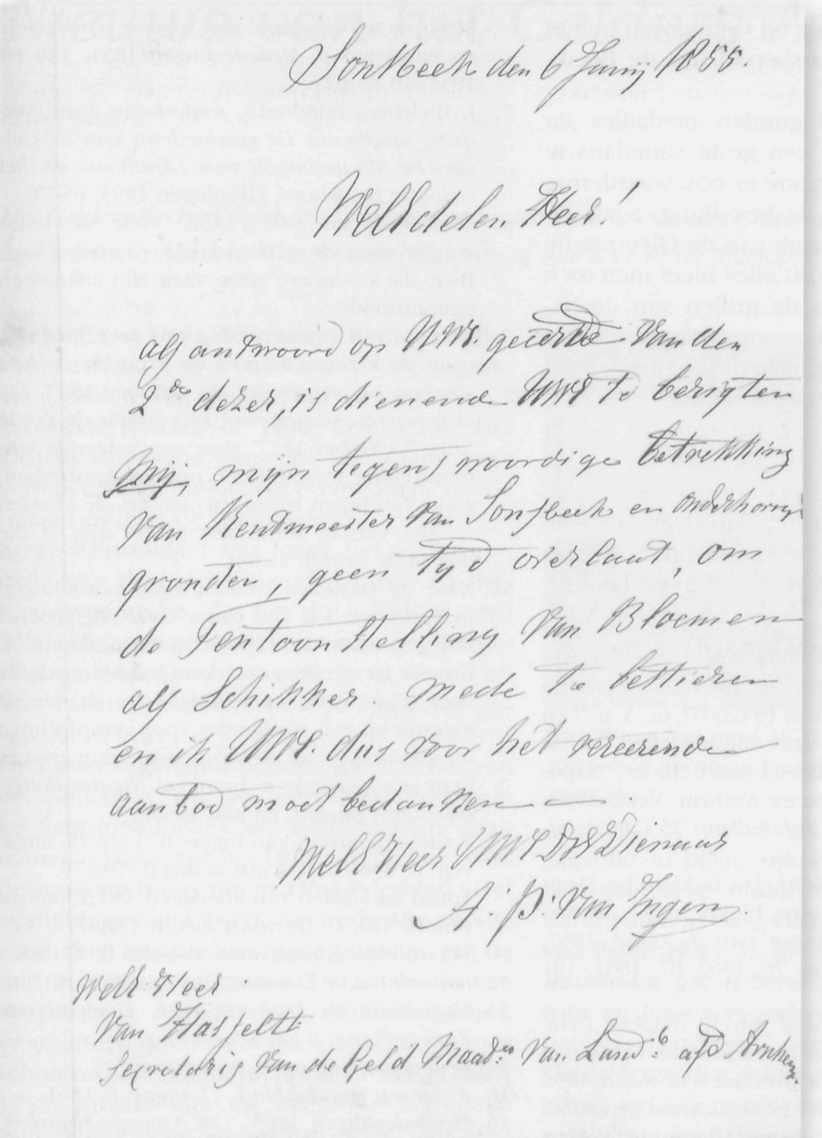
Verslag: duinaardappels op een expo Arnhem.

1860. *Verslag*: Twee prijzen op tentoonstelling Gouda: Zandgrond Sonsbeek voor zomertarwe en zandgrond van Leipzig de zomerrogge.

1862. *Rotterdamsche Courant*, 27 sept. 1862: expo Den Haag: boekweit 1e en 2e prijs.

Conclusie

In een recent verschenen artikel is de rol van de Gelderse hereboeren ('gentry') op de economische ontwikkeling van de provincie onderzocht.[20] Tot die groep worden de eigenaren van minstens 100 hectare gerekend. In Arnhem voldeden blijkens het kadaster van 1832 alleen baron van Heeckeren met 668 ha., W. Roëll (226 ha.), de erven E.J. van Om-

Sonsbeek den 6 Junij 1855.

Wel Edelen Heer!

Als antwoord op UWE geeerde van den 2de dezer, is dienende UWE te berigten mij, mijn tegenswoordige betrekking van Rentmeester van Sonsbeek en onderhorige gronden, geen tijd overlaat, om de Tentoonstelling van Bloemen als Schikker mede te bestieren en ik UWE dus voor het vereerende aanbod moet bedanken –

Wel Ed Heer UWE DW Dienaar
A. P. van Ingen

Wel Ed Heer
Van Hasselt
Secretaris van de Geld. Maats. van Land. afd. Arnhem

Eigenhandig geschreven brief van Van Ingen: hij heeft het te druk om een tentoonstelling in Musis te helpen organiseren. (Gelders Archief 0557 inv.nr. 95)

meren (190 ha.), Jan baron van Pallandt van Walfort (187 ha.) en wethouder D. Brantsen (135 ha.) aan deze maatstaf. De auteur concludeert dat de bijdrage van de meeste Gelderse hereboeren vooral op het terrein van de bosbouw duidelijk is geweest, beperkter bij de landbouw en verder nog enigszins bij het aanleggen van wegen. Dat deze conclusie opgaat voor Van Heeckeren voor de land- en bosbouw mogen we na het voorgaande wel vaststellen. Zijn rol bij het ontwikkelen van de plaatselijke infrastructuur heb ik niet onderzocht.

De jaarlijkse verslagen van de rentmeester en de krantenberichten geven aan hoe sterk men in Arnhem nog op de landbouw was gericht. Toch bespeuren we meer dan alleen maar een conservatieve houding bij de 'heren': men heeft indrukwekkend veel belangstelling voor nieuwe technieken en methoden, vooral dus op agrarisch gebied. Ook zoekt men intensief naar nieuwe afzetmarkten, Van Ingen was niet de enige die daarvoor naar Parijs reisde. Opvallend is ook

dat hij expertise haalde bij vakmensen buiten de eigen stad, uit Varsseveld, uit de Beemster.

Het behalen van gouden medailles en andere prijzen blijkt een grote stimulans te zijn geweest. Men oogstte er ook waardering mee bij de rest van de bevolking, zoals tegenwoordig de winnaars van de Olympische spelen nog doen. Bij dit alles bleef men toch sterk afhankelijk van de grillen van de natuur, zoals het optreden van aardappelziektes of (1861) totaal verhagelde oogsten. Maar dat is anno 2016 nog niet veel anders.

Noten

1. J. Hofman, 'Ontginning van de heidevelden in de gemeente Arnhem in de 19de eeuw. Een oriënterend onderzoek', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 74 (1983), 103-131, aldaar 119-128. D. Veerman, *Vliegveld Deelen, van last tot lust?*, Utrecht 2004, 149. J. Diender, 'De munten van de baron', in: *Infobulletin van de Vrienden van Sonsbeek* 19 (2007), nr. 3, p. 7 en nr. 4, p. 6. De drie stichtingsjaartallen van de boerderijen zijn ontleend aan L. Broer, 'Napoleon, Van Heeckeren en Arnhem. Veldtochten en boerderijen', in: *Infobulletin* 25 (2013), nr. 3, p. 3-5, aldaar 5.
2. Gelders Archief (GldA), De Geldersche Maatschappij van Landbouw, bloknr. 0557, inv.nrs. 102-105: *Mededeelingen van de GMvL* 1857, 119; 1858, 106; 1859, 76; 1860, 87; 1861, 101 en 1862, 77.
3. *Algemeen Handelsblad* van 12 oktober 1846. Maar misschien werd hier zijn vader Gerrit nog bedoeld, die bij zijn overlijden in maart 1856 oud-rentmeester van Sonsbeek werd genoemd. In de huwelijksakte van Albertus Philippus d.d. 22 juli 1831 is zijn vader nog hovenier en de 23-jarige Albertus is zelf dan bloemist. (GldA, Burgerlijke stand Gelderland, bloknr. 0207, inv.nr 146, akte 58). M. Cuisinier en A. Plant-Freriks, *Over de geschiedenis van het Deelerwoud*, Ubbergen 2007, 38-39.
4. B. Haak, *De Hoge Veluwe in de 19e eeuw*, Apeldoorn 1995, 157-163.
5. *Mededeelingen* 1854, 0557-102, p. 82. *Arnhemsche Courant*, 1 september 1856.
6. In 1855 won Van Ingen een prijs in Nijmegen voor zijn veldvruchten. Reeds in 1851 had hij van zijn interesse blijk gegeven door de bij de expositie van vee en werktuigen de zaal in Musis te 'versieren' met nieuwe aardappels en wintertarwe. *Mededeelingen* 1851, 146 en 1855, 19 en 62.
7. J. Bieleman (eindred.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Groningen 1995, 65-71.
8. *Mededeelingen*, 1853, 152. Voor de lelies zorgde toen de tuinman van Klarenbeek, J. Bier, die in andere jaren vaak zijn ananassen tentoonstelde.
9. Volgens van Ingens verslag was dat al in 1856, maar de kranten dateren de expositie in Amsterdam op september en oktober 1857. De ongewassen schapenwol kreeg daar de derde prijs, 7 oktober 1857. Naar een volgende tentoonstelling in juli 1859, ook in Amsterdam, zond Van Ingen zeven vachten op, de kranten en zijn verslag vermelden echter niet of die ook in de prijzen vielen.
10. Naar de jaarlijkse landbouwtentoonstellingen in Parijs werden wel vaker Gelderse producten gezonden. In 1856 won bijvoorbeeld A. Cremer uit Arnhem daar een gouden medaille voor zijn tabak, aanleiding voor de burgemeester en een wethouder voor een plechtige toespraak en voor de Arnhemse schutterij om hem een serenade te brengen! *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 juni 1856.
11. Totaal inkomsten Van Ingen: fl. 1228,75; uitgaven: fl. 636,- . De winst is dus fl. 592,75.
 Totaal inkomsten Van Rheede: fl. 981,25; uitgaven: fl. 510,50. De winst dus fl. 470,87.
 Verschil ten gunste van Sonsbeek: fl. 121,88.
12. *Rotterdamsche Courant*, 21 juni 1862.
13. *Mededeelingen* 1863, 117-118. *Dagblad van Zuid-Holland*, 8 juli 1863.
14. *Arnhemsche Courant*, 6 juni 1646.
15. *Algemeen Handelsblad*, 17 augustus 1861.
16. *Meededeelingen* 1863, 116. *Opregte Haarlemsche Courant*, 17 oktober 1862.
17. H.W. Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland, 1800-1890*, deel 1, *Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*, Zutphen 1992, 58.
18. Woordelijk hetzelfde bericht stond zes weken later in het *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1858.
19. Cuisinier en Plant-Freriks, *Over de geschiedenis*, 112.
20. P. van Cruyningen, 'De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw' in *Bijdr. Med. Gelre*, 2015, 167-177.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Archief van Huis Rosendael toegankelijk

Het archief van één van de belangrijkste kastelen van Gelderland is toegankelijk gemaakt: Kasteel of Huis Rosendael. Het kasteel is bekend vanwege zijn roemruchte verleden, zijn invloedrijke bewoners en de fraaie tuin met de Bedriegertjes.

Kasteel Rosendael was lange tijd de 'logeerplek' van de rondtrekkende graven en hertogen van Gelre, die het slot stichtten rond 1300. De achtereenvolgende aanzienlijke geslachten Van Dorth, Van Arnhem, Torck en Van Pallandt hadden sinds de 16e eeuw het kasteel in bezit.

De kasteeleigenaren bezaten grote delen van de zuidelijke Veluwe, vervulden belangrijke bestuursfuncties en onderhielden vaak nauwe relaties met het Huis van Oranje. Hun bezittingen lagen tot in Oost-Friesland. Het adellijke geslacht Torck liet in de 18e en 19e eeuw het kasteel stevig verbouwen en de tuin ingrijpend verfraaien. Uit het begin van de 18e eeuw stammen ook de Bedriegertjes, vroeger een bekende waterspuitattractie voor schoolreisjes. Lubbert Adolf Torck (1687-1758) huwde met de steenrijke Petronella Wilhelmina van Hoorn, dochter van een gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, waardoor de familie van de kasteelheren flink wat aanzien verwierf. De laatste bewoner, Willem Frederik Torck baron van Pallandt, droeg in 1977 huis en landgoed over aan de stichting Het Geldersch Landschap. Later kwam het huis in erfpacht bij de stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

De stukken in het archief van Huis Rosendael omvatten de periode 1368 – 1977. Het huisarchief, dat een omvang heeft van 70 meter, is een spiegel van een zeer rijk verleden.

Gegevens uit het archief zijn in het verleden

Huis Rosendael rond 1670, getekend in 1728-1733 door Abraham Rademaker. (Gelders Archief 1540-1912)

gebruikt in belangrijk historisch onderzoek. Dit gebeurde onder andere door Johan Carel Bierens de Haan, hoofdconservator van Paleis Het Loo, in 1994 in zijn dissertatie *Rosendael, groen hemeltjen op aerd: kasteel, tuin en bewoners sedert 1579*, maar ook in het standaardwerk *Adel en ridderschap in Gelderland: tien eeuwen geschiedenis* (2013), onder redactie van Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a.

Het archief is grotendeels openbaar.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag-donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00-17.00
(behalve juli en augustus).

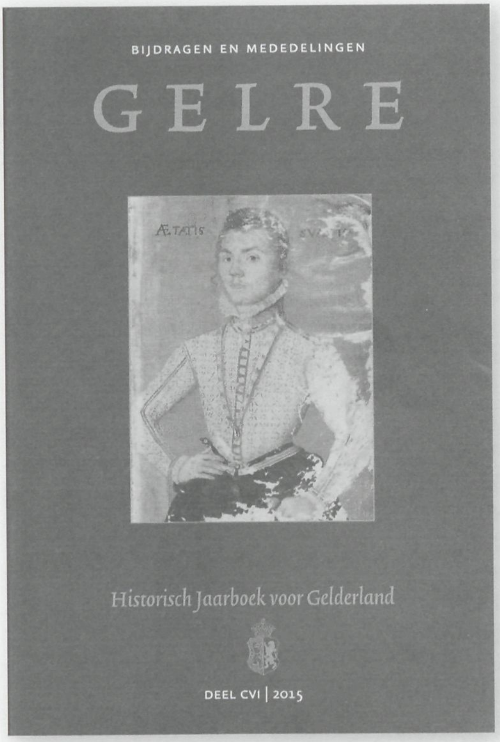
Gesignaleerd

Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland 106 (2015). ISBN 97890 82312317. Prijs: € 35,-.

In de aflevering van 2015 is, naast een uitgebreid overzicht over de stand van zaken in de archeologie, één artikel bijna in zijn geheel aan Arnhem gewijd, terwijl in een ander artikel 'per ongeluk' twee details voor ons boeiende informatie bevatten over een paar Arnhemmers rond 1600.

Jan Kuys wijdde een artikel aan de verhouding tussen de middeleeuwse parochiepriesters en de nieuwe (na 1200) gasthuizen en kloosters, waarvan er steeds meer kwamen. Hij nam daarbij Arnhem als voorbeeld. Het pijnpunt was dat als er veel gelovigen naar de kapellen in de gasthuizen of kloosters gingen, de pastoors van de Grote Kerk veel collectegeld misliepen. Hierover werden allerlei afspraken gemaakt tussen hen en elk van deze instellingen, wat er wel en wat er niet toegestaan kon worden. Dankzij Kuys' grondig bronnenonderzoek komen we veel details aan de weet over deze instellingen. Pikant vind ik wel dat eenzelfde soort conflict in de jaren 1906-1916 werd uitgevochten tussen pastoor Bos van de St.-Janskerk aan de Hoflaan en de Orde van het Heilig Hart aan de Oude Velperweg. 'Oude tijden keren weerom', riep men al in 1813!

Sophie Reinders boog zich over adellijke vriendschappen en verwantschappen in de begintijd van de Republiek en nam daarbij de familie van Carel van Arnhem als voorbeeld. Deze Carel woonde op kasteel Kernhem te Ede. Een van zijn halfzussen was priorin van het Agnietenklooster in Arnhem en zijn neef Pouwel, met wie Carel goed bevriend was, was gereformeerd burgemeester en ouderling in Arnhem. Ondanks hun godsdienstige verschillen hadden Pouwel en Gertrud een goed contact met elkaar, confessionele verschillen gingen pas later veel verwijdering geven. Men kan zich afvragen of dit gegeven mede verklaart waarom het streven van Fontanus de kloosters te sluiten geen snel succes

was beschoren.

Een ander detail betreft de constatering dat Carel bijna alleen brieven ontving van adellijke personen, al was er wel een 'onderdanig schrijven' van een Arnhemse niet-adellijke wijnverkoper. Dit blijkt in een voetnoot Willem Huigens te zijn. Interessant is dat deze man burgemeester van Arnhem was. Het burgemeesterschap was dus nog geen full-time baan geworden. Van Huigens was al bekend dat hij ook de graaf van Culemborg tot klant had, kennelijk zocht hij zijn klanten bij de elite in heel Gelderland. Ik vermoed dat hij, als rijke burgemeester, niet zozeer onderdanig schreef maar – in onze ogen – overdreven beleefd. De klant is immers koning en adellijke klanten al helemaal.

Bij de boekbesprekingen treffen we twee boeken aan die eerder in *Arnhems Historisch Tijdschrift* zijn besproken. Voor de liefhebber is het wel boeiend om deze recensies met elkaar te vergelijken.

Menno Potjer

C. Elias-Mackay e.a. (red.), *10 jaar Voedselbank Arnhem. Van serviceproject tot professionele vrijwilligers-organisatie*, Arnhem 2015. 80 blz. ISBN 978 94 6228 728 0.

Op 23 april 2015 bestond de Arnhemse Voedselbank officieel 10 jaar. Ter gelegenheid van dit jubileum is het boekje *10 jaar Voedselbank Arnhem* uitgebracht. Hierin wordt met korte teksten, foto's en interviews de bewogen geschiedenis van de Voedselbank Arnhem toegelicht. De indeling is voornamelijk op onderwerp. Van idee en van de enorme groei die zo snel inzette (van 13 pakketten naar ruim 1100 pakketten nu), naar hoog bezoek van (toen nog) prinses Maxima, verhuizing, werving en professionalisering. Ook de verbinding met de eerste voedselbank in Rotterdam en de landelijke federatie/stichting/vereniging Voedselbanken Nederland komt aan bod.

Dit boekje is bedoeld als markering: voor medeoprichter Tom Hillemans om afscheid te nemen en voor de direct betrokken vrijwilligers (nu ruim 430, maar begonnen met een tiental) om trots te zijn op hun werk. Opvallend is dat een dergelijk instituut in onze maatschappij eigenlijk nog maar zo relatief kort bestaat, terwijl het een broodnodig en bekend verschijnsel is. Juist de nu opgetekende indruk van de gang van zaken in de roerige eerste jaren is daarom zo waardevol voor de Arnhemse geschiedenis. Het blijft echter een samenraapsel van indrukken, waarbij een niet-ingewijde mogelijk de historische draad kan kwijtraken. Tien jaar is wellicht nog te kort voor een gestructureerde chronologie, maar het is zeker een passende en professioneel vormgegeven uitgave.

Lyke Bosma

Jaarverslagen Prodesse 2015

Verslag van de secretaris van de vereniging over het jaar 2015

Samenstelling bestuur
Er hebben zich geen bestuurswisselingen voorgedaan.
Het bestuur is als volgt samengesteld:

naam:	functie	aftredend	herkiesbaar
Meet Becker	voorzitter	2017	ja
Jos Huver	secretaris	2018	ja
Wim Verheggen	penningmeester	2016	ja
Frank van Lunteren	lid	2016	nee
René Nijhof	lid	2016	ja
Sophie Elpers	lid	2018	ja

Ledental
Over 2015 was het aantal leden:

Ereleden		1	(2014: 2)
Individuele leden		308	(2014: 311)
Gezinsleden	73 x 2	146	(2014: 166)
Het aantal leden bedroeg derhalve		455	(2014: 479)

Hieronder zijn begrepen 27 nieuwe leden (19 individuele leden en 4 gezinslidmaatschappen).
Ook dit jaar is het aantal leden per 1 januari 2016 flink gedaald door overlijden en opzegging van het lidmaatschap: - 23 (2014: -21).
Op die datum bedroeg het aantal leden derhalve 432.

Ook over 2015 hebben enkele leden (ondanks herhaalde aanmaningen en zonder enig bericht) hun contributie weer niet betaald. Dit jaar waren het er vier.

Ereleden
Er is één erelid en dat is de heer W.K. van Loon.

Contributie
De contributie bedroeg in 2015 € 30,- voor leden en € 35,- voor een gezinslidmaatschap.

Vergaderingen
De algemene ledenvergadering vond traditiegetrouw plaats op de laatste vrijdag van april. Het bestuur vergaderde tien keer. Telkens in een andere huiskamer van een der bestuursleden.

Lezingen
Ook het afgelopen jaar zijn er zes lezingen gehouden, allemaal op vrijdagvond van 20.00 uur tot 22.00 uur in de Molenplaats (v/h Bezoekerscentrum Sonsbeek).
Op 30 januari sprak Ton Burgers over Arnhem en de grote rivieren. Op 27 februari was het de beurt aan parkbeheerder Jeroen Glissenaar over achtergrond en ontwikkeling van Park Sonsbeek. Dr. Marjet Derks hield op 27 maart de lezing "Van nationaal sportcentrum tot topsportfabriek". Een geschiedenis van Papendal. Na de algemene ledenvergadering van 24 april sprak Martijn Defilet over de archeologische ontwikkeling van Schuitgraaf. Op 25 september

sprak Ingrid Maan-Eulink over “De slag om Arnhem vanuit Duits perspectief”. Jan Holwerda nam ons op 30 oktober mee op een vroeg-landschappelijke wandeling over de landgoederen Vijverberg en Lichtenbeek. Op 27 november hield Ton Burgers een lezing over vier stations en 170 jaar sporen in Arnhem. De Nijhofflezing van zondag 1 november in de Rozet is bij gebrek aan belangstelling niet doorgegaan.

Excursies
Ook in 2015 zijn er twee excursies georganiseerd.
In het voorjaar bezochten we, na een inleiding van Leendert van Prooyen over Houthandel en Houtvlotvaart op de Rijn, kasteel Anholt, waar museumdirecteur Duco van Krugten een rondleiding gaf. Na de lunch vertrokken we naar Emmerich waar Leendert ons rondleidde in het Scheepvaartmuseum. In het najaar leidde Ingrid Maan-Eulink ons in aansluiting op haar lezing gedurende twee uur rond langs de herinneringsplaatsen van de Duitse oorlogsveteranen in de Oosterbeekse uiterwaarden.

Arnhems Historisch Tijdschrift
Ons verenigingsorgaan verscheen als gebruikelijk elk kwartaal.
Het verslag van onze hoofdredacteur vindt u hierna.

Website
De website www.prodesse.nl werd ook dit jaar onderhouden door Onno Boonstra.

Nieuwsbrief
De digitale Nieuwsbrief onder redactie van Onno Boonstra verscheen in 2015 negen keer. Alleen de leden van wie het e-mailadres bekend is kunnen de Nieuwsbrief ontvangen.

Kantstroken
Er zijn in 2015 geen nieuwe kantstroken geplaatst.
De commissie (Onno Boonstra, Jan van Lookeren Campagne en René Nijhof) hebben getracht een kantstrook mogelijk te maken bij het Veerhuis in Malburgen, maar de financiering van deze strook is niet rond gekomen. Er wordt naar aanvullende middelen gezocht.

Prodesseprijs
Er is ook in 2015 geen prijs uitgereikt. Het bestuur beraadt zich op de toekomst van de prijs.

Vertegenwoordigers van Prodesse in andere Arnhemse organisaties

- Kees Cramer bij de Stichting Open Monumentendag en bij Historisch Arnhem 3D
- Menno Potjer bij de vereniging Monuscript
- Sophie Elpers als herbergier bij de Historische Herberg
- René Nijhof in de Stichting Geschiedschrijving Arnhem
- Age Bertoen bij de Vereniging Vrienden van Sonsbeek.
- hiernaast is er een nauwe band met het Gilde.

Jos Huver, secretaris

’t Gilde Stadswandelingen Arnhem
De samenwerking tussen Prodesse Conamur en ´t Gilde, zoals verwoord in het jaarverslag over vorig jaar, is in 2015 voortgezet. In het afgelopen jaar zijn verder ook de wandelingen en rondleidingen van ´t Gilde in de digitale nieuwsbrief vermeld. In 2015 heeft ’t Gilde bovendien voor de redactie van het AHT en het bestuur van Prodesse een wandeling verzorgd

door het Spijkerkwartier. De bijdrage van ´t Gilde aan de DAG van de Arnhemse geschiedenis was dit jaar tweeledig. Allereerst een wandeling over de Stadsblokken. Helaas was het aantal deelnemers hieraan buitengewoon gering (10 deelnemers). Daarnaast een rondleiding door het Sint Petersgasthuis dat op de DAG een open dag hield. Het aantal deelnemers daaraan was overweldigend: meer dan 400. In totaal hebben de gidsen van 't Gilde in 2015 ruim 8.000 gasten rondgeleid en hen verteld over de historie van Arnhem.
Wim Verheggen

Jaarverslag 2015 van Historisch Arnhem in 3D
Dit jaar zijn er weer nieuwe animaties gemaakt, onder andere van het oude verdwenen klooster van Monnikenhuizen en van het Romeinse castellum Castra Herculis in de Meinerswijk. Met het bedrijfje 3D Printservice Arnhem gaan we kijken of onze modellen geschikt zijn om een 3D animatie te maken van Arnhem met een 3D printer. We vroegen Prodesse om te bekijken of ons materiaal geschikt is om een App te maken voor smartphones van het gebied rond de Markt van Arnhem. Men kan dan de geschiedenis van panden terug in de tijd lezen. Ook is contact geweest met de Driegasthuizengroep, waarvan het hoofdkantoor nu gevestigd is in het Sint Peters Gasthuis, om een 3D animatie te maken van dit oude gebouw.
Met een stand waren we ook dit jaar weer aanwezig op 17 oktober op de dag van de Arnhemse geschiedenis in het Rozet. We vertoonden daar filmpjes van ons projecten.
Arnhem3D is benaderd door RTV Arnhem voor een interview met de vrijwilligers, de uitzending vond half januari 2016 plaats. U kunt ons werk bewonderen op www.arnhem3d.nl
Kees Cramer

Jaarverslag Open Monumentendag Arnhem 2015
De Open Monumentendag vond plaats op zaterdag en zondag 12 en 13 september. Het thema was dit jaar: Kunst & Ambacht. In de stad Arnhem zijn talloze monumenten te vinden waarin architectuur, kunst, ambacht en vormgeving voorbeeldig samensmelten.
Open Monumentendag Arnhem bood een breed scala aan activiteiten aan. Naast wandelingen, workshops, lezingen en kinderactiviteiten waren uiteraard ook bijzondere monumenten toegankelijk. Hieronder volgt daarvan een overzicht.

Hoogtepunten van Open Monumentendag Arnhem 2015:
Foto tentoonstelling in Café-Brasserie Dudok – thema "Oneindig Ambacht"
Open Monumenten Klassen dag – kinderen uit groep 7 en 8 bezochten de Eusebiuskerk en mochten zelf de beitel ter hand nemen.
CASA-avond – officiële opening Open Monumentendag Arnhem
Eusebiuskerk – openstelling werkplaats met demonstraties van ambachtslieden die bezig zijn met restauratie kerktoren
Stadhuis en Duivelshuis – rondleidingen
Arnhemse academie (ArtEZ) – rondleidingen en workshops
Koepelgevangenis – rondleidingen
Gildewandelingen door Burgemeesterswijk en Transvaal
De Molenplaats – startplaats voor park en architectuurwandelingen
Volkshuisvesting – Museumwoningen in de Van Verschuerwijk en De Transformatie
Elisabeth Gasthuis en Kapel – rondleiding door bewoners van appartementen
Museum Bronbeek – rondleidingen en familie activiteit kegelen op gerenoveerde Waterloo kegelbaan
Huize Zypendaal – ambachtelijk design van Arnhemse ontwerpers te zien in de stijlkamer
Lutherse Kerk en Koepelkerk – rondleiding door gidsen

Het thema voor Open Monumentendag 2016 is **De betekenis van iconen en symbolen**. Data OMD : 10 en 11 september 2016
De laatste informatie is te vinden op onze website : www.Openmonumentendagarnhem.nl
Kees Cramer

Stichting Geschiedschrijving Arnhem
In het verslagjaar is de aandacht van de stichting vrijwel volledig gegaan naar de uitgave van het boek Sporen naar Arnhem Centraal dat door Ton Burgers en Jan Vredenberg is geschreven en dat bij de uitgeverij Matrijs in Utrecht op vrijdag 16 oktober is verschenen. De aanleiding voor dit boek is het feit dat op 19 november 2015 het vernieuwde station in Arnhem is geopend. Sinds 1845 heeft de stad vier opeenvolgende stationsgebouwen gehad. Daarnaast zijn er in de loop van de tijd nog verschillende kleine stations en haltes bijgekomen, zoals Velperpoort, Presikhaaf en Arnhem Zuid. De voltooiing van het nieuwe station is aanleiding geweest om terug te blikken op de spoorweggeschiedenis van Arnhem.
Omdat de financiering van dit boek in een betrekkelijk laat stadium rond is gekomen, was er voor de auteurs maar weinig tijd over om te onderzoeken en te schrijven. Het is een prestatie van formaat dat zij in korte tijd zo'n gedegen boekwerk op tafel hebben kunnen leggen.
Na het verschijnen van dit boek heeft de stichting zich bezonnen op de toekomst waarbij ook de wens is uitgesproken de banden met Prodesse aan te halen.
René Nijhof

De Vereniging Vrienden van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem
De vereniging treedt op als "hoedster van de publieke waardering voor de parken". Vanuit die optiek geeft zij adviezen aan het gemeentebestuur. In het afgelopen jaar heeft het bestuur zich gebogen over de vraag hoe de communicatie over het beheer en het gebruik van de parken met de leden en met andere parkbezoekers verbeterd kan worden. De vereniging wil met name ook jongeren bereiken.
En verder zette de vereniging zich, zoals altijd, in voor het (historisch) verantwoord onderhoud en het goed gebruiken van de parken.
Prodesse heeft een vertegenwoordiger in het algemeen bestuur van de vereniging. Sinds midden 2013 vervult ondergetekende die functie.
Age Bertoen

Historische Herberg
In 2015 hebben er vijf reguliere bijeenkomsten van de Historische Herberg plaatsgevonden: vier in het bezoekerscentrum Sonsbeek/Molenplaats en een 'op locatie' in het Huis der Provincie. De presentaties gingen zoals altijd over een grote variëteit aan Arnhemse onderwerpen: van de persoonlijke visie van burgemeester Kaiser op de toekomst van het historisch erfgoed tot Italiaanse ijsmakers, van Arnhemse soldaten bij de Slag bij Waterloo tot historische sagen, van terroristische aanslagen door de eeuwen heen tot de carrière van rock-musicus Alfons Haket (inclusief muzikale opvoering). De Historische Herberg in het Provinciehuis (13-02-2015) was volledig gewijd aan Gelderland en Arnhem als provinciehoofdstad. Vooorafgaand werd er voor belangstellenden een rondleiding door het Huis der Provincie verzorgd. Op 27 november 2015 vond bovendien een extra Historische Herberg plaats in samenwerking met het Geschiedeniscafé Nijmegen. De bijeenkomst in het Café in Museum Valkhof in Nijmegen sloot aan bij het internationale congres 'The Europe of Women' van de faculteit Letteren van de Radboud Universiteit.
Sophie Elpers

Stichting Monuscript, het jaar 2015
In de zomer van 2015 is bij Matrijs in Utrecht deel 30 verschenen, met als thema en titel *Elderveld. Een nieuwe Arnhemse wijk op oude grond*, geschreven door een collectief van zes auteurs. Het boekje is goed ontvangen.
In de samenstelling van bestuur en redactie kwam geen verandering. Nieuwe deeltjes zijn in voorbereiding.
Menno Potjer, secretaris

Arnhems Historisch Tijdschrift (jaargang 35)
In het jaar 2015 kwam het AHT voor de dag met 17 gewone artikelen, vier minder dan in 2014, een enkele recensie en veel signalementen. Het aantal bladzijden was echter toegenomen van 208 naar 240. Dertien auteurs verleenden hieraan hun medewerking. Zoals gebruikelijk, gingen de meeste artikelen over de 19e en 20e eeuw: zeven en vijf bijdragen. Twee artikelen wierpen licht op de middeleeuwen (archeologie en handschriften) en drie artikelen gingen over de Nieuwe Tijd.
In de redactie verving Stef Ketelaar de aftredende Maaike Messeling.
De verzorging was opnieuw in goede handen bij Presikhaaf Bedrijven | HPC drukkerij BV.
Menno Potjer, hoofdredacteur

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

JULI 2016

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: secretaris@prodesse.nl
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 36, nr. 2

Arnhems Historisch Tijdschrift
Tijdschrift van de vereniging “Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792” over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: NATO-Taptoe bij nacht op de Markt voor het Provinciehuis in 1974. (Detail, Fotograaf Renes, Gelders Archief, 1583 Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 10027)

De NATO-Taptoes in Arnhem (1958-1969)

Leni Luierweert

Op 4 april 1949 is de North-Atlantic Treaty Organisation (NATO) oftewel de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) opgericht. Nederland behoorde vanaf de oprichting tot de aangesloten landen.[1] De NATO wilde graag dat iedere aangesloten partij jaarlijks een internationale taptoe van een paar landen zou presenteren om haar vredesgedachte te verspreiden. In 1958 startte Arnhem met de organisatie van een dergelijk evenement.[2] In 1969 was het al afgelopen met dit jaarlijkse feest. Wat is er al die jaren gebeurd? Omdat, in uitvoeringsdagen gerekend, in de stad Arnhem 91 procent van de presentaties plaatsvonden, ligt het zwaartepunt van het onderzoek op deze gemeente. De gewone jaarlijkse militaire taptoe in de stad Delft (1954-1974) dient als achtergrondvergelijking.

Affiche van de NATO Taptoe Arnhem in 1959. (International Institute of Social History, Nederlandse Affiches)

De volgende vragen deden zich bij dit onderzoek voor. Met welke argumenten haalde Arnhem de NATO-Taptoe binnen? Wat betekende dit evenement economisch voor Arnhem? Waarom kwam er verzet tegen de NATO-Taptoe en vanuit welke groepen? Welke argumenten hanteerden de bestuurders om in 1970 te stoppen met dit evenement?

Bronnen

De Taptoe komt in de diverse wetenschappelijke publicaties over de NATO nergens aan de orde. Wel zijn er twee lustrumboekjes verschenen, zonder annotaties of literatuurverwijzingen.[3] Verder verscheen in 2004 een gedenkboek over vijftig jaar militaire taptoes in Nederland waarin twee alinea's aan de NATO-Taptoe in Arnhem worden gewijd.[4] En in de wetenschappelijke literatuur over 'de jaren zestig' bespreken historici kort de anti-NATO stemming in Nederland en soms wordt een zinnetje gewijd aan de relletjes bij de NATO-taptoes. Over de economische effecten op een stad van een evenement als de NATO-Taptoe is er ook niets bekend.

Hoe staat het met de bronnen? Niet alle denkbare bronnen konden geraadpleegd

worden. Voor de vraag wat de inbreng van de Arnhemse V.V.V. is geweest zou men haar archief willen inzien, maar dat is nog niet geordend en daardoor niet te onderzoeken. Het archief van de Stichting NATO-Taptoe Arnhem is zeer onvolledig, het bevat alleen een doos correspondentie met vijf buitenlandse ambassades en buitenlandse militaire departementen. De notulen van vergaderingen en besluiten ontbreken. Daarom zijn we voor gegevens vooral aangewezen op de dagbladen, waarvan er acht verschillende zijn doorzocht.

De Stichting opgericht

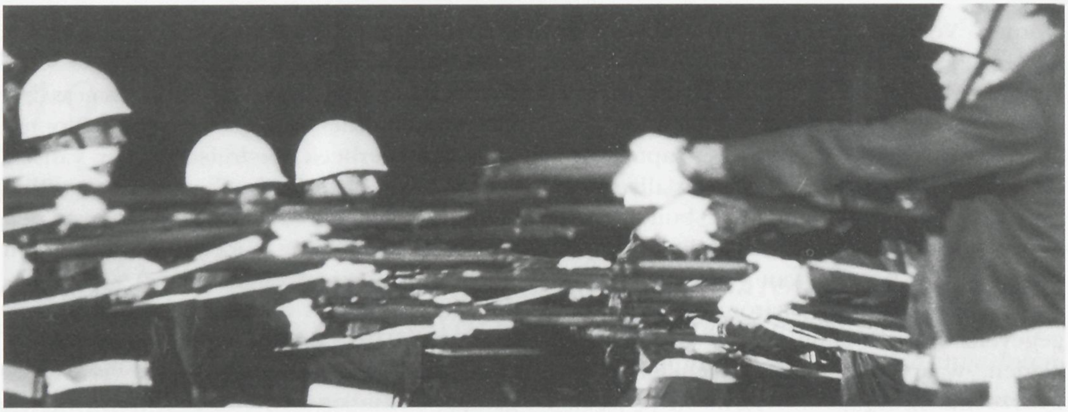
Na de Tweede Wereldoorlog vormde zich in Arnhem een groep vooraanstaande burgers, die feesten, festivals en evenementen in het belang van de stad wilde organiseren. Deze groep bestond voornamelijk uit ondernemers en leden van verenigingsbesturen. Deze mannen kenden elkaar van de Stichting Viering Nationale feestdagen, het bestuur van de V.V.V. en verder van ondernemend Arnhem. Het eerste evenement was de Internationale Beeldententoonstelling in park Sonsbeek in 1949. Het werd meteen een overtuigend succes. Een reden om een jaar later al een stadsfeest *Parijs in Arnhem* te organiseren. Het duurde daarna vijf jaar alvorens een nieuw stadsfeest werd opgezet. Ditmaal heette het *Eutopia*, '*land waar het goed toeven is*'.[5] *Eutopia* werd besloten met een spectaculaire taptoe, uitgevoerd door een Brits en een Amerikaans militair muziekkorps.[6]

In 1957 kwam deze groep burgers wekelijks bijeen voor een koffiepraatje en om de belangen van de stad Arnhem te bespreken. Zij bedachten het plan om een jaarlijks muzikaal festijn op touw te zetten. Bij het gezelschap hoorden ook een paar hoge militairen. Eén van hen, kapitein H. Reinders, wees zijn koffiegenoten op de geweldige reacties van het publiek op de taptoe bij het slot van Eutopia.[7] Verder haalden zij herinneringen op aan hun bezoek aan de NATO-Taptoe in Edinburgh. Deze stad kende al vanaf de oprichting van de NATO in 1949 een NATO-Taptoe, als onderdeel van het befaamde Edinburgh zomerfestival: een zomer lang elkaar versterkende evenementen die massa's toeristen naar de Schotse stad trekt.[8]

Tot die vooraanstaande Arnhemmers behoorden ook de oud-wethouder H. Klompé en N.J.D. Verbeek, bedrijfsdirecteur van de meubelzaak op de hoek Kortestraat-Rijnstraat. Zij zorgden voor de oprichting van een particuliere Stichting NATO-Taptoe Arnhem (hierna te noemen de Stichting).[9] De stichtingsakte geeft als de oprichtingsdatum aan 24 februari 1958 en licht toe hoe de Stichting haar fondsen denkt te verwerven: via entreegelden, subsidies en bijdragen. Later blijken de advertenties in de programmaboekjes ook geld binnen te brengen. In deze stichtingsakte staat als doel vermeld: '*het versterken van de NATO-gedachte en het bevorderen van het bezoek aan Arnhem en omstreken en het daaruit voorvloeiende sociaal belang voor deze stad en haar omstreken*'. Op 28 oktober 1965 wordt de doelstelling enigszins gewijzigd. Het streven wordt nu: '*het periodiek organiseren van een taptoe, waaraan zal worden meegewerkt door militaire groepen uit de NATO-landen en wel op een zodanig peil, dat deze taptoes een muzikaal en esthetisch cultureel gebeuren betekenen*.'[10] De Stichting is hier afgestapt van het versterken van de NATO-gedachte en het bevorderen van bezoek aan Arnhem en omstreken, het gaat nu om het cultureel evenement.

Een jaarlijks feestje maar niet op zondag

Het organiseren van zo'n internationale taptoe was een enorme klus. Men begon al een half jaar van tevoren met de voorbereidingen. Eerst moesten de korpsen worden uitgezocht. Daarvoor gingen de bestuursleden op reis door de NATO-landen en legden contact met de ministeries van Defensie en de Nederlandse ambassadeurs van de aangesloten landen. Deze taak werd vergemakkelijkt door de verwevenheid van de Stichting met Defensie. Gemiddeld was de helft van de bestuursleden in dienst van Defensie.[11] De organisatie probeerde ieder jaar het vorige weer te overtreffen met bijzondere korpsen en spectaculaire stunts. Er moesten tribunes worden gebouwd, lichtinstallaties geregeld, de kaartverkoop moest op gang komen

Schijngevechten tijdens de nachtelijke NATO Taptoe in 1968. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 1583-9745)

via advertenties in landelijke en regionale bladen, vlaggen geplaatst en reclame en publiciteit moesten worden geregeld.[12] Het vervoer van de muzikanten en hun instrumenten verzorgde de Stichting ook. Op zondag werd niet gespeeld, de manschappen/muzikanten kregen de gelegenheid om naar een kerkdienst van hun keuze te gaan. Om de verlangde muziekkorpsen binnen te halen voerde men een omvangrijke internationale correspondentie en vele besprekingen met buitenlandse ambassades en militaire departementen.[13]

De jaarlijkse zorg voor de Stichting was de NATO-Taptoe zo aantrekkelijk mogelijk te houden. Als een evenement ieder jaar hetzelfde brengt, komt het publiek niet terug. Het bestuur van de Stichting slaagde in het brengen van variatie voortreffelijk. Niet alleen de korpsen veranderden ieder jaar, maar ook de muziek veranderde, evolueerde zelfs van marsmuziek naar jazz en swing. De uitvoering van de taptoe werd in de loop van de jaren omgevormd tot een show. De Turken kwamen in 1961 en 1965 met hun trommen en kromzwaarden. Zij hielden schijngevechten op het marktplein voor een enthousiast publiek en vielen op door hun kleding, krijgsgeluiden en hun muziek. *De Telegraaf* kopte op 12 juni 1961 met '*Galapremière NATO-Taptoe bracht duizenden in verrukking*'. De enige landen die elk jaar deelnamen waren het gastland Nederland en de grote NATO-partner Amerika. Maar ook daar was door andere korpsen in te zetten variatie in te brengen. De Engelsen namen zesmaal deel aan de NATO-TAPTOE Arnhem. Vooral het Schotse corps de Black Watch met zijn historische kostuums trok sterk de aandacht.

Ieder jaar wist het bestuur van de Stichting wel iets bijzonders te brengen. In 1958 was het hoogtepunt de zwijgende exercitie van het demonstratiepeloton van het luchtmacht-instructieregiment te Nijmegen, het zogenaamde spookpeloton.[14] Een letterlijk hoogtepunt waren in 1965 The Blue Angels, een stunteskader uit de VS met razendsnelle straalvliegtuigen in de lucht.[15] Dankzij de goede contacten met defensie en daardoor met het hoofdkwartier van de NATO te Parijs, later te Brussel, verliepen de NATO-Taptoes te Arnhem perfect.

De houding van de gemeente

Een grote zorg voor het bestuur was de houding van de Arnhemse gemeente, die zich in administratieve verantwoordingsdrift veel moeite gaf om de pret te drukken. De bijdrage van de gemeente bestond uit het niet in rekening brengen van de precariorechten, die verschuldigd waren voor het gebruik van de Markt voor de uitvoering van de Taptoe.[16] Hiervoor kreeg de Stichting een 'subsidie' tot het bedrag der verschuldigde retributie. Daarvoor wilde de gemeente wel de jaarrekeningen van de Stichting controleren om te zien of er geen winst werd gemaakt. De gemeente had in haar beleid naar de Stich-

ting toe een Januskop. Enerzijds gunde zij de Stichting geen enkel voordeel, anderzijds liet zij in meerdere jaarverslagen vermelden dat de NATO-Taptoe de belangrijkste toeristische gebeurtenis van het jaar was, een publiciteitsstunt van uitnemende betekenis, en hoe belangrijk de gemeente het vond om dit evenement voor de stad te behouden.[17]

De Stichting stuurde jaarlijks, behalve haar financieel verslag, ook een overzicht van de afgelopen taptoe naar het College van Burgemeester en Wethouders. In het verslag van 1960 somt zij fijntjes op welke organisaties zich allemaal inzetten voor het doen slagen van de NATO-Taptoe: de Nederlandse ministeries van Defensie en Buitenlandse Zaken, de Supreme Headquarters Allied Powers Europe (S.H.A.P.E.) te Parijs, NATO-Parijs, en de Provincie Gelderland. Uiteindelijk volgt op de eindeloze lijst van wie, wat en hoe bijdroeg aan het succes van de taptoe, een vileine slotalinea: '*Misschien is het iets voor het Arnhems Gemeentebestuur om onze buitenlandse deelnemers eens iets aan te bieden. Wij weten dat dit zeer op prijs gesteld zal worden, vooral ook omdat deze musici geheel belangeloos medewerken om de stad Arnhem bekendheid te geven als 'een goede stad'*.[18]

Ondanks de geringe medewerking van de gemeente en ondanks somtijds financiële perikelen, ging de Stichting door met het organiseren van de taptoes. En met succes. De bezoekersaantallen stegen van 8.000 in 1958 tot het maximum van 82.000 in 1967.[19] De voorzitter van de Stichting benadrukte in elk jaarprogramma het belang van de NATO om de vrede en vrijheid in woord en daad te handhaven.[20] Of de herhaalde NATO-gedachte bij het publiek indaalde, valt te betwijfelen, dat kwam in de eerste plaats voor de muziek en de show. De toeschouwers op de overvolle tribunes applaudisseerden ieder jaar weer bij elk korps dat aantrad uitbundig.[21]

Toch kwam er een einde aan het feest. De voorbereidingen voor de organisatie van de NATO-Taptoe 1970 waren al in volle gang toen de Stichting het verzoek ontving van het College van Burgemeester en Wethouders d.d. 23 december 1969 om geen taptoe meer te organiseren. Een motivatie wordt in dit besluit niet gegeven. Wel staat vermeld, dat van de zijde van het Rijk geen medewerking meer zal worden verleend aan de NATO Taptoe 1970.[22] De Stichting had intussen al wel aanloopkosten gemaakt en probeerde deze kosten via de gemeente terug te krijgen. Ook hier weer ambtelijk getreuzel. Het duurde twee jaar voordat zij de benodigde som ontving en dan nog via een omweg van de Stichting Arnhem Vreemdelingen Centrum (een ambtelijk onderdeel van de gemeente Arnhem).[23] Waarin een grote gemeente klein kan zijn.

Citymarketing en imago

Hoewel het begrip citymarketing pas in de jaren tachtig werd gelanceerd, deden beide groepen destijds toch al aan deze activiteit, dat was dus citymarketing avant la lettre. De gemeente met woorden in een nota van 1954,

Landing van een parachutist. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 1583-453, fotograaf Cor de Boer)

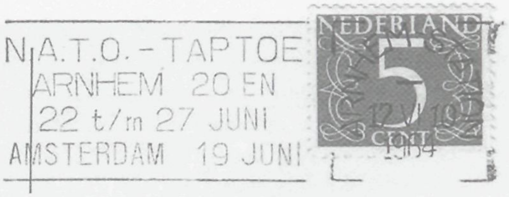
de Stichting met daden door het organiseren van een evenement.[24] De nota uit 1954 omschrijft het doel als *'het wekken en vergroten van de algemene aantrekkingskracht van onze stad als centrum met alle daartoe dienstige middelen'*.[25] Anders gezegd, de gemeente verkoopt de stad. De stad dus als product.

Eén van de middelen daartoe is het organiseren van evenementen. Bij de NATO-Taptoe gebeurde dat door een particuliere stichting. Maar een dergelijk evenement uitvoeren kan niet zonder gemeentelijke ondersteuning. De citymarketingliteratuur somt een aantal factoren op die samen, coherent, het succes van een evenement bepalen.[26] Een goede organisatie, visie en strategisch inzicht, relevante netwerken, ruimte om het project uit te voeren, goede communicatie en lokale politieke ondersteuning. Deze factoren getoetst aan het evenement NATO-Taptoe, leiden tot de conclusie dat alleen aan de laatste factor niet geheel werd voldaan in de periode 1958-1969. Maar de bewering van B. Mostard dat inadequate gemeentelijke ondersteuning medeverantwoordelijk zou zijn voor het verdwijnen van de NATO-Taptoe, meen ik te moeten bestrijden.[27] De verguizing van de NATO door bepaalde groepen was de hoofdoorzaak.

Wat bepaalt het imago, de identiteit van een stad? Dat is de verbeelding van de inwoners en van anderen.[28] Citymarketing kan het imago van een stad beïnvloeden. Zoals historicus W. Frijhoff stelt, is er een wisselwerking tussen perceptie van identiteitsbesef en maatschappelijk handelen.[29] Ook de omstandigheden kunnen een stad een bepaalde naam bezorgen. Arnhem kreeg door de Tweede Wereldoorlog het stadsetiket van een brug te ver. Dat is het imago dat de hele wereld kent. Maar Arnhem was en is ook een 'groene' provinciehoofdstad, gelegen tussen de Rijn en de Veluwe. Daardoor een stad met een aangename omgeving om te recreëren en een aantrekkelijke gemeente om te wonen, te winkelen en te werken. Deze visies werden in belangrijke mate vertolkt door de plaatselijke V.V.V., maar ook door uitgaven van het Nederlandse Openluchtmuseum en foldermateriaal van de NATO-Taptoe.

Wat voegde de NATO-Taptoe toe aan de bekendheid van Arnhem? Ten eerste waren daar de uitvoerenden, zeshonderd à achthonderd manschappen die, later thuis, verspreid over de NATO-landen, door hun verhalen bekendheid gaven aan Arnhem. Ten tweede werden er verschillende films van deze taptoe opgenomen en over de hele wereld verspreid. Een uitstekende Nederland en Arnhem promotie. Bij gelegenheid van het tienjarig bestaan van S.H.A.P.E. kwam in 1961 een Amerikaanse filmploeg opnamen maken voor de Amerikaanse televisie. Dat betekende dat naar schatting vierenveertig miljoen Amerikanen de Arnhemse taptoe hebben leren kennen.[30] In 1960 had er ook al een S.H.A.P.E. filmploeg de NATO-taptoe gefilmd en deze opname verspreid over de vijftien NATO-landen met ondertiteling in de taal van het desbetreffende land.[31] Polygoon maakte in 1962 in opdracht van de Stichting een kleurenfilm van twintig minuten. Kopieën daarvan werden aangekocht door de NATO te Parijs, het departement van Buitenlandse Zaken te Den Haag en de gemeente Arnhem. Buitenlandse Zaken op zijn beurt leverde kopieën aan de ambassadeurs van vijfenzestig landen.[32]

Ook de Nederlandse televisie en radio liet zich niet onbetuigd. Bijna ieder jaar werd de taptoe geheel of gedeeltelijk uitgezonden, wel na de afloop van het festijn. De Nederlandse landelijke en lokale pers deed eveneens haar duit in het zakje met lovende kritieken. De kranten kopten met *'Derde NATO-Taptoe grootser dan ooit'* (*Het Vrije Volk*, 10-03-1960), *'NATO-Taptoe in Arnhem: kleurig en klankvol'* (*De Telegraaf*, 12-07-1961) en *'NATO-Taptoe, fraai kijk- en hoorspel'* (*De Tijd/De Maasbode*, 02-07-1961). De laatste headline sloeg op de Janitsaren, de Turken, die met hun exotische muziek het publiek in vervoering brachten. De Stichting plaatste zelf in het voorjaar in alle landelijke en regionale kranten advertenties om de data van de nieuwe Taptoe bekend te maken en de voorverkoop van de kaartjes aan te kondigen. In 1968 kondigde de Stichting in een dergelijke advertentie tevens aan: *'Parachutisten landen elke avond op de Grote Markt'*.[33]

Voorbeeld van een poststempel van de NATO-Taptoe 1964.

Zelfs de Spoorwegen en de PTT werkten mee aan de publiciteit. Het blad *Tussen de Rails* plaatste een artikel van twee pagina's over de Taptoe Arnhem. NS bood de gelegenheid om op zestien stations kaartjes voor deze taptoe te kopen, inclusief retour Arnhem, met een aanzienlijke korting.[34] De PTT maakte vanaf 1961 reclame voor de NATO-Taptoe met speciale poststempels. En zo kon het gebeuren dat in 1967 leden van antimilitaristische verenigingen correspondentie van hun vereniging ontvingen, voorzien van propaganda voor de NATO-Taptoe.[35]

De voornaamste man, de grote drijfveer achter de NATO-Taptoe, was voorzitter Verbeek. Deze gaf in 1965 een interview aan *De Telegraaf*, waarin zijn motieven om deze taptoe op te starten naar voren kwamen.[36] Verbeek zat in de oorlog in het verzet, kwam terecht in de gevangenis en zag de muren van een dodencel. Daardoor werd hij na de oorlog gegrepen door de NATO-gedachte van vrede en veiligheid. Overigens uitte Verbeek in dit gesprek zijn sympathie voor de pacifisten. '*Zij geloven op die manier de vrede te dienen en ik doe het op mijn manier, met de taptoe dus*', was zijn uitspraak. Het leverde de voorzitter waardering op en de stad Arnhem en de taptoe nog meer bekendheid. Ook de vips die in deze jaren Arnhem en de taptoe bezochten, droegen bij aan Arnhems naamsbekendheid. Elk vip-bezoek werd immers uitgebreid verslagen in landelijke en regionale kranten. Het Oranjehuis was goed vertegenwoordigd. Eerst kwam prins Bernard, als beschermheer van de NATO-Taptoe, bij de eerste galavoorstelling in 1958.[37] In 1966 bezochten prinses Beatrix en prins Claus de NATO-Taptoe. De jongge-

Prinses Beatrix en Prins Claus bij de opening van de Nato Taptoe op de Markt in 1966. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 1583-9848)

huwden werden door de tjokvolle tribunes luide toegejuicht.[38] Een jaar later kwamen prinses Margriet en haar echtgenoot Pieter van Vollenhoven naar Arnhem.

Toeristische activiteiten zoals evenementen zijn belangrijk voor een stad en haar regio. Er is een aantal vereisten voor een aantrekkelijk toeristisch-product.[39] Ten eerste moet het product – hier de NATO-Taptoe – een aantrekkelijk imago hebben. Dat had het voor het vele publiek zeker. Velen kwamen jaar op jaar terug. De muziek en de show waren iedere keer weer een belevenis en een herbeleven.[40] Ten tweede moeten in de stad of regio aanvullende toeristische producten aanwezig zijn. Die bestonden in Arnhem al lang: het Nederlands Openluchtmuseum, Burgers' Zoo, de Hoge Veluwe. Discontinu organiseerde Arnhem in de jaren 1958 en 1966 een Internationale Beeldententoonstelling in het stadspark Sonsbeek en een tweejaarlijks filmfestival. Ten derde is een goede bereikbaarheid van een plaats en snel vervoer in de stad noodzakelijk. Ten slotte moet het product aansluiten op het imago van de stad. Arnhem was vanouds een garnizoensstad met tot 1944 de kazerne van de Gele Rijders midden in de stad. De militairen werden na de Tweede Wereldoorlog in de omgeving van Arnhem gelegerd. Verder had en heeft Arnhem Bronbeek, een militair rusthuis. Dus ook daaraan was voldaan.

Economische effecten

Evenementen leveren een belangrijke bijdrage aan de lokale economie. Kosten en baten van optredens zijn niet altijd af te wegen. De kosten waren in ieder geval niet voor de gemeente. Die profiteerde van de vermakelijkheidsbelasting. De kosten werden voor een groot deel gedragen door de verkoop van de kaartjes en door bijdragen van Nederlandse ministeries, de Provincie Gelderland, S.H.A.P.E. en NATO.[41] De Arnhemse en regionale groothandel, middenstand, hotels en horeca zullen hebben geprofiteerd van de vele dagjesmensen en toeristen in de stad. Alleen al de aanvoer van voedingsingrediënten naar de kazernes voor de verzorging enige weken lang van 600 à 800 manschappen was een aantrekkelijke order. Extra werk leverde de taptoe op voor stomerijen die de muzikantenkostuums steeds moesten reinigen en voor de ontwerpers die elk jaar weer een nieuwe originele affiche mochten maken.[42] En wat te denken van de cateraars, die de gala-avonden en de extra ontvangsten van de vips moesten verzorgen? Iedereen probeerde een graantje mee te pikken van de taptoe-hype. Een advertentie bood zelfs een NATO-dansprogramma aan in Arnhem.[43]

Mostard onderscheidt korte- en langetermijneffecten van een evenement.[44] Langetermijneffecten zijn er weinig van de NATO-Taptoe. Wat is er overgebleven? Er zijn nog een paar resten op e-bay en marktplaats te vinden van de verzamelwoede die begin jaren zestig opkwam. NATO-speldjes, -bierviltjes, -suikerzakjes en NATO-tegeltjes. Ze waren allemaal gratis te verkrijgen bij bepaalde producten. Van de minimaal vier films en jaarlijkse TV- en radio-opnamen is weinig overgebleven. Op het internet is niets van de films of van muziek terug te vinden. Het Gelders Archief beschikt over één filmopname, slecht van beeld en geluid.[45] Het Beeld en Geluid Instituut te Hilversum heeft één DVD in het archief met een zwart-wit opname van een gedeelte van de NATO-Taptoe uit 1961.[46]

De kortetermijneffecten waren er legio. Ten eerste was er het publiek dat genoegen had beleefd aan de muziek en de show van de taptoe. Ten tweede kwam er media-aandacht voor het evenement en daardoor werd een bijdrage geleverd aan het imago van Arnhem. Ten derde leidde dit feest tot werk en inkomen voor bepaalde groepen. Werk in de vorm van vervoer, catering, het opbouwen van tribunes, in de horeca en de hotels en via het aanbieden van dagtochten naar de NATO-Taptoe in Arnhem.[47] Ten vierde kan een evenement leiden tot een herhaald bezoek aan de stad en levert het een bijdrage aan bezoeken aan permanente attracties in de stad.

Tijdens de NATO-Taptoe in 1959 wilden de ondernemers van de Steenstraat een feestweek organiseren in samenwerking met de Stichting. Zij dienden een verzoek in bij de gemeente Arnhem om de winkels 's avonds

Muzikale show tijdens de Nato-Taptoe op de Markt.
(Gelders Archief, Fotocollectie De Boer, 1538-420, fotograaf Cor de Boer)

gedurende de taptoeperiode open te mogen houden tot tien uur.[48] Het antwoord was kort en krachtig neen. Hier namen de ondernemers geen genoegen mee. Zij startten onmiddellijk overleg met de drie relevante werknemersorganisaties. Deze hadden geen enkel bezwaar tegen de langere openingstijden voor zo'n korte periode. Onder deze druk bezweek de gemeente uiteindelijk en gaf haar toestemming om tijdens de Winkelweek de zaken tot 's avonds tien uur open te houden.[49] Maar de gemeente deed weer moeilijk bij het verzoek om deze openstelling via reclameborden bekend te mogen maken.[50] In een ander jaar, 1965, waren de winkelstraten in de binnenstad versierd met NATO-vlaggen en -spandoeken. Sommige winkeliers speelden daar handig op in door te adverteren met Taptoe-meevallers.[51]

De economische effecten van de NATO-Taptoe te Arnhem waren zodoende slechts kortetermijneffecten. Ook de naamsbekendheid van Arnhem door de media als de stad waar de NATO-Taptoe werd gehouden, was er alleen in de periode 1958-1969. Een dergelijk imago vloeit weg als het evenement niet meer wordt herhaald, terwijl het imago van Arnhem als 'stad in het groen' en als stad van 'de brug te ver' blijvend is.

Pacifisten, protesten en politie: het einde

De publieke opinie in Nederland, en ook elders in Europa, ten opzichte van de NATO veranderde in de jaren vijftig langzamerhand van geliefd naar kritisch tot verguisd. Door de bewapeningswedloop tussen Oost en West en de angst voor een nucleaire oorlog kwam er verzet tegen de NATO van bepaalde idealistisch ingestelde pacifistische bewegingen. Dit betekende ook dat men tegen de NATO-Taptoe protesteerde. Volgens historicus J.C.H. Blom komt daarbij dat 'de Nederlander' historisch gezien sentimenten van anti-militairisme vertoont en de militaire organisatie als geldverspilling beschouwt.[52] Verder speelde het feit een rol dat sommige NATO-leden niet als democratieën konden worden aangemerkt. Daartoe behoorden in die tijd Portugal en Griekenland. Ten slotte werd de anti-NATO stemming nog aange-

wakkerd toen bondgenoot Amerika zich met de oorlog in Vietnam ging bemoeien.

Aan de protesten tegen de NATO-Taptoe in de jaren zestig wordt in de gedenkboeken weinig aandacht besteed. Jan Kessels, journalist, wijdt er slecht één alinea aan: '*Sedert 1961 geven demonstranten in Arnhem op rustige en waardige wijze blijk van hun kritiek door met anti-NATO en anti-taptoe-leuzen te lopen. Zij hinderden niemand en worden door niemand gehinderd. Zij horen er eigenlijk een beetje bij.*'[53] Klaas Kornaat die in opdracht van het Legermuseum een boek schreef over vijftig jaar militaire taptoe in Nederland, geeft in NATO-verband alleen de opmerking '*organisatoren en bestuurders wilden zich niet meer sterk maken voor een spektakel, dat voortdurend ter discussie werd gesteld, en besloten er na 1969 mee op te houden*'.[54] De kranten spreken een andere taal. In 1966 gingen, tijdens het bezoek van prinses Beatrix en prins Claus, provo's uit Amsterdam met anti-NATO-leuzen op de Markt in Arnhem zitten, waar de uitvoering was.[55] Een jaar later, tijdens het bezoek van prinses Margriet en haar echtgenoot, pakte de politie in Arnhem twee Amsterdammers op die flessen traangas tussen de tribunes hadden geworpen.[56]

De wetenschappelijke literatuur besteedt zeer weinig aandacht aan de anti-NATO-Taptoerellen in de jaren zestig. Historicus J.J. Woltjer schrijft over de rellen tijdens de NATO-Taptoe-gala-avond in Amsterdam in 1963: '*Omdat ook Portugal aan deze taptoe deelnam, besloot een kleine groep de zaak in de war te sturen*'.[57] En historicus Niek Pas haalt in zijn artikel over de internationalisering van de Nederlandse jaren zestig een column uit het *NRC Handelsblad* aan waarvan de conclusie luidde: '*De jaren zestig begonnen in 1963 met de verstoorde NATO-Taptoe in Amsterdam, wegens deelname van het dictatoriaal geleide Portugal*'.[58]

Op de gala-avond van de NATO-Taptoe in het Olympisch Stadion van Amsterdam barstte het eerste protest tegen de NATO-taptoe los. In Amsterdam werd tussen 1961 en 1964 elk jaar zo'n gala-avond gehouden, voorafgaand aan de optredens in Arnhem, in overleg met de Stichting. Men wilde de buitenlandse muzikanten ook iets van Amsterdam laten proeven. Op die dag kregen zij een boottocht en een diner aangeboden van de gemeente Amsterdam. Op 5 juli 1963 ging het mis. Het Actiecomité Angola, opgericht in 1961 om de bevrijdingsstrijd in de Portugese koloniën te steunen, riep op tot actie. Samen met acht andere actiegroepen gaven zij een pamflet uit.[59] Het werd een heuse rel. De politie werd in het stadion verrast door tientallen demonstranten. Met de gummiknuppel werden zij het stadion uitgeslagen. Er vielen gewonden bij.[60] De politie was blijkbaar begin jaren zestig nog niet gewend aan opstand tegen het gezag. De landelijke en regionale bladen brachten de incidenten met grote koppen en uitgebreide reportages.

Het jaar daarop waren er wel demonstraties, maar geen ongeregeldheden in Amsterdam. De politie was nu beter voorbereid. Nu was het verzet, onder meer van de PSP, gericht tegen de deelname van een orkest van de Bundeswehr. Opmerkelijk, want diezelfde Bundeswehr had al in 1958 en 1961 opgetreden tijdens de NATO-Taptoe in Arnhem en toen was er geen wanklank gehoord. De conclusie moet zijn dat er nu toch duidelijk een andere, nieuwe generatie was aangetreden die eerder dan de volgzame oorlogsgeneratie bereid was in opstand te komen tegen het gezag. In ieder geval had Amsterdam er genoeg van en de gala-avond werd verplaatst naar Heerlen. Officieel was de motivatie van de Stichting dat het Olympisch Stadion in Amsterdam niet geschikt was voor een dergelijk evenement.

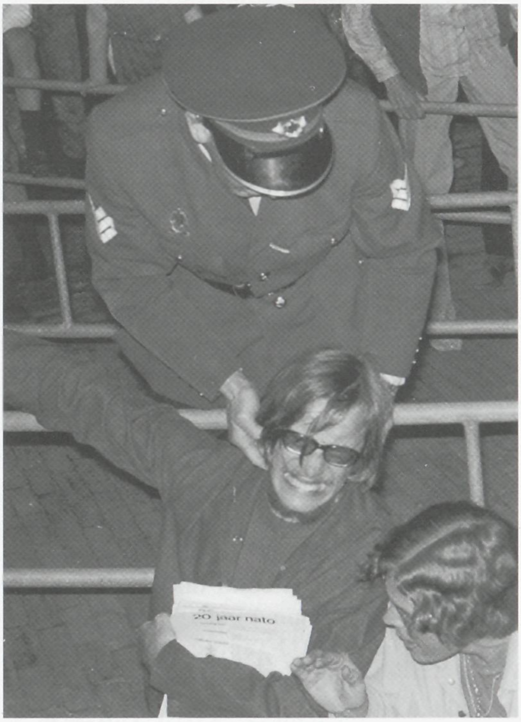
Heerlen wist er wel raad mee. De NATO-Taptoe werd met gejuich binnengehaald en meteen geïncorporeerd in de jaarlijkse zomerfeesten. De gemeente gaf een subsidie van *f* 10.000,- en een garantiesubsidie van *f* 15.000,-.[61] Kwam daar maar eens om bij de gemeente Arnhem. Men pakte het feest daar goed aan. Eerst een voetbalwedstrijd in het nieuwe stadion. Daarna traden de beste harmonie- en fanfareorkesten van Limburg op, die daarmee het beeld nog eens bevestigden dat Limburg het op het gebied van blaasmuziek het beste te bieden had.[62] Dan pas kwam

de NATO-Taptoe en ten slotte een groots vuurwerk.[63] In Heerlen geen relletjes, geen demonstratie, alleen maar feest. Misschien lag Heerlen te ver weg van de hoofdstad voor de Amsterdamse actievoerders.

Ook protesten in Arnhem
De maatschappelijke discussie over de wenselijkheid van militaire taptoes in het algemeen en de NATO-Taptoe in het bijzonder kwam in de jaren zestig pas goed op gang. Behalve linkse actiegroepen liet ook de Centrale Kerkenraad (CK) van de Hervormde Gemeenten in Arnhem in 1962 een waarschuwend geluid horen ten aanzien van de NATO-Taptoe. Men vond dat de wijze waarop de taptoe werd gehouden, een romantisering van het militaire apparaat was. Ten tweede wekte de entourage van deze taptoe de valse schijn dat het heil van Europa in de NATO zou zijn gelegen.

In 1963 protesteerde het Actiecomité Angola schriftelijk bij het bestuur van de Stichting tegen de deelname van een Portugese militaire band aan de taptoe. Ook het Comité 1962, opgericht als een actiegroep tegen kernwapens, stuurde toen een protestbrief tegen de NATO-Taptoe aan de burgemeester.[64] In Arnhem bleef het dat jaar bij schriftelijke protesten, er waren geen ongeregeldheden. Vanwege de rellen in Amsterdam werd in Arnhem ieder jaar politieversterking van de omliggende gemeenten gevraagd. Dat blijkt uit correspondentie tussen burgemeester, justitie en politie.[65] De politie was niet zichtbaar aanwezig om niet te provoceren. De bestuurders hadden van Amsterdam geleerd hoe het niét moest. De agenten bivakkeerden in een dichtbij gelegen school, de overvalwagens stonden verborgen in stegen. Op die manier konden de hierboven al vermelde ordeverstoringen tijdens de bezoek van Prinses Beatrix en Prins Claus (1966) en prinses Margriet en haar echtgenoot (1967) goed in de hand worden gehouden.

Maar de discussie over de NATO bleef landelijk én in Arnhem doorsudderen. In 1963 had de PSP afdeling Arnhem een verklaring laten uitgaan waarin zij zich ondubbelzinnig richtte tegen de NATO.[66] De diverse actie-

Protesten tijdens de Nato Taptoe van juni 1969. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 1583-9844,)

groepen hebben in hun verklaringen en brieven één issue gemeen: zij zijn tegen de bewapeningswedloop, dus tegen de NATO, ergo: weg met dat NATO-Taptoe'feest'.

1969 werd een cruciaal jaar voor de Stichting en de NATO-Taptoe. In een discussienota, die was opgesteld door de Centrale Kerkenraad en samenviel met een protest van de linkse politieke partijen in Arnhem, nam de Hervormde Gemeente Arnhem stelling tégen de NATO.[67] De linkse politieke partijen hielden in Arnhem op 10 juni 1969 een openbare hoorzitting over de NATO-Taptoe. Op die avond drongen zij aan op een enquête onder de Arnhemse burgerij om te weten te komen of er meer vóór- of tegenstanders van de taptoe waren. Voorzitter Verbeek was ook aanwezig en ging met de tegenstanders in discussie. Tenslotte zegde Verbeek toe dat na afloop van deze taptoe over het al dan niet doorgaan van deze manifestatie gesproken zou worden.[68]

De linkse groeperingen in Arnhem waren

niet uit op rellen of ordeverstoringen, maar op discussie over de NATO en haar muzikale vertolking. De twee ordeverstoringen in 1966 en 1967 waren veroorzaakt door Amsterdammers die daarvoor speciaal naar Arnhem waren gekomen. In 1966 gingen vijf provo's uit Amsterdam tijdens de taptoe op het Marktplein zitten en hielden papieren met anti-NATO-leuzen omhoog. De politie arresteerde onder meer de bekende Amsterdamse provo's Koosje Koster en Rob Stolk. In 1967 waren het eveneens twee Amsterdammers die traangas gooiden tussen het publiek.[69]

Het einde

De voorgaande discussies, demonstraties en acties tegen de NATO-Taptoe overziend, is het niet verwonderlijk dat de burgemeester van Arnhem, ondersteund door de Commissaris van de Koningin, eind 1969 de Stichting verzocht geen NATO-Taptoe meer te organiseren.[70] Het bestuur van de Stichting voldeed aan dit verzoek. De laatste uitvoering in 1969 had ook al een bommelding opgeleverd van de Nijmeegse anarchistengroep KAPRIP. Deze groep verzette zich tegen dit '*jaarlijks terugkerend geweld-verheerlijkend militaristisch festijn*'.[71] Bovendien was het bestuur van de Stichting medegedeeld dat het Rijk geen medewerking meer zou verlenen aan de organisatie van een volgende NATO-Taptoe. Stichtingsvoorzitter Verbeek gaf in een communiqué aan dat er twee redenen waren voor het staken van de organisatie. Ten eerste het etiket van politieke propaganda dat de NATO-taptoe opgeplakt had gekregen en ten tweede het risico dat men er financieel niet meer zou uitspringen.[72]

Arnhem verloor door de ontwikkelingen van de jaren zestig een evenement van allure. Een dag na de persconferentie met het bestuur van de Stichting verscheen in het dagblad *De Tijd* het volgende gedichtje, ondertekend door Chronos:

De NATO-taptoe is fini
Ons rest slechts te genieten
van echte militairen die
op echte mensen schieten.[73]

De NATO-Taptoe in Heerlen werd ook beëindigd en overgeplaatst naar Brussel, waar het hoofdkwartier van de NATO zetelde. De Taptoe Delft werd evenzeer bedreigd. Daar waren jaar op jaar demonstraties, zo nu en dan een rookbom en de politie-inzet werd steeds groter. In 1972 wilde de Centrale raad van de Hervormde Kerk de Nieuwe Kerk niet meer beschikbaar stellen voor de taptoe.[74] In 1974 viel ook het doek voor de Taptoe Delft toen in de gemeenteraad de linkse partijen een meerderheid hadden verkregen.[75]

Er zijn overeenkomsten en verschillen aan te wijzen tussen de nationale Taptoe Delft en de NATO-Taptoe Arnhem. Sinds 1954 kende Delft jaarlijks op het historische marktplein voor de Nieuwe Kerk haar taptoe, met alleen nationale muzikanten. De overeenkomst was dat beide taptoes door militaire orkesten militaire muziek lieten uitvoeren. Arnhem ging in de loop der jaren losser en swingender met de muzikale uitvoering om. Ook bracht Arnhem meer showelement in het evenement dan Delft. De Stichting had haar eigen concept. De doelstellingen van beide taptoes weken ook af. De NATO-Taptoe was propaganda voor de NATO, Delft was ingesteld om de populariteit van het Nederlandse leger bij het publiek te vergroten.[76] Bij beide taptoes trok de politiek de stekker eruit vanwege de aanhoudende protesten. De NATO-Taptoe Arnhem moest in 1969 stoppen, de nationale taptoe Delft in 1974.

Het woord taptoe is sindsdien gedevalueerd. De oorspronkelijke betekenis uit 1639, de tijd van prins Frederik Hendrik, was het signaal om de soldaten 's avonds te waarschuwen naar hun kwartieren te gaan.[77] De taptoe zoals wij die na de Tweede Wereldoorlog kennen, was een muzikale militaire plechtigheid geworden om een boodschap uit te dragen. Door de tijdgeest heeft men het woord militaire laten vallen. Vanaf 1976 kenden wij nog wel een Nationale Taptoe die, oorspronkelijk nog, zoals de traditie was, in de openlucht werd gehouden, maar sinds 2006 in de AHOY-hallen in Rotterdam. De muziek is meestal wel militair maar niet altijd. Tussendoor zijn er shows op muziek, bijvoorbeeld van turnmeisjes die hun prestaties

laten zien. De organisatie doet er alles aan om het militaire tintje eraf te halen. Blom had gelijk met zijn reeds geciteerde opmerking: '*There was and is a prevailing non-military attitude.*'

Over de auteur

Leni Luierweert (1932), lid van Prodesse, is bezig met de laatste fase – de masterscriptie – van een studie Cultuurgeschiedenis aan de Open Universiteit Nederland.

Noten

1. L. de Brabander en G. Spriet, *Als de NAVO de passie preekt*, Gent 2009, 50.
2. J.A.W. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem. Over en om tien jaar NATO-Taptoe in Arnhem*, Arnhem 1967, 28-30.
3. *Eerste lustrum NATO-taptoe*, Arnhem 1962 en Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*.
4. K. Kornaat, *Tromgeroffel en schitterend koper. Vijftig jaar militaire taptoe in Nederland 1954-2004*, Delft 2004, 63.
5. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 18, 24.
6. '750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun evenementen', in: *Ach Lieve Tijd. 750 jaar Arnhem en de Arnhemmers* (Zwolle 1983) 41.
7. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 28-29.
8. 'Royal Edinburgh Military Tattoo', *Wikipedia*, www.wikipedia.org/wiki/, 22-10-2013.
9. Nationaal Archief (NA), Ministerie van Justitie Stichtingen, toegang 2.09.12.02, inv.nr. 2504: Dossier Stichting NATO Taptoe, Stichtingsakte d.d. 27-02-1958, 2-3.
10. NA, ibidem, Wijzigingsakte d.d.28-10-1965, 3.
11. Bibliotheek Arnhem, *Programmaboekjes NATO TAPTOE*, 1958 t/m 1969, pagina's 3.
12. M. van Meurs, *Arnhemse verhalen en gebeurtenissen*, Utrecht 2002, 10-12.
13. Gelders Archief (GldA), Cultuur, sport, recreatie en evenementen, toegang 1711, inv.nr. 3188: Stichting NATO-Taptoe Arnhem.
14. 'In Arnhem indrukwekkende NATO-taptoe', in: *De Tijd* (26-06-1958). Geraadpleegd via www.kranten.kb.nl.
15. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 68.
16. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 54.
17. GldA, Gemeente Arnhem, Raad, Burgemeester en Wethouders 1851-2002, toegang 2192 (GA), inv.nrs. 991-1000: Verslagen van de toestand der gemeente Arnhem 1958-1967.
18. GldA, Secretarie Gemeente Arnhem 1960-1969, toegang 2199 (SGA 1960-1969), inv.nr. 2440: NATO-TAPTOE, Verslag van de NATO-Taptoe 1960, gezonden aan het College van Burgemeester en Wethouders der Gemeente Arnhem d.d. 19 dec. 1960, 706/36.
19. GldA, Gemeente Arnhem, GA, inv.nrs. 991-1000: Verslagen van de toestand der gemeente Arnhem 1958-1967.
20. *Programmaboekje 1961 NATO-Taptoe Arnhem Holland*, 14.
21. 'Veel applaus NATO-taptoe', in: *De Tijd* (23-06-1967). Geraadpleegd via www.kranten.kb.nl.
22. GldA, Secretariaat Gemeente Arnhem 1970-1979, toegang 2200 (SGA 1970-1979), inv.nr. 2144a: NATO-taptoe 1970 (afgelast), Extract uit het kort verslag van het besprokene in de vergadering van Burgemeester en Wethouders van 23 dec. 1969, dossier nr. 670/2.
23. GldA, SGA 1970-1979, inv.nr. 2144a, Brief aan het Bestuur van de Stichting NATO-Taptoe 16 maart 1972, 1.855.45 nr. 20.
24. B. Mostard, *Investing in events. City marketing opportunities for Arnhem*, Arnhem 1997, 7.
25. GldA, Secretarie Gemeente Arnhem 1950-1959, toegang 2199 (SGA 1950-1959), inv.nr. 2419: Documentatie over de ontwikkeling van Arnhem Nr. 1, 1.
26. Mostard, *Investing in Events*, 14.
27. Ibidem, 39.
28. J.P. Broekhuizen, *Het imago van Enschede als keep-factor: belangrijk of niet?*, doctoraalscriptie; Enschede 2005, 4.
29. W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992), 614-634, aldaar 625.
30. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 112.
31. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr. 2440: NATO-Taptoe, Verslag NATO-Taptoe 1960, nr. 706/36, 3.
32. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 112.
33. Advertentie in: *De Telegraaf* (21-05-1968).
34. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr. 2440: NATO-Taptoe, Verslag NATO-Taptoe 1960, dossier nr. 706 /36, 5.
35. Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer 13 juni 1967, Toelichting nr. 529, op: *Staten-Generaal Digitaal*, www.statengeneraaldigitaal.nl.
36. 'Vrij land', in: *De Telegraaf* (28-06-1965).
37. 'Prins Bernard beschermheer NATO-Taptoe', in: *De Tijd* (31-03-1958).
38. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 115.
39. Mostard, *Investing in Events*, 12.
40. H. Mommaas, m.m.v. M. v.d. Heuvel en W.

Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land*, Den Haag 2002, 116-117.

41. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr. 2440: NATO-Taptoe, Verslag NATO-Taptoe 1960, 706/36.
42. GldA, Collectie affiches, toegang 1507, inv.nrs. 712, 713, 714, 1031, 1037, 1066, 1068, 1164, 1179: NATO-Taptoe Arnhem.
43. 'NATO-Dansprogramma in de Parksociëteit', advertentie in: *Arnhemse Courant* (24-06-1966).
44. Mostard, *Investing in events*, 15.
45. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr. 2707: NATO-Taptoe film.
46. Instituut voor Beeld en Geluid, 'Parels uit het archief': NATO Taptoe Arnhem, 19-07-1961.
47. Advertentie van Cebuto Reisbureau Zaailand in: *Leeuwarder Courant* (05-06-1965).
48. GldA, SGA 1950-1959, inv.nr. 716: Winkelweek Steenstraat ter gelegenheid van de NATO-Taptoe, no. 16747/1.
49. GldA, SGA 1950-1959, inv.nr. 716: Besluit van de Raad van de gemeente Arnhem, 19-051959, no.16747/6.
50. GldA, SGA 1950-1959, inv.nr. 716: Brieven van de Vereniging Steenstraat aan Burgemeester en Wethouders der gemeente Arnhem, d.d. 16 en 22-06-1959, no. 16747/7 en 16747/8.
51. 'Taptoe-meevallers bij Galeries Modernes', in: *Arnhemse Courant* (01-07-1965).
52. J.C.H. Blom, 'A necessary evil. The armed forces and society in the Netherlands', in: C.J.A. Raven, N.A.M. Rodger (red.), *Navies and armies. The Anglo-Dutch relationship in war and peace,* Den Haag 1990, 84-104, aldaar 102.
53. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem*, 111.
54. Kornaat, *Tromgeroffel en schitterend koper,* 63.
55. 'Beatrix en Claus getuige van provo-protest bij NATO-Taptoe', in: *De Tijd* (29-06-1966).
56. 'Traangas op NATO-Taptoe', in: *Het Vrije Volk* (28-06-1967).
57. J.J. Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2005, 470.
58. H. Smeets, 'Het Nederlandse tussenjaar 68', in: *NRC Handelsblad* (03-05-2008), 1 en 3.
59. 'Amsterdamse pamflettencatalogus 1960-1965', op: www.panholzer.nl/1960-1965.html, 1. N. Pas, 'De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig', in: *BMGN* 124 (2009), 618-632.
60. 'Politie sloeg erop los in het Olympisch Stadion', 11-10-2013, op: www.geschiedenis24.nl/nieuws/2009/, 1 en 2.
61. 'Coriolade', in: *Limburgs Dagblad* (06-05-1965).
62. J. Meuwissen, 'Waar het uniform regeert...! Collectieve identiteitsprocessen en de bloei van de Limburgse blaasmuziek (1950-1970)', in: *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 47 (2002), 157-178, aldaar 164.
63. 'Vuurwerk na afloop NATO-Taptoe op 26 juni in Heerlen', in: *Limburgs dagblad* (09-05-1967).
64. 'Protest tegen Portugese deelname aan taptoe', in: *Friese Koerier* (27 en 28-06-1963).
65. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr.2440: NATO-Taptoe, Brieven, nr. 706/217(...)289 en 13237/6(...)24.
66. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr.2440: NATO-Taptoe, dossier nr. 706/122.
67. 'Hervormde Gemeente Arnhem in Arnhem tegen de NATO-taptoe', in: *De Tijd* (31-05-1969).
68. GldA, SGA 1960-1969, inv.nr.2440: NATO-Taptoe, dossier 03-06-1969, nr. 706/278.
69. 'Twee Amsterdammers gepakt. Traangas op NATO-taptoe' in: *Het Vrije Volk* (28-06 1967).
70. GldA, SGA 1970-1979, inv.nr. 2144a: (NATO-taptoe afgelast), Brief gericht aan De Hoogedelachtbaar Heer Burgemeester Drs. J.F. Roelen van Stichting NATO-Taptoe, 17-12-1970, dossier ongenummerd.
71. 'Wij plaatsen bom als NATO-taptoe doorgaat', in: *Het Vrije Volk* (21-06-1969).
72. 'NATO-taptoe komt niet meer naar Arnhem toe', in: *Het Vrije Volk* (12-02-1970).
73. *De Tijd* (12-02-1970).
74. 'Taptoe mag Nieuwe Kerk niet meer gebruiken', in: *Het Vrije Volk* (03-02-1972).
75. 'Taptoe-Delft door links weggestemd', in: *De Telegraaf* (22-11-1974).
76. Kornaat, *Tromgeroffel en schitterend koper,* 18.
77. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht-Antwerpen 1999, 3362.

De eerste Sonsbeek tentoonstellingen (1949-1971). Een haperende traditie

Herman Hofman

Op dit moment en gedurende de komende maanden zal Arnhem weer een vervolg te zien geven op de in 1949 gestarte en alom bekend geworden reeks Sonsbeekexposities. Het is de elfde editie van een af en toe haperende traditie, die het bewijs levert dat Sonsbeek en de ontwikkeling van de beeldende kunst in de openbare ruimte in de loop van 67 jaar nog steeds iets met elkaar gemeen hebben. In twee artikelen zal worden teruggekeken op het wel, maar ook het wee van deze kwetsbare marriage. Voor de specifieke kunsthistorische aspecten wordt verwezen naar de diverse catalogi en beschouwingen door deskundige kunsthistorici.[1]

Diep respect verschuldigd

Wie de fotoreportages kent van Arnhem uit 1944 en 1945 is zich bewust van de zwaar door oorlogshandelingen, evacuatie en plunderingen geteisterde stad, waar jaren van moedige wederopbouw nodig waren om het weer leefbaar, maar zeker ook levendig te krijgen. Er moest vanaf de bevrijding onvoorstelbaar veel puin worden geruimd en met beperkte middelen een omvangrijk wederopbouwplan worden uitgevoerd. Symbool daarbij was (en is) de Grote of Eusebiuskerk, waarvan in 1945 bij het opblazen van de Rijnbrug de toren over de volle hoogte diagonaalsgewijs werd gehalveerd. In 1949 werd een aanvang gemaakt met de herbouw van het schip van de kerk. In 1961 vond de officiële ingebruikname plaats en in 1964 was de toren met een nieuw uiterlijk gereed. Arnhem liet de sporen van de oorlog achter zich.

Juist met dat beeld voor ogen verdient het grote bewondering dat het gemeentebestuur, de VVV en Nederlandse kunstenaars zich al in 1947 lieten inspireren door een omvangrijke beeldententoonstelling in het Battersea Park in Londen, de Engelse hoofdstad waaraan de oorlog ook bepaald niet onopgemerkt voorbij was gegaan. De Arnhemse delegatie, die deze expositie bezocht, stond onder leiding van de wethouder voor Wederopbouw, H.M.A. (Herman) Klompé, winkelier

Uitleg bij een beeldengroep van Rodin (foto auteur)

J.A. de Goeijen, links op de foto, als voorzitter van de Stichting Sonsbeek '49 en wethouder H.J.J.M. Bisterbosch met het affiche van Sonsbeek 1966. (foto auteur)

in kantoorbenodigdheden in de Rijnstraat en tevens vice-voorzitter van de VVV. Binnen die Arnhemse VVV begreep de inspirerende directeur Jaap Vet heel goed dat het toerisme een groeiende bron van inkomsten voor de stad zou kunnen vormen en een terugkerend internationaal evenement daaraan een belangrijke bijdrage zou gaan leveren.

Internationaal karakter

Dat het ook van begin af aan een breed internationaal karakter kon krijgen was voor een belangrijk deel te danken aan de in Oosterbeek wonende Franse consul in Nederland, de heer J.A. de Goeijen. Hij was een kleinzoon van de laatste eigenaar van Huize Angerenstein in Arnhem en had een uitstekend netwerk opgebouwd met de ambassades en consulaten van de meeste west-europese landen.

Het is van groot belang geweest dat hij bereid was voorzitter te worden van de in het leven geroepen Stichting Sonsbeek 49. Hij bekleedde die functie bijna twintig jaar en wie de catalogi inkijkt van de mede onder zijn voorzitterschap gerealiseerde exposities, ziet bij het telkens gevormde 'erecomité' de namen staan van zeker twaalf Europese ambassadeurs en gezanten. Waar de tentoonstelling in Londen nog uitsluitend werken van Engelse beeldhouwers betrof, kozen het departement van O.K.en W. en het stichtingsbestuur in principe voor een keuze uit werken van kunstenaars uit zowel Nederland en Engeland, als ook uit België, Frankrijk, Spanje, Italië, Oostenrijk en Zwitserland. Vooral uit Frankrijk kwamen diverse deelnemers, die van oorsprong afkomstig waren uit Amerika, Hongarije, Rusland of zelfs uit Japan en Mexico en die in Parijs kunstacademies hadden bezocht en er waren blijven wonen en werken. Zeker niet alle werken waren direct afkomstig van de makers zelf; soms betrof het eerdere aankopen door buitenlandse steden of musea en werden die werken aan Arnhem uitgeleend. De ambassades werkten allemaal steeds positief mee bij het leggen van contacten, het regelen van vervoer en meestal ook het betalen van reiskosten van de uitgenodigde kunstenaars.[2]

Invloed van Arnhemse kunstenaars

Maar ook Arnhemse kunstenaars speelden al direct een stimulerende rol. Het is goed te be-

seffen dat nog tijdens het laatste oorlogsjaar en direct daarna allerlei kunstenaars-collectieven tot stand kwamen, die inspirerend werkten op burgers, overheden en andere maatschappelijke sectoren. Dat gold voor de Werkgemeenschap van Arnhemse Kunstenaars (WAK), de Vereniging voor Beeldende Kunst Arnhem en ook voor de Gemeenschap Beeldende Kunstenaars (GBK), die weliswaar in 1945 in Nijmegen werd opgericht, maar al spoedig net zoveel leden uit Arnhem als uit Nijmegen telde.[3] De al gedurende vele jaren uitstekend aangeschreven academie Kunstoefening trok veel kunststudenten, maar ook docenten naar deze contreien. Met ARTEZ is dat gelukkig nog steeds het geval, al beperkt zich dat niet meer tot Arnhem.

In verschillende Europese landen hadden beeldhouwers zich al ruim vóór de oorlog verenigd in een belangenorganisatie. Zo was in Nederland in 1916 de Nederlandse Kring van Beeldhouwers opgericht, die tijdens de oorlog niet actief was, maar direct in 1945 weer actief werd. Tot de leden van die kring behoorden ook enkele Arnhemse kunstenaars, zoals Gijs Jacobs van den Hof (1889-1965), die het oorlogsmonument bij de Eusebiuskerk ontwierp, Fri Heil, de in 1894 in Soerabaya geboren kunstenares, die een belangrijke rol heeft gespeeld in het Arnhemse kunstleven en waarvan de 'Dans om het Gouden Kalf' vóór de schouwburg staat. Zeker genoemd moet ook worden de in 1917 in Arnhem geboren Ab Diekerhof, maker van het beeld van de Hertog van Gelre op de Jansplaats en Johan van Zweden (1896 – 1975). Het door laatstgenoemde gemaakte bronzen portret van Koningin Juliana sierde gedurende vele jaren de Arnhemse raadzaal. Ook de wieg van Willem Reijers stond in Arnhem; evenals de in de Gelderse hoofdstad wonende beeldhouwer John Grosman heeft hij opdrachten vervuld voor de verfraaiing van het Provinciehuis. Van Grosman zijn vooral de twee stenen hanen bekend, die jarenlang op het dak van het dagblad Het Vrije Volk aan het Gele Rijders Plein hebben gestaan. Het waren zeker niet uitsluitend beeldhouwers die warm liepen voor dit initiatief. De Arnhemse dichter Jan H. de Groot, de met hem bevriende schrijver Johan van der Woude en de kunstschilder Johan Mekkink steunden vol overtuiging dit plan. Er was dus hier een vruchtbare bodem voor het idee van een openlucht tentoonstelling als in Londen. Binnen de Kring van Beeldhouwers waren er echter ook voorstanders om een dergelijke expositie in Amsterdam te organiseren, maar de inzet van enkele Arnhemse leden en de voortvarendheid die de stad aan de dag legde, waren doorslaggevend voor de keuze van Arnhem.

Er werd in korte tijd een uit maar liefst 43 personen bestaand tentoonstellingscomité

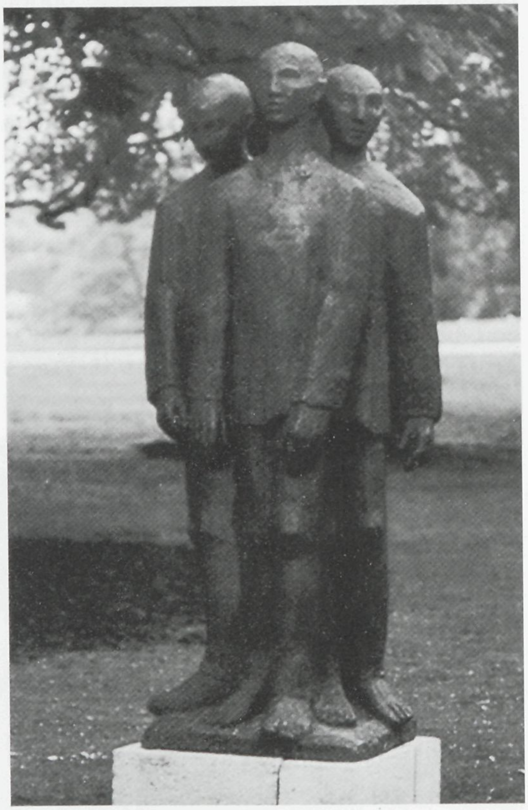
Opening van de beeldententoonstelling in 1952 met rechts op de foto jhr. Mr. C.G.C. Quarles van Ufford (Commissaris van de Koningin), Burgemeester Matser en mevr. Matser-Kok.(Gelders Archief, 1583 Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 15037)

gevormd. Behalve een aantal van de hierboven al genoemde personen uit Arnhem komen in die lange lijst ook de namen voor van Jonkheer Willem Sandberg, de latere directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam, ingenieur H. Vis, directeur van de Gelderse Tramweg Mij, de Commissaris van de Arnhemse Politie C. Borstlap en B.A. Honig, directeur van 'de Meteoor'. Logisch was de deelname van de directeur van het Arnhems Gemeentemuseum A.J. de Lorm en de directeur van de gemeentelijke plantsoenendienst S.H. Frederiks. Koningin Juliana verklaarde zich bereid beschermvrouw te worden. En bij die tijd paste natuurlijk ook nog een breed samengesteld Erecomité met een internationaal karakter. De minister van O.K. en W., prof.dr Th. Rutten, werd erevoorzitter en verder maakten hiervan onder anderen deel uit de Commissaris van de Koningin in Gelderland Jhr. C.G.C. Quarles van Ufford, de Belgische minister van Onderwijs en Cultuur Camiel Huysmans, de burgemeesters van Amsterdam en Rotterdam en natuurlijk ook Chris Matser van Arnhem.

De Nederlandse Kring van Beeldhouwers nam de zorg op zich voor de Nederlandse inzendingen en benoemde daartoe een jury, waarin vanuit Arnhem ook Fri Heil en de directeur van het Gemeentemuseum De Lorm zitting hadden. In latere jaren kende de stichting een jury voor de Nederlandse inzendingen en een andere voor de buitenlandse. De ambassades van Engeland, Frankrijk, België en Zwitserland verzorgden de inzendingen vanuit hun landen. In Arnhem werd grote medewerking verleend door de gemeentelijke dienst die het beheer had over het park en door een aantal bedrijven. De kosten daarvan werden niet in rekening gebracht bij de stichting, maar - heel bijzonder - er werd door de gemeente Arnhem wel een sobere garantie, maar geen subsidie verleend ! De kosten van het vervoer van de vaak zware kunstwerken kwamen voor wat de buitenlandse kunstenaars betreft ten laste van de betreffende landen. Het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen betaalde een deel van de kosten van het vervoer van de Nederlandse inzendingen. Voor zover na te gaan ontvingen de kunstenaars geen vergoeding voor het uitlenen van hun werken!

1949: Direct een groot succes

De moed en het doorzettingsvermogen om zo kort na de wereldbrand in Arnhem een grote Europese openluchtmanifestatie te organiseren verdienen grote waardering. Maar zeker zo bijzonder is het feit, dat in die periode van weinig vervoersmiddelen (wie had er nou een auto ?!) deze expositie werd bezocht door bijna 100.000 bezoekers. Men werd gestimuleerd de reis naar Arnhem te maken door de overigens bescheiden berichten in dag- en week-bladen, de advertenties van de VVV en enkele aankondigingen op de radio. De inkomsten werden gevormd door de verkoop van de eenvoudige, door het Arnhems

'Bewoners van een concentratiekamp' van Mari Andriessen was voor het eerst te bewonderen op de Sonsbeek tentoonstelling van 1949. Een tweede afgietsel is nu nog te bekijken in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem. (foto auteur)

Gemeentemuseum samengestelde catalogus en door het geen vrijwillig werd bijgedragen. Er was na afloop geen beroep nodig op het gemeentelijk garantiebedrag; integendeel, er was een klein batig saldo!

Er viel voor de bezoekers veel te zien: maar liefst 202 grote en kleinere beelden in brons, gips, steen en albast. Vrijwel alle volstrekt figuratief, soms een kopie van inmiddels elders geplaatste verzets- of oorlogsbeelden (zoals 'Concentratiekamp' van Mari Andriessen, 'Gevallen strijder' van Havermans, 'de Bevrijding' van Han Wezelaar, Verzetsmonument van Titus Leeser, 'Bevrijding' van Paul Grégoire en 'De verwoeste stad' van Ossip Zadkine), maar ook veel vrouwenfiguren en portretten. Veel aandacht ging uit naar het grote werk 'Three standing figures' van Henry Moore, de Engelse beeldhouwer, die eerst Arnhem en daarna Antwerpen stimuleerde om te kiezen voor een doorlopend functionerend beeldenpark. Arnhem koos daar nadrukkelijk niet voor omdat Sonsbeek volledig openbaar toegankelijk moest blijven. Burgemeester Craeybeek van Antwerpen zag wel perspectief in zo'n opzet en vooral door zijn inzet kwam aansluitend op de Sonsbeekexpositie het beeldenpark Middelheim tot stand, waar veel van de in Arnhem tentoongestelde werken een mooie plek vonden. Men kan er nog altijd terecht.[4]

Three Standing Figures werd als eerste tentoongesteld in Battersea Park, Londen in 1948 en heeft daar sinds 1950 een vaste plaats gekregen. (Wikipedia, Three Standing Figures 1947)

Sonsbeek 1949 was dus zonder meer een groot succes, dat vooral werd toegeschreven aan de 'ontdekking' door een groot publiek dat je kunst kunt bezichtigen in een (mooie groene) open ruimte zonder museummuren. De kunstwerken stonden niet in een ander domein, waar men anders ademhaalt en zich anders gedraagt, maar in een omgeving waar nog altijd kon worden gewandeld en gespeeld, vrijwel te midden van het dagelijkse stadsleven.

Er valt ook een duidelijke relatie te ontdekken met het toenmalige vakantiepatroon van de Nederlanders. Als men toch naar de Veluwe of de Achterhoek trok, vormde een bezoek aan Sonsbeek een aantrekkelijk onderdeel van dat vakantiegebeuren.

Streven naar een traditie

Het succes vroeg om herhaling en zowel stichtingsbestuur als gemeentebestuur kozen al spoedig voor het bevorderen van een traditie. Haalbaar leek een voortzetting om de drie jaar en dat lukte. In 1952 konden het organiserend comité en de Nederlandse Kring van Beeldhouwers weer een omvangrijke internationale collectie aan de bezoekers tonen. Weliswaar was er iets minder belangstelling, maar toch nog altijd in een omvang waar men in latere jaren jaloers op terugkeek.

In mei 1953 behandelde de Arnhemse gemeenteraad een voorstel van burgemeester en wethouders waarin een lans werd gebroken voor de 'hier en daar al geopperde gedachte om de beeldententoonstelingen in het park tot een blijvend cultureel medium

De badenden van Pablo Picasso tijdens de vijfde Sonsbeek tentoonstelling in 1966. (foto auteur)

te maken, dat telkens na een aantal jaren werkzaam wordt.' Het moest dan bij voorkeur 'de enige in Nederland op dit nivo en in deze omvang één der belangrijkste manifestaties in Europa worden'.[5] Dat laatste had noch Arnhem, noch de stichting in de hand. De deelnemende kunstenaars vroegen ieder in eigen land ook om aandacht en het succes van Sonsbeek leidde tot min of meer vergelijkbare initiatieven elders. De gemeenteraad nam het voorstel met bijna algemene stemmen over en het vrijwel ongewijzigde stichtingsbestuur zag kans om in 1955 en 1958 weer een belangrijk vervolg tot stand te brengen. Wat de deelnemende kunstenaars betreft valt op dat enkele namen elke keer terugkeerden, zoals die van Auguste Rodin, Aristide Maillol, Henry Moore, Francois Pompon (Hert op het Willemsplein), Constantin Brancusi en Pablo Picasso. Niet de minsten dus. Dat gold zeker ook voor de Nederlandse deelnemers, waaronder John Rädecker (van het Nationaal monument op de Dam), André Volten, Carel Visser, Wessel Couzijn, Shinkichi Tajiri (AKU-monument op het Gele Rijders Plein), Marius van Beek (bevrijdingsmonument Nijmegen) en -dichter bij huis-Piet Slegers uit Velp.

De gemeente Arnhem heeft bij de verschillende exposities wel één of meer werken aangekocht, soms voor weinig geld of gesponsord, maar die aanduiding kende men toen nog niet. Zeer bekend en nog steeds te bezichtigen in de tuin van het Arnhems

Museum is het beeld van 'the Warrior' van Henry Moore. Dat heeft op diverse locaties in Arnhem gestaan, maar vandalisme dwong uiteindelijk tot een veiliger plek. Ook het Rijksmuseum Kröller Müller kocht bij vrijwel elke Sonsbeekexpositie één of meer werken en plukt daar nu nog de vruchten van. Voor het eerst was er ook een paviljoen voor het exposeren van kleinere plastieken. Het was ontworpen door Gerrit Rietveld en het verhaal ging dat hij dat tijdens een treinreis had ontworpen. Het werd na de expositie weer afgebroken, maar tien jaar later herbouwd voor het Rijksmuseum Kröller Müller.

Het stichtingsbestuur zag kans telkens met een vrijwel sluitende rekening te eindigen en dat zonder overheidssubsidies, maar wel met bijdragen van het bedrijfsleven, dat laatste vaak in de vorm van werk en/of materiaal. Bewondering daarvoor is zeker op zijn plaats als men bedenkt dat er telkens kleine paviljoens werden opgezet voor het exposeren van kleinplastieken en dat er grote aandacht uitging naar educatieve activiteiten (lezingen, tientallen rondleidingen door o.a. Fri Heil en de kunstschilder Jan Miechels, beiden uit Arnhem). Een kinderwerkplaats onder deskundige leiding had veel succes. Ook de expositie van dit jaar zal een kinderwerkplaats krijgen.

1960: Adempauze en nader advies

Er kwam een onderbreking van de reeks. Bij brief van 10 juni 1960 deelde het stichtings-bestuur aan het college van burgemeester en wethouders mee, dat 'na rijp beraad het besluit is genomen in het jaar 1961 geen beeldententoonstelling in Sonsbeek te houden. Deze beslissing werd genomen na gepleegd overleg met deskundige beeldhouwers en conform het daaruit voortkomend advies.' Geconstateerd was dat de permanente beeldentuinen in Middelheim en Kröller Müller inmiddels voorzagen in een representatief overzicht van de West-Europese beeldenkunst in de twintigste eeuw en dat er daarom een herbezinning nodig was op de uitgangspunten van dit type tentoonstelling. Het ministerie sprak zich nadrukkelijk vanwege het landelijk belang uit voor voortzetting, maar het gemeentebestuur wilde eerst een advies van een groep deskundigen. Onder leiding van professor A.M.W.J. Hammacher (geboren te Middelburg in 1897 en directeur van Kröller Müller sinds 1948) ging in 1962 een adviescommissie aan de slag, die in februari 1963 advies uitbracht. De belangrijkste aanbeveling was 'de traditie niet te verbreken, onder meer vanwege het feit dat het verleden een zekere verplichting heeft geschapen om op de ingeslagen weg voort te gaan.' De andere aanbevelingen waren om het ritme te wijzigen in éénmaal per vier jaar een expositie te organiseren, een permanent paviljoen te stichten voor de kleinere kunstwerken, het aanpassen van de organisatiestructuur en het instellen van een Sonsbeekprijs voor de beste binnenlandse en buitenlandse inzending. Wat de organisatie betreft luidde het advies deze in handen te geven van een werkcomité onder éénhoofdige leiding. In dat werkcomité zouden in ieder geval de directeuren van het Rijksmuseum Kröller Müller en het Gemeentemuseum Arnhem zitting moeten nemen en ook de relatie met de Nederlandse Kring van Beeldhouwers zou in stand moeten blijven. De adviescommissie leverde er maar gelijk een begroting bij voor de eventueel in 1964 te organiseren expositie. De uitgaven worden daarin geraamd op 216.000 gulden en de inkomsten op 100.000. Hier wordt voor het eerst over een verwacht negatief saldo gerept. Daarbij werd gepleit om 'enige salariskosten op te nemen, aangezien niet langer alle werk pro deo verricht zal kunnen worden'. Er wordt een post opgevoerd van 25.000 gulden.

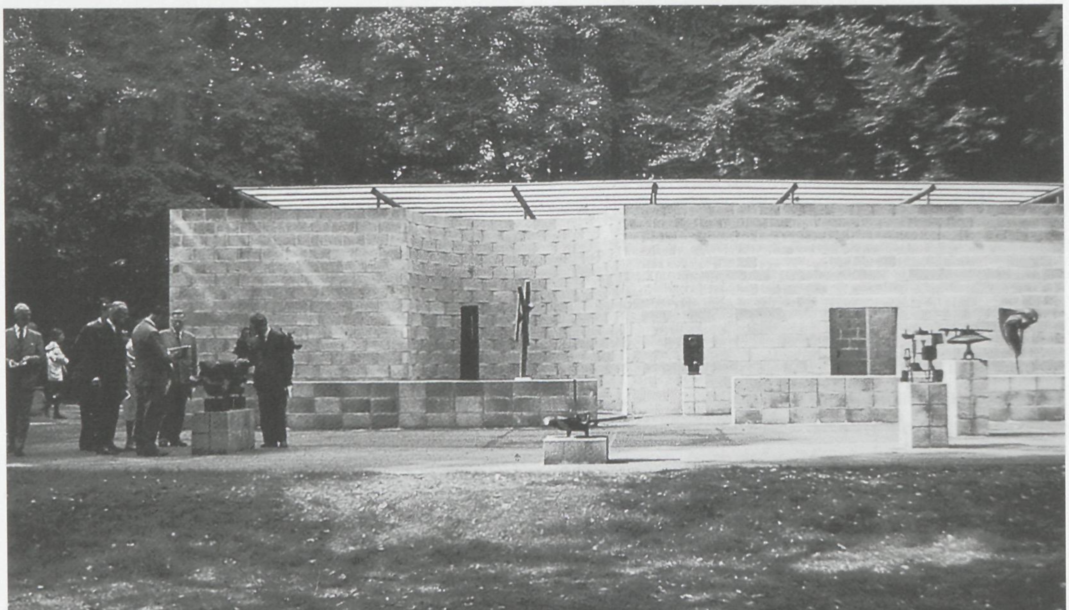
Het fungerende stichtingsbestuur is blijkbaar niet geheel gelukkig met dit advies, want stelt zelf een commissie van onderzoek in. Het advies van deze commissie gaat uit van een organisatie-opzet in twee fases: de voorbereidende en de uitvoerende. Voor de voorbereidende fase wordt een werkcomité (tevens keuzecommissie) ingesteld onder voorzitterschap van dr. J.C. Heyligers, psycholoog en fervent kunstverzamelaar uit Velp. Leden van dit nieuwe comité zijn o.a. prof.dr H.L.C. Jaffé, de beeldhouwers Leo Braat, Carel Kneulman en Piet Slegers,

maar ook de latere directeur van Kröller Müller, Rudi Oxenaar. Secretaris is wederom G.J.L.M. ter Burg, de administrateur van het Gemeentemuseum Arnhem, die ongetwijfeld een belangrijke bijdrage heeft geleverd in het welslagen van drie exposities. En ja, in 1966 - acht jaar na de voorgaande - komt de vijfde editie tot stand.

1966: De vijfde expositie

In de nu toch wat uitvoeriger catalogus schrijft de kunsthistoricus Hans Jaffé een interessante toelichting over de vernieuwing in de beeldhouwkunst sinds de vorige expositie. De in Frankfurt am Main geboren Jaffé is op dat moment adjunct directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam en tevens directeur van het Joods Historisch Museum. Kort na de oorlog, waarin hij bij het joods verzetswerk was betrokken, stimuleerde hij onder andere de totstandkoming van de Gemeenschap Beeldende Kunstenaars in Nijmegen. In zijn analyse benadrukt hij dat het aantal in aanmerking komende kunstenaars en het aantal landen van herkomst inmiddels sterk is uitgebreid. 'Dat maakt de keuze moeilijker en waarschijnlijk het aantal teleurstellingen groter' schrijft hij. Hij signaleert dat de beeldhouwkunst - letterlijk en figuurlijk - van het voetstuk is afgedaald. Niet langer zullen de werken op sokkels of voetstukken staan, maar op de begane grond, waar ook de bezoekers staan, dus meer oog in oog met de kunstwerken. Er valt in de 'beeldentaal' ook de ontwikkeling naar hevige bewegingen te signaleren: pieken en armen steken naar buiten. Meer dan daarvoor worden emoties uitgebeeld en dat leidt ook tot ander materiaalgebruik.

Deze ontwikkelingen zijn ongetwijfeld mede oorzaak van het uitstel geweest, maar de expositie in 1966 liet een goede weergave zien van die ontwikkelingen in de kunst zelf. Dat was ook mogelijk door het grote aantal werken, namelijk 176. Nu creëerde Aldo van Eyck een bijzonder paviljoen voor het kleinere werk. Het was een soort doolhof, dat men vanaf de zijkant kon betreden. Meest bijzondere kunstwerk in het paviljoen was 'de Slapende Muze' van Constantin Brancusi. Maar ook verder waren er toch wel veel kunstwerken die voor het eerst te bezichtigen waren en toen zeker als vernieuwend werden ervaren. Toch zullen we Sonsbeek '66 vandaag

Het paviljoen van Aldo van Eyck (foto auteur)

nog aanduiden als een 'klassieke expositie'. Ze werd bezocht door rond 85.000 mensen en dat waren er 18.000 meer dan in 1958.

Nog steeds was J.A. de Goeijen voorzitter van het stichtingsbestuur. Hij constateerde dat 'het oude geboomte in het park Sonsbeek kan neerzien op wat thans te bieden valt: de scheppingsdrang van een jonge generatie.' [6] Dat laatste is niet helemaal juist, want Fri Heil (1894), Raymond Duchamp (1876), Henri Laurens (1885), Marino Marini (1901), Henry Moore (1898) en ook Barbara Hepworth (1903) kun je moeilijk onder die aanduiding vatten. Maar wel was duidelijk dat ook deze oudere kunstenaars de invloed van de ontwikkelingen hadden ondergaan en boeiend en vernieuwend werk leverden.

En weer die vraag: gaan we door?

Pas in februari 1968 schrijft de gemeentelijk vertegenwoordiger in het stichtingsbestuur, de Arnhemse advocaat mr H. Kuijper, in een brief aan de KVP-wethouder voor cultuur, mr H.J.J. Bisterbosch, dat de expositie in 1966 een geheel andere zaak is geweest dan die in 1949. 'Het deel der samenleving, waarin zich het organiseren van een dergelijke tentoonstelling afspeelt, is in hoge mate verzakelijkt. Dit vereist derhalve een meer professionele aanpak'.[7] Het verbaasde hem dat zich inmiddels niet een geheel nieuw, jong bezoekerspubliek had ontwikkeld. Het Nederlandse publiek zou naar zijn oordeel onder invloed van alle voorlichting en televisieprogramma's toch meer vertrouwd geraakt moeten zijn met de kunst en zeker met de moderne kunst. 'Van een duidelijke voorkeur van de jongere generatie is evenwel niets gebleken', schrijft hij. Op de vraag of er voldoende perspectief bestaat voor een voortzetting van de reeks Sonsbeekexposities geeft hij in zijn brief zijn eigen opvatting weer: 'Was in 1949 de beeldententoonstelling een welhaast mondiale noviteit, in de inmiddels verstreken bijkans 20 jaren is zeer veel veranderd in het presenteren van beeldhouwkunst. Allereerst is er een geheel nieuwe generatie van beeldhouwers aangetreden, terwijl het publiek op talloze wijzen tegenwoordig met beeldhouwkunst in aanraking komt. De moderne beeldhouwkunst als zodanig mist bovendien het schokeffect, dat zij wellicht in 1949 voor velen had. Ook is het exposeren van beeldhouwwerken in de openlucht lang niet meer zo origineel. Wil naar mijn mening een beeldhouwmanifestatie in de toekomst nog zin hebben, dan zal zij opnieuw grote massa's der bevolking in beweging moeten kunnen zetten. De huidige lijn is daartoe niet toereikend.'

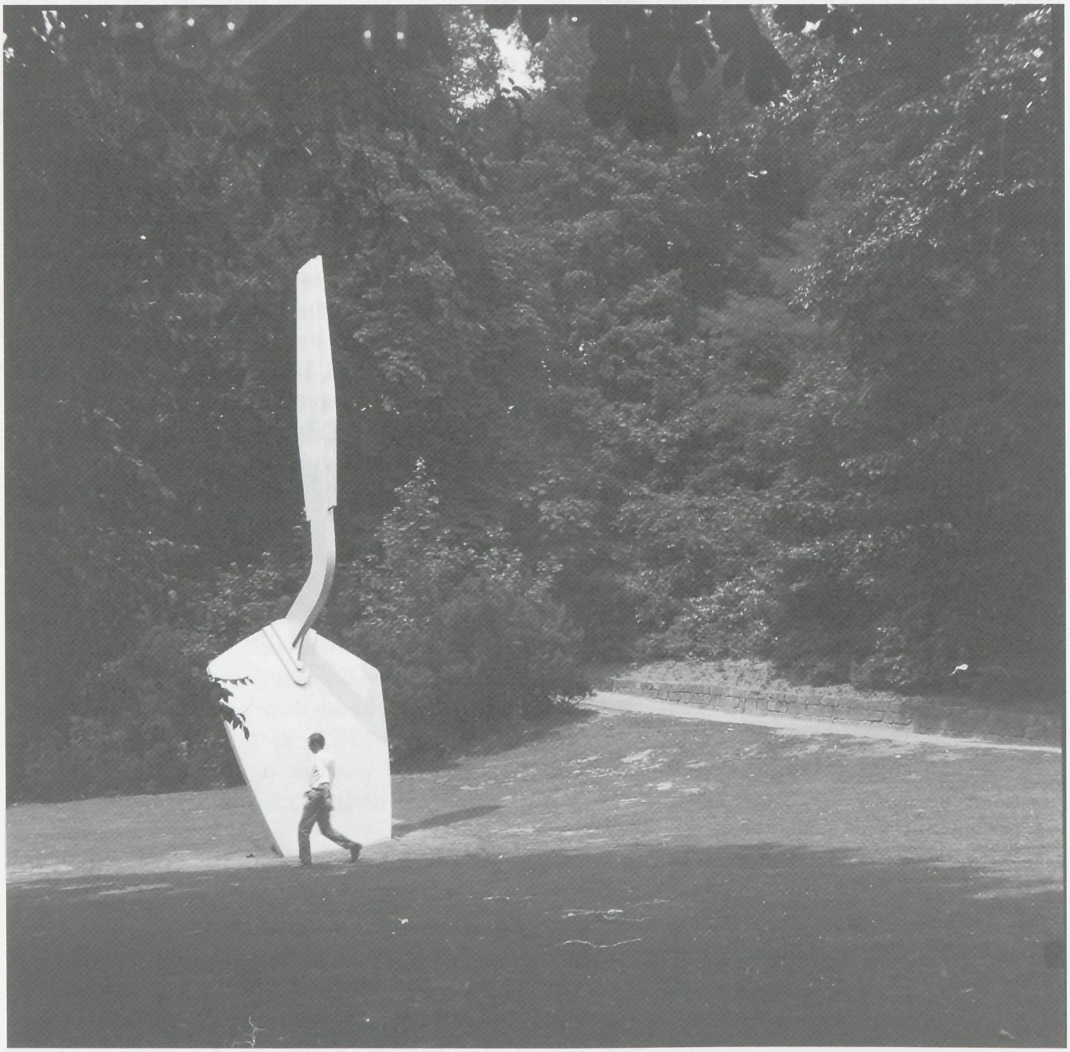
Wethouder Bisterbosch, groot voorstander van het doorzetten van deze traditie, begreep dat het nodige moest gebeuren vóórdat daarvan sprake kan zijn. Na veel overleg wordt er een nieuwe stichting opgericht met professor Piet Sanders als voorzitter en waarin van het oude bestuur alleen mr. Kuijper weer terugkomt. Sanders (1912 – 2012) was onder andere bestuurslid van het Rijksmuseum Kröller Müller en verzamelde samen met zijn vrouw Ida een geweldig aantal kunstwerken. Zijn promotor was Piet Cleveringa geweest, ook die kwam nu in het stichtingsbestuur. Cleveringa was eveneens kunstverzamelaar en gewaardeerd bestuurder en initiatiefnemer op kunstgebied. Op 4 november 1968 voteerde de gemeenteraad een werkkrediet van vijfduizend gulden.

In 1969 namen in het nieuwe werkcomité zitting Rudi Oxenaar, Wim Beeren, Johan Mekkink, Piet Slegers en Peter Struycken. Pierre Janssen volgde in het najaar Johan Mekkink op als directeur van het Gemeentemuseum Arnhem en nam ook zitting in het werkcomité. Janssen (1926-2007) was nationaal bekend door zijn in 1959 gestarte TV-programma 'Kunstgrepen'. Bij zijn aanstelling had wethouder Bisterbosch al gezinspeeld op de mogelijkheid dat Janssen de uitvoering op zich zou nemen van de in 1970 te organiseren tentoonstelling. Janssen constateerde al vrij snel dat de combinatie van functies teveel van hem zou eisen, maar ook dat zijn ervaring en relaties op het gebied van de internationale beeldhouwkunst nog te beperkt waren. Hij trad dan ook terug. Wellicht had hij intussen wel begrepen dat de Bond van Beeldende Kunstenaars (BBK) zich hoe dan ook fors zou keren tegen een volgende Sonsbeekexpositie; de BBK stelde een speci-

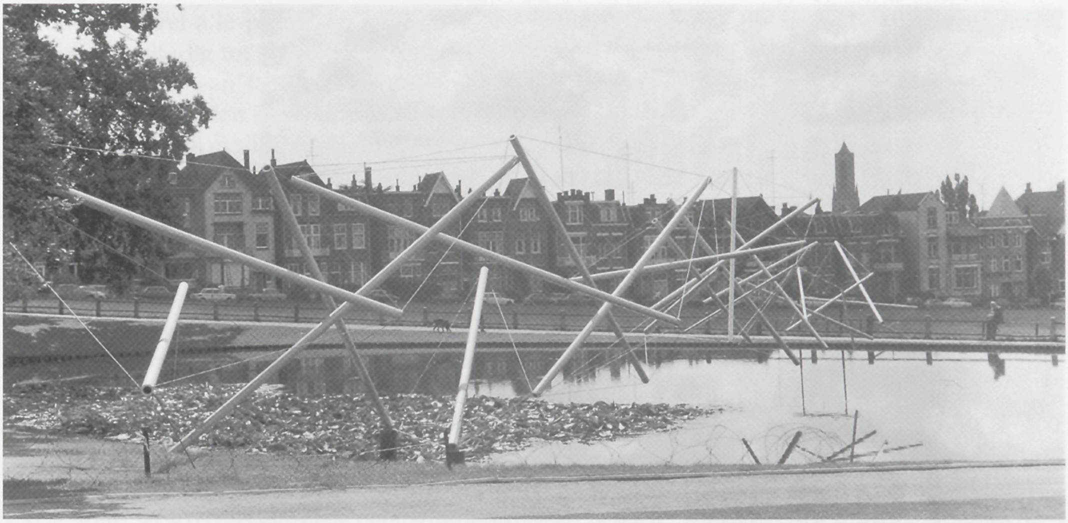
ale 'Begeleidingscommissie Sonsbeek' in en die bekritiseerde in alle toonaarden zowel de expositie van 1971 als het kunstbeleid in Arnhem.

1971: 'Buiten de Perken'

De conclusies naar aanleiding van het terugtreden van Janssen werden snel getrokken: uitstellen met een jaar en een andere curator benoemen, namelijk drs Wim (Aart, Louis) Beeren (1928 Sint Joost ten Noode – 2000 Rotterdam), toen conservator in het Stedelijk in Amsterdam. Deze had de ambitie om de rol over te nemen en zich hiervoor geheel vrij te maken. Hij presenteerde een volledig nieuw concept, waarbij hij zich niet beperkte tot Sonsbeek, zelfs niet tot Arnhem. De titel werd dan ook 'Sonsbeek buiten de Perken'. Daarbij werd niet uitsluitend gedoeld op werken en projecten buiten Arnhem, maar ook op de aandacht die in Sonsbeek zou worden gegeven aan de laatste, soms radicale ontwikkelingen ten aanzien van land art, conceptuele kunst en communicatietechnieken.

'Trowel I' of 'Troffel' maakte Claes Oldenburg in opdracht van de Stichting Sonsbeek in Arnhem in 1971, waarna het geplaatst werd op de Hoge Veluwe. (Gelders Archief, 1583 Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 14934)

De 'Easy-K' van Kenneth Snelson bij de vijver aan de Sonsbeekweg. (Gelders Archief, 1583 Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 14931, detail)

De criticus Redeker zag – blijkens een artikel in de NRC op 23 april 1971 - de opzet van de manifestatie als 'voortekenen van ondergaande beschaving.' De schrijver A. den Doolaard reageerde daarop met een artikel in het *Arnhems Dagblad* van 7 mei 1971 en brak een lans voor de 'ware kunstenaars, die scheppen uit een overvloed aan beeldend vermogen'.

In het Arnhemse park kwamen wel degelijk enkele grote werken te staan, zoals een enorme bol van roestvrij staal van André Volten, een constellatie bij de vijver aan de Sonsbeekweg van Kenneth Snelson en de nu nog in Kröller Müller te bezichtigen 'troffel' van Claes Oldenburg. Behalve Volten deden nog drie andere Nederlandse kunstenaars mee, namelijk Ad Dekkers, Carel Visser en Wim T.Schippers. De overigen waren afkomstig uit Engeland, Duitsland en Amerika. In enkele grote luchtdruktenten werden de communicatiemiddelen opgesteld en konden ook videodemonstraties en discussies plaatsvinden. Dikke kabels liepen vanaf een elektriciteitshuisje naar de tenten. Ook elders in het land stonden in het kader van de Sonsbeekmanifestatie tenten die als communicatiecentra moesten functioneren. Er kwam zelfs een eigen (gestencilde) krant uit onder de titel 'Sonsbeek Vandaag'.

'Buiten de Perken' omvatte een fors aantal projecten verspreid in het land, waarbij diverse musea en expositiecentra betrokken waren. Daarmee stond Sonsbeek via telex en telefoon in directe verbinding, zodat men ook van daaruit kon mee discussiëren over de projecten en de ontwikkelingen binnen de beeldende kunst. Enkele keren was er ook een directe verbinding met de VPRO-radio en kon het geïnteresseerde publiek via de radio die discussies (proberen te) volgen. De BBK stelde denigrerend vast dat het vooral om een klein groepje ingewijden ging en bezoekers er verstandiger aan deden een wandeling in het park te maken. De tot 'aksie' bereid zijnde Arnhemse BBK-leden, de graficus Dave Desjardine en de beeldhouwer Chris van de Berg, schroomden niet om ook met grovere middelen hun afschuw van deze manifestatie kenbaar te maken. Affiches werden in het park en elders in de stad geplakt, Wim Beeren en zijn assistenten werden uitgescholden en zelfs een telefoondiscussie werd op 9 juli onmogelijk gemaakt doordat vier BBK-leden de communicatietent betraden en zonder omhaal de kabels doorsneden. De telefoons werden gedemonteerd en de schakelkast onbruikbaar gemaakt. Bob Bonies, landelijk voorzitter van de BBK, verklaarde: 'Wij voeren actie tegen een falend cultuurbeleid en Sonsbeek buiten de Perken

Het 'aksie' affiche van Arnhemse BBK-leden. (foto auteur)

is daar een voorbeeld van'.

Het zat dus niet mee voor de organisatoren en dat gold niet alleen voor Arnhem. In het kader van Sonsbeek kwamen er grotere en kleinere projecten tot stand in Amsterdam, Antwerpen (Panamarenko), Groningen en nog acht andere gemeenten. Daarnaast vonden er ingrepen in het landschap plaats in Pieterburen (Richard Long) en in Santpoort (Robert Morris). Daarbij deden zich technische en financiële problemen voor, die tot veel vertraging leidden. Desondanks organiseerde Beeren voor de pers en de sponsoren op de regenachtige 10e juni 1971 een bustocht naar de voor een deel nog niet volledig uitgevoerde land art projecten buiten Arnhem. Dat vroeg om kritische verhalen, vooral van de journalisten die al eerder negatieve commentaren over Sonsbeek hadden geschreven. 'Zelden zijn critici, journalisten en andere betrokkenen zoals museummensen zo van een koude, vuile, lege en natte kermis thuisgekomen.' schreef Frenken in het Eindhovens Dagblad. Toch

kwamen vrijwel alle projecten uiteindelijk in die zomer volledig tot stand. Het enorm grote 'Observatorium' van Robert Morris kan zelfs nu nog altijd worden bewonderd.

Waar sprake zou zijn van nieuwe vormen van communicatie bleef de informatie voor de bezoekers uiterst schraal. Studenten van de School voor de Journalistiek waren ingehuurd om een bijdrage op dit gebied te leveren. Dat lukte aardig als het om het dagelijkse bulletin ging, maar voor het informeren van bezoekers over de opzet en vooral ook het doel van de manifestatie, wisten deze studenten meestal minder dan die bezoekers.

Intussen is het wel duidelijk dat 'Buiten de Perken' niet uitsluitend werd gefinancierd met overheidssubsidies en bijdragen uit fondsen. Er was nu sprake van een volwassen vorm van sponsoring, meestal door bijdragen in natura zoals materiaal, vervoer, financiële administratie en bewaking. De Boekmanstichting deed na afloop een onderzoek naar de reacties van bezoekers en gaf daarvan uitgebreid verslag. De schatting van het aantal bezoekers (er was geen registratie geweest) was 17.000 – 20.000, dus buitengewoon teleurstellend. De totale kosten bedroegen 822.000 gulden en na aftrek van een gevormd garantiefonds moest nog 40.000 gulden worden aangezuiverd, wat voor Arnhem neerkwam op 17.800 gulden. Naast de onvrede in de Arnhemse gemeenteraad over het effect van de manifestatie, moest diezelfde raad dus ook nog instemmen met die extra bijdrage. Ondanks de vele bezwaren en kritische kanttekeningen vanuit de gehele raad kwam dit bedrag toch op tafel. De ambitie voor een volgende aflevering van de Sonsbeekmanifestaties was in bestuurlijke kring echter geheel verdwenen.

Over de auteur

Herman Hofman (1937 Vlissingen) was van 1970 tot 1990 hoofd cultuur, recreatie, sport- en jeugdzaken en van 1992 tot 1995 gemeentesecretaris van Arnhem. Hij was o.a. oprichter en coördinator van de Stichting Festival Arnhem, gemeentelijk aanspreekpunt voor bestuur en curator 'Sonsbeek buiten de Perken' (1971), secretaris van de Stichting Arnhem 750 Jaar Stad, secretaris van de Stichting Sonsbeek Beelden 1986 en van de Stichting Sonsbeek 100 Jaar Stadspark. Hij was ook van 1992 tot 2000 voorzitter van de Gemeenschap Beeldende Kunstenaars.

Noten

1. Men zie bijvoorbeeld het Sonsbeek-nummer van *Arnhem de Genoeglijkste*, december 2005.
2. Gelders Archief, toegang 2058 .1: 'Tentoonstellingen in Sonsbeek' (secretarie Arnhem) en toegang 2058 .2: ' St.Sonsbeek buiten de Perken.'
3. Trudy van Riemsdijk-Zandee (red.), *Vijftig Jaar Gemeenschap Beeldende Kunstenaars*, Arnhem 1997.
4. *Belgische Beeldhouwkunst in Middelheim*, Antwerpen 1974.
5. Voor de serie citaten die nu volgen, zie noot 2.
6. *Catalogus Sonsbeekexpositie* 1966
7. Voor wat nu volgt, zie Gelders Archief, toegang 3043, archief Hofman (nog niet geïnventariseerd) en Dave Desjardijn, *Voer voor miljoenen, de actie BBK en 'Sonsbeek buiten de perken'*, Amsterdam 1989.

Arabische geneeskunde in de Arnhemse Bibliotheek

Een middeleeuws handschriftfragment nader bekeken

Hedzer Uulders

Handschrift 80 van de Bibliotheek Arnhem is feitelijk een fragment van een handschrift, dat dateert uit de late Middeleeuwen. Hoewel het nauwkeurig wordt beschreven in de catalogus van de handschriften uit de Bibliotheek,[1] *en ook duidelijk is dat het gaat om een gedeelte uit een medisch handschrift, kon tot op heden niet met zekerheid vastgesteld worden uit welk werk het fragment precies afkomstig is. Nader onderzoek wijst uit dat het gaat om een fragment van de Latijnse vertaling van het zogenaamde Boek voor Al-Mansur, een medisch handboek dat rond het jaar 900 na Christus werd geschreven door de Arabische geleerde Muhammad ibn Zakariyā Rāzī, ook bekend onder de naam Rhazes of Razi.*

Muhammad Ibn Zakariya Al-Razi of Razi (865-925)[2]

Razi is één van de beroemdste geleerden van de Middeleeuwen. Hij werd in 865 geboren in de provincie Rayy in het huidige Iran en was hier, en later in Bagdad, actief als arts, filosoof en alchemist. Gedurende zijn leven schreef hij een indrukwekkend aantal werken over alchemie, filosofie en geneeskunde, waaronder ook farmacie en chirurgie. Twee van deze werken werden erg populair, zowel binnen als buiten de Arabische wereld: de grote medische encyclopedie *Kitab al-Hawi fi al-Tibb* of het 'Complete boek over de geneeskunde', dat in het Westen bekend werd onder de Latijnse titel *Liber continens*, en het beknoptere medische werk *Kitab al-Mansouri fi al-Tibb*, oftewel het 'Boek over de geneeskunde voor al-Mansur'.

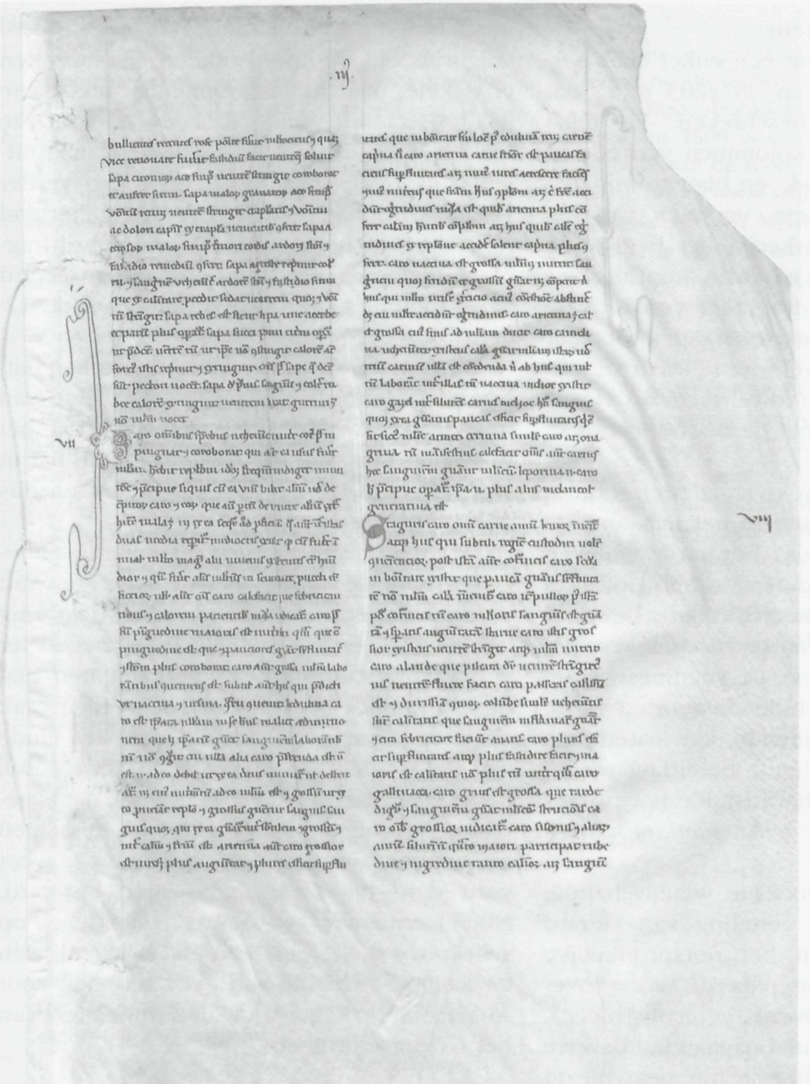
Dit laatste werk werd door Razi geschreven aan het begin van de 10e eeuw en opgedragen, zoals de titel aangeeft, aan de gouverneur van de provincie Rayy, Al-Mansur Ibn Ishaq. Het is tegelijk theoretisch en praktisch van aard en bestaat uit een tiental delen. Deel 1 tot en met 6 gaan vooral over voeding, hygiëne, anatomie, fysiologie, pathologie en chirurgie, deel 7 tot en met 10 gaan over meer praktische onderwerpen: diagnose, therapie, aandoeningen en praktische chirurgie.

Een kleine drie eeuwen nadat Razi zijn werk had geschreven, werd het *Boek voor Al-Mansur* vertaald in het Latijn door Gerard van Cremona, waardoor het ook in het Westen bekend werd.

Gerard van Cremona (1114-1187)[3]

Deze van oorsprong Italiaanse geleerde werkte in de 12e eeuw in de Spaanse stad Toledo als vertaler van Arabische wetenschappelijke werken. In deze periode werd veel kennis uit de Oudheid opnieuw bekend in het Westen en daarom wordt wel gesproken van de 'Renaissance van de 12e eeuw'. Toledo was in deze tijd een beroemd vertaalcentrum, waar veel werken uit de Arabische wereld beschikbaar werden gemaakt door vertalingen in de toenmalige taal van de wetenschap in het Westen, het Latijn.

Gerard van Cremona was één van de belangrijkste vertalers uit deze tijd en men heeft dan ook wel gezegd dat de meeste Arabische wetenschap via hem in het Westen bekend

Het fragment van de Latijnse vertaling van het zogenaamde Boek voor Al-Mansur (Bibliotheek Arnhem, handschrift 80, recto)

is geworden.[4] Hij vertaalde met name wetenschappelijke werken op het gebied van de astronomie, astrologie en alchemie. Daarnaast vertaalde hij werken van Aristoteles en, vooral, medische werken. In deze laatste categorie valt zijn vertaling van Razi's medische handboek voor al-Mansur.[5] Uit recent onderzoek blijkt overigens dat deze vertaling waarschijnlijk gebaseerd was op een eerdere vertaling, die niet door Gerard van Cremona zelf gemaakt is, en waarvan vandaag de dag nog een aantal kopieën resteert.[6] In dit geval heeft Gerard dus eerder een herziene vertaling gepubliceerd dan een volledig nieuwe vertaling.

Hoe dit ook zij, bij zijn vertaling gaf Gerard het werk de titel *Liber medicinalis ad Almansorem* of *Liber Almansoris*. Onder deze titel werd het werk erg geliefd en er bestaan dan ook nog steeds vrij veel middeleeuwse handschriften van.[7] Vooral hoofdstuk IX van het werk, over aandoeningen, werd erg populair. Dit deel werd zelfs afzonderlijk bekend onder de titel *Liber Nonus* ('Het negende boek') en als zodanig gebruikt en becommentarieerd tot in de 17e eeuw. Het Arnhemse fragment is dus één van de vele bewijzen van de populariteit van het *Liber Almansoris*.

Het Arnhemse fragment

Dit fragment bestaat uit één enkel blad perkament (of *folium*) van 287x203 mm., dat aan beide zijden is beschreven.[8] De tekst is ingedeeld in twee kolommen van elk 42 regels. Afwisselend rode en blauwe initialen van twee regels hoogte, voorzien van decoratief penwerk, markeren het begin van een nieuw hoofdstukje. Deze hoofdstukjes zijn genummerd: het fragment vermeldt de nummers VII en IX. Daarnaast geeft het cijfer IIJ' (lees *tertius* oftewel 'derde') aan de bovenkant van het blad (zowel recto als verso) aan dat het gaat om het derde 'traktaat' van het *Liber*.

Dit derde deel gaat over allerlei soorten voedsel en hun werking in het lichaam. De in het fragment (deels) bewaard gebleven hoofdstukken behandelen 'robub' oftewel ingedikt fruitsap (dit hoofdstukje is bewaard vanaf de passage *bullientes recentes rose posite fuerunt multociens*); de voedingswaarde van vlees en de verschillende soorten vlees; gevogelte; de verschillende ledematen van dieren en de verschillende bereidingswijzen van vlees (dit laatste hoofdstukje is bewaard tot en met de passage *ventrem etiam stringit caro cocta*).

Er bestaat geen moderne wetenschappelijke uitgave van de vertaling van Gerard van Cremona, waarin het oorspronkelijke werk van de Italiaanse geleerde (voor zover dat overgeleverd is) wordt gereconstrueerd. Daardoor kunnen we niet nagaan in hoeverre de tekst van het Arnhemse fragment bij dit oorspronkelijke werk aansluit. Wel kunnen we, om het fragment te duiden, ter illustratie gebruik maken van de bestaande laatmiddeleeuwse gedrukte edities (het boek werd voor het eerst gedrukt in 1481 te Milaan). Uit een vergelijking met de druk uit Venetië van 1497[9] blijkt bijvoorbeeld dat het Arnhemse fragment een wat andere hoofdstuknummering aanhoudt dan sommige vroege drukken: volgens het fragment zijn (delen van) hoofdstukjes 6 tot en met 9 bewaard, terwijl deze delen in de gedrukte versie de hoofdstukken 8 tot en met 12 beslaan. Wellicht hebben de drukken een nieuwe indeling, had de kopie van het *Liber* waarvan het Arnhemse fragment ooit onderdeel uitmaakte een andere volgorde van de hoofdstukken of ontbraken er enkele, maar dit is momenteel niet na te gaan. Hetzelfde geldt voor de tekst. Deze wijkt her en der af van de Venetiaanse uitgave uit 1497, maar bij gebrek aan verder vergelijkingsmateriaal is niet met zekerheid te zeggen of het Arnhemse handschriftfragment dichter in de buurt komt van Gerard van Cremona's originele vertaling uit de 12e eeuw dan deze vroege druk.[10]

Wel is het belangrijk om op te merken dat, waar de catalogus van de handschriften van de Arnhemse Bibliotheek aangeeft dat het fragment uit de 14e of 15e eeuw stamt, het in werkelijkheid uit de 13e eeuw stamt en dus nog aanmerkelijk ouder is.[11]

De herkomst van het fragment is onbekend, maar uit het nog aanwezige garen valt op te maken dat het waarschijnlijk op enig moment in een ander boek is ingenaaid ter versteviging (de slijtvaste perkamenten bladen van middeleeuwse boeken werden vaak op deze manier hergebruikt aan het einde van de Middeleeuwen en in de 16e eeuw); het is echter niet bekend welk boek dat is geweest. Vervolgens is het fragment, misschien bij boekrestauratie in de 19e eeuw[12], weer verwijderd uit dit boek en apart bewaard. Nu, meer dan zeven eeuwen nadat het op schrift werd gesteld, kan dit brokstuk van de Latijnse vertaling van het handboek voor Al-Mansur op eigen titel deel uitmaken van het Gelderse erfgoed.

Over de auteur

Dr. Hedzer Uulders (1981) studeerde Romaanse Talen en Culturen en Mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde aan de Universiteit van Padua (Italië) op een onderzoek naar de Franse literaire liefdesbrieven uit de 13e eeuw. Hij publiceert op zijn vakgebied en schreef onlangs een artikel over twee Franse gedichten uit de 16e eeuw in de handschriftencollectie van de Bibliotheek Arnhem.

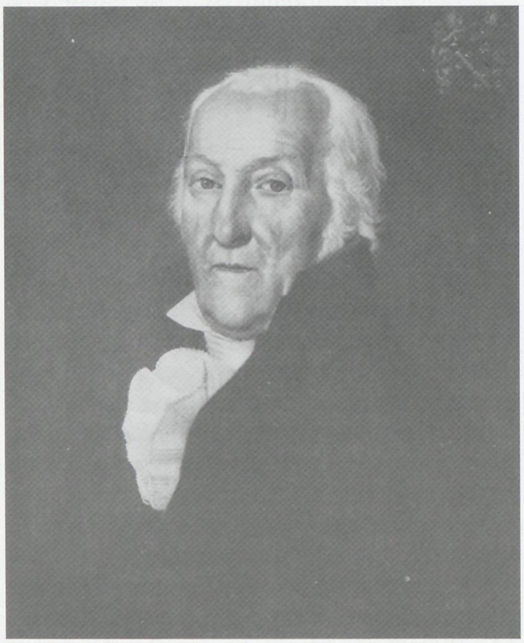
Noten

1. H. C. van Bemmel, *Catalogus van de handschriften aanwezig in de Bibliotheek Arnhem*, Hilversum 1999, 111 en 138 (afbeelding 31).
2. Zie over deze geleerde bijvoorbeeld L. E. Goodman, 'Al-Razi, Abu Bakr Muhammad b. Zakariyya', *Encyclopaedia of Islam*, 2e druk, Leiden 1994, vol. VIII, 474a-477b en M. Ullmann, Die Medizin im Islam (*Handbuch der Orientalistik*, erste Abteilung, Ergänzungsband VI, I), Leiden/Köln 1970, 128-136.
3. Zie voor Gerard van Cremona en zijn werk bijvoorbeeld *Dictionary of Scientific Biography*, vol. XV, suppl. 1, New York 1978, pp. 173-192. Een lijst van zijn werken is te vinden in: Edward Grant, *A Source Book in Medieval Science*, Cambridge 1974, 35-38.
4. C. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Massachusetts, herdruk 1957, 287: 'Indeed, more of Arabic science passed into Western Europe at the hands of Gerard of Cremona than in any other way.'
5. Zie voor een recente analyse van het Liber Almansoris W. Schmitt, *Medizinische lebenskunst. Gesundheitslehre und gesundheitsregimen im Mittelalter*, Berlin 2013, 115-123.
6. Zie hiervoor D. Jacquart, 'Note sur la traduction latine du Kitab al-Mansuri de Rhazès', in: *Revue d'histoire des textes* 24 (1994), 359-374 en D. Jacquart, 'Les manuscrits des traductions de Gérard de Crémone: quelques caractéristiques formelles', in J. Hamesse (ed.): *Les traducteurs au travail. Leurs manuscrits et leurs méthodes:* Actes du Colloque international organisé par le «Ettore Majorana Centre for Scientific Culture» (Erice, 30 septembre - 6 octobre 1999), Turnhout 207-220.
7. L. Thorndike, P. Kibre, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge Mass. 1963, 272, noemen 13 handschriften. Aan deze lijst moet in ieder geval nog een handschrift uit Spanje (te lezen op de website van de Biblioteca Digital Hispánica van de Spaanse Nationale Bibliotheek, 9 januari 2016, http://www.bne.es/es/Catalogos/BibliotecaDigitalHispanica/Inicio/index.html) en een fragment uit de Verenigde Staten (te raadplegen op de website van de bibliotheek van de Universiteit van Pennsylvania, 9 januari 2016, http://openn.library.upenn.edu/) worden toegevoegd, en nu dus ook het fragment uit Arnhem.
8. Zie ook de beschrijving van Van Bemmel, *Catalogus*, 111.
9. Deze druk is, evenals een druk uit 1511 uit Lyon, in gedigitaliseerde vorm te vinden op Internet op de website Google Books, 9 januari 2016, http://books.google.nl. Een Venetiaanse druk uit 1500 is bovendien te vinden op de website van de World Digital Library, 9 januari 2016, http://www.wdl.org/.
10. Jacquart ('Note', 373-374) merkt op dat de bewaard gebleven middeleeuwse handschriften vaak gebaseerd zijn op de oorspronkelijke vertaling en de vroege drukken vaak op de herziene vertaling van Gerard van Cremona. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of dat in dit geval ook zo is.
11. Zie de recensie van A. Derolez in *Revue belge de philologie et d'histoire* 78 (2000), 642. Het hierboven (noot 6) genoemde Amerikaanse fragment uit de bibliotheek van de Universiteit van Pennsylvania dateert overigens eveneens uit de 13e eeuw en vertoont overeenkomsten met het Arnhemse fragment.
12. Het fragment wordt al vermeld in de catalogus van 1858 (zie Bemmel, *Catalogus*, 111).

De roekeloze ondernemingslust van Adriaan Frans Bouricius

Bert Koene

Ondernemer Adriaan Frans Bouricius (1795-1858) bezat een verbazingwekkende werkkracht en een vaak misplaatst optimisme. Van zijn vader, de Arnhemse burgemeester Roeland Jan Bouricius, erfde hij een familiebedrijf in diligencediensten dat betere dagen had gekend. De firma bleek niet meer te redden, maar geen nood, hij maakte een overdonderende herstart. Toen dat na enkele jaren in een faillissement eindigde, werd hij 'landbouwer'. Dat hield in dat hij zijn dochter woeste gronden tussen Dieren en Rheden liet aankopen. Hij zat vol plannen om de aankoop winstgevend te maken. Toch kwam het binnen weinige jaren tot gedwongen verkoop. Adriaan Frans Bouricius schreef zijn mislukkingen niet toe aan zijn riskante manier van ondernemen, maar aan kwaadaardige tegenwerking. Hij spuide zijn gal daarover in pamfletten, met een veroordeling tot gevangenisstraf wegens laster als resultaat.

Burgemeester Roeland Jan Bouricius op hoge leeftijd, portret door een onbekende kunstenaar. (Particuliere collectie, foto RKD.)

Inleiding

De familie Bouricius heeft meer dan een eeuw lang het monopolie op de directe verbinding per diligence tussen Arnhem en Amsterdam in handen gehad. Men had de concessie in 1698 in bezit gekregen. In 1817 dwong koning Willem I de toenmalige directeur van deze 'postwagendienst', burgemeester Roeland Jan Bouricius (1751-1824), de exploitatie van de dienst met een collectief van stal- en rijtuighouders te delen. Burgemeester Bouricius heeft stelselmatig geprobeerd de hem opgedwongen samenwerking met die 'voerlieden' te saboteren. Het resultaat was dat de koning hem zijn resterende aandeel in de concessie in april 1822 ontnam. Omdat de voerlieden niet in staat waren de dienst op eigen kracht ordentelijk in stand te houden, werd er een onderhands arrangement getroffen voor voortgezette betrokkenheid van de firma Bouricius. Van hogerhand werd dit in het belang van de dienstverlening stilzwijgend gedoogd. Deze gebeurtenissen zijn in een eerder artikel uiteengezet.[1]

Roeland Jan Bouricius stierf in 1824. De onderneming werd overeenkomstig zijn uit-

drukkelijk wens voor rekening van zijn weduwe en kinderen voortgezet, met de oudste zoon Adriaan Frans als enige actieve firmant. Adriaan Frans was op 15 februari 1795 in Arnhem gedoopt – zijn geboortedag ken ik niet. Hij bezat in 1824 al veel ervaring in het postwagenbedrijf, want toen zijn vader in 1816 burgemeester was geworden, had hij het meeste werk in de onderneming al overgenomen. Maar eerst zullen we teruggaan naar zijn leerjaren onder het oog van zijn vader. Pas daarna zullen we bezien hoe hij het er als zelfstandig ondernemer vanaf heeft gebracht.

Koninklijk Pruisisch postagent

In de *Arnhemsche Courant* van 18 december 1813 verscheen een advertentie van A.F. Bouricius over de vertrekdagen van postwagens naar Duitse bestemmingen. Voor het bestellen van plaatsbewijzen en voor het afgeven van goederen voor die wagens moest men zijn '*te zijnen huize in de Weverstraat, waar het hoofdkantoor van deze posterijen naar en uit Holland en Duitsland gehouden wordt*'. Dat was zijn ouderlijk huis, dat ook als kantoor diende van de dienst Arnhem-Amsterdam van zijn vader.

Adriaan Frans gebruikte blijkbaar een hoekje van dat kantoor. In welke kwaliteit hij met de postwagens tussen Arnhem en Duitse plaatsen te maken had, wordt duidelijk uit een verklaring van de Pruisische *General-Postmeister und Chef des gesammten Postwesens*, afgegeven in Berlijn op 11 oktober 1815.[2] Daarin stond dat Zijne Majesteit de koning van Pruisen de titulair-postmeester Bouricius tot '*post-expediteur*' te Arnhem had benoemd. Dat hield in dat hij ervoor moest zorgen dat goederen die met Pruisische wagens in Arnhem aankwamen, binnen de stad op het juiste adres werden afgeleverd dan wel naar hun eindbestemming elders in Nederland werden doorgezonden. Ook moest hij alle goederen verzamelen die vanuit Arnhem naar Pruisen moesten. Niet zelden zullen dat pakjes uit Amsterdam zijn geweest die de etappe Amsterdam-Arnhem in de postwagen van zijn vader hadden afgelegd. De synergie tussen de activiteiten van vader en zoon is duidelijk, en mensen die Adriaan Frans in zijn functie van Pruisisch postagent als een stroman van zijn vader zagen, zaten er niet ver naast. Zijn bezoldiging bedroeg honderd thaler per jaar. Bovendien kreeg hij 50 thaler om een schrijver te kunnen aanstellen, maar dat bedrag lijkt hij in eigen zak te hebben gestoken. Verder genoot hij '*dezelfde immuniteiten en vrijheden*' als andere beambten van het Pruisische postwezen.

De Nederlandse autoriteiten hebben er op zeker ogenblik aanstoot aan genomen dat

Duitse postkoets, tweede helft negentiende eeuw, type berline met coupé. (Wikimedia.)

Pruisen zonder overleg met het bevoegde Nederlandse gezag voorrechten verleende aan een Nederlandse onderdaan op Nederlands grondgebied. Adriaan Frans had in het stadhouderlijk tijdperk voorgangers gehad in het ambt van Pruisisch agent, maar dat was toen op basis van een overeenkomst tussen de stad Arnhem met het koninkrijk Pruisen.[3] Hijzelf en het stadsbestuur hadden zich onvoldoende gerealiseerd dat men in het centralistische Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I niet meer op eigen houtje overeenkomsten kon aangaan met een buitenlandse overheid. Het bevoegde gezag zetelde wat dat betreft niet meer in het raadhuis van Arnhem maar in Den Haag.

Het duurde tot 1823 voordat de Haagse ambtenarij er lucht van kreeg dat in Arnhem een Pruisische postagent opereerde zonder daarvoor een geldige toestemming te bezitten. Adriaan Frans heeft toen meteen bij de gouverneur (Commissaris van de Koning) van Gelderland het verzoek ingediend om, voortaan met medeweten en goedkeuring van de koning, zijn functie te mogen voortzetten. Het verzoek werd ondersteund met een epistel van uitleg van de kant van de burgemeesters van Arnhem, zijnde het driemanschap R.J. Bouricius, J.N. van Eck en D. Gaijmans.[4] Burgemeester Bouricius was in dat jaar president-burgemeester, maar omdat hij de vader was van de rekwestrant koos men ervoor de brief te laten ondertekenen door burgemeester Van Eck. Hiermee kwam de zaak voorlopig tot rust.

Het compagnonschap van de erven R.J. Bouricius

Zoals gezegd had Adriaan Frans Bouricius gedurende vele jaren de dagelijkse leiding van de onderneming van zijn vader in handen. Hij kende alle kneepjes van het vak. Op persoonlijke titel mocht hij zich '*gepatenteerd*' (door het stadsbestuur bevoegd verklaard) voerman noemen. In de jaren rond 1820 bestond het Arnhemse 'voerwezen' volgens opsomming van het stadsbestuur uit acht gepatenteerde voerlieden of stalhouders, onder wie Adriaan Frans. Op grond van die status meldde hij zich in 1819 als gegadigde voor deelname aan een eventueel nieuw postwagenveer op Zaltbommel. Tegelijk liet hij weten dat hij ook graag participant zou worden in de wagenveren op Utrecht, Zutphen en Nijmegen.[5] Hij werd toegelaten tot de exploitatie van het veer op Utrecht, zij het pas met ingang van het jaar 1821.[6] Dit dus naast zijn bezigheden als bedrijfsleider voor zijn vader en als agent van de Pruisische wagens.

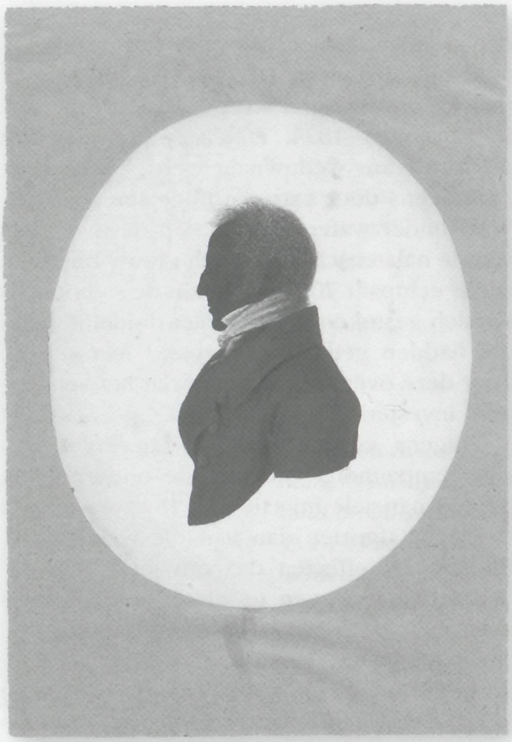
Op 13 oktober 1821 trouwde hij op Bornia-State bij het Friese plaatsje Weidum met Louise Egbertina Buma. De bruid was even oud als hij, 26 jaar, maar al weduwe. Zij was heel kort getrouwd geweest met de Groningse auditeur-militair Albert Willem Hoeth, die in het jaar van trouwen (1819) al was overleden. Adriaan Frans had aan Louise Buma kennis gekregen via zijn anderhalf jaar jongere broer Louis Gerard. Die was op 7 oktober 1819 getrouwd met Bodina Buma, de jongere zuster van Louise. De meisjes waren goede partijen; zij kwamen uit een regentenmilieu – hun vader mr. Bernhardus Buma is onder andere burgemeester van Leeuwarden geweest – en zij konden een substantiële erfenis tegemoet zien.

Het huwelijk van Adriaan Frans Bouricius is kort en tragisch geweest. Zijn vrouw bracht op 26 augustus 1822 een gezonde dochter ter wereld, maar is na de bevalling nooit meer in goede gezondheid geweest. Zij overleed op 5 december 1824. Haar echtgenoot sprak in de overlijdensadvertentie in de *Arnhemsche Courant* zonder nadere omschrijving van een '*lijden van ruim 2 jaren*'. Wel lezen we dat het '*een overigens allergelukkigst huwelijk*' was geweest. De overledene had al haar bezittingen nagelaten aan haar dochter, maar met vruchtgebruik voor haar man in de meest uitgebreide zin die de wet toestond.[7]

Adriaan Frans stond er nu in dubbel opzicht alleen voor. Een half jaar eerder, op 24 juni 1824, was zijn vader overleden. Diens testament bepaalde dat zijn commerciële activiteiten onder beheer van zijn oudste zoon moesten worden voorgezet.[8] Pas wanneer de jongste zoon, de in 1810 geboren Roeland Leonard, meerderjarig werd, zou men de onderneming eventueel mogen ontbinden. De oprichting van het compagnonschap van de

Bodina Buma, foto door F. Kayser, ca. 1860. (Collectie R. Gaymans.)

Louis Gerard Bouricius, silhouet door J.H. Matthijssen, 1848. (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bibliothèque Wallonne, coll. beeldmateriaal Waalse kerken, map 'Silhouettes Leeuwarde', nr. 22.)

weduwe en kinderen Bouricius vond plaats op 29 juni 1824. Adriaan Frans zou de enige actieve deelgenoot worden, onder toezicht van zijn moeder.[9]

Een echt gezonde onderneming had Roeland Jan Bouricius niet achtergelaten. Door de economische malaise die Nederland al sinds het einde van de achttiende eeuw beleefde, was een rendabele exploitatie van diligencediensten heel moeilijk geworden. Adriaan Frans had al in februari 1823 – dus nog bij leven van zijn vader, die het boekhouden aan hem overliet – bij zijn broer Louis Gerard om een lening voor het bedrijf gevraagd. Dit is te lezen in de brochure *Overzigt betrekkelijk de vorderingen mijner echtgenote vrouwe Bodina Buma op de erven R.J. Bouricius*, in 1852 geschreven door Louis Gerard.[10] Volgens Adriaan Frans was het bedrijf gezond, maar zat hij tijdelijk krap bij kas door een toevallige samenloop van omstandigheden. Op basis van die voorstelling van zaken verschafte Louis Gerard – eigenlijk zijn echtgenote Bodina Buma – hem 10.000 gulden. Dat bleek niet genoeg. (We zullen vaker zien dat Adriaan Frans Bouricius zijn zaken te rooskleurig voorstelde.) Adriaan Frans had toen aangeklopt bij jhr. Willem de Vaynes van Brakell te Doesburg, die een zwager was van zijn moeder.[11] Deze heer verschafte met tegenzin en tegen hoge rente *'een aanzienlijk kapitaal'*.

Het feit dat Adriaan Frans de onderneming van zijn vader in zijn totaliteit moest voortzetten, betekende dat hij zich moest inwerken in een voor hem nieuwe branche, de steenbakkerij. Zijn vader had namelijk na het verlies van het monopolie op de postwagenverbinding Amsterdam-Arnhem uitgekeken naar een andersoortige activiteit, naast of op

den duur misschien in plaats van de exploitatie van diligences. Daarom had hij in Bemmel en in Millingen steenovens aangekocht. In november 1824, enkele weken voordat Adriaan Frans weduwnaar werd, kwamen de steenovens door extreem hoge stand van de Waal onder water te staan. Uit de inventaris van de nalatenschap van zijn vrouw blijkt dat zij als echtpaar 7000 gulden in de steenovens hadden gestoken.[12] Het is niet duidelijk of zij dat hadden gedaan in verband met schade door deze overstromingen of dat het een eerdere investering was geweest.

Volgens verslag van Adriaan Frans aan zijn compagnons ging het de onderneming na de financiële injectie van 1823 weer voor de wind, afgezien dan van die watersnood. En zelfs de effecten daarvan leek hij wonderbaarlijk te boven te zijn gekomen, want over het boekjaar 1825 rapporteerde hij een fraaie winst van 16.385 gulden. Echter, in augustus 1826 bleek dat er, wederom '*door een tijdelijke samenloop van omstandigheden*', 20 à 25.000 gulden nodig was om een faillissement te voorkomen. Dat geld is volgens de brochure van Louis Gerard Bouricius uit de familie Buma gekomen, waar men er veel voor over had het schandaal van een bankroet in de aangetrouwde familie te voorkomen.

Verwikkelingen (1826-1831)

De hyperactieve Adriaan Frans Bouricius vond gemakkelijk tijd en energie voor bezigheden naast het compagnonschap en het Pruisisch postagentschap. Hij heeft zich uitdrukkelijk gemanifesteerd in het Muziekcollege Sint-Caecilia, een van de belangrijkste vehikels voor het sociale verkeer tussen Arnhemse notabelen. Zijn vader en zijn grootvader waren al lid geweest en hadden ieder gedurende een jaar als voorzitter ('praetor') mogen fungeren. Adriaan Frans overtrof hen verre. Op 17 februari 1815 – een paar dagen nadat hij twintig was geworden – werd hij toegelaten als lid. Hij werd op 21 oktober 1818 tot praetor gekozen en bleef acht jaar achtereen op die post. Dat was een volstrekt unicum in de geschiedenis van Caecilia, zowel wat betreft zijn jeugdige leeftijd als de duur van de aanstelling. Gewoonlijk was men één of hooguit twee jaren voorzitter. Hij moet in dat stadium van zijn leven een sociaal zeer vaardig persoon zijn geweest.

Binnen de wereld der postwagendiensten heeft hij vooral in 1826 geprobeerd nieuwe wegen in te slaan. Er is in dat jaar sprake van geweest dat hij '*directeur of algemeen commissaris*' zou worden van alle postwagendiensten vanuit Arnhem. Hij zou in die functie boven de toezichthouders op de afzonderlijke diensten staan en enig aanspreekpunt zijn voor het stadsbestuur. De hoop was dat er zo een einde zou komen aan het gekibbel onder de Arnhemse voerlieden. Op 5 mei 1826 stelden zijn moeder en zijn broer Louis Gerard zich tot een bedrag van 12.000 gulden voor hem borg in verband met deze nieuwe betrekking,[13] maar het lijkt niet tot werkelijke ambtsuitoefening te zijn gekomen.

Later in dat jaar heeft hij geprobeerd met vijf andere ondernemers een kartel van diligencediensten op te zetten. Het betreffende contract werd op 19 oktober 1826 gesloten tussen een Utrechtse ondernemer, vier Arnhemmers onder aanvoering van Adriaan Frans – zich noemende '*Koninklijk Pruisisch Postagent en gepatenteerd ondernemer-verhuurder van postwagens*' – en een stalhouder in Nijmegen.[14] Zij deden niet geheimzinnig over hun bedoelingen: '*Ter voorkoming van wederzijds schadelijke concurrentie in de bediening aan verscheidene postwagendiensten*' kwamen zij overeen '*een gemene zaak te zullen maken*'. Zij maakten een plan om de uitvoering van bestaande diensten te verdelen, beloofden elkaar niet te beconcurreren en verplichtten zich elkaar te betrekken bij nieuwe concessies. Verder dan het sluiten van een contract is men echter niet gekomen. De beoogde samenwerking werd niet gerealiseerd.

Eén van de gebeurtenissen die de poging tot kartelvorming deden mislukken, was de instructie van de koning aan het compagnonschap van de erven R.J. Bouricius om elke bemoeienis met de postwagendienst Amsterdam-Arnhem te staken (Koninklijk Besluit van 3 juni 1827). Aanleiding voor dit krachtige ingrijpen van de vorst waren po-

De huizen Bouricius in de Weverstraat, bekend als huisnummers 45 en 44 van wijk C, werden in 1832 kadastraal geregistreerd als perceelnummers 1913 en 1914 van sectie O.

gingen van Adriaan Frans om de voerlieden van Amsterdam en Arnhem ertoe te bewegen de dienst helemaal aan hem over te laten.[15]

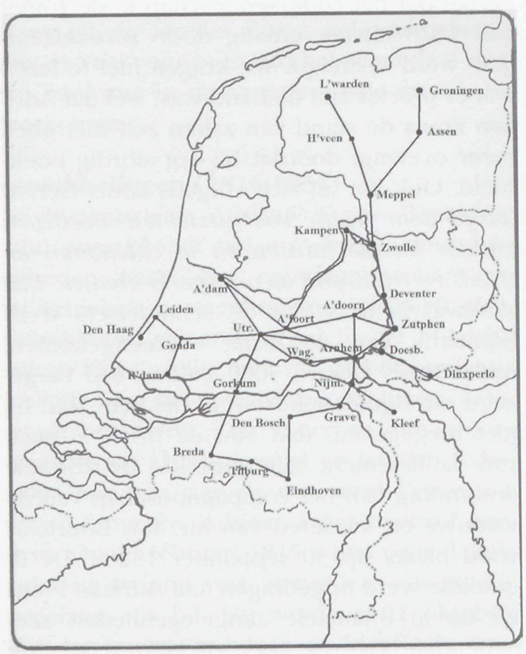
Dat was een harde klap. Ook in de steenbakkerij kreeg het compagnonschap met ernstige tegenslag te kampen. Verdiend was dat volgens Louis Gerard niet. In zijn brochure schreef hij dat Adriaan Frans klandizie misliep doordat hij op een eerlijke manier zaken deed: '*Zeker is het dat hij zich niet inliet met omkoping, waardoor het anderen gelukte straatwegen van gewone metselstenen aan te leggen, terwijl zijn klinkers werden afgekeurd.*' Louis Gerard doelde waarschijnlijk op een incident dat zich afspeelde in september 1827. Toen werd een grote partij door Adriaan Frans geleverde stenen voor de Amsterdamseweg ('*de straatweg van Arnhem naar Bavoort*'[16]) door een opzichter van Rijkswaterstaat afgekeurd. Adriaan Frans was woedend en beschuldigde de opzichter van frauduleus gedrag, met het gevolg dat die man '*de steenbakker A.F. Bouricius*' voor het gerecht daagde. Die zaak resulteerde in een boete van 75 gulden plus 100 gulden smartengeld voor de opzichter,[17] wat overigens in het niet viel bij de schadepost van de partij afgekeurde stenen.

De brochure van Louis Gerard bericht verder dat het compagnonschap in de zomer van 1828 alweer ernstig door '*verwikkelingen*' werd bedreigd. We krijgen niet te lezen wat er precies aan de hand was, wel dat Adriaan Frans de stand van zaken zelf niet goed meer overzag, doordat hij erg slordig boekhield. Ook liet hij zich volgens Louis Gerard '*altijd door fraaie vooruitzichten meeslepen zonder kwade kansen in te calculeren en steeds vertrouwend op onbeperkt krediet.*' Met zaakwaarnemers van de schuldeisers werd liquidatie van de firma overeengekomen, nadat Louis Gerard 5000 gulden had toegezegd om liquidatiekosten te dekken. Had hij niet toegegeven, dan zou de firma in staat van faillissement zijn gesteld. De formele ontbinding van het compagnonschap van de weduwe en kinderen van mr. R.J. Bouricius vond plaats op 30 september 1828.[18] De liquidatie werd opgedragen aan Adriaan Frans en de in financiële aangelegenheden zeer behendige George Lodewijk Carel Hendrik graaf van Ranzow.

De onroerende goederen nagelaten door Roeland Jan Bouricius maakten deel uit van

de activa van het compagnonschap. Veilen van die goederen was dus een onderdeel van het proces van liquidatie. De *Arnhemsche Courant* van 27 december 1828 bevatte een aankondiging van de openbare verkoping, met korte omschrijvingen van de in totaal negentien kavels. Daaronder waren de buitenplaats Schoonoord buiten de Rijnpoort en de twee naast elkaar gelegen huizen in de Weverstraat (wijk C nummers 45 en 44) waarin de familie Bouricius sinds 1750 huisde en kantoor hield.[19] Verder waren er koetshuizen, een pakhuis en landerijen in het Arnhemmer- en Velperbroek. De veiling vond plaats op 5 januari 1829.[20] Adriaan Frans kocht zelf het huis dat hij met zijn moeder bewoonde (nr. 45) met de twee aangrenzende koetshuizen voor 18.100 gulden. Hij deed dat met geleend geld.[21] Al het andere vastgoed verdween uit de familie.

De liquidatie vorderde in andere opzichten maar weinig. In september 1830 dreigden de zaakwaarnemers van de schuldeisers dat zij alsnog het faillissement zouden doordrijven als alle schulden niet voor 1 mei 1831

Kaart van de diensten onderhouden door Bouricius Algemeene Postwagen-diensten. (Tekening auteur.)

werden voldaan. Bij onderhandse overeenkomst van 2 oktober 1830 kwam de familie tot de oplossing dat Bodina Buma, de echtgenote van Louis Gerard, haar middelen zou aanspreken om alle uitstaande schulden van het voormalige compagnonschap te voldoen. In ruil daarvoor ontvingen zij en haar echtgenoot de steenovens. Die waren weliswaar veel minder waard dan het bedrag van de door Bodina afgeloste schulden, maar het verschil zou men beschouwen als een lening waarover zij 5% rente zou ontvangen.

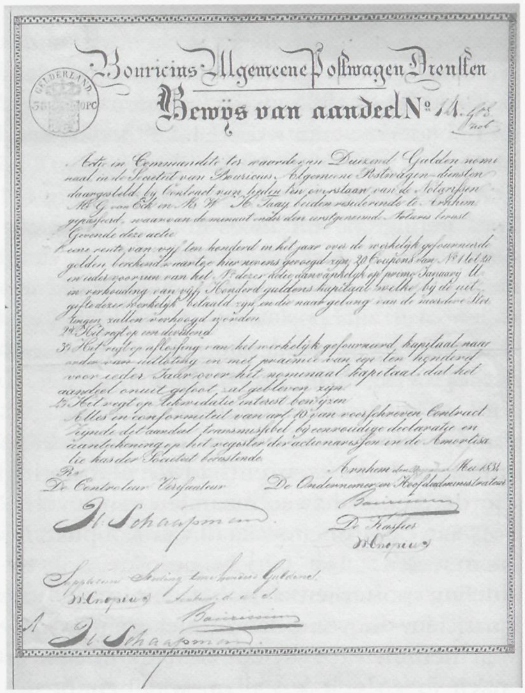
Bouricius Algemeene Postwagen-diensten

De familieonderneming Bouricius was nu geliquideerd, maar dat betekende niet dat Adriaan Frans zijn ambities op het gebied van het postwagenverkeer had opgegeven. Integendeel, hij had plannen voor een onderneming die de negotie van zijn voorouders verre zou overtreffen. Op 26 februari 1833 verscheen in de *Arnhemsche Courant* een grote advertentie waarin *'ondernemer en hoofd-administrateur'* A.F. Bouricius aankondigde dat de diligences van Bouricius Algemeene Postwagen-diensten op vrijdag 1 maart 1833 zouden beginnen te rijden. Het was een overdonderende start. Hij had kantoren in Arnhem, Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Gouda, Utrecht, Amersfoort, Deventer, Zwolle, Groningen, Meppel, Heerenveen, Leeuwarden en Assen. Behalve in Arnhem en Amsterdam waren de kantoren gevestigd in logementen, met de logementhouder als plaatselijk directeur. Het lijstje van vestigingen geeft nog niet eens volledig weer hoe krachtig hij zijn net van verbindingen over het vaderland uitwierp, want hij reed ook nog vanuit Utrecht over Gorkum naar Breda.

Het was een bewijs van grote volharding dat hij concessies voor zoveel diligencediensten had weten te verkrijgen. Hij was daar vanaf 1831 mee bezig geweest.[22] Naast dit alles was hij nog steeds Koninklijk Pruisisch postmeester, dus het sprak vanzelf dat Bouricius Algemeene Postwagen-diensten in Arnhem uitstekende aansluiting vonden op het Pruisische netwerk van postwagens. Hij zat blijkbaar nog krap in zijn rijdend materieel, want op 2 maart 1833 plaatste hij in

Conducteursinsigne van Bouricius Algemeene Postwagendiensten, 1835. (Uit W. Boxma, 'Van reijsen en pleijsteren op de Veluwe', Nederlandse Historiën 28 (1994).

Bouricius Algemeene Postwagen Diensten

Bewys van aandeel N° 14.

Bewijs van aandeel in de Sociëteit van Bouricius Algemeene Postwagen-diensten, uitgegeven 9 mei 1834. (Museum voor Communicatie, cat.nr. 1.)

de *Arnhemsche Courant* een uitnodiging aan wagenmakers om in de Weverstraat te komen praten over levering van koetsen, onderstellen en wielen.

Een diligence werd bemand door een voerman ('conducteur') en een postiljon. De conducteur was de gezagvoerder op de wagen. Hij was verantwoordelijk voor alles wat bij de uitvoering van een rit hoorde. Hij hield zich niet zelf met de paarden bezig, dat was het werk van de postiljon. De conducteurs waren in dienst van de onderneming tegen een vergoeding die afhing van het aantal rituren dat zij maakten. Er zijn staten bewaard gebleven van de periodieke afrekening van hun verdienste.[23] De postiljons werden los-vast ingehuurd. Een diligence werd meestal getrokken door vier of zes paarden. De paarden werden geleverd door 'aanspanners'. Dat waren zelfstandige stalhouders, die zich soms ook als postiljon lieten inhuren.

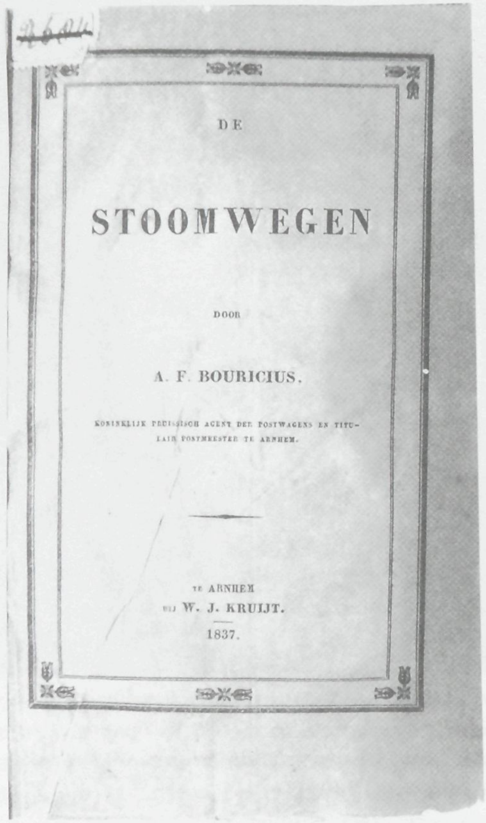
Het is onduidelijk waar Adriaan Frans het geld heeft gevonden om zo'n groot bedrijf op te starten. Hij moet vrijwel helemaal met geleend geld hebben gewerkt. Het startkapitaal kan uit de familie zijn gekomen, want alleen het compagnonschap van de erven R.J. Bouricius had op de rand van faillissement gestaan, niemand persoonlijk. In het voorjaar van 1834, dus een jaar nadat zijn diligences op de weg waren gekomen, heeft hij geprobeerd extra geld aan te trekken door de uitgifte van aandelen in zijn onderneming. Daartoe moest hij eerst een vennootschap oprichten. Dat gebeurde op 9 mei 1834.[24] De oprichtingsakte werd een bijzonder lang document, want hij had zeer uitvoerige statuten opgesteld en een nog gedetailleerder reglement van bedrijfsvoering bijgevoegd. Het kapitaal zou bestaan uit tweehonderd aandelen van duizend gulden. Zelf bracht hij alles in wat al tot zijn onderneming behoorde, waaronder 36 diligences en andere rijtuigen. Die inbreng zou worden gewaardeerd op honderd aandelen van duizend gulden. Hij zou dus in alle gevallen minstens de helft van alle

aandelen bezitten, zelfs als de honderd andere aandelen alle geplaatst konden worden. Zelf zou hij in alle omstandigheden de enige en onbeperkt verantwoordelijke '*hoofdadministrateur*' van de onderneming blijven.

Aanvankelijk groeide de onderneming als kool, getuige de annonces in de *Arnhemsche Courant*.[25] Tussen alle bedrijvigheid door werd Adriaan Frans intussen weer lastig gevallen over zijn positie van Koninklijk Pruisisch postagent. Aanleiding was het nieuws dat de Pruisische postwagendienst per 1 april 1834 met een zogenoemde snelwagen zou worden onderhouden. Hij adverteerde ermee in de kranten en had de verbetering van de dienst al twee maanden van tevoren trots aan de Arnhemse Raad van Koophandel laten weten.[26] Het bericht bereikte ook de afdeling posterijen van het Ministerie van Financiën, die vond dat dit niet zomaar kon. Men herinnerde zich dat deze Bouricius er enkele jaren geleden al op was betrapt dat hij zonder geldige vergunning als Pruisisch agent optrad. Men had toen besloten de situatie te gedogen, maar dat betekende niet dat de dienst die hij vertegenwoordigde zonder voorkennis van de Nederlandse autoriteiten mocht worden uitgebreid of veranderd. De minister kwam sussend tussenbeide. Hij liet op 8 maart 1834 aan Gedeputeerde Staten van Gelderland weten dat hij het nut van goede verbindingen met Duitsland en van een goede verstandhouding met de Pruisische postadministratie wel degelijk onderkende. Hij was daarom geneigd tot inschikkelijkheid.[27] Adriaan Frans van zijn kant legde uit dat er behalve tijdwinst eigenlijk niets zou veranderen en bezwoer dat hij zich graag naar alle Nederlandse regelgeving wilde voegen.[28] Vrijwel per omgaande werd de concessie afgegeven om de postwagendienst tussen Arnhem en Emmerik per snelwagen voort te zetten.[29]

Surseance en faillissement

De financiële kracht of beter gezegd zwakte van Bouricius Algemeene Postwagen-diensten stond in geen verhouding tot de snelle groei van de onderneming. De expansiedrift van Adriaan Frans was zijn middelen ver te

DE

STOOMWEGEN

DOOR

A. F. BOURICIUS,

KONINKLIJK PRUISISCH AGENT DER POSTWAGENS EN TITULAIR POSTMEESTER TE ARNHEM.

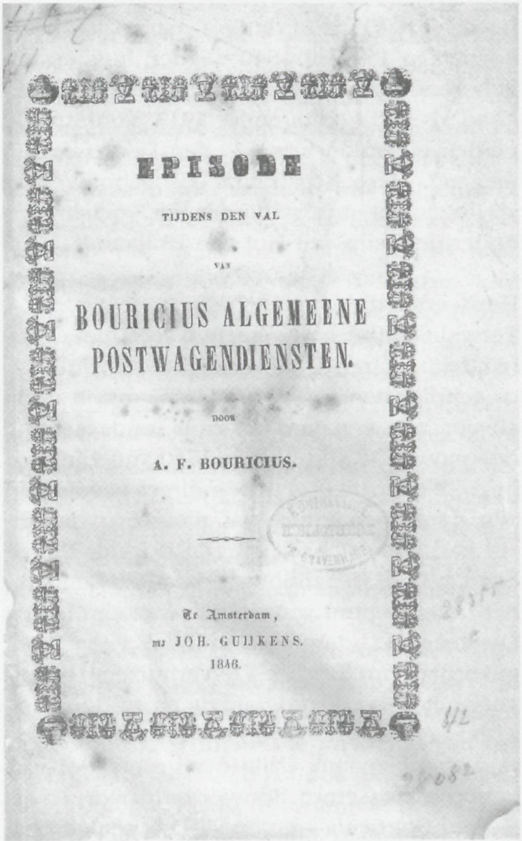
TE ARNHEM

BIJ W. J. KRUIJT.

1837.

Omslag van De Stoomwegen door A.F. Bouricius, uitgegeven door W.J. Kruijt te Arnhem, 1837. (Foto auteur.)

boven gegaan. Op 14 september 1835 verzocht hij burgemeester en wethouders van Arnhem om ondersteuning van zijn aanvraag van surseance van betaling.[30] Per advertentie in de *Arnhemsche Courant* van 29 september 1835 werd bekendgemaakt dat het Hoog Gerechtshof hem voorlopig inderdaad surseance had verleend. Als toezichthouders werden aangesteld advocaat mr. Jan Willem Schiff, notaris mr. Willem Hendrik Taaij en meestersmid Jan Gerritsen. Adriaan Frans bleef energiek aan de slag, maar moest al in november bekendmaken dat hij enkele van zijn postwagendiensten voorlopig ophief.[31] In september 1836, dus een jaar na zijn eerste verzoek om surseance, vroeg hij verlenging aan, wat hem als voorlopige maatregel inderdaad werd verleend.[32]

EPISODE

TIJDENS DEN VAL

VAN

BOURICIUS ALGEMEENE
POSTWAGENDIENSTEN.

DOOR

A. F. BOURICIUS.

Te Amsterdam,
BIJ JOH. GUIJKENS.
1846.

Omslag van Episode tijdens den val van Bouricius Algemeene Postwagendiensten door A.F. Bouricius, uitgegeven door J. Guijkens te Amsterdam, 1846. (Google Books.)

Bouricius heeft in die tijd ook buiten de postwagendienst naar inkomsten gezocht. In november 1836 heeft hij octrooi aangevraagd voor een methode om straatwegen geschikt te maken voor '*stoomrijtuigen*'.[33] Dat zou naar zijn mening het land een grote besparing opleveren, omdat het niet meer nodig zou zijn aparte '*ijzerbanen, spoor- of stoomwegen*' aan te leggen voor spoorverbindingen. Hoe dit afliep, staat te lezen in het geschrift *De Stoomwegen* dat hij in 1837 bij W.J. Kruijt te Arnhem liet uitgeven.[34] In dit werk van 123 bladzijden beschreef hij hoe men een wegdek van hardsteen of beton zodanig kon inrichten dat het geschikt zou zijn voor zowel stoomrijtuigen als gewone rijtuigen. Een Franse artilleriekapitein had de aanzet gegeven, maar Bouricius had zelf een experimenteel stukje weg van hardbeton laten leggen. Daarover had hij bij verschillende weersomstandigheden zware karren laten rollen. Maar helaas, zijn aanvraag werd bij Koninklijke Beschikking van 30 december 1836 afgewezen.

Op 2 mei 1837 viel het doek. Adriaan Frans Bouricius, ondernemer in diligences, werd bij vonnis van de arrondissementsrechtbank van Arnhem failliet verklaard.[35] Hij voelde zich slachtoffer van machinaties bedreven door verschillende lieden, in de eerste plaats door mr. Schiff en mr. Taaij, twee van de toezichthouders tijdens de surseance. Later heeft hij bovendien gedacht dat zijn raadsman mr. J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal met die twee heren had samengespannen.

De beschuldiging dat zijn faillissement aan kwade trouw van dat drietal was toe te schrijven, heeft hij overigens pas vele jaren later geformuleerd. Dat deed hij in een geschrift met de misleidend neutrale titel *Episode tijdens den val van Bouricius Algemeene Postwagendiensten*, in 1846 verschenen bij J. Guijkens te Amsterdam. Hij publiceerde dat boekje na een nieuwe bittere ervaring waarin dezelfde heren een rol speelden, waarover straks meer. Hier gaat het erom dat we beseffen dat wat hij in 1846 schreef over de ondergang van zijn postwagenbedrijf in 1835-1837, sterk was gekleurd door zijn woede over de recentere gebeurtenis.

We lezen in de *Episode* dat de koning zo goed geweest was voor 10.000 gulden deel te nemen in een obligatielening die Bouricius in overleg met de toezichthouders op de surseance had uitgeschreven. Zodra die koninklijke lening was ontvangen, hadden Schiff, Taaij en Nedermeijer de helft ervan echter gebruikt om het geld dat zij zelf in de onderneming hadden gestoken, er weer uit te halen. Volgens Bouricius was die laffe daad de genadeslag voor Bouricius Algemene Postwagen-diensten geweest.

Hoe droevig Bouricius Algemeene Postwagen-diensten er in de laatste maanden voor het faillissement aan toe was, blijkt uit een rapport van de Administrateur voor de Nationale Nijverheid van februari 1837.[36] Het kwam voor dat passagiers op wisselplaatsen

zelf moesten betalen voor verse paarden, of dat er na panne onderweg geen vervangende wagen beschikbaar was, zodat de passagiers te voet verder moesten. Het bericht dat Bouricius zich gedwongen zag zijn diensten met ingang van 27 april 1837 te staken – vijf dagen voor het faillissement zou worden uitgesproken –, bereikte het stadsbestuur van Arnhem via zijn zaakgelastigde.[37] Zelf was hij toen al naar Engeland gevlucht, omdat hij vreesde dat zijn schuldeisers hem zouden laten gijzelen zodra zij het slechte nieuws hoorden.

Dat Engeland zijn bestemming was, blijkt uit een briefje dat hij voor zijn vertrek schreef aan secretaris van staat mr. H.J. van Doorn. Daarin verzocht hij of Zijne Majesteit de Nederlandse gezant in Londen zou willen instrueren hem bescherming te bieden. Hij voegde toe dat hij van de gezant in Berlijn graag ondersteuning zou ontvangen bij een poging om zijn agentschap van de Pruisische post te behouden.[38] Dat laatste schreef hij tegen beter weten in. Hij heeft de functie moeten opgeven.

De bewindhebbers over de failliete boedel van Bouricius Algemeene Postwagen-diensten, de heren E. Scheidius, J.W. Schiff (alweer!) en I.J. van Rossum, lieten op 24 juni en 27 juli 1837 in de *Arnhemsche Courant* publieke verkopingen ten huize van de gefailleerde in de Weverstraat aankondigen. Het betrof wagens en diligences waaronder '*twee nieuwbakken negen-persoons imperiaalwagens*',[39] wielen, wagen- en kussenveren, smids- en wagenmakersgereedschappen, voorraden hout, ijzer en staal, enzovoort. Pas ruim een jaar later werd begonnen met uitbetalingen aan de schuldeisers. Per advertentie in de *Arnhemsche Courant* van 23 augustus 1838 nodigden de bewindhebbers crediteuren uit om op 29 september bewijzen van hun vorderingen aan hen te overleggen ten huize van de heer A.F. Bouricius in de Weverstraat.

Dat huis was dus *niet* met de bedrijfsboedel onder de hamer gekomen. Bouricius woonde er voorlopig weer, samen met zijn dochter Roline. (Onbekend is wanneer hij uit Engeland was teruggekeerd.) Naderhand heeft hij het huis in de Weverstraat toch verkocht. Op 15 april 1840 werden huis en bijbehorende pakhuizen, samen kadastraal bekend als sectie O nummer 1913, voor 16.590 gulden eigendom van J.L. den Docter te Nijmegen.[40] Deze heer richtte de gebouwen in als logement met stallingen en koetshuizen onder de naam van Hof van Holland.[41]

Bouwerszathe

Terwijl Schiff c.s. nog bezig waren met de afhandeling van het faillissement van zijn postwagendiensten, was Adriaan Frans in 1838 alweer aan een andere grote onderneming begonnen. De verkoop in 1840 van zijn huis in de Weverstraat was een direct gevolg van zijn vorderingen met dat nieuwe avontuur. Hij had voor zichzelf en zijn dochter Roline een landhuis in aanbouw op de Rouwenberg, het hoogste punt van de Veluwezoom boven De Steeg. De bouw was inmiddels ver genoeg gevorderd om daarheen te verhuizen. Hij had voor het huis en landgoed de naam Bouwerszathe bedacht. Dat was een toespeling op de oude familienaam – zijn overgrootvader was geboren als Gerard Bouwer en gestorven als Gerard Bouricius – én op zijn voornemen om woeste gronden voor de landbouw geschikt te maken.

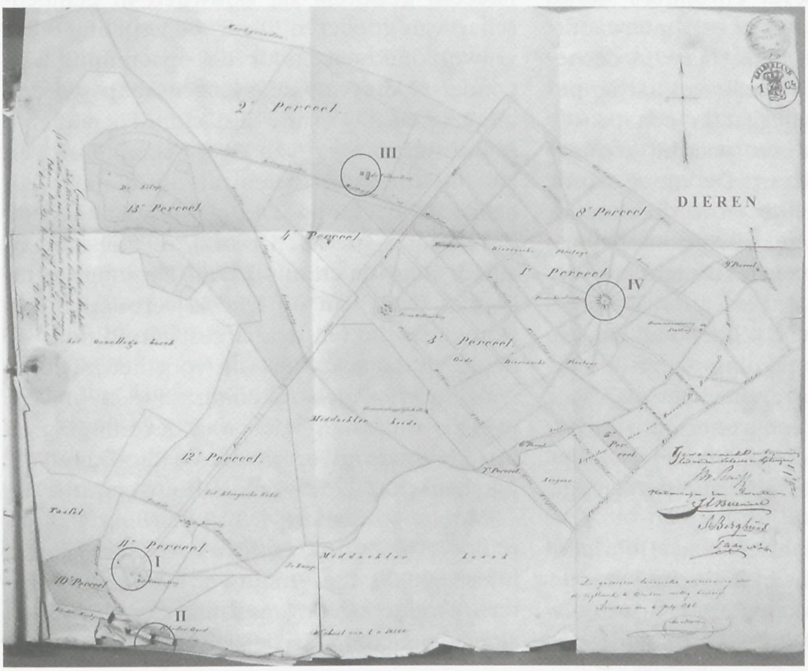
Roline was in het bezit gekomen van uitgestrekte bossen en heidevelden door een samenloop van twee omstandigheden, die volgens haar vindingrijke vader samen één buitenkans vormden. Ten eerste was op 14 juli 1838 in Leeuwarden mr. Bernhardus Buma, Rolines grootvader van moederskant, overleden. Hij had Roline in zijn testament ruimschoots met onroerende goederen bedacht.[42] Ten tweede besloot de dienst der domeinen over te gaan tot veiling van grote arealen bos- en heidegrond op de Veluwe, waaronder het grootste deel van het voormalige jachtgebied der Oranjes ten zuidwesten van de Hof van Dieren. Adriaan Frans had mogelijkheden bedacht om die woeste gronden goed te laten renderen. Dankzij haar zojuist verworven Friese bezittingen bezat zijn dochter naar de maatstaven van de dienst der domeinen voldoende kapitaalkracht om haar zaakgelastigde tot de biedingen toe te laten.

Vanwege zijn status van bankroetier kon Adriaan Frans zelf in de koop geen partij zijn. Roline was op 21 september 1838 ten overstaan van de vrederechter van Arnhem 'geëmancipeerd', wat wilde zeggen dat zij ondanks haar minderjarigheid was vrijgemaakt van het vaderlijk gezag. In familieberaad was besloten dat haar oom Louis Gerard haar onder curatele zou nemen.[43] Wanneer oom Louis het bezwaarlijk vond om voor zijn nichtje naar Gelderland te komen – hij woonde als inspecteur der rijksbelastingen achtereenvolgens in Leeuwarden en in Utrecht – zou hij zich laten vertegenwoordigen door de ons inmiddels bekende mr. Nedermeijer ridder van Rosenthal. Tussen deze eminente jurist en de familie Bouricius was toen nog alles goed. De vijandschap waarvan de *Episode* spreekt, is pas ontstaan aan het einde van het Bouwerszathe-avontuur.

In werkelijkheid was het toch de vader die besliste wat er uit naam van Roline zou gebeuren. Hij vond dat zij best meer kon aankopen dan haar financiële middelen van het ogenblik toelieten. Ze zouden gebruikmaken van de mogelijkheid in termijnen te betalen. Gezien zijn veelbelovende plannen om de aankoop in ontwikkeling te brengen, zouden de termijnaflossingen geen probleem zijn. De aankoop zou zich grotendeels zelf afbetalen. Zo althans dacht de ongeneeslijke optimist Adriaan Frans Bouricius.

De eerste tranche van verkopingen door het agentschap Arnhem van de dienst der domeinen vond plaats op 8 oktober 1838.[44] Voor Roline werd een aaneengesloten gebied van 836 hectare aangekocht, zich uitstrekkend van de Hof van Dieren, over de Rouwenberg en achter Rhederoord langs, tot de Valkenberg bij Rheden. Zij werd zo de buurvrouw van graaf Van Reede op kasteel Middachten en van de heer Brantsen op huis Rhederoord. Het centrale punt van haar landgoed werd de Rouwenberg, waarop ooit een prinselijk jachtslot had gestaan. In de buurt van de Rouwenberg lag een kleine boerderij met enig bouw- en weiland, en aan de kant van Dieren lag een boerenwoning bij de Prinses Carolinenberg, maar verder waren de aangekochte gronden woest en ledig. Een week na de aankoop liet Adriaan Frans notarieel vastleggen dat zijn dochter hem algehele volmacht gaf tot beheer van de aangekochte goederen.[45]

De koopprijs was 228.000 gulden. (Gerekend naar de verhouding in koopkracht

Kaart van landgoed Bouwerszathe, vervaardigd in verband met de verkoop in 1846. Bron: Gelders Archief, Notariële Archieven 1811-1925, inv.nr. 6726, akte nr. 202. (Foto Jos Leeman, Stichting Dieren in Beeld, bewerkt door auteur.) I = Rouwenberg, II = Rhederoord, III = De Volharding, IV = Prinses Carolinenberg.

tussen guldens van toen en euro's van nu, kunnen we ons dat als een aankoop van ongeveer twee miljoen euro voorstellen.) Die som mocht Roline in vijf termijnen voldoen. Op het ogenblik van de koop hoefde zij nog in het geheel niet over contanten te beschikken. Het was voldoende dat zij een borgtocht stelde ter waarde van een derde van de koopsom. Daarvoor gebruikte zij vier van de door haar geërfde Friese boerenhoeven.[46] In de volgende jaren heeft zij langzamerhand goederen in Friesland verkocht om aan contanten te komen voor termijnbetalingen en voor werkzaamheden op haar nieuwe landgoed.[47]

Toen de Friese bezittingen opraakten, werden opstallen op het landgoed Bouwerszathe gehypothekeerd. Op 21 oktober 1841, dus drie jaar na de aankoop, gebeurde dat voor het eerst.[48] Het betrof het huis op de Rouwenberg en enkele kleine bouwsels. Een jaar later, op 8 december 1842, nam zij hypotheek op de aardappelmoutwijnbranderij die op initiatief van haar vader op haar landgoed was opgericht, en een daarnaast gelegen stal voor het vetmesten van zeventig ossen.[49]

Wat moeten we ons voorstellen bij de productie van aardappelmoutwijn? Moutwijn is de grondstof voor jenever en andere sterke drank. Tegenwoordig produceert men moutwijn uit gerst, rogge of maïs, maar in de negentiende eeuw werd er ook wel aardappel voor gebruikt. Mout ontstaat in een proces van ontkiemen en drogen, waarbij zetmeel wordt omgezet in suikers. De mout wordt vermengd met water en er wordt gist toegevoegd. De gist zet de suikers om in alcohol. Distilleren van de verkregen substantie levert het zogenaamd ruwnat (ca. 20% alcohol). Het bezinksel dat in de distilleerketel achterblijft, de zogenoemde spoeling, is uitstekend bruikbaar als veevoer. Vandaar het plan van Bouricius om tegelijk een vetmesterij te beginnen. Na nog twee keer distilleren verkrijgt men moutwijn met een alcoholpercentage van bijna 50%.

Voor de moutwijnfabriek had Bouricius een compagnon gezocht in de wereld van de alcoholhoudende dranken. Op 1 november 1841 passeerde voor notaris mr. E.A. Hooglandt te Dieren de stichtingsakte van '*de commanditaire vennootschap Cornelis de Blij en Comp. tot oprichting van een aardappelmoutwijnfabriek op het erf Bouwerszathe, gemeente Rheden*'.[50] Vennoten waren Adriaan Frans Bouricius, landbouwer(!) wonende op Bouwerszathe, en wijnkoper Cornelis de Blij te Gorinchem. De Blij werd besturend vennoot en alleen hij bezat tekenbevoegdheid namens de firma. Bouricius zou vennootschappelijk kapitaal inbrengen in de vorm van aardappelen, die hij zou oogsten van ontgonnen gronden van zijn dochter. Hij zorgde ook voor de fabriek met alle machines en gereedschappen. De bijdrage van De Blij bestond er voornamelijk in dat hij vakkennis leverde en relaties had in de branche. De stichtingsakte bepaalde dat de vennootschap pas een aanvang zou nemen op 1 september 1842. Bouricius had namelijk nog geen aardappelen, de oogst van 1842 zou zijn eerste worden. De fabriek kreeg de naam De Volharding.[51]

Op 1 september 1843 werd in huize Bouwerszathe het huwelijkscontract van Roline Bouricius opgemaakt.[52] Zij ging trouwen met haar neef Roeland Jan Bouricius junior, zoon van haar oom en curator Louis Gerard Bouricius. Het huwelijk werd de volgende dag in Ellecom gesloten. Zij trouwden in gemeenschap van goederen, maar die bepaling werd vrijwel ontkracht door de opsomming van goederen die van de gemeenschap werden uitgezonderd. Op die lijst stonden namelijk al hun bezittingen van enig belang. Van zijn kant betrof dat erfdelen uit zijn familie, van haar kant het landgoed Bouwerszathe en alle onroerende goederen die zij in Friesland of elders nog uit erfenis bezat. De jonge echtgenoot werd van de risico's verbonden aan Bouwerszathe ten dele afgeschermd door de bepaling dat schulden van voor het huwelijk voor ieders eigen rekening zouden blijven, evenals onkosten voor waardeverhoging of instandhouding van goederen die buiten de gemeenschap vielen (zoals Bouwerszathe).

Moutwijnbranderij De Volharding was inmiddels in bedrijf gekomen. In 1843 werd bijna 50.000 liter moutwijn verkocht.[53] Latere productiegegevens ontbreken. In 1845 sloeg in Nederland de aardappelziekte toe,

Overblijfsel van huis Bouwerszathe op de Rouwenberg. (Foto Jos Leeman.)

waardoor de oogst overal mislukte, maar vermoedelijk was De Volharding al in 1844 stilgelegd. In dat jaar bleek dat Roline niet in staat was haar betalingsverplichtingen aan de dienst der domeinen na te komen. Zij zag zich gedwongen Bouwerszathe te verkopen, de plannenmakerij van haar vader was te rooskleurig geweest. Hij had forse sommen uitgegeven aan de bouw van het landhuis – dat nooit helemaal is voltooid – en aan ontginningswerkzaamheden.[54] Een plan om een lap grond als bouwkavels voor woningen te verkopen,[55] was al in een vroeg stadium gestrand. Er waren wel stukken landbouwgrond in pacht uitgegeven, maar die inkomsten vielen in het niet tegenover de uitgaven. En het avontuur in de moutwijn en de vetmesterij moet meer hebben gekost dan het opbracht.

Er werd een veilingcatalogus opgesteld waarin het landgoed was opgedeeld in liefst 105 kavels. Over de ligging las men: '*Door heuvels en dalen, bossen en bouwland afgewisseld, vertoont Bouwerszathe zich in lieflijke, stoute en opwekkende landouwen.*' De veiling vond plaats in logement De Kroon in Dieren op 15 juli, 5 augustus en 29 augustus 1844.[56] Er werd weinig geboden en de veiling verliep chaotisch. Omdat op slechts enkele kavels een serieus bod werd uitgebracht, besloten de verkopers om dan maar helemaal niets te verkopen. Bouwerszathe zou immers veel waarde verliezen als er hier en daar stukjes aan ontbraken. Dat was zeker waar, maar het volledig mislukken van de veiling had wel tot gevolg dat het jonge echtpaar Bouricius nog heftiger dan voorheen door hun schuldeisers werd achtervolgd. Op 15 januari 1845 kwamen zij met hun belangrijkste crediteuren tot het besluit om aan de heren Nedermeijer van Rosenthal en Schiff – ons inmiddels welbekend – volmacht te verlenen om binnen twee jaar zo veel van Bouwerszathe te verkopen als nodig mocht zijn om hun schulden te voldoen. Daar stond de belofte tegenover dat het echtpaar gedurende die twee jaar niet door individuele schuldeisers zou worden lastiggevallen. Dit onderhandse akkoord werd op 24 mei 1845 geformaliseerd in een contract waaraan uiteindelijk ongeveer vijftig crediteuren deelnamen.[57]

Op 4 februari 1846 bracht Roline haar eerste kind nog op de Rouwenberg ter wereld. Een half jaar later deden de commissarissen Nedermeijer en Schiff hun werk: namens het echtpaar Bouricius brachten zij Bouwerzathe in veiling ten bate van hun crediteuren. In

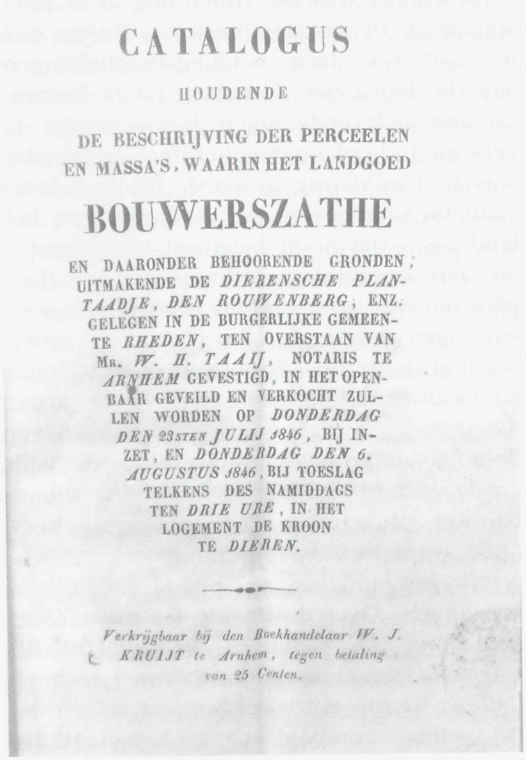
de nieuwe veilingcatalogus was het landgoed opgedeeld in dertien forse grondkavels plus moutwijnfabriek De Volharding.[58] De veiling vond plaats op 23 juli, 26 augustus en 27 augustus 1846, wederom in De Kroon in Dieren ten overstaan van notaris W.H. Taaij.[59] Het landgoed van Roline raakte over verschillende kopers verdeeld. De Rouwenberg met het landhuis kwam in het bezit van de heer J.P.J.T. Brantsen, eigenaar van het aangrenzende landgoed Rhederoord. Hij zou het huis in 1858 laten slopen.

Over de schreef

De opbrengst van de veiling viel Adriaan Frans erg tegen. Volgens zijn becijfering was Bouwerszathe voor een som van 170.120 gulden verkocht en moest daar voor de verkopers in totaal nog 28.342 gulden aan kosten vanaf. Hij weet de lage opbrengst deels aan een samenspannen van Brantsen van Rhederoord en andere naburige landeigenaren, die de kans schoon hadden gezien voor goedkope bezitsuitbreiding, maar vooral gaf hij de schuld aan Nedermeijer en Schiff. Volgens hem had dit tweetal zich gedragen als knechten van schuldeisers en naburige landeigenaren. De belangen van zijn dochter hadden zij verkwanseld. Driftig van woede schreef hij dit alles op 28 augustus 1846, de dag na de veiling, bij elkaar in een pamflet met het opschrift *Voorloopige toespraak aan mr. J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal en mr. J.W. Schiff, advocaten te Arnhem, over Bouwerszathe.*[60] Hij gebruikte tegen Schiff en Nedermeijer zinnen als '*Gij hebt de belangen van mijn dochter, schoonzoon en kleinzoon lafhartig verzaakt*' en '*Gij hebt mijn dochter op haar verjaardag op het schavot uitgekleed!*' (Roline was jarig op 26 augustus, de tweede veilingdag.)

Later kwam hij in een breedsprakig drukwerk terug op de affaire. De titel laat zien dat hij daarin evenmin een blad voor de mond nam: *Casus positien over Bouwerszathe en aanklagte ter zake van opligterij en afzetterij op en tegen Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeyer Ridder van Rosenthal* [...], in het voorwoord gedagtekend 18 november 1846, gepubliceerd in 1847 bij J. Guijkens te Amsterdam. Hij bleef bij de beschuldiging van '*boze opzet en kwade trouw*' tegen Schiff en Nedermeijer. Ook de *Episode,* die handelt over de surseance van 1835/1836 maar pas is geschreven in 1846, was het resultaat van zijn verontwaardiging over het verloop van de veiling van Bouwerszathe. De *Episode* was bedoeld om aan te tonen dat Schiff en Taaij – en stiekem ook Nedermeijer – hem al in 1835/1836 hadden dwarsgezeten, wat de lezer moest doen inzien dat zij 'dus' ook tijdens de veiling van 1846 vuil spel hadden gespeeld.

Bouricius voerde zijn strijd tegen Nedermeijer cum suis niet alleen met pamfletten. In juli 1847 diende hij bij het Provinciaal Gerechtshof van Gelderland een aanklacht tegen hen in wegens hun optreden bij de verkoop van Bouwerszathe. De *Arnhemsche Courant* van 3 oktober 1847 berichtte dat die klacht door het Hof als ongegrond terzij-

CATALOGUS
HOUDENDE
DE BESCHRIJVING DER PERCEELEN EN MASSA'S, WAARIN HET LANDGOED
BOUWERSZATHE
EN DAARONDER BEHOORENDE GRONDEN, UITMAKENDE DE *DIERENSCHE PLANTAADJE*, *DEN ROUWENBERG*, ENZ. GELEGEN IN DE BURGERLIJKE GEMEENTE *RHEDEN*, TEN OVERSTAAN VAN MR. *W. H. TAAIJ*, NOTARIS TE *ARNHEM* GEVESTIGD, IN HET OPENBAAR GEVEILD EN VERKOCHT ZULLEN WORDEN OP *DONDERDAG DEN 23STEN JULIJ 1846*, BIJ INZET, EN *DONDERDAG DEN 6. AUGUSTUS 1846*, BIJ TOESLAG TELKENS DES NAMIDDAGS TEN *DRIE URE*, IN HET LOGEMENT DE KROON TE *DIEREN*.

Verkrijgbaar bij den Boekhandelaar W. J. KRUIJT te Arnhem, tegen betaling van 25 Centen.

Titelblad van de veilingcatalogus van Bouwerszathe, 1846. Bron: Gelders Archief, Familiearchief Brantsen, inv.nr. 544. (Foto auteur.)

de was gelegd en dat genoemde heren van hun kant nu een klacht wegens laster tegen A.F. Bouricius hadden ingediend. Mr. Nedermeijer ridder van Rosenthal was iemand van betekenis in politiek en openbaar bestuur en wenste zijn naam dan ook niet bezoedeld te zien. Hij was in 1833 lid geworden van stedelijke raad van Arnhem, was in 1841 tot wethouder benoemd en was in datzelfde jaar lid geworden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Dat hij daar geen figuur op de achtergrond was, blijkt wel uit het feit dat hij in 1849 minister van justitie is geworden in het eerste kabinet Thorbecke.

Bouricius van zijn kant zette, onmiddellijk nadat het Provinciaal Hof zijn klacht had afgewezen, twee nieuwe stappen: hij legde de klacht voor aan de Hoge Raad, de hoogste rechterlijke instantie van het koninkrijk, en hij beklaagde zich over Nedermeijer bij de Tweede Kamer. Die laatste stap leek aanvankelijk zonder gevolgen te blijven. De Commissie voor de Verzoekschriften antwoordde namelijk dat de Kamer niet bevoegd was kennis te nemen van grieven tegen haar leden in verband met aangelegenheden van buiten de Kamer. Maar zie, in de zitting van de Kamer van 18 november 1847 vroeg de heer Nedermeijer het woord.[61] Hij wenste de aandacht van de Kamer voor de zaak omdat zijn eer in het geding was. Hij legde uit dat hij sinds ruim een jaar door Bouricius in dagbladen en vlugschriften was aangevallen maar zelf '*het stilzwijgen der verachting*' had bewaard, dat Bouricius zijn klacht zelfs aan de Hoge Raad had voorgelegd, dat die klacht enkele dagen geleden ongegrond was verklaard en dat hij, Nedermeijer, de man inmiddels zelf wegens laster had aangeklaagd.

De aanklacht tegen Bouricius wegens laster werd door de arrondissementsrechtbank van Arnhem gehonoreerd. Hij werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes maanden, een geldboete van fl. 1250,- en verlies van burgerrechten voor de duur van tien jaar. De beledigde partijen mochten het vonnis op zijn kosten laten drukken en verspreiden.[62] De *Arnhemsche Courant* schreef op 1 maart 1848 dat men had vernomen dat de heer Bouricius hoger beroep had aangetekend tegen zijn veroordeling, maar daarover heb ik verder in de pers niets meer gevonden. (Stukken van het gerechtshof zijn er uit die tijd niet. Het archief van het Provinciaal Gerechtshof van Gelderland is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.) Ik weet dus niet zeker of hij werkelijk in de gevangenis is beland. Wel is er een indirecte aanwijzing dat het vonnis van de arrondissementsrechtbank ten uitvoer is gebracht. Adriaan Frans Bouricius, '*particulier te Ede*', liet namelijk op 4 oktober 1848 een zeer uitgebreide volmacht opstellen voor zijn zes jaar jongere broer Reinhard Jan Gaspar Bouricius. Het kwam erop neer dat zijn broer in alle opzichten in zijn plaats handelingsbevoegd werd.[63] Het is te vermoeden dat dit te maken had met de ontzetting uit de burgerrechten, die deel uitmaakte van het vonnis.

J.Th.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal, portret door J. Kayser, 1840. (Collectie Geldersch Landschap & Kasteelen, foto RKD.)

Adriaan Frans heeft na zijn veroordeling nog tien jaar geleefd. Hij leidde begrijpelijkerwijs een teruggetrokken bestaan. Volgens een zinnetje in de eerder vermelde brochure *Overzigt betrekkelijk de vorderingen mijner*

echtgenote van zijn broer Louis Gerard woonde Adriaan Frans in 1851 nog in Ede. Hij overleed op 7 mei 1858 in Zwolle ten huize van zijn broer Reinhard Jan Gaspar, die toen ontvanger der directe belastingen was in die stad. Volgens aangifte door zijn dochter, opgemaakt in Tegal op Java, liet hij geen onroerend goed na.[64]

Roline Bouricius en haar echtgenoot Roeland Jan Bouricius zijn na de verkoop van Bouwerszathe eerst in Delft terechtgekomen. Daar werd hun tweede kind in december 1847 geboren. Hun derde kind kwam in februari 1850 ter wereld aan boord van de bark Weltevreden in straat Soenda tussen Java en Sumatra. In 1852 en 1854 kregen zij nog twee kinderen, beide geboren in Batavia. Roeland Jan maakte in Indië een bescheiden carrière als bestuursambtenaar. Hij overleed al in 1854, pas 32 jaar oud. Hij had toen de rang van referendaris in de Algemene Secretarie in Batavia. Roline is niet hertrouwd. Zij stierf in 1888 in Den Haag.

Roline Bouricius, carte-de-visite door J. Korsten, ca. 1865. (Collectie R. Gaymans.)

Over de auteur

Bert Koene is redacteur geweest van het *Arnhems Historisch Tijdschrift* en heeft veel over geschiedenis geschreven, ook over Arnhemse geschiedenis.

Noten

1. B. Koene, 'De vijandschap tussen de burgemeesters Bouricius en Van Eck', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 35 (2015), 210-223.
2. Gelders Archief (hierna GldA), Gedeputeerde Staten van Gelderland, toegang 039 (hierna GS), inv.nr. 11417: stukken over afzonderlijke postwagenveren.
3. GldA, Oud-Archief Arnhem, toegang 2000 (hierna OAA), inv.nr. 55, fol. 361, 25 maart 1739: verdrag van de stad Arnhem met de koning van Pruisen over het aanleggen van een postwagen over Kleef naar Keulen en een andere over Emmerik en Wezel naar Berlijn.
4. GldA, GS, inv.nr. 11417: missive van burgemeesters van Arnhem aan de gouverneur van Gelderland, 10 juni 1823.
5. GldA, OAA, inv.nr. 787: raadsnotulen van 30 oktober 1819.
6. GldA, OAA, inv.nr. 788: raadsnotulen van 6 januari 1821 en 24 maart 1821.
7. GldA, Notariële Archieven 1811-1925, toegang 0168 (hierna NA), inv.nr. 6742, akte 311, 20 december 1824: depositie van het eigenhandig testament van Louise Egbertina Bouricius geboren Buma, opgemaakt 16 augustus 1822.
8. GldA, NA, inv.nr. 6742, akte 182, 7 juli 1824: depositie van het eigenhandig testament van R.J. Bouricius, opgemaakt 17 februari 1823.
9. GldA, NA, inv.nr. 6742, akte 176.
10. Een exemplaar bevindt zich als inv.nr. 26 in het familiearchief Bouricius in het Centraal Bureau voor Genealogie.
11. Roeland Jan Bouricius was getrouwd met Eleonora Christina Friderica Eijtelwein (1768-1838). Haar zuster Johanna Elisabeth Eijtelwein (1772-1808) was getrouwd met de hoge militair jhr. Willem de Vaynes van Brakell (1763-1843).
12. GldA, NA, inv.nr. 6743, akte 15: boedelinventaris van Louise Buma, opgemaakt 18 januari 1825.

13. GldA, NA, inv.nr. 6744, akte 133, 5 mei 1826.
14. Het Utrechts Archief, Notarissen in de stad Utrecht, inv.nr. U320b041 (notaris Hendrik van Ommeren), akte 5405, 19 oktober 1826. Wijziging van een artikel in het contract: GldA, NA, inv.nr. 6745, akte 333, 30 november 1826.
15. Rapporten van wat er was voorgevallen vindt men onder de stukken behorend bij het Koninklijk Besluit (Nationaal Archief, Archief Staatssecretarie Willem I, toegang 2.02.01, inv. nr. 2743: stukken bij het KB van 3 juni 1827, nr. 231).
16. In 1826 was de aanleg begonnen van de nieuwe straatweg van Arnhem over Ede en Renswoude naar de Bavoortse brug bij Leusden, vanwaar het verder ging naar Amersfoort.
17. GldA, Rechterlijk Archief 1811-1838, inv.nr. 355 (notulen en vonnissen van de kamer van correctionele zaken van de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem, juli-december 1827), vonnis nr. 190, zitting van 20 november 1827.
18. GldA, NA, inv.nr. 6749, akte 256.
19. GldA, Oud-Rechterlijk Archief Arnhem, toegang 2003 (hierna ORA), inv.nr. 427, fol. 256v., 28 maart 1750: overdracht van een huis aan de Weverstraat aan het echtpaar Adriaan Bouricius en Susanna Maria van Pabst [grootouders van Adriaan Frans Bouricius], gekocht voor fl. 7300,-.
20. GldA, NA, inv.nr. 6750, akte 4.
21. GldA, NA, inv.nr. 6750, akte 174, 18 juni 1829.
22. Zie Nationaal Archief, Ministerie van Financiën / Agenda's en Toegangen, toegang 2.08.05.01, inv.nrs. 9907-9909 (afd. posterijen, indices op resoluties 1831-1833).
23. Staat van verschuldigde ritgelden ten tijde van de aanvraag van surseance in september 1835, aanwezig in GldA, OAA, inv.nr. 3328. Zie voor nadere informatie over de bedrijfsvoering van negentiende-eeuwse diligencediensten J.W. van Petersen, *Van rollende rad'ren en dampend gespan. Over de geschiedenis van het weg- en railverkeer in de 19de eeuw in de Liemers en de Oude-IJsselstreek*, twee banden, Aalten 2012.
24. GldA, NA, inv.nr. 6759, akte 156, 9 mei 1834.
25. De annonces leveren het volgende beeld op: 27 april 1833, nieuwe kantoren in Breda en Gorkum; 2 juli 1833, dienst van Arnhem naar Nijmegen en opening van een kantoor aldaar; 1 augustus 1833, nieuwe lijn Deventer-Zutphen-Arnhem-Nijmegen-Grave-Den Bosch en opening van kantoren in Den Bosch, Grave en Zutphen; 29 maart 1834, extra diensten Den Haag-Utrecht en Rotterdam-Utrecht; 17 mei 1834, diensten van Zutphen en Deventer over Apeldoorn naar Amersfoort; 7 maart 1835, Kampen wordt door een diligencedienst op Wezepe verbonden met de aldaar passerende Zuiderzeelijn Zwolle-Amersfoort; 2 april 1835, dienst Arnhem-Nijmegen-Kleef, in Arnhem aansluitend op de diligence uit Amsterdam en in Kleef op de Pruisische wagen naar Keulen; 6 juni 1835, een nieuwe dienst van Dieren over Doesburg naar Terborg, in augustus verder doorgetrokken naar Gendringen en Dinxperlo.
26. De heer J.M. de Kempenaar dankte per brief van 4 februari 1834 namens de Raad van Koophandel voor de verheugende mededeling.
27. GldA, GS, inv.nr. 11417: missive van de minister van financiën, 8 maart 1834.
28. GldA, GS, inv.nr. 11417: brief van A.F. Bouricius, 'agent der Koninklijke Pruisische Postwagens te Arnhem', aan Burgemeester en Wethouders van Arnhem, 20 maart 1834. Van B en W ging de brief via Gedeputeerde Staten verder naar de minister.
29. GldA, GS, inv.nr. 11417: extract uit het register van besluiten van de minister van Financiën, 29 maart 1834.
30. GldA, OAA, inv.nr. 3328: stukken over de surseance van A.F. Bouricius.
31. Advertentie in de *Arnhemsche Courant* van 3 november 1835.
32. *Arnhemsche Courant*, 27 september 1836.
33. GldA, Archief van de Gouverneur van Gelderland, inv.nr. 163: verbalen van de gouverneur, nov.-dec. 1836
34. Een exemplaar is aanwezig in de Bibliotheek Arnhem.
35. *Arnhemsche Courant*, 6 mei 1837.
36. Nationaal Archief, Ministerie van Binnenlandse Zaken / Nijverheid, toegang 2.04.23.01, inv.nr. 235.
37. GldA, OAA, inv.nr. 975 (minuten van stukken uitgegaan aan de gouverneur): mededeling d.d. 27 april 1837 over ontvangst van het bericht van Bouricius' zaakgelastigde J.F. van Diemen.
38. Bijlage O in de *Episode*.
39. Een imperiaalwagen was een dubbeldekker. Er waren onbeschutte zitplaatsen bovenop het gesloten koetswerk.
40. GldA, NA, inv.nr. 6771, notaris G. van Eck te Arnhem, akte nr. 80, 15 april 1840.
41. In de *Arnhemsche Courant* van 20 augustus 1840 liet de heer Den Docter weten dat zijn etablissement op 1 september 1840 de deuren zou openen.
42. GldA, NA, inv.nr. 6768, notaris G. van Eck,

aktes nr. 145 en 193, 18 juli 1838 en 2 oktober 1838: machtigingen tot boedelinventarisatie en boedelredding namens Roline Bouricius.

43. De emancipatie en de curatele zijn vermeld in akte nr. 216 van notaris G. van Eck d.d. 25 oktober 1838 (GldA, NA, inv.nr. 6768).
44. GldA, NA, inv.nr. 6768, akte nr. 194, 8-11 oktober 1838.
45. GldA, NA, inv.nr. 6768, akte nr. 212, 16 oktober 1838.
46. GldA, NA, inv.nr. 6768, akte nr. 216, 25 oktober 1838. Twee van de boerderijen lagen in Wijns, een onder Franeker en een in Sint-Annaparochie.
47. Haar eerste volmacht tot verkoop van Friese goederen is van 12 december 1838 (Notaris G. van Eck, inv.nr. 6768, akte nr. 276: procuratie tot onderhandse verkoop op mr. B. Dorhout te Leeuwarden).
48. GldA, NA, inv.nr. 6774, akte nr. 228.
49. GldA, NA, inv.nr. 6775, akte nr. 228. [Geen vergissing, dit is toevallig weer nr. 228.]
50. GldA, NA, inv.nr. 479, notaris E.A. Hooglandt, akte nr. 479. De notaris plaatste een kennisgeving in de *Arnhemsche Courant* van 30 november 1841.
51. R.H.C. van Maanen, 'Een aardappelmoutwijnbranderij in Dieren tussen 1841-1844', in: *Ambt en Heerlijkheid* 127 (2000), 21-23; R.H.C. van Maanen, 'Nogmaals de aardappelmoutwijnbranderij "Volharding" te Dieren (1844-1846)', in: *Ambt en Heerlijkheid* 128 (2000), 8-11.
52. GldA, NA, inv.nr. 6776, akte nr. 147, 1 september 1843.
53. Van Maanen, 'Aardappelmoutwijnbranderij', 23.
54. Bij aankoop in 1838 was 60% bos, 39% heide, 1% bouwland en tuin. Bij de verkoop in 1846 waren die getallen 55%, 30%, 15%. Dat betekent dat meer dan 100 hectare was ontgonnen. Ontleend aan: R.H. Hofenk, 'De Bouwerszathe. Plaatselijke historie rondom de Rouwenberg', tekst van een voordracht op 22 maart 1957 voor de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, aanwezig in GldA, Documentatie Gelders Archief, toegang 1515, inv.nr. 7656.
55. Vermeld in Hofenk, 'Bouwerszathe'.
56. De veilingverslagen van notaris W.H. Taaij bevinden zich in GldA, NA, inv.nr. 6724, akten nrs. 193 (inzet op 15 juli 1844), 215 (gestaakte toeslag op 5 augustus) en 231 (hervatting op 29 augustus).
57. GldA, NA, inv.nr. 6725, akte nr. 140 (24 mei 1845) en akten nrs. 213 en 214 (beide 23 augustus 1845).
58. Exemplaren van de catalogi van 1844 en 1846 bevinden zich in GldA, Familiearchief Brantsen, toegang 0452 (hierna FB), inv.nr. 544.
59. GldA, NA, inv.nr. 6726, notaris W.H. Taaij, akten nrs. 173, 175, 185, 201 en 202.
60. Een gehavend exemplaar is aanwezig in GldA, FB, inv.nr. 544.
61. De *Arnhemsche Courant* van 20 november 1847 gaf zijn rede integraal weer.
62. Bericht in de *Arnhemsche Courant* van 27 januari 1848. De krant is in deze mijn enige bron, aangezien de stukken van de arrondissementsrechtbank Arnhem verloren zijn gegaan.
63. Gemeentearchief Ede, Notariële Akten Ede, inv.nr. 2721, notaris J.Ch. Fischer, akte nr. 341.
64. Historisch Centrum Overijssel, Memories van Successie, toegang 0136.4, inv.nr. 1405 (Register nr. IV van kantoor Zwolle, jaar 1858), volgnr. 2/358. De aangifte is gedateerd 30 juli 1838.

R.J. Brugman (1885-1970). De wereld van een Arnhemse communist in de twintigste eeuw (deel 2)

Stef Ketelaar

In het vorige nummer van het AHT maakten we kennis met de hartstochtelijke politicus Reinier Brugman, communistisch gemeenteraadslid in de jaren 1927-1940. Hij was een gedreven voorvechter voor wat hij zag als de belangen van de werkende of werkloze arbeiders. Brugman was vaak betrokken bij incidenten, zoals het werpen van een koffiekopje in de raadzaal. Het raadslid had wel vaker problemen met de politie, die het soms echt op hem gemunt had, zoals in het nu volgende relaas zal blijken.

'Weggestopt in een kastje'. *De Tribune*

In oktober 1907 was het weekblad *De Tribune. Sociaal democratisch weekblad* opgericht door een groep jonge marxisten binnen de SDAP, die daarop door deze partij geroyeerd werden. Vanaf 1916 verscheen het als dagblad. De redactie werd onder anderen gevoerd door het kamerlid Wijnkoop. *De Tribune* bestond tot 1937, waarna het tot 1940 *Volksdagblad* heette. In dat jaar ontstond de verzetskrant *De Waarheid*, die na de oorlog bleef bestaan en in 1990, bij gebrek aan abonnees, ter ziele ging. Met alle drie de bladen had Brugman tijdens zijn leven te maken, als publicist, verkoper en lezer.

Anders dan de aan de SDAP-gelieerde bladen, predikte *De Tribune* de orthodox-marxistische lijn. Na 1917 golden de Russische Revolutie en de daaruit ontstane Sovjetunie als het wenkende perspectief. Hoewel nooit officieel door de overheid verboden, had dit voor de communisten belangrijke propagandablad het door alle tegenwerking echter maar moeilijk. Ook in Arnhem.

Brugman wond zich er in 1927 over op dat *De Tribune* wel in de openbare leeszaal beschikbaar was, maar dat deze was *'weggestopt*

P(artij)g(enoot) R.J. Brugman afgebeeld bij een artikel over een reeks bezuinigingen in de begroting van Arnhem in 1936. (Delpher, De Tribune, 13-2-1936)

in een kastje'. Zijn communistische bladen dan zo gevaarlijk? De burgemeester vond dat de zaak de gemeente niet aanging. Brugman moest zich maar wenden tot het bestuur van de leeszaal.[1]

Was het blad eerst nauwelijks te vinden, een paar jaar later lag *De Tribune* helemaal niet meer ter lezing. Dat kwam omdat het Rijk, dat de leeszaal financierde, voorwaarden had gesteld aan de subsidie, namelijk dat *De Tribune* niet langer aanwezig zou zijn. Weigering had intrekking van de subsidie tot gevolg. Brugman kon dit natuurlijk niet over zijn kant laten gaan en wilde het college over de kwestie interpelleren. De burgemeester raadde dit af, want het was een zaak die de gemeente nog altijd niet aanging. Hoewel de sociaaldemocraten in *De Tribune* meer werden aangevallen dan wie dan ook was Hermans het daarmee niet eens. Het weren van een blad – van welke partij ook – was een aanranding van de vrijheid. De steun van de SDAP-fractie was echter niet voldoende voor een meerderheid om Brugman het woord te laten voeren.[2]

Deze liet het er niet bij zitten en kwam niet veel later met een motie teneinde *De Tribune* weer terug in de leeszaal te krijgen. B&W herinnerden er aan dat Brugman recentelijk verlof om over deze kwestie te spreken was onthouden. Het ter lezing leggen van *De Tribune* was immers op grond van de Rijkssubsidie-voorwaarden 'verboden'. De motie was dus nutteloos en aanneming daarvan werd ontraden. Ook als de motie zou worden aangenomen, kon dat er niet toe leiden dat het blad weer in de leeszaal terug zou komen. Tenzij de gemeente de kosten van de leeszaal op zich zou nemen, wat kennelijk niet de bedoeling was.

In de rede die Brugman hield, waren eens niet de sociaaldemocraten de gebeten hond. De stellingname van de Vrijheidsbond van mr. J. Huges, die Brugman zijn verlof ook niet had willen toestaan, deugde niet. Thorbecke zou zich in zijn graf omdraaien als hij wist hoe zijn *'nazaten'* tegenover een dergelijke kwestie stonden! Na enig heen en weer debatteren, paste Brugman zijn motie aan in die zin dat het college een 'praeadvies'

Op voor de Tribune.

Zooals onze lezers bereids weten, begint den 15en October een groote werf-campagne voor uitbreiding van het lezerstal van onze „Tribune". In de afd. Arnhem is een commissie benoemd, die dat werk te Arnhem zal hebben te regelen. Secretaris dezer commissie is pg. Polman, Troelstrastraat No. 14.

Het is de plicht van elk p.g., stipt het werk uit te voeren, wat hem of haar door deze commissie wordt opgelegd.

Als de campagne afgeloopen is, moet ook de afd. Arnhem met trots kunnen terugzien op het bereikte resultaat in den vorm van een groot aantal nieuwe partijleden en „Tribune"-lezers.

Maar niet alleen de leden der Partij, — ook hen, die de communistische beweging sympathiek gezind zijn, roepen wij tot medewerking op. — Wij kennen tijdens deze werf-campagne maar één parool en dat is: *Op ter versterking van de Partij en haar dagblad „De Tribune".*

Het bestuur van de afd. Arnhem der C.P.H.:
R. J. BRUGMAN, Secretaris.

Ter versterking van de partij en haar dagblad werd 'een groote werf-campagne voor uitbreiding van het lezertal van onze "Tribune"' in Arnhem georganiseerd. (Delpher, De Tribune, 15-10-1927)

zou moeten uitbrengen, waarin het zou ingaan op de principiële kant van de zaak. De raad was verdeeld: 19 stemmen waren voor, 13 tegen, zodat de motie was aangenomen. Brugman kreeg zijn zin, iets dat nog niet vaak was voorgekomen.[3]

Op 1 december 1931 stond de kwestie opnieuw op de agenda. Eerder was de motie van Brugman aangenomen die ertoe strekte de raad in de gelegenheid te stellen zich er principieel over uit te spreken. De burgemeester verklaarde dat *De Tribune* uit de leeszaal was geweerd vanwege een anti-godsdienstig artikel 'Weg met het kerstfeest' en een afbeelding die *'in hooge mate krenkend'* was voor gelovigen. Een leeszaal heeft een pedagogisch karakter en moet de volksontwikkeling dienen. Daarmee is niet verenigbaar op *'grove, kwetsende en onbehoorlijke wijze'* over godsdienst te schrijven. Burgemeester en wethouders konden zich dan ook vinden in het weren van het commu-

nistische blad, zolang het *'eenzelfde gedragslijn zou blijven volgen'*.

Volgens Brugman had het verbod van *De Tribune* niets te maken met anti-godsdienstigheid, maar omdat het een blad van de communisten is. Hij somde de bladen op die *De Tribune* bestreden en wél in de leeszaal liggen. In die tijdschriften kon men lezen dat het *'Satansnest'* Moskou moest worden verbrand en er werd in opgeroepen tot geweld tegen de communisten. Ook toegelaten was *De Fakkel*, het blad van de fascisten, waarin op de *'schunnigste manier'* tegen de Sovjetunie werd opgetreden en de communisten steevast Joden werden genoemd. Wanneer men *De Tribune* verbiedt, moest men ook deze bladen verbieden!

Hermans viel Brugman opnieuw bij. Het ging helemaal niet om het kwetsen van gelovigen, maar om het verbieden van communistische propaganda. De sociaaldemocraat vreesde bovendien dat als men nu communistische lectuur verbood, straks socialistische bladen aan de beurt waren. Het ging om het principe van de uitingsvrijheid, die mocht niet beknot worden door de overheid: *'Wil men in Nederland de vrijheid handhaven, dan moet men niet beginnen met ketterjagerij'*.

H. Goedhart (Vrijzinnig Democratische Bond) wees er fijntjes op dat de door Brugman opgesomde bladen helemaal niet aanwezig waren in de Arnhemse openbare leeszaal! Na een lang debat volgde stemming over een motie die er toe strekte om *De Tribune* weer in de leeszaal terug te krijgen. De steun van de SDAP hielp de communisten ditmaal niet aan een raadsmeerderheid.

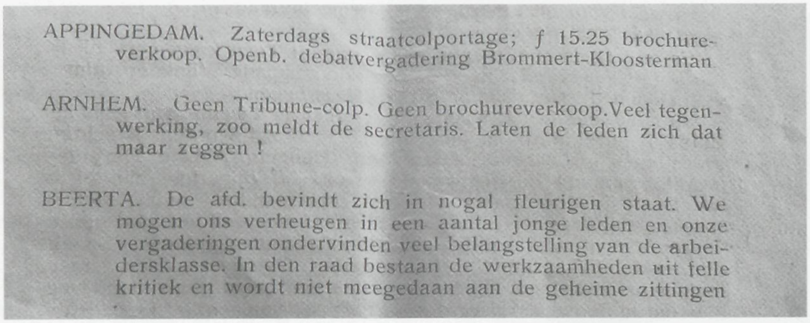
Propaganda

Ook bij het spreken in het openbaar en bij het colporteren met kranten zaten de autoriteiten de communisten dwars. Brugman beklaagde zich daar herhaaldelijk over in de gemeenteraad.

In het voorjaar van 1933 leidde dat colporteren herhaaldelijk tot spanningen tussen fascisten enerzijds en socialisten en communisten anderzijds. Op 25 maart was er een relletje in de Steenstraat, tegenover het Rembrandttheater. *'Kwajongens'*, studenten volgens sommigen, van een jaar of 16, 17 waren uit Wageningen gekomen om in Arnhem de orde te verstoren. Volgens Brugman waren ze gewapend met een revolver. Winkeliers hadden geklaagd. Het college wilde als reactie een verbod op colportage op de openbare weg, al was daar ontheffing op mogelijk, zodat van een absoluut verbod geen sprake was, hooguit van regulering.

Het voorstel stuitte op bezwaren bij links, omdat partijen die part nog deel aan de dreigende situatie hadden erdoor getroffen werden. Hermans hield een pleidooi om de sociaaldemocraten toch niet de vrijheid van colportage te ontnemen. Brugman gooide het over een andere boeg: *'Doe wat ge wilt, maak onze colportage onmogelijk, stuur politie op ons af, zet ons in de gevangenis, maar wij zullen onze propaganda voortzetten! Wij laten ons de straat niet ontzeggen.'* Eenmaal zou de tijd komen dat de arbeidersklasse onder leiding van zijn partij de macht in handen zou hebben, *'en dan zal zij meten met de maat, waarmede men haar gemeten heeft'*.[4] Het voorstel van het college haalde een meerderheid.

Tot in 1928 was het nog wel toegestaan op de Klarendalseweg tegenover de Akkerstraat toespraken te houden, hetgeen een groot succes was, tot ongenoegen van de autoriteiten. Plotseling werd deze plaats verboden en kregen de communisten het Velperplein toegewezen. Ook die plaats werd *'eenklaps'* verboden, men moest naar het Jansplein. Volgens Brugman was het herhaaldelijk veranderen van plaats het gevolg van het ingrijpen van de militaire autoriteiten, wat de burgemeester bevestigde. Het was soldaten namelijk verboden om binnen 500 meter van communistische sprekers te komen, aan welk verbod streng de hand werd gehouden door de militaire politie. Brugman vond dit ingrijpen in vredestijd bedenkelijk omdat de militaire autoriteiten op deze wijze het civiele gezag de wet stelden. Kennelijk was de burgemeester bevreesd voor ordeverstoringen. Ook dit bevestigde de burgemeester. Dat gevaar bestond wel, erkende Brugman, maar niet vanwege de communisten, maar door

APPINGEDAM. Zaterdags straatcolportage; *f* 15.25 brochure-verkoop. Openb. debatvergadering Brommert-Kloosterman

ARNHEM. Geen Tribune-colp. Geen brochureverkoop.Veel tegenwerking, zoo meldt de secretaris. Laten de leden zich dat maar zeggen !

BEERTA. De afd. bevindt zich in nogal fleurigen staat. We mogen ons verheugen in een aantal jonge leden en onze vergaderingen ondervinden veel belangstelling van de arbeidersklasse. In den raad bestaan de werkzaamheden uit felle kritiek en wordt niet meegedaan aan de geheime zittingen

Overzicht van regelingen en ervaringen met betrekking tot straatverkoop en deur-tot-deur verkoop van De Tribune. (Foto auteur)

het *'dwaze gedoe'* van het leger.[5]

Nog zo'n maatregel. De CPH had een standplaats op de zaterdagavondmarkt op de Hommelseweg. Op 4 april 1933 bleek de vergunning ingetrokken. Brugman verzocht B&W dit ongedaan te maken. De burgemeester verklaarde de gang van zaken. Nu ook de NSB had verzocht een boekenstalletje op de markt te mogen openen, moest men vrezen voor verstoring van de openbare orde *'gezien de scherpe verhouding'* die er tussen de partijen bestond. Om die reden achtte het college het gewenst alle politiek van de markt te weren. Dit was nu precies de tactiek van de NSB, wist Brugman, door het uitlokken van ordeverstoring de overheid ertoe te bewegen haar onwelgevallige colportage te laten verbieden.[6]

De raad vergaderde herhaaldelijk over het voor diverse partijen gevoelige punt van de (beperking van de) colportage. Verschillende moties werden voorgesteld en het college kwam met een zogeheten pre-advies. De gemoederen liepen telkens hoog op, omdat het onderwerp raakte aan fundamentele rechten en de al dan niet inperking daarvan. Op de achtergrond speelde de opkomst van de NSB. Brugman beriep zich op de Grondwet, die hem het recht zou verlenen met een tent op de markt te staan. De overige partijen, ook de SDAP, wilden het oordeel aan het college van B&W laten.[7]

In december 1935 zette Brugman de colportage-kwestie opnieuw op de agenda. Nu was er een college met daarin SDAP, een partij die zich eerder tegen de inperking van colportage had verzet. Brugman stelde een nieuwe motie voor. De bedoeling daarvan was, zei hij, om te zien of de raad anti-fascistisch is of niet. Het voorlezen van zijn motie – *'de jongste uitbreiding van het colportage-verbod voor andere dan fascistische groepen behoort te worden ingetrokken'* – wekte de lachlust in de zaal. Dat begreep Brugman niet, het ging toch om een *'ernstige zaak'* die alle partijen aanging, niet slechts de communisten. De burgemeester stelde dat Brugman de zaak *'te tragisch'* opvatte. Colporteren was nog altijd ruimschoots mogelijk, alleen niet meer bij een aantal toegangswegen tot de stad. Maar 100 meter buiten de poorten was het geen probleem. Wat Brugman voorstelde, *'Jan mag wel colporteren, maar Piet niet'*, dat kon niet. Het college kon slechts delen van Arnhem aanwijzen waar colporteren niet was toegestaan. Het voorstel-Brugman kreeg één stem.

Geen Wilhelmus bij het Lorentz-monument

Toen in 1931 het Lozentz-monument in Sonsbeek onthuld zou worden, was Brugmans 13-jarig zoontje thuisgekomen om te vragen om daaraan met zijn school mee te mogen doen. Hij had daarvoor *'natuurlijk geen toestemming gegeven'*. In de raad fulmineerde Brugman daarna tegen een circulaire van wethouder Bakker waarin volgens hem op kinderen en onderwijzers van openbare scholen druk werd uitgeoefend om mee te doen aan een chauvinistisch gebeuren waarbij nationale liederen werden gezongen, zoals het Wilhelmus.[8]

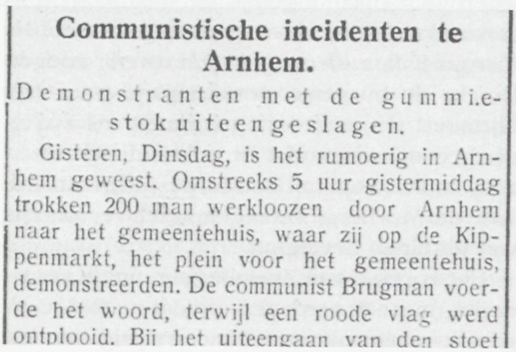
Over Hendrik Antoon Lozentz zelf was Brugman vol lof. Iedereen wist dat deze in nauw contact had gestaan met Einstein. Beide geleerden huldigden de 'internationale gedachte'. Had hij bij zijn leven geweten *'dat men met zijn lijk een oranjeheibeltje zou be-*

drijven, dan zou Prof. Lorentz daartegen vóór dien tijd zeker tegen geprotesteerd hebben'. Brugman was ertegen '*dat de nagedachtenis van dezen grooten Arnhemmer door het slijk wordt gesleurd door van de onthulling van zijn monument een chauvinistisch relletje te maken, door een huichelachtige oranjekliek'.* De burgemeester antwoordde dat kinderen niet gedwongen werden om volksliederen te zingen. De ouders hadden daarover te beslissen.

'In de Bakkerstraat wordt op een ontzettende manier geschoten en gehakt'

Op 15 december 1931 vond een demonstratie plaats voor de eisen van de werklozen.

De organisatie ervan was in handen van de CPH en de Roode Vakvereenigingsoppositie. Door een verzuim was er, buiten Brugmans schuld, geen vergunnning aangevraagd, terwijl dat wel de bedoeling was. Om 15.00 uur was Brugman op het Velperplein gekomen, '*dat zwart zag van de werkloozen en werkenden van alle richtingen'.* De aanwezige politieinspecteur deelde mee dat er niet gedemonstreerd mocht worden omdat de vergunning ontbrak. Brugman vroeg retorisch of de inspecteur het verstandig achtte de mensenmassa teleur te stellen? Na contact met de burgemeester kreeg de CPH alsnog toestemming voor de demonstratie, gevolgd door een spreekbeurt op de Grote Markt en een demonstratie na afloop van de avondvergadering. Brugman hield zijn rede, 1000

Communistische incidenten te Arnhem.

Demonstranten met de gummi.e-stok uiteengeslagen.

Gisteren, Dinsdag, is het rumoerig in Arnhem geweest. Omstreeks 5 uur gistermiddag trokken 200 man werkloozen door Arnhem naar het gemeentehuis, waar zij op de Kippenmarkt, het plein voor het gemeentehuis, demonstreerden. De communist Brugman voerde het woord, terwijl een roode vlag werd ontplooid. Bij het uiteengaan van den stoet

Krantenartikel over de communistische incidenten in Arnhem en het uiteendrijven van de demonstranten met de gummiestok. (Delpher, De Graafschapbode, 16-12-1931)

à 1200 toehoorders hingen, volgens eigen zeggen, aan zijn lippen. Na afloop ging hij naar de Provinciale Staten, in het vertrouwen dat alles in orde was.

Toen hij in de namiddag terugkwam, bleek de politie te hebben ingegrepen. De communisten hadden zich verzet tegen de politie. De vergunning voor de avondvergadering was daarom ingetrokken. Nadat Brugman zijn partijgenoten had gesproken, bleek hem dat de beschuldiging van de politie geen steek hield. Brugman wilde zich schikken in het verbod om verder te demonstreren, omdat hij een '*bloedbad*' voorzag. Zijn partijgenoten droeg hij op zich gedeisd te houden. De politie moest echter niet met groot vertoon de mensen gaan irriteren.

Brugman sprak de menigte nogmaals toe in een stampvolle zaal, terwijl buiten nog honderden mensen stonden. Terwijl hij tot kalmte maande, klonken buiten schoten. Iemand kwam binnengesneld: '*In de Bakkerstraat wordt op een ontzettende manier geschoten en gehakt*'. Toen Brugman naar buiten ging om zijn invloed aan te wenden om de mensen kalm naar huis te laten gaan, werd hij door een aantal agenten en een inspecteur aangepakt en '*op een schandelijke manier tegen den grond geslagen'.* Hij raakte bewusteloos en zelfs toen ging de politie door met geweld. Hij moest in het ziekenhuis worden opgenomen.[9]

In de raadsvergadering zette Brugman uitvoering uiteen wat er volgens hem was voorgevallen. Brugman beklaagde zich er niet over dat juist hij werd neergeslagen. Wel protesteerde hij tegen de wijze waarop de politie tegen vrouwen, kinderen en oude mensen die er niets mee te maken hadden was opgetreden. Het leek allemaal georkestreerd door de politie. Deze had vooraf nieuwe gummistokken gekregen, dat was toch geen toeval. Er was opdracht gegeven om Brugman onschadelijk te maken. Hij tartte de autoriteiten om vervolging tegen hem in te stellen nu hij wel over honderd getuigen beschikte die konden verklaren dat hij geen geweld gebruikte.

Mede namens zijn fractiegenoten Dercks en Van de Meeberg diende Brugman een

motie in waarin de gemeenteraad het optreden van de politie bij de werklozendemonstratie en de '*mishandeling van het Raadslid Brugman*' ten sterkste afkeurt. De raad verwierp de motie. Alleen de communisten stemden voor.[10]

'Ik verlaat de vergadering niet vrijwillig.'
Tijdens een debat over het uitgeven van een terrein in erfpacht op 11 juli 1932, kwam Brugman heftig in botsing met burgemeester De Monchy. De communist wilde een bepaald punt laten aanhouden, maar dat kon niet volgens de burgemeester, er was reeds besloten het vandaag af te doen. Brugman eiste vervolgens het recht om erover te mogen spreken. Hij zou zich niet door de burgemeester '*laten terroriseren*' en hield voet bij stuk, waarop de burgemeester het voorstel deed Brugman de toegang tot de vergadering te ontzeggen en daar werd niet

Portretfoto van Burgemeester Mr. dr. S.J.R. (Salomon Jean René) de Monchy (Gelders Archief, 1583 Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, 2568)

over beraadslaagd!

Nadat het voorstel was aangenomen – de SDAP stemde met de communisten mee – sommeerde de burgemeester Brugman de vergadering te verlaten. Deze weigerde, tenzij daartoe door geweld gedwongen. De burgemeester kondigde aan Brugman te zullen laten verwijderen en deelde mede dat het raadslid zich in dat geval aan een strafbaar feit schuldig maakte, verzet tegen een ambtenaar in functie. '*U kunt doen wat u wilt*,' volhardde Brugman, '*ik verlaat de vergadering niet vrijwillig*.'

De burgemeester gaf opdracht de politie in de raadszaal toe te laten. Op de vraag van Bronkhorst of de vergadering geschorst was, antwoordde de burgemeester ontkennend. De SDAP'er maakte in dat geval bezwaar dat er politie tijdens de raadsvergadering in de zaal kwam. Diens partijgenoot A.H.G. van Arkel sloot zich daar bij aan: '*Die menschen moeten er uit of de vergadering moet worden geschorst. Anders kunt U de hele boel er uit laten gooien!*' Bronkhorst wenste aan de vergadering niet langer deel te nemen zolang er politie in de zaal was. Ondertussen geraakte Brugman met de politie in een '*kleine worsteling*' verzeild en werd hij onder groot tumult uit de zaal verwijderd.

Zijn partijgenoot Dercks uitte luid schreeuwend beschuldigingen aan het adres van de burgemeester, Brugman moest weer in de zaal worden toegelaten. Onder hevig rumoer van de publieke tribune – waardoor de raadsleden zich maar moeilijk verstaanbaar konden maken - ging de vergadering verder. '*Als U strijd wilt, zullen wij strijd voeren*', voegde Dercks de burgemeester dreigend toe. Ook hij moest de vergadering verlaten maar weigerde eveneens, zodat de politie nogmaals in actie moest komen. Het derde CPH-raadslid, Van de Meeberg, verliet de zaal vervolgens wel uit eigen beweging.

Het voorstel van Zoestbergen om de vergadering maar te verdagen, omdat na het voorgevallene de zaken niet meer rustig konden worden afgedaan, stuitte op een weigerachtige burgemeester. Deze zag in de ordeverstoring van twee raadsleden niet de minste aanleiding de vergadering te schorsen.[11]

'Jongens doorzingen'. Relletjes op de Velperweg

Op 27 augustus 1932 liep het uit de hand aan de Velperweg. Daar vond die avond een propaganda-vergadering van de Arnhemse afdeling van de Algemene Nederlandsche Fascistenbond plaats. Iedereen had toegang tegen 25 cent. Brugman en zijn kameraden hadden een kaartje gekocht maar werden door de politie niet toegelaten '*omdat zij communisten waren*'. Brugman was, naar eigen zeggen, op een '*brutale en schofterige*' wijze behandeld. Hij was zonder enige reden bij de nek gegrepen en van de trap gesmeten. Socialisten en communisten waren '*op bevel van Baars*' (de leider van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond) door de politie naar buiten geknuppeld.

Als protest zongen ze op straat de Internationale, maar dat mocht niet van de politie. Brugman schreeuwde: '*Jongens doorzingen*'. Daarop werd hij op last van de met de NSB symphatiserende commissaris A.W. Van der Burgt gearresteerd, waarbij een agent hem '*uit brute machtswellust*' de strot had dichtgeknepen.

Uit het verslag dat de *Arnhemsche Courant* op 29 augustus aan de rel besteedde, blijkt dat de krant het anders zag. *'De houding van het publiek was van dien aard, dat de politie de menigte met den gummistok moest uiteen slaan.'* Brugman werd neergezet als de oproerkraaier.

Toen de communist in de raadsvergadering sprak van '*ploerterig en onbeschoft*' optreden van de politie, snoerde de burgemeester hem de mond. Hij wenste met Brugman geen persoonlijk contact meer. [12]

Zonder Brugman bij naam te noemen kwam De Monchy in zijn memoires op de kwestie terug. Hem hadden '*vaak de vingers gejeukt – in figuurlijken zin dan – om den communistische onruststoker in den Arnhemschen Raad eens flink te beduiden, hoezeer de politie in haar recht was, toen zij tegen hem en de zijnen weder een keer krachtdadig was opgetreden, maar ik begreep, dat als ik mij eenmaal op dezen weg begaf, ik ook zou moeten antwoorden in toekomstige gevallen, waarin ik het optreden van de politie niet zou kunnen dekken*'.[13]

RECHTSZAKEN.

COMMUNISTISCH RAADSLID VEROORDEELD.

Wegens opruiïng.

Het Handelsblad meldt:

Voor de rechtbank te Arnhem is gisteren behandeld de zaak tegen den communist J. R. Brugman, lid van den gemeenteraad van Arnhem, wien opruiïng was ten laste gelegd.

In den avond van 29 Augustus werd in het gebouw „De Vereeniging" aan den Velperweg te Arnhem een door fascisten belegde vergadering gehouden. Eenige communisten, die de orde in de vergadering trachtten te verstoren, werden uit de zaal verwijderd: zij begonnen buiten luidkeels te zingen. De commissaris van politie gelastte, dat met zingen zou worden opgehouden. De heer Brugman, die met een aantal partijgenooten voor het gebouw op den Velperweg stond, riep den buitengekomen communisten toe: „Doorzingen, doorzingen, kameraden!"

Verdachte, die het feit bekende, stelde aan een als getuige gehoorden inspecteur van politie de vraag: „Gelooft u, dat als u de menschen rustig had laten doorzingen er iets was gebeurd?"

De inspecteur antwoordde: „Als de menschen het bevel opgevolgd hadden en doorgeloopen waren zou er niets zijn gebeurd."

De substituut-officier van justitie mr. baron Speyart van Woerden wees er in zijn requisitoir op, dat overal waar fascisten vergaderingen houden, communisten de orde komen verstoren. Dat geschiedde ook in Arnhem en toen de herriemakers waren verwijderd, heeft men getracht buiten door zingen de zaak nog een beetje op pooten te houden. Spr. gaf den commissaris volkomen gelijk, dat hij het hinderlijke zingen verbood. De rust in de stad mag niet door een kleine groep worden verstoord.

Spr. eischte veroordeeling van verdachte tot twee maanden gevangenisstraf.

Verslag van de rechtzaak tegen J.R. Brugman wegens opruiïng. (Delpher Nieuwe Apeldoornsche Courant 4-1-1933)

Op 3 januari 1933 stond Brugman onder grote belangstelling van het publiek – buiten bevond zich een grote menigte - voor de Arnhemse rechtbank terecht wegens opruiïng, het '*jongens doorzingen*'. Brugman bekende dat hij dit had gezegd, maar verweet de politie die dit niet had toegestaan dat *daardoor* de orde was verstoord. Brugman hoorde als getuige commissaris Van der Burgt. Diens verklaring dat als de communisten het bevel tot doorlopen zouden hebben opgevolgd er niets gebeurd was, kwam in het straatje van de aanklager te pas. Deze eiste een maand gevangenisstraf. Brugmans raadsman pleitte voor ontslag van alle rechtsvervolging. Ook de communisten hadden last van scheldpartijen betoogde mr. Van 't Hof Stolk. Hij las een brief voor die Brugman had ontvangen en waarin hij de '*grootste bandiet van Arnhem*' werd genoemd.[14]

De rechter sprak Brugman vrij wegens gebrek aan bewijs. Het zingen was voor omwonenden niet hinderlijk geweest. '*Het is dus de Arnhemsche politie niet gelukt onze kameraad achter de tralies te krijgen*', be-

richtte het partijblad. Zo kreeg de communist bij de rechter gedaan wat hem in de raad niet gelukt was, waar zijn motie tot afkeuring van het politieoptreden door de rest van de raad was verworpen.[15]

Ageren tegen het fascisme

Hoewel er ogenschijnlijk overeenkomsten zijn tussen communisme en fascisme – beide lopen niet warm voor democratie en zijn afkerig van kapitalisme en liberalisme – bleken fascisten en communisten gezworen vijanden. Bij de landelijke verkiezingen in mei 1937 verloor de CPN een zetel, van 4 naar 3 en kwam de NSB van niets met vier zetels in de Tweede Kamer.

Opvallend is dat ruim voordat het fascisme in Nederland echt voet aan de grond kreeg (de NSB ontstond in 1931, maar trad pas in 1933 in de openbaarheid) Brugman al begon te ageren tegen wat in zijn ogen fascistische tendensen zijn. In 1927 meende Brugman dat de voorzitter van de Vrijheidsbond, mr. Huges, duidelijk had laten blijken dat hij '*in hart en nieren fascist is*'.[16] Die opmerking was niet zonder grond. Huges gaf er inderdaad blijk van een grotere symphatie voor de beweging van Mussert te hebben, dan voor partijen links van het midden.

Bij Brugman lag vanaf begin jaren dertig al snel het woord 'fascisme' in de mond bestorven voor van alles wat er in zijn ogen niet deugde. Het fascisme heerste niet alleen in het '*bondje van Baars of Knotsenburg*', het rukte overal op. De maatregelen die de autoriteiten namen om de opstandigde arbeiders er onder te houden gaan volgens Brugman in '*fascistische richting*'. In Arnhem was de toestand nog erger omdat hier de arbeiders werd onthouden wat elders was toegestaan, waarmee hij doelde op demonstraties die hier vaak werden verboden.[17]

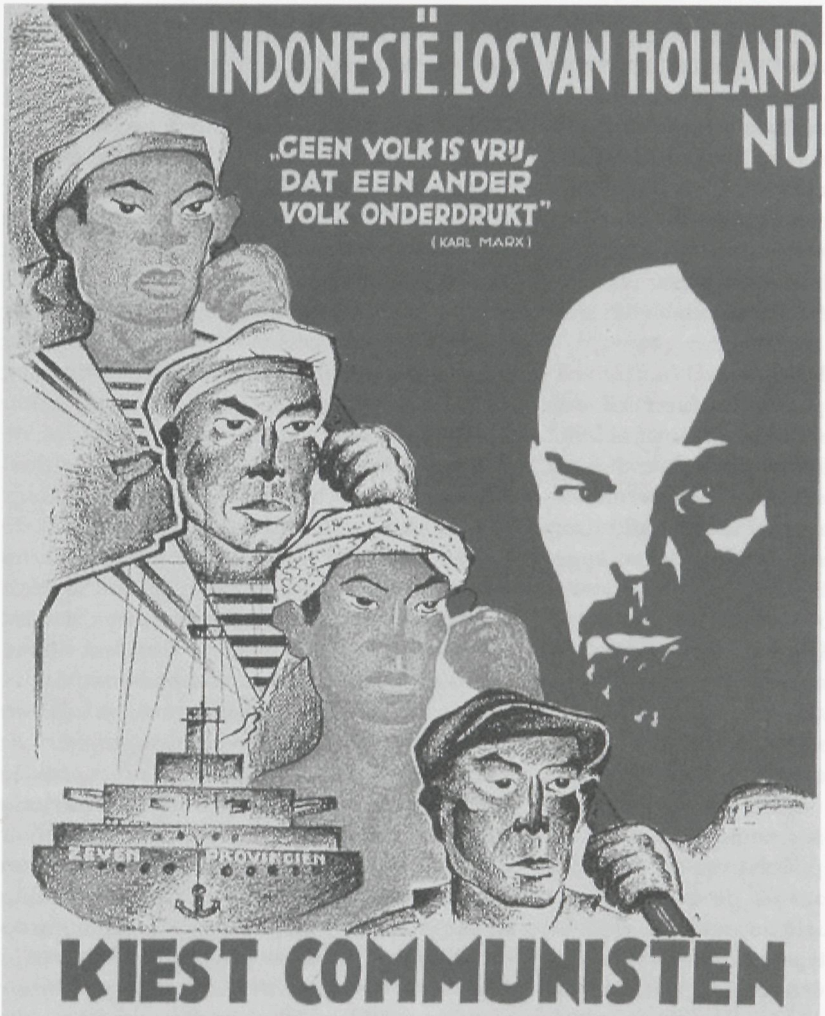
Het raadslid dr. ir. W. Wessel (Verbond voor Nationaal Herstel), die zelf door Brugman voor '*fascist*' werd uitgemaakt, merkte eens - niet onterecht - op dat de term 'fascist' eigenlijk is '*zóó vaag, dat zij niet veel beteekent.*' Er waren in Nederland fascistische groeperingen van zeer divers pluimage. Maar in de linkse pers, stelde Wessel, werden fascisten vrijwel gelijkgesteld met een '*moordenaarsbende*'.[18]

Toen Wessel bij de verkiezingen van 1935 opnieuw van een plaats in de raad verzekerd was, deelde Hermans mee namens de commissie die de geloofsbrieven van de nieuw benoemde leden had onderzocht, dat iedereen '*volkomen in orde*' was bevonden. Brugman protesteerde tegen de toelating van de '*fascist*' Wessel, wiens levensloop de raad van nabij had leren kennen. Dat protest had geen zin volgens de burgemeester, omdat het een zuiver formele aangelegenheid was of toelating kon worden geweigerd. Tot installatie van Wessel in september 1935 kwam het niet meer, omdat deze ondertussen vertrok uit de raad.[19]

In mei 1933 interpelleerde Brugman de raad over het door de politie noteren van adressen van communisten en sociaaldemocraten die in verkiezingstijd politieke aanplakbiljetten op hun ramen hadden. Hetzelfde was gebeurd met hen die op 1 mei een rode vlag hadden uithangen. Wie had daar opdracht toe gegeven, wilde Brugman weten. De burgemeester wist er niet van. Hetzelfde gold voor de commisaris. Brugman vond dat maar zonderling. Hij zag er een '*uitvloeisel*' in van de fascistische gezindheid van de regering.

Hermans, op dat moment ook Eerste Kamerlid, zocht het hogerop en stelde vragen aan de minister. Dat leverde de bevestiging op dat de politie inderdaad namen had genoteerd op de Geitenkamp, maar niet van mensen die op 1 mei een rode vlag hadden hangen. De betreffende politieagent had gehandeld op instructie van een inspecteur, maar buiten medeweten van de commissaris en de burgemeester. Het onderzoek was onmiddelijk gestaakt, zodra het ter kennis van de commissaris kwam.

Brugman was niet tevreden met die uitleg. De gang van zaken bewees slechts de fascistische inslag van de regering-Colijn. Brugman wist ook dat deze regering de commissarissen der Koningin had opgedragen een lijst aan te leggen van de '*revolutionare elementen in hunne provincie*'. Vrijheid van organisatie bestond niet meer. Men liep de

Affiche van de Communistische Partij Holland bij de Tweede Kamerverkiezingen van 26 april 1933 waarbij de patij haar grootste vooroorlogse overwinning behaalde met vier van de honderd zetels in de Tweede Kamer. (Wikipedia en www.verkiezingsaffiches.nl/Affiches/1933/CPH02-1933)

kans dat zijn naam werd genoteerd, als '*onbetrouwbaar element*'.[20]

'Den krankzinnigen Göring'

Later dat jaar ging het in de raad om de vraag of de gemeente een taak had om de handel met Duitsland te boycotten, zoals de SDAP voorstelde. Het college zag er niets in. Brugman wist wel hoe het zat. De boycot was niet bedoeld om de terreur in Duitsland te bestrijden, maar om de arbeiders wijs te maken dat er strijd werd gevoerd tegen het Hitlerregime. Het was allemaal maar schijn, in werkelijkheid bedoeld tegen de communisten. Dankzij de boycot konden Nederlandse ondernemers hun overproductie kwijt. De Nederlandse bourgeoisie, die even fascistisch is als de Duitse, profiteert ervan. De SDAP stelt de boycot slechts voor om te camoufleren dat zij de politiek van Hitler steunt. In Duitsland zijn de sociaaldemocraten de wegbereiders van het fascisme geweest. In Zweden had de socialistische regering de communisten verboden om Hermann Göring (Hitlers minister van Luchtvaart) een misdadiger te noemen.

De burgemeester greep in, hij kon niet toelaten dat Göring in de raad zo werd aangeduid. Men had buitenlandse regeringspersonen te eerbiedigen. Brugman wilde zijn woorden onder protest wel terugnemen en zou dan maar spreken van '*den krankzinnigen Göring*'. Dat mocht ook al niet! In het

vervolg van zijn rede stelde Brugman een motie voor om binnen de gemeentegrenzen geen hakenkruisvlaggen toe te staan. Maar men kon toch niet de officiële vlag van Duitsland verbieden, meende de burgemeester. De overige fracties, protestanten en katholieken, roerden zich nauwelijks in het debat dat ging tussen communisten en sociaaldemocraten. Brugmans motie, die steun kreeg van de SDAP, haalde het niet.[21]

Dag van de arbeid 1933

30 april 1933 viel op een zondag. Dat was een probleem voor de autoriteiten, omdat het verhinderde de verjaardag van prinses Juliana te vieren. Dus werd deze een dag verplaatst, naar 1 mei. B&W van Arnhem gingen daarop over tot het verbieden van de jaarlijkse 1 mei viering. Men vreesde dat het samenvallen van beide feesten tot ongeregeldheden zou leiden. Daarom moest het socialistische feest maar wijken. Dat kon toch ook wel op 2 mei gevierd worden?

Dat ging er bij de linkse partijen niet in. Hermans stelde een motie voor om de 1 mei viering alsnog toe te staan. De burgemeester hield voet bij stuk. Brugman zou niet, net als Hermans, een beroep doen op de raad. Hij zei het onomwonden: als de communisten eenmaal aan de macht waren, zouden zij revanche nemen. Hij riep de arbeiders op om op 1 mei te protesteren tegen de '*fascistische en reactionaire maatregelen van de Regeering en de bezittende klasse*'.

De burgemeester verweet Brugman hierop de arbeiders tot verzet op te ruien. Als er bloed zou vloeien, zo hield de burgemeester hem voor, zou dat niet de schuld van het college zijn. Hermans viel, voor zijn doen, Brugman in scherpe bewoordingen bij. De burgemeester was even schuldig als de opruiers, want hij lokte de opruierij uit. Dit vond de burgemeester een '*gevaarlijke uitlating*' van Hermans, die '*tot den oorlog aanzet.*' Wie denkt dat Hermans' bijdrage Brugman milder zou stemmen over de sociaaldemocraten vergist zich. Dat bleven voor Brugman '*verraders*' die bezig zijn de arbeiders '*over te leveren aan het fascisme*'.[22]

In 1936 zag Brugman zijn gelijk bevestigd, dat de NSB gevaarlijk was en niet deugde. De voormalige Kringpropagandaleider van de Arnhemse nationaalsocialisten, Ph. H. Ter Meulen, was naar buiten getreden met onthullingen. Volgens de ex-NSB'er bevonden zich in het Kringhuis aan de Parkstraat wapens. Bovendien werkten er steuntrekkers die het salaris dat ze van de NSB kregen niet opgaven bij Maatschappelijk Hulpbetoon, kortom zij pleegden uitkeringsfraude. Het was koren op molen van Brugman, die het college kapittelde over het trage onderzoek dat naar de kwestie werd uitgevoerd.[23]

'Lichtend symbool in den chaos'. De Sovjetunie

Er was maar één land op de wereld waar de ideeën van Karl Marx de grondslag vormden van de regeringspolitiek, de Sovjetunie. Brugman stelde de situatie in dat land voor als '*lichtend symbool in den chaos, die allerwegen bestaat. Daar bestaat geen werkloosheid. Daar gaat de economische en cultureele opbouw, die tot de vestiging van de socialistische orde zal leiden, steeds voort.*' De andere raadsleden ontwaarden in de Sovjetunie bepaald niet de heilstaat die marxisten er in zagen en overlaadden Brugman met hoon als hij op deze wijze sprak. Door die ervaring wijzer geworden, paste hij er allengs voor op de situatie al te veel op te hemelen. '*Er zijn nog veel misstanden in Sovjet-Rusland, maar tegenover de vernietiging der kapitalistische wereld staat hier een succesvol begin van den socialistische opbouw.*' [24]

De debatten tijdens de crisisjaren gingen vaak over de werkloosheid en de bestrijding daarvan. Volgens Brugman was de crisis de schuld van het kapitalisme. Rusland is het enige land zonder crisis. Toen hij beweerde dat er in Rusland geen werklozen zijn, wist Rademakers wel hoe dat kwam. Er is daar geen persvrijheid zodat er geen gegevens over zijn.[25]

Anders dan in Nederland is in de Sovjetunie de positie van man en vrouw volkomen gelijk. '*De vrouw heeft evengoed recht in het productieproces zich een plaats te veroveren als de man, wanneer zij dat liever doet dan in haar gezin te leven.*' De overheid heeft

zich geen oordeel aan te matigen over het onderscheid tussen een samenwonende of gehuwde vrouw.[26]

Toen Brugman een interpellatie hield over waarom de Jonge Sovjet Vrienden (JSV) een vergunning was geweigerd voor het houden van een bonte avond, leidde dat tot gelach in de raad. De zaak was allerminst lachwekkend, vervolgde de communist, als men de feiten kent! De JSV maakte propaganda voor de erkenning van de regering van de Sovjetunie (wat Nederland pas in 1942 zou doen) en om de arbeiders duidelijk te maken welke '*grootsche gebeurtenissen*' daar plaats hadden. Brugman zette uitvoerig de gang van zaken uiteen, om te concluderen dat als de SDAP deze zaak belachelijk maakte die partij er volkomen genoegen mee nam dat de autoriteiten hen onwelgevallige organisaties alle vrijheid van propaganda ontnamen. Brugman kwam met een motie die de weigering een bonte avond te houden afkeurde als strijdig met de '*vrijheid van propaganda*'.

Volgens Hermans moest Brugman zijn motie in Rusland indienen, daar hadden sociaaldemocraten niet het recht om te vergaderen! De burgemeester kende de door Brugman aangehaalde '*vrijheid van propaganda*' niet. Hij sprak van een communistisch complot, omdat er door dezelfde mensen telkens nieuwe verenigingen – mantel-organisaties dus - met een andere naam werden opgericht, om de beperking van twee avonden per organisatie te omzeilen.[27]

Bij een debat over de huisvesting van arbeiders had Brugman betoogd dat alle partijen (behalve de zijne) schuld hadden, ook de sociaaldemocraten. Zij moesten hun mond dan ook houden. Hermans deed dat niet: '*Wij zijn hier in Holland en niet in Rusland*', daarom had hij het woord gevoerd, '*in Rusland zou hij dat natuurlijk niet durven*'.[28] Hermans zei '*aartsdomme dingen*' over Rusland vond Brugman. Waarom wilde hij toch nooit met hem debatteren, iets dat hij herhaaldelijk had aangeboden? Hermans: '*Neen*'. Hij durfde dus niet.[29]

Maar Brugman zelf betoonde zich ook niet altijd de kampioen van het vrije woord. In 1936 was in Arnhem een Rusland-Comité opgericht met als doel te voorzien in de nood waarin christenen in de Sovjetunie zouden verkeren. Op 7 februari kwam een Rus over dit onderwerp spreken, een optreden dat Brugman wilde verhinderen. Hij kreeg daarvoor geen steun in de raad.[30]

Toen Brugman zich eens liet ontvallen dat hij '*gaarne een uitstapje naar Rusland zou maken*', reageerde wethouder Smeenk ad rem: '*Ik wilde, dat U het deedt!*'[31]

'Kameraad Brugman' doet verslag. Bezoek aan Rusland

Hij deed het. In augustus 1934 was het zover. Brugman reisde af naar het '*lichtend symbool in den chaos*', al was dat – officieel - om gezondheidsredenen. Eindelijk zou hij met eigen ogen de communistische heilstaat in opbouw kunnen gaan aanschouwen. Hoewel Brugman pas tegen de winter zou terugkeren, bleef zijn raadszetel al die tijd onbezet.[32]

Brugman verbleef in Kislowodsk, een bekend kuuroord in de Kaukasus. Wat de aard van de gezondheidsredenen waren die hem deden afreizen blijft ongewis. Zijn ziekte heeft hem in elk geval niet gehinderd om in Rusland een gummi-schoenenfabriek nabij Moskou te bezoeken, waarvan '*kameraad Brugman*' op 14 september verslag deed in *De Tribune*. Daaruit komen we te weten dat hij de Russische taal niet machtig was (onder communisten was het *bon ton* door het volgen van een taalcursus het Russisch onder de knie te krijgen) maar zich goed redde in het Duits. In dit uitgebreid verslag deed Brugman kond van de goede arbeidsomstandigheden, hoge lonen en overige voorzieningen voor de arbeiders, iets dat '*trouwens alleen maar mogelijk is in een land waar de kapitalistische uitbuiting verdwenen is en de arbeidersklasse de macht in handen heeft*'.

Ook had hij het genoegen een opvoering bij te wonen in de voormalige keizerlijke opera te Moskou, zo vertelde hij eens in de Arnhemse raadszaal. Kunst is een regeringszaak. De overheid heeft een taak op het gebied van culturele ontwikkeling en ontspanning. Dat de massa geen belangstelling heeft voor '*goede kunst*', komt omdat zij wordt opgevoed door '*prullen van sensatie*

films' en door de '*afschuwelijke exploitatie van kinderen als Shirley Temple*'. Het is allemaal de schuld van '*de decadentie van de bourgeoisie onder het kapitalistisch stelsel*'. In de Sovjetunie worden miljoenen uitgegeven aan schouwburgbezoek. Tijdens voorstelling die hij bijwoonde was de zaal vol arbeiders die met de '*grootste belangstelling*' een opvoering van Shakespeare volgden.[33]

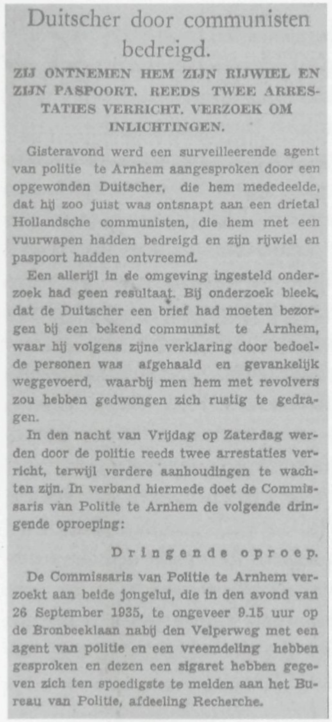
Wat Brugman nog meer heeft gedaan in al die maanden die hij in de Sovjetunie verbleef – behalve ongetwijfeld te werken aan zijn gezondheid - is niet te achterhalen. Ook niet of hij misschien behoorde tot één van de tientallen partijleden die in de jaren dertig naar Moskou werden gezonden om geschoold te worden in theorie en tactiek, soms om militaire training te volgen. Na terugkomst kwamen de 'leerlingen' niet zelden terecht in het spionage- en sabotagenetwerk van de Sovjetunie.[34]

'Een zonderlinge overval'

Op donderdagavond 26 september 1935 was er een voorval, de kranten spraken over '*een zonderlinge overval*', waarin Brugman een prominente maar niet geheel opgehelderde rol speelde.

Een Duitser, ene Rudi Mothes, die beweerde een brief te moeten afgeven aan een '*vooraanstaand Arnhems communist*' was door plaatselijke communisten vastgehouden. Zijn fiets en zijn paspoort waren hem afgenomen. Volgens de CPH was de Duitser lid van de Gestapo en zou hij betrokken zijn bij het over de grens lokken van Nederlanders, die vervolgens werden gearresteerd.

Die vooraanstaande communist bij wie de Duitser zich gemeld had bleek – hoe kan het anders - Brugman te zijn. Deze had Mothes enige uren in zijn woning vastgehouden waarna hij tegen de avond uit huis werd geloodst. Een eindje verder op de Geitenkamp werd hij opgewacht door een aantal personen die hem bedreigden met een revolver en hem zouden neerschieten als hij zich niet rustig hield. De gevangene kon toch aan zijn belagers ontkomen en wist '*in tamelijk overspannen toestand*' een politieagent te waarschuwen.

Duitscher door communisten bedreigd.

ZIJ ONTNEMEN HEM ZIJN RIJWIEL EN ZIJN PASPOORT. REEDS TWEE ARRESTATIES VERRICHT. VERZOEK OM INLICHTINGEN.

Gisteravond werd een surveilleerende agent van politie te Arnhem aangesproken door een opgewonden Duitscher, die hem mededeelde, dat hij zoo juist was ontsnapt aan een drietal Hollandsche communisten, die hem met een vuurwapen hadden bedreigd en zijn rijwiel en paspoort hadden ontvreemd.

Een allerijl in de omgeving ingesteld onderzoek had geen resultaat. Bij onderzoek bleek, dat de Duitscher een brief had moeten bezorgen bij een bekend communist te Arnhem, waar hij volgens zijne verklaring door bedoelde personen was afgehaald en gevankelijk weggevoerd, waarbij men hem met revolvers zou hebben gedwongen zich rustig te gedragen.

In den nacht van Vrijdag op Zaterdag werden door de politie reeds twee arrestaties verricht, terwijl verdere aanhoudingen te wachten zijn. In verband hiermede doet de Commissaris van Politie te Arnhem de volgende dringende oproeping:

Dringende oproep.

De Commissaris van Politie te Arnhem verzoekt aan beide jongelui, die in den avond van 26 September 1935, te ongeveer 9.15 uur op de Bronbeeklaan nabij den Velperweg met een agent van politie en een vreemdeling hebben gesproken en dezen een sigaret hebben gegeven zich ten spoedigste te melden aan het Bureau van Politie, afdeeling Recherche.

"Duitscher door communisten bedreigd.' Kop boven het artikel in de Arnhemsche Courant (www.delpher.nl, Arnhemsche Courant, 28-9-1935)

De politie had de zaak in onderzoek. In verband met de bedreiging arresteerde de politie vier Arnhemse communisten, onder hen Brugman. Deze werd spoedig weer vrijgelaten, maar op 2 oktober opnieuw aangehouden op verdenking van medeplichtigheid bij de bedreiging van de Duitser. Ook vonden verschillende huiszoekingen plaats in verband met het vuurwapen.

Het voorval drong door in de landelijke politiek, toen CPH-Tweedekamerlid C.P.J. Schalker de minister interpelleerde. Die moest een einde maken aan het optreden van geheim agenten van vreemde mogendheden. Waar de kranten eerst nog een slag om de arm hielden of de Duitser inderdaad van de Gestapo was, zoals de communisten beweerden, scheen men dat later ook aan te nemen.[35]

In de raad refereerde Brugman aan het voorval, waar hij vertelde dat hij '*noodgedwongen 14 dagen de gastvrijheid van politie en justitie had genoten*'. Hij had lof voor de wijze waarop het politiepersoneel hem had behandeld, maar ernstige kritiek op de inrichting van de cellen. Die dateerden blijk-

baar nog uit de middeleeuwen. '*Varkenshokken zijn nog gerieflijker.*' [36]

Loopgraven en vluchtelingen

Sinds Adolf Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, konden de ontwikkellingen in Duitsland op aandacht rekenen van de Arnhemse raad. Brugman wist wel hoe Hitler aan de macht was gekomen. Dat lag aan de '*duldingspolitiek*' van de Duitse sociaal-democraten, de partij van Hermans, wreef Brugman er nog in. Wilde men in Nederland een zelfde ontwikkeling tegengaan dan moest de arbeidersklasse worden opgeroepen tot daadwerkelijke strijd. De communisten hadden de sociaaldemocraten regelmatig aangeboden een eenheidsfront tegen het fascisme te vormen. De arbeiders wilden het wel, maar de leiders van de SDAP niet.[37]

Brugman was ook al vroeg bezorgd om het lot van de Duitse joden. Op 3 april 1933 interpelleerde hij het college over door de gemeente te treffen maatregelen in verband met de jodenvervolging in Duitsland. Gezien de ontwikkelingen voorzag Brugman een grote toestroom van joodse vluchtelingen, die voeding en huisvesting nodig zouden hebben.[38]

Toen er inderdaad vluchtelingen kwamen, was het opnieuw Brugman die daar aandacht voor vroeg. In 1934 zette hij zich in voor Gerda Kürten. Zij had zich tegen het regime verzet, was in Duitsland opgesloten in een concentratiekamp, maar had naar Nederland weten te ontsnappen. Nu zat zij in het Arnhemse Huis van bewaring. Niemand mocht haar bezoeken. Brugman vreesde dat zij de grens zou worden overgezet, wat haar ongetwijfeld fataal zou worden. Volgens Hermans kon zij het land niet worden uitgezet, de kwestie behoorde ook niet tot de bevoegdheid van de raad. Brugman, niet overtuigd, stelde een motie voor waarin de raad zich zou uitspreken dat aan alle anti-fascistische emigranten asielrecht zou worden verleend en dat Kürten in vrijheid zou worden gesteld. Alleen de CPH stemde voor.[39]

Begin 1935 kwam Brugman opnieuw met een motie, ditmaal om vanuit Arnhem de regering aan te sporen anti-fascistische vluchtelingen op te nemen. Hij wees er op dat Holland altijd een toevluchtsoord voor vervolgde groepen zoals Hugenoten en joden is geweest. Nu was daar een einde aan gekomen, waren vluchtelingen niet welkom, terwijl '*Hitler-propagandisten*' ruim baan kregen. De regering moest weten dat de Arnhemse raad het daarmee niet eens was. Met alleen de steun van de SDAP legden de communisten het weer eens af.[40]

Terwijl radio-uitzendingen uit Moskou uit de ether werden geweerd, werd de huiskamer '*dagelijks verpest*' door uitzendingen uit Hitler-Duitsland. Het was typerend, dat deze door de regering ongestoord werden doorgelaten. Daarmee was volgens Brugman eenderde van de bevolking verstoken van uitzendingen van haar '*eigen richting*'. De VARA beschouwde hij niet als een socialistische omroep. Men zou binnenkort wel beleven dat deze in plaats van de Internationale het Wilhelmus zou uitzenden! [41]

Toen het ging over het beschikbaar stellen van geld voor de luchtbeschermingsdienst, het was inmiddels najaar 1937, een bedrag van 1200 gulden voor de aanschaf van o.a. gasmaskers en een 'reukmeetinstallatie', kon Brugman daarin niet meegaan. De reden daarvan was dat de luchtbeschermingsdiensten in handen waren van '*militaire of reactionnaire elementen, vaak zelfs fascisten*'. Alleen de bezittende klasse profiteert van de beschermingsmaatregelen, de grote massa kan het niet betalen. De luchtbescherming moest worden georganiseerd op democratische grondslag en onder controle staan van de bevolking en arbeidersorganisaties.[42]

Begin 1939 maakte Brugman zich sterk voor hulpverlening aan Spaanse kinderen die op de vlucht waren voor het fascisme in Spanje. Zijn voorstellen konden op weinig steun van raad en college rekenen. Voorts verzette Brugman zich tegen het tewerkstellen van Nederlandse arbeiders in Duitsland vanwege de oorlogsvoorbereiding in dat land, dat ook tegen Nederland is gericht.[43]

Brugman drong herhaaldelijk aan op het aanleggen van loopgraven voor de bevolking. Hij was verheugd toen het college eind 1939 eindelijk in actie kwam, het was alleen

niet genoeg. De Geitenkamp kwam er bekaaid af. De oorlog was op 4 september nog maar een paar dagen oud. De berichten toonden al de verschrikkelijke afmetingen van het conflict aan, en ook dat '*het Duitsche barbarendom zich niet ontziet, in Polen gebruik te maken van gifgassen.*' De burgemeester verzocht Brugman zich '*zorgvuldig te onthouden van elke waardering van handelingen van vreemde mogendheden*'. Als de neutraliteit die de burgemeester zo voorstond daarin zou bestaan dat men de waarheid niet mocht zeggen, dan voorzag Brugman dat zij zou uitlopen op hulpverlening aan de aanvaller.[44]

Oorlogsjaren

Jarenlang had Brugman gewezen op het gevaar dat uitging van Hitlers Duitsland. Hij had het goed gezien, zoals bleek in mei 1940 toen het leger van het '*bevriende staatshoofd*' door de Arnhemse straten marcheerde.

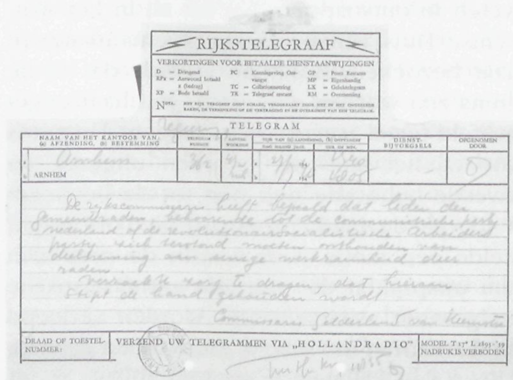
Na de Duitse inval stond de eerste raadsvergadering in het teken van de benoeming van een tijdelijke wethouder vanwege de afwezigheid van Rademakers. Zonder verdere beraadslaging werd de antirevolutionair C. Smeenk benoemd. Brugman was ook present.[45] Daarna kwam de raad pas medio juni weer bijeen. Op last van de bezetter bleven de bestaande bestuursorganen en vertegenwoordigende lichamen – vooralsnog – in stand. Bij de vergaderingen die volgden, was Brugman aanwezig. Hij verstond de tijdgeest goed en hield zich gedeisd. De vraag was natuurlijk hoe lang hij zich zou blijven melden, zeker nu hij toch niets meer in te brengen had en communisten moesten vrezen voor hun lot.

Die vraag werd op 27 juli 1940 voor Brugman beantwoord door de Commissaris der provincie Gelderland, Schelto baron Van Heemstra. Deze schreef dat de Rijkscommissaris had bepaald dat communistische gemeenteraadsleden zich terstond moesten onthouden van deelneming aan de werkzaamheden van de raad.[46]

Bij de vergadering van 5 augustus liet Brugman dan ook verstek gaan zonder bericht van verhindering. Dit zou de rest van de raadsperiode zo blijven. Hij richtte zich tot burgemeester Bloemers met het verzoek hem financiële tegemoetkoming te verlenen, nu hij door overmacht gedwongen zijn plichten als raadslid niet meer kon vervullen. Voor veel andere raadsleden was het presentiegeld misschien slechts een '*bagatel*', voor hem was het een aanvulling van zijn bescheiden gezinsinkomen, zo schreef hij. Bloemers deelde '*tot zijn leedwezen*' mee, dat zijn verzoek niet kon worden ingewilligd, nu presentiegeld afhankelijk was van het aantal bijgewoonde vergaderingen.[47]

Op 29 augustus 1941 vond ook voor de in functie gebleven raadsleden de laatste vergadering plaats. De werkzaamheden zouden op grond van een Verordening van de Rijkscommissaris vanaf 1 september '*blijven rusten*'. Voortaan vervulde de burgemeester zowel de taak van de raad als die van het college van B&W.

Op 1 maart 1941 gebeurde wat al tal van andere communisten sinds de bezetting was overkomen. Brugman werd thuis aangehouden, met een '*pistool in de nek*' meegenomen en ter beschikking gesteld van de *Sicherheitspolizei*. Na een paar dagen kwam hij weer thuis, met zijn been in het gips.[48] Wat de reden is van zijn arrestatie en de oorzaak van zijn verwonding, is onbekend. De aanhoudingen waren '*geschied in een zaak van beteekenis*', aldus A.W. van der Burgt, de NSB-politiecommissaris waarmee Brugman al zo vaak had gebotst.[49]

RIJKSTELEGRAAF

VERKORTINGEN VOOR BETAALDE DIENSTAANWIJZINGEN

TELEGRAM

NAAM VAN HET KANTOOR VAN: (a) AFZENDING, (b) BESTEMMING					DIENST-BIJVOEGSELS	OPGENOMEN DOOR
a Arnhem / b ARNHEM	362					

De rijkscommissaris heeft bepaald dat leden der gemeenteraden, behoorende tot de communistische party nederland of de revolutionair socialistische Arbeiders party zich terstond moeten onthouden van deelneming aan eenige werkzaamheid dier raden.

Verzoek U zorg te dragen, dat hieraan stipt de hand gehouden wordt.

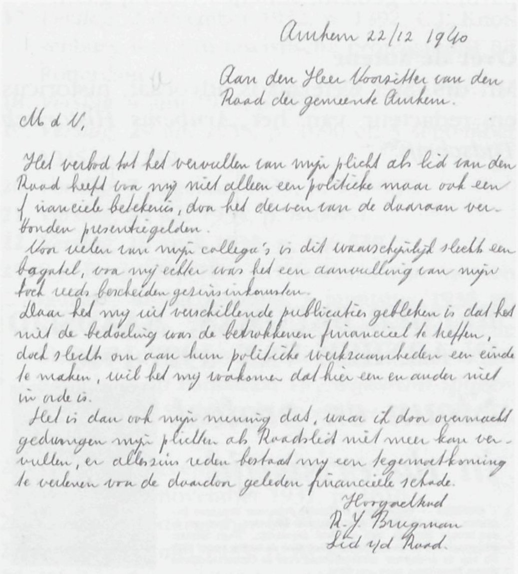
Commissaris Gelderland van Heemstra

DRAAD OF TOESTEL-NUMMER: | VERZEND UW TELEGRAMMEN VIA „HOLLANDRADIO" | MODEL T 17ᵃ L 2893-'39 NADRUK IS VERBODEN

Telegram van Van Heemstra. (Gelders Archief, Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 2197/6382)

Veel communisten kwamen tijdens de oorlog in het verzet terecht en speelden daar een belangrijke rol. Slechts een tiental namen van Arnhemse communistische verzetsstrijders zijn bekend. Brugman wordt niet genoemd.[50] Toch hebben Brugman en zijn gezin niet stilgezeten. Zijn echtgenote Johanna was de zus van Hetty Kramer, die samen met haar man Gerrit Amsterdamse joden onderdak bood. Johanna hielp daarbij. Sini Franken zat ondergedoken bij de Kramers toen de Duitsers aan de deur stonden voor een huiszoeking. Hoewel ze haar niet vonden in haar schuilplek, durfde Sini niet meer te blijven. Zij werd naar Brugman gebracht.[51]

Na zijn arrestatie in 1941, waarna hij weer was vrijgelaten, volgden verschillende pogingen om Brugman opnieuw aan te houden. Hij wist hier telkens ternauwernood aan te ontkomen, omdat hij getipt werd door '*iemand bij de politie*'. Samen met zijn oudste zoons ontsnapte hij aan de Duitsers op een tandem waarmee hij naar Wolfheze fietste. Vandaar ging het per trein naar Amsterdam, waar hij onderdak vond bij kameraden van de partij.[52] Zowel Brugman, zijn echtgenote, als hun zes zoons overleefden de oorlog.

Arnhem 22/12 1940

Aan den Heer Voorzitter van den Raad der gemeente Arnhem.

M d V,

Het verbod tot het vervullen van mijn plicht als lid van den Raad heeft voor mij niet alleen een politieke maar ook een financiele beteekenis, door het derven van de daaraan verbonden presentiegelden.
Voor velen van mijn collega's is dit waarschijnlijk slechts een bagatel, voor mij echter was het een aanvulling van mijn toch reeds bescheiden gezinsinkomsten.
Daar het mij uit verschillende publicaties gebleken is dat het niet de bedoeling was de betrokkenen financieel te treffen, doch slechts om aan hun politieke werkzaamheden een einde te maken, wil het mij voorkomen dat hier een en ander niet in orde is.
Het is dan ook mijn meening dat, waar ik door overmacht gedwongen mijn plichten als Raadslid niet meer kan vervullen, er alleszins reden bestaat mij een tegemoetkoming te verleenen voor de daardoor geleden financieele schade.

Hoogachtend
R.J. Brugman
Lid v/d Raad.

Verzoek van R.J. Brugman voor een tegemoetkoming. (Gelders Archief, Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 2197/6383)

Na-oorlogse jaren

Na de oorlog keerde Brugman niet meer terug als raadslid. Een nieuwe generatie Arnhemse communisten nam het stokje over. Zij hadden anders dan hun voorganger – al was het maar tijdelijk – het politieke tij mee. De CPN plukte de vruchten van het verzet tegen de Duitsers, wat veel communisten met hun leven hadden moeten bekopen.

Brugman kwam na de oorlog tijdelijk in dienst bij de overheid om bij mensen thuis enquêtes af te nemen over de oorlogsschade, waarvoor hij een fiets ter beschikking kreeg gesteld.[53]

Brugman bleef tot het einde van zijn leven communist, al moest hij van Paul de Groot (de naoorlogse leider van de CPN en een fervente Stalinist) niets hebben, aldus zijn zoon. Familieberichten verschenen in het communistische dagblad *De Waarheid*.[54]

Hij woonde met zijn echtgenote nog altijd op de Schuttersbergweg, de kinderen waren inmiddels het huis uit. Wie daar in de jaren vijftig veel op bezoek kwam, bij haar '*lievelingsoom*', was Dinie Brugman. Zij herinnert zich haar oom als '*heel lief. Hij was heel eerlijk, maar zag er streng uit. Hij was oersterk!*'. In de familie gaat het – apocriefe - verhaal dat hij eens een sabel van soldaat van de Gele Rijders afpakte en het ter plekke door midden brak!

'*Als hij een kamer binnen ging, kwam er echt iemand binnen. Reinier was een mooie, lange man. In zijn huiskamer hing een groot schilderij van Karl Marx. Zijn voorkamer was gevuld met boeken. Daar zaten hele dure en bijzondere bij. Die leende hij gerust uit, maar noteerde in een schriftje aan wie. Hij was heel precies.*' Na het verlies van zijn bibliotheek in de oorlog had Brugman kennelijk een nieuwe boekencollectie weten op te bouwen, die hij koesterde.

Het schilderij, de titels van de boeken, het zou een argeloze bezoeker niet gemakkelijk ontgaan dat hij in het huis van een communist was terecht gekomen. '*Maar hij praatte daar eigenlijk nooit over. Hij liep niet met zijn overtuiging te koop. Het was vooral heel erg gezellig bij hem en zijn vrouw. Het was zo'n fijn stel.*'

Het echtpaar R.J. Brugman en J.A. Brunsveld (Foto auteur)

Hoewel niet meer politiek actief, bleek Brugmans overtuiging ook tijdens de Koude Oorlog nog bekend genoeg. In november 1956 sloeg het Russische leger tot verontwaardiging van de westerse wereld de Hongaarse Opstand hardhandig neer. *De Waarheid* veroordeelde dat optreden niet. In Amsterdam bestormde een woedende menigte Felix Meritis, het CPN-kantoor aan de Keizersgracht. Brugman vreesde dat zijn ruiten zouden worden ingegooid, maar dat gebeurde niet. Wel weigerde in die dagen een kennelijk anti-communistische buschauffeur hem mee te nemen uit de stad terug naar de Geitenkamp, zodat hij – aardig op leeftijd al - naar huis moest lopen.[55]

De laatste jaren waren zwaar. Zijn echtgenote was ziek geworden en overleed op 22 februari 1964.[56] Daarna trok het gezin van zijn zoon Rein bij hem in en kon men de oude Brugman, nu grootvader, over de Geitenkamp zien wandelen met zijn kleinkinderen.

Reinier Brugman stierf na een lang durende ziekte op 7 juli 1970. Hij werd 85 jaar. *Het Vrije Volk* van 10 juli, de dag van zijn begrafenis op Moscowa, herdacht hem in een vriendelijk getoonzet in memoriam.[57] In tijden waarin communisten niet geaccepteerd werden, nam men Brugman serieus, heette het daarin. Brugman was sociaal bevlogen, leende geld uit terwijl hij zelf nauwelijks te eten had. Duitse Joden vonden bij de familie Brugman een veilig heenkomen. De *'extreme'* communist kende veel vrienden onder zijn politieke tegenstanders, besloot het stuk, omdat hij bezield was met het lot van de armen.

Op de begrafenis sprak een *'stokoude'* J.G. Van de Meeberg, een partijgenoot waarmee Brugman een paar jaar in de Arnhemse raad had gezeten. Communisten en sympathisanten bewezen de overledene met opgestoken vuist de laatste eer toen de kist passeerde. Het landelijk bestuur van de CPN echter liet het overlijden van - ooit - Arnhems bekendste communist, die zoveel voor de plaatselijke partij had gedaan, stilletjes voorbij gaan.[58]

Over de auteur

Mr. drs. Stef Ketelaar is advocaat, historicus en redacteur van het *Arnhems Historisch Tijdschrift*.

REINIER BRUGMAN, RAADSLID IN ARNHEM VAN 1927-1946

Steun en protest in de crisistijd

ARNHEM — Vanmiddag is Reinier Johannes Brugman begraven op de Algemene Begraafplaats Moscowa. Daarmee is een brokje historie van Arnhem afgesloten. Want Reinier Brugman was in de moeilijke tijden voor de oorlog vanaf 1927 lid van de Arnhemse gemeenteraad voor de Communistische Partij Nederland, toen nog CPH.

Terugblik op het leven van Reinier Brugman, de man die letterlijk en figuurlijk opkwam voor 'de gewone man'(Delpher, Het Vrije Volk, 10-7-1970)

Noten

1. *Verslag der zittingen van de gemeenteraad te Arnhem,* 10 oktober 1927, p. 1016.
2. *Verslag,* 16 maart 1931, 364-367.
3. *Verslag,* 18 mei 1931, 634-644.
4. *Verslag,* 3 april 1933, 472-490.
5. *Verslag,* 15 november 1928, p. 1580-1582 en diverse als 'geheim' geclassificeerde correspondentie tussen de burgemeester en de procureur-generaal bij het gerechtshof. Gelders Archief, Kabinet van de burgemeester van Arnhem, 2138/940.
6. *Verslag,* 30 april 1934, p. 818-823.
7. *Verslag,* 21 december 1934, p. 1562-1576.
8. *Verslag,* 17 augustus 1931, p. 1106-1113.
9. *Leidsche Courant,* 16 december 1931.
10. *Verslag,* 29 december 1931, p. 2108.
11. *Verslag,* 11 juli 1932, p. 868-873 en *Arnhemsche Courant* 11 juli 1932.
12. *Verslag,* 26 september 1932, p. 1185-1187. De kwestie kwam daarna nog herhaaldelijk in de raad aan de orde, bijvoorbeeld op 13 december 1932, p. 1668-1699.
13. S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd,* Arnhem 1946, p. 121.
14. *Arnhemsche Courant,* 3 januari 1933 en *Alkmaarsche Courant,* 4 januari 1933.
15. *De Tribune,* 18 januari 1933. *Verslag,* 13 december 1932, p. 1669.
16. *Verslag,* 15 december 1927, p. 1395.
17. *Verslag,* 2 december 1932, p. 1492. C.J. Knotsenburg was een fascistische propagandist uit Rotterdam.
18. *Verslag,* 4 juni 1934, p. 947.
19. *Verslag,* 29 juli 1935, p. 1090 en 3 september 1935, p. 1159.
20. *Verslag,* 7 augustus 1933, p. 934-937.
21. *Verslag,* 24 juli 1933, p. 840-851.
22. *Verslag,* 18 april 1933, p. 526-539.
23. R.J. Brugman, 'Hoe het fascisme zijn mensen betaalt', in *De Tribune,* 3 augustus 1936 en Stef Ketelaar, '"De hele dag tegen die schelle kleuren en dat opschrift te moeten zien". NSB Kringhuis op Parkstraat 13', *Wijkkrant Spijkerkwartier en Spoorhoek,* december 2015, nr. 97, p. 4-5.
24. *Verslag,* 2 december 1932, p. 1489.
25. *Verslag,* 30 november 1931, p. 1616.
26. *Verslag,* 18 december 1933, p. 1395.
27. *Verslag,* 20 mei 1935, p. 813-817.
28. *Verslag,* 5 maart 1928, p. 239.
29. *Verslag,* 15 april 1930, p. 527-532.
30. *Verslag,* 3 februari 1936, p. 228-229.
31. *Verslag,* 14 november 1929, p. 1294.
32. *De Graafschapbode,* 23 juli 1934.
33. *Verslag,* 15 juni 1936, p. 805-806.
34. Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend, de geschiedenis van de CPN 1938-1991,* Amsterdam 1995, p. 8.
35. *Arnhemsche Courant,* 28 september, 1 oktober en 10 oktober 1935 en *Limburger Koerier,* 2 oktober 1935.
36. *Verslag,* 6 februari 1936, p. 301.
37. *Verslag,* 18 april 1933, p. 529.
38. *Verslag,* 3 april 1933, p. 499-500.
39. *Verslag,* 21 december 1934, p. 1603-1604.
40. *Verslag,* 22 januari 1935, p. 140.
41. *Verslag,* 1 februari 1935, p. 401.
42. *Verslag,* 6 september 1937, p. 598-600.
43. *Verslag,* 27 februari 1939, p. 82-85 en 21 augustus 1939, p. 493-498.
44. *Verslag,* 4 september 1939, p. 538-542.
45. *Verslag,* 17 mei 1940, zonder pagina.
46. Telegram van Van Heemstra. Gelders Archief, Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 2197/6382.
47. Correspondentie tussen Brugman en de burgemeester. Gelders Archief, Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 2197/6383.
48. Interview met Karel Brugman.
49. Gelders Archief, Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 2197/298.
50. Peter Dijkerman, 'Arnhem in de bezettingstijd 5. De Communisten', *Arnhem de Genoeglijkste* 2002-3, p. 130-136.
51. Margo Klijn, *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945,* Utrecht: 2014, p. 150-151 en een e-mail van Margo Klijn aan de auteur, 8 december 2015.
52. Interview met Karel Brugman.
53. Interview met Karel Brugman. In sommige overlijdensberichten wordt gemeld dat Brugman na de oorlog nog een tijdje deel uitmaakte van de zoheten Nood-Gemeenteraad die zitting hield van 12 november 1945 t/m 31 augustus 1946. Ik heb dat aan de hand van de raadsverslagen echter niet kunnen vaststellen.
54. Zoals ter gelegenheid van het veertig-jarig huwelijk van het echtpaar Brugman dat zij op 11 juli 1954 vierden met een receptie aan huis.
55. Interview met Dinie Brugman.
56. *De Waarheid,* 25 februari 1964.
57. Op Moscowa werd hij begraven in een graf op de algemene begraafplaats dat inmiddels niet meer bestaat, zo berichtte mij Joke Koops van Moscowa, per e-mailwisseling in juni 2015. De datum van opheffing van het graf is niet bekend, maar het was vóór 1990.
58. Interview met Dinie en Karel Brugman.

Nagekomen post: de BVD over Reinier Brugman

Nadat ik mijn artikel over Reinier Brugman had afgerond, ontving ik op 21 april 2016 een dikke envelop van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninksrijksrelaties met daarin een inzagedossier over de Arnhemse communist. Het is de uitkomst van een besluit op mijn aanvraag van begin december 2015 om gegevens te verstrekken over Brugman en het communisme in Arnhem. Om het ook daadwerkelijk te krijgen bleek nog wel een ingebrekestelling nodig, aangezien de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), als rechtopvolger van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de beslistermijn herhaaldelijk bleef opschuiven en deze uiteindelijk overschreed.

Mijn verzoek bleek deels te zijn toegewezen. Na een 'grondig archiefonderzoek' kon de AIVD 37 pagina's aan niet-actuele gegevens betreffende de vroegere taak van de BVD met betrekking tot de 'communistische dreiging, zoals die in de tijd van de Koude Oorlog werd gevoeld' vrijgeven. De documenten waarin de gegevens zijn geregistreerd, konden echter niet in hun geheel worden vrijgegeven, 'omdat daardoor een nog actuele werkwijze dan wel bronnen openbaar kunnen worden, waardoor het goed functioneren van de AIVD en daardoor de nationale veiligheid (...) kunnen worden geschaad'. Voorts mogen namen van derden niet worden vrijgeven. De talloze 'witregels' midden in een zin geven daar ook blijk van. De uittreksels die resteren zijn desalnietemin de moeite waard om te bespreken, te meer daar men zich – in retrospectief – kan verbazen over de moeite die de overheid zich kennelijk decennialang getroostte om het 'rode gevaar', waarvan de omvang en slagkracht in Arnhem nu niet bepaald imposant oogt, te bespioneren.

Zoals de Centrale Inlichtingendienst, de voorganger van de BVD dat deed in de jaren '20 en '30, bleek de BVD vanaf eind jaren '40 nauwgezet de gangen van de Arnhemse communisten na te gaan. Daarbij putte de dienst uit openbare bronnen, zoals kandidatenlijsten van de CPN. Het aan de CPN gelieerde dagblad *De Waarheid* behoorde uiteraard tot de standaardlectuur voor de geheim agenten in Den Haag. De taak om het communistische gevaar te bezweren werd zodanig ernstig opgevat, dat ook zoiets niet-politieks als het veertigjarig huwelijk van het echtpaar Brugman niet aan de aandacht van de dienst ontsnapte en een bericht daarover de archieven in ging.

Voorts komen we iets te weten over de reden waarom Brugman na de oorlog niet terugkwam in de raad. Hij zou hebben bedankt voor de raadszetel *'wegens drukke werkzaamheden buiten de stad'*. Die motivering was ongegrond, aldus de opsteller van het rapport, omdat Brugman kort tevoren ontslag zou hebben gekregen bij de Schade Enquete Commissie, *'vermoedelijk wegens gepleegde fraude met declaraties'*. Ook merkte de dienst op dat de houding van Brugman *'in C.P.N. ogen althans, in de bezettingstijd niet geheel goed is geweest'*. Een toelichting op deze opmerking – die meer vragen oproept dan dat ze verheldering verschaft - ontbreekt.

Brugman mocht in deze periode dan niet meer in de raad zitten, hij bleef actief voor de CPN, onder meer als bestuurslid. De BVD kende de inhoud van de post die hij ontving (die kennelijk werd opengemaakt voordat deze op de Geitenkamp werd bezorgd) en wist ook dat Brugman een abonnement had op *De Waarheid*, een blad waarvan hij vanaf 13 maart 1961 de bezorging in Arnhem-Oost op zich nam. In 1949 plaatste hij een handtekening op een intekenlijst voor het *'verjaardagsgeschenk van Stalin'*.

De BVD hield bij wat er in afdelingsvergaderingen werd besproken. In een bijeenkomst op 31 mei 1953 had Brugman kritiek geuit: er waren zo weinig verkiezingsaffiches

van de CPN te zien in Arnhem, zelfs niet bij de bestuurders.

De CPN-fractie in de raad had nagelaten te interpelleren over schoolexcursies naar kazernes en militaire onderdelen. De partij werkte te weinig *'onder de massa'*. Ze had geen invloed in de sport, in schoolcommissies en in de vakbond. De CPN in Arnhem was volgens Brugman een *'sectarisch groepje'* geworden. In een andere vergadering klaagde hij dat er voor de colportage zo goed als niemand kwam opdagen. *'We hebben in onze afdeling maar twee actieve partijgenoten, dat zijn* (weggelakt) *en* (weggelakt). *De rest is invalide of astmatisch'*.

Ook zijn filmbezoek werd geregistreerd. Op 28 september 1955 was Brugman bij een voorstelling geweest, georganiseerd door de Arnhemse afdeling van de Vereniging Nederland USSR, zo wist de BVD.

Op 30 augustus 1959 waren Brugman en zijn echtgenote samen met 55 andere Arnhemmers te gast bij het 'Waarheidszomerfeest' te Amsterdam, waar het echtpaar in de 'veteranentent' werd gehuldigd.

Brugman bleef gedurende de jaren '60 lokale vergaderingen van zijn partij bezoeken, maar zijn – door de BVD geregistreerde - activiteiten namen zienderogen af. Bij de laatste vergadering waar hij present was, kwam hij net uit het ziekenhuis. De CPN vierde 1 mei 1969 in De Oude Doelen. De bijeenkomst stond in het teken van het 50-jarig bestaan van de partij. Brugman, van begin af aan lid, werd in het zonnetje gezet. Een luid applaus viel de 84-jarige, die als voorbeeld voor de aanwezigen werd gesteld, ten deel.

Zijn gezondheidstoestand liet het niet toe lang te blijven, maar hij wilde nog wat zeggen. In het ziekenhuis had een dokter hem gevraagd naar zijn visie op de politieke toestand in de wereld. Hij had geantwoord dat hij communist was met hart en ziel en dat *'het communisme het enige stelsel is wat we aanvaarden kunnen'*. Hoe dacht de dokter over het enorme artsentekort in Nederland terwijl er wel 225 miljoen aan straaljagers werd uitgegeven? Brugman fulmineerde – als vanouds – verder over de maatschappij waarin bewapening belangrijker was dan medische zorg. De dokter had gezegd: 'Ik sta volkomen achter u (applaus)'.

Het bleek zijn zwanenzang. Kort na dit laatste publieke optreden overleed Brugman en kon de BVD zijn dossier afsluiten, maar niet nadat daar zijn uit *De Waarheid* geknipte overlijdensadvertentie aan was toegevoegd.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Chatten met Gelders Archief mogelijk

Social media zijn inmiddels niet meer hot, maar een dagelijks communicatiemiddel geworden (voor velen). Facebook, Twitter, Instagram, Youtube... Het Gelders Archief heeft daar sinds een dik jaar ook een chatmogelijkheid via de website aan toegevoegd. Vooral in de middaguren maken bezoekers van onze website gebruik van de dit medium. Chatten biedt het voordeel dat vragen van bezoekers sneller kunnen worden beantwoord dan via e-mail. Bovendien sluit chatten beter aan op de onlinemogelijkheden van archiefonderzoek dan telefonisch contact, bijvoorbeeld door het sturen van links. Chatten past goed bij bijna driekwart miljoen websitebezoeken per jaar.
Huidige chattijden: maandag - donderdag 13.00 - 16.00 uur

Nieuwe archieftoegangen

Met regelmaat produceren medewerkers van het Gelders Archief nieuwe toegangen op archieven. Het gaat niet altijd om spectaculaire of nieuwswaardige archieven, maar juist ook om bestanden die voor de couleur locale van belang zijn en beperkt van omvang zijn. Het Gelders Archief is enige tijd geleden gestart met een project, waarbij dwergarchieven (met een omvang van minder dan anderhalve strekkende meter) toegankelijk worden gemaakt. Recente Arnhemse voorbeelden zijn archieven van de familie Tulleken, de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Aannemersbond, de Districtskruisvereniging Regio Arnhem en Buurtvereniging Het Eiland te Arnhem. De familie Tulleken is een regentengeslacht uit de Gelderse hoofdstad. De Nederlandse Aannemersbond behartigde de belangen van aannemers. De Afdeling Arnhem is opgericht omstreeks 1900. De Districtskruisvereniging Regio Arnhem bestond van 1988 tot 1992 en was rechtsvoorganger van de Stichting Thuiszorg Midden-Gelderland.

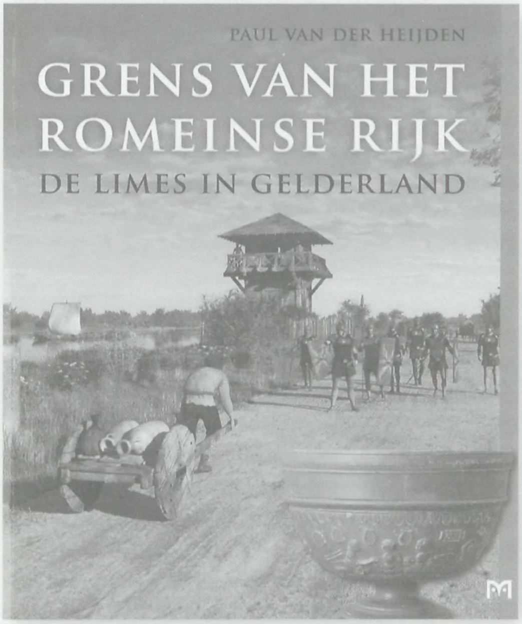
Viszaak Gerrits, Eiland 4, omstreeks 1930. Gelders Archief 1501-04-3077

Op onze weblog (www.geldersarchief.nl/weblog) besteedt het Gelders Archief geregeld aandacht aan dergelijke nieuwe toegangen. Wilt u weten welke archieftoegangen het meest recent zijn gepubliceerd? Klik op onze homepage op zoeken (invulveld blanco, bullet op 'alles'). De meest recente toegangen verschijnen dan in beeld.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag-donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00-17.00
(behalve juli en augustus).

Gesignaleerd

P. van der Heijden, *Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Gelderland*, Utrecht: Matrijs, 2016. 160 blz.
ISBN 978 90 5345 327 8. Prijs: € 19,95.

Het boek is bedoeld als overzichtswerk van de Romeinse limes in Gelderland. Dit overzicht is breed opgezet en geeft ook de context van de Romeinse verdediging en de limes in Nederland en Duitsland. Arnhem-Meinerswijk komt aan bod in het geografische overzicht van de grensfortificaties. Het castellum bij ons is het enige dat archeologisch is aangetoond, tijdens opgravingen in 1979 en 1991-1992. Gebouwd in de jaren 10-20, heeft het daaropvolgend zes bouwfasen gekend. Dit jaar moet het fort visueel zichtbaar gemaakt worden, maar door de ligging in de uiterwaarden mogen er geen obstakels voor hoogwater aangebracht worden. Wel komen er informatiepanelen.

Behalve de limes, gaat het boek ook over andere Romeinse sporen in Gelderland, die direct of indirect met de limes te maken hebben. Een belangrijke rol speelt natuurlijk Nijmegen, maar ook marskamp Ermelo, de tempel in Elst, en de andere (vermoedelijke) forten worden behandeld. Het boek is vooral archeologisch van insteek, met afbeeldingen van opgravingen, gevonden voorwerpen, opgedoken scheepswrakken, inscripties, et cetera. Het is een mooi overzichtswerk dat de laatste wetenschappelijke stand van zaken geeft met betrekking tot de limes en aanverwante Romeinse aanwezigheid in Gelderland. Het boek is prettig leesbaar en schenkt in kaders ook aandacht aan de zichtbaarheid van de limes in de tegenwoordige tijd.
Lyke Bosma

***Een verlichter in de ban: de controversiële lezing van Johannes Stolk in 1794. Uitgegeven en toegelicht door Pieter van Wissing*, Uitg. Verloren, Hilversum 2016, ISBN 97 789087 045791, Prijs: 10 euro.**

Het gebeurt bijna nooit, een boekpresentatie op een vergadering van Prodesse, maar het is wel terecht dat er deze keer (eind april) voor iemand die ooit door Prodesse verstoten is een uitzondering is gemaakt. Een soort van rehabilitatie door de vereniging van Johannes Stolk, want over hem gaat het hier. Het eerste exemplaar van dit boekje werd aangeboden aan wethouder Gerrie Elfrink en ook dat was een soort van rehabilitatie, want het was het stadsbestuur dat hem in 1794 als eerste in de ban had gedaan.

Wie nieuwsgierig is of de ideeën van dominee Stolk echt zo opruiend waren dat niet alleen Arnhem en pas daarna Prodesse, maar ook de Staten van Gelderland en vervolgens van Holland en Friesland hem niet meer wilden zien, kan nu kennis nemen van zijn lezing, die in dit boekje is afgedrukt. Hij zal er wel enige moeite voor moeten doen, want Van Wissing heeft ervoor gekozen om de authentieke tekst integraal weer te geven in de spelling en breedsprakerigheid van die tijd. Daardoor echter kan iedereen nu constateren dat Stolks pleidooi om de gewone man meer onderwijs te geven helemaal geen opruiende toespraak was. De Maatschappij tot Nut

van 't Algemeen propageerde dat al langer, Stolk noemde dat dan ook. Maar de uiterst conservatieve magistraat van Arnhem zag er een poging in om ook in hun stad de samenleving te veranderen, zoals de Jacobijnen in Frankrijk al aan het doen waren. Vandaar de verbanning, in grote haast, zonder behoorlijk proces.

In zijn toelichting schetst Van Wissing ook het gezin en milieu waarin Stolk opgegroeid was en Stolks eigen gezin en zijn carrière voor en na 1794: hoe ging het met hem na zijn verbanning? Tevens biedt hij beknopte achtergrondinformatie over het Arnhem van die dagen: politiek, cultuur –Prodesse – en onderwijs. In een verrassend nawoord constateert hij dat pas in 1892 voor het eerst een voorzitter van Prodesse zijn afkeuring uitsprak over het feit dat het bestuur van de vereniging destijds zo slaafs de magistraat was gevolgd in zijn veroordeling.

Geen boek is perfect. Zo verhuisde Stolk na zijn verbanning niet naar Rotterdam, maar naar Gijn bij Weesp (p. 59 en 63), kon Brok in 1794 nog niet een lotgenoot in Stolk herkennen want Brok werd pas in 1797 verbannen (p. 65) en slaat "Later in dat jaar, op 28 september 1795," niet op de zojuist besproken actie van Jacob Anthony Bouricius, want die had al in 1794 plaatsgevonden (p. 66). De zeer fraaie vormgeving van het boek maakt deze kleine onvolkomenheden echter meer dan goed.

Menno Potjer

A. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.*, Amsterdam: Prometheus Bert Bakker, 2015. 376 blz. ISBN 978 90 351 3857 5. Prijs € 39,95.

Vorig jaar promoveerde de historicus Adriaan van Veldhuizen (1982) op een studie over het verenigingsleven in de beginjaren van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Eén van de afdelingen van de SDAP (naast die van Amsterdam, Groningen, Holwerd en Warga) die de promovendus in een tiental pagina's onder de loep neemt, is die van Arnhem.

Anders dan de meeste studies over politieke partijen, waarin het veelal gaat over de uitkomst van verkiezingen, ideologie, institutionele ontwikkelingen en de rol van leidersfiguren, concentreert Van Veldhuizen zich op de leden van de partij. Wie waren lid en waarom? Wat betekende de partij in sociaal opzicht voor haar leden en hoe werd een lidmaatschap ingevuld?

De keuze voor de oprichtingsgeschiedenis van de Arnhemse SDAP motiveert Van Veldhuizen aan de hand van een aantal criteria. Arnhem kende al vroeg een levendige socialistische beweging, er waren 'partijpioniers'. Er is voldoende bronmateriaal beschikbaar, geen vanzelfsprekendheid als het gaat om de beginjaren van een politieke partij. En over het Arnhemse socialisme verschenen weliswaar enige studies, maar niet over de periode waarop Van Veldhuizen zich richt, 1894-1909.

De auteur begint zijn bespreking van het Arnhemse socialisme ruim voor de oprichting van de SDAP. In 1885 ontstond een afdeling

van de Sociaal Democratische Bond (SDB), die amper gewone arbeiders trok, wel veel 'wonderlijke figuren'. Zoals Johan Methöfer, een veroordeelde moordenaar, die samen met andere types met een 'nogal eclectisch cv' samenkwam in café De Leggende Hen in Heijenoord. Bij het vertrek van Methöfer stortte de Arnhemse organisatie in om na een aantal jaren in een ander 'bierhuis' te herleven, Voorwaarts in het Spijkerkwartier. Hierbij waren volgens Van Veldhuizen Duitse 'zendelingen' betrokken, schimmige figuren over wie hij maar weinig kon achterhalen. Adrianus van Emmenes, nog zo'n opmerkelijke socialist, trok in deze periode de kar.

Toen binnen de SDB discussie ontstond over de te volgen politieke koers (wel of niet meedoen aan verkiezingen) liep Arnhem in maart 1894 voorop met de oprichting van een Onafhankelijke Sociaaldemocratische Vereeniging. P.J. Troelstra kwam naar de stad om te debatteren met de anarchisten. Arnhem drong aan op oprichting van een landelijke organisatie. Die kwam er op 26 augustus van dat jaar in Zwolle, waar de SDAP in aanwezigheid van een delegatie Arnhemmers werd gesticht. De anarchisten, die altijd meegingen met dit soort uitstapjes, hadden ze nu toch maar thuis gelaten.

Arnhem gold voor de prille sociaaldemocratie als een veilige haven, schrijft Van Veldhuizen, waar je goed kon vergaderen. Hoewel dat soms ook tegenviel. In 1897 mocht Arnhem het paascongres organiseren. Omdat de vrijdenkers van De Dageraad hun gebouw op het laatste moment toch niet meer ter beschikking wilden stellen, werd uitgeweken naar het krakkemikkige Volkskosthuis aan de Maarten van Rossumstraat. Het werd een 'legendarische' bijeenkomst waar een uitgelaten stemming heerste en Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter tot de partij toetraden.

Veel van wat Van Veldhuizen over het Arnhemse socialisme heeft gevonden is wel eerder beschreven, bijvoorbeeld in C.H. Luremans en H. Kruiderink, *Het eerste verzet. Geschiedenis van de Arnhemse arbeidersbeweging voor 1894* (1933), een boek waaruit de auteur rijkelijk put. Zelden is het zo onderhoudend opgeschreven als Van Veldhuizen dat doet in zijn studie waarin kleurrijke personen en fraaie anecdotes de boventoon voeren. Bovendien vervolgt de auteur zijn verhaal waar Luremans en Kruiderink eindigen, zodat hij de continuïteit van de geschiedenis toont.

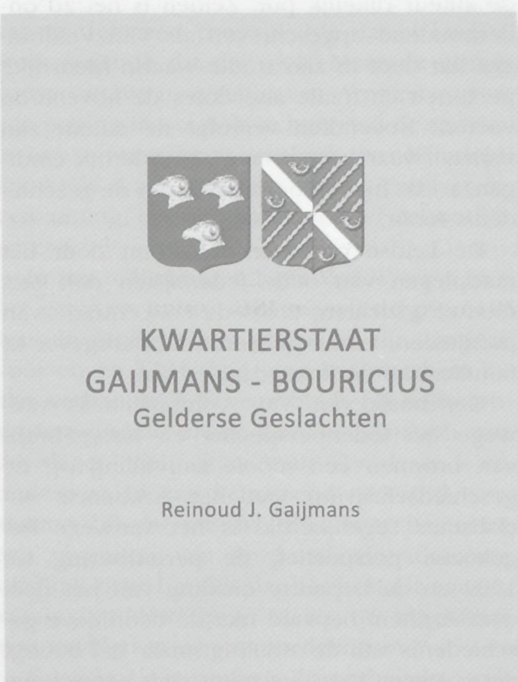
De Leidse promovendus komt door het raadplegen van oude ledenlijsten ook met nieuwe inzichten, zoals de concentratie van partijleden, veelal gelieerd via werkgever of familie, aan de Rozendaalsestraat.

Het boek van Van Veldhuizen is vanwege het ledenperspectief en het gebruik van bronnen een mooie aanvulling op de geschiedschrijving van het Arnhemse socialisme. Tegelijkertijd is het vanwege het gekozen perspectief, de periodisering tot 1909 en de beperkte omvang van het deel over Arnhem bepaald niet de definitieve geschiedenis van de afdeling, maar het beoogt dat ook niet. Daar ligt nog steeds een schone taak voor wie hem oppakt.

Stef Ketelaar

Reinoud J. Gaijmans, *Kwartierstaat Gaijmans-Bouricius*, Enschede 2015, ISBN 9789 4632 30070. 272 blz.

Eeuwenlang hebben leden van de familie Gaijmans een belangrijke rol gespeeld in Arnhem. Dit boek is daarom van belang voor ieder die bij zijn onderzoek op een Gaijmans stuit. Men kan dan snel de genealogische gegevens van die persoon vinden. En ook die van een honderdtal verwante families, van wie vooral leden van de geslachten Bouricius en Tulleken vaak vertegenwoordigd zijn. Zo kan meteen opgezocht worden dat de in het signalement hierboven genoemde Jacob Anthony Bouricius leefde van 1746 tot 1814, advocaat en rechter was, in 1780 huwde, in 1786 hertrouwde, enzovoorts. Opvallend: met sommige families, zoals de Brantsens, waren er nauwelijks of geen huwelijkse relaties. Men moet de in dit boek geboden gegevens overigens wel kritisch toetsen: heette de broer van Adriaan Frans Bouricius nu Louis Gerard (1796-1863) of heette hij Paul Louis Gerard?

Het boek biedt ook een overzicht van het onroerend goed dat allerlei Gaijmansen in Arnhem en omgeving hebben gehad. Gedeeltes hieruit zijn heel informatief, aan andere gedeeltes kan ik geen fatsoenlijk touw vastknopen, ze zijn onbegrijpelijk opgeschreven (p. 29-30).

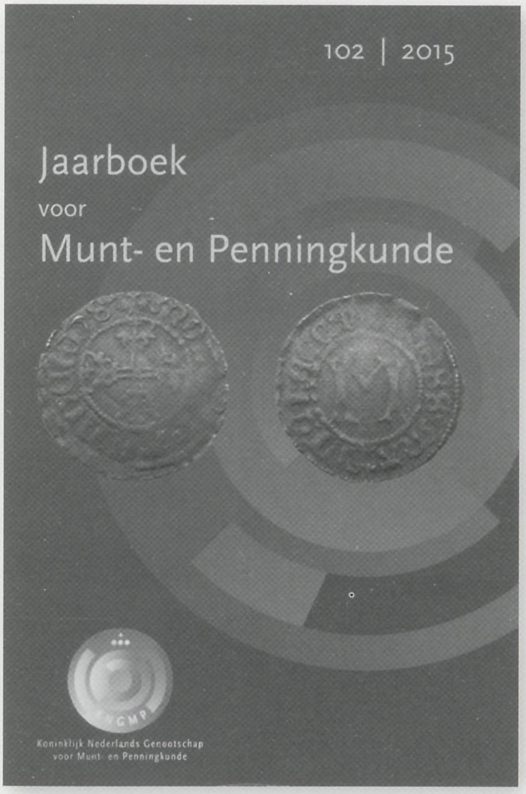
Sommige van dit soort genealogische boeken bieden ook verhalen van erin vermelde personen, maar dat gebeurt in dit boek niet. Dus geen verhaal over de rivaliteit met de Brantsens, om die nog eens te noemen. Wel vindt men bij sommige Gaijmansen een uitvoerige opsomming van alle gevonden gegevens, vooral van hun functies. Bij andere echter ontbreekt die opsomming, hoewel die gegevens wel voorhanden zijn. Soms worden de bronnen goed aangegeven, soms vaag, soms helemaal niet. Kortom, als naslagwerk kan deze studie af en toe van groot nut zijn, maar in vele gevallen ook teleurstellen.

Menno Potjer

R. Wientjes, 'Bernard Proys, muntmeester van Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in Gelderland en van de stad Arnhem (1479-1497)', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 102 (2015), 103-152. ISSN 0920-380X. Prijs: €35,- (gehele jaarboek).

Dat er tussen 1210 en 1599 in Arnhem namens de stad af en toe munten werden geslagen en dat er zelfs soms een huis was dat De Munt heette, is wel bekend, maar veel meer weten we daar niet van. Ronald Wientjes geeft daar nu nadere bijzonderheden over voor het tijdvak 1479-1497 (met een toegift tot 1506). Zijn artikel vult dus een lacune. Het is een wel zeer specialistisch artikel voor wie niet is ingevoerd in het jargon van de penningkunde, met begrippen als sleischat, essayeur en brassage. De hoofdlijnen zijn echter wel duidelijk.

Zoals de titel van het artikel aangeeft, diende Bernard Proys twee heren: de Bourgondische (Habsburgse) hertogen van Gelre en de stad Arnhem. Beiden gaven hun eigen munten uit, waarbij de stad zich moest beperken tot kleingeld. In 1479 had de hertog de

stad opnieuw toestemming gegeven munten te slaan, ten behoeve van de St. Maartenskerk. De stad heeft daarop Proys uit Utrecht tot muntmeester benoemd. Proys woonde al vanaf 1474 in de Bakkerstraat, toen hij nog goudsmid was. Hij kreeg in 1480 het Arnhems burgerrecht. Wat de taak van Proys moeilijk maakte, was dat de stad daarna een aantal jaren niet in handen was van de Bourgondiërs, maar van aanhangers van respectievelijk de hertog van Kleef en Karel van Egmond. Hij moest dan met zijn munt verhuizen naar een Gelderse stad die nog wel Bourgondisch was, totdat Arnhem weer in Bourgondische handen viel. De auteur weidt daarbij uitvoerig uit over de monetaire politiek van de hertogen en de techniek van het munt slaan en eindigt met Proys' werkzaamheden voor de stad.

Bij alle problemen die Proys ondervond werd hij steeds gesteund door de burgemeesters en schepenen. De stad had belang bij de munt, de handel werd erdoor vergemakkelijkt. De kooplieden kregen 83 procent van het nieuw geslagen geld, de kerk 6 procent en de muntmeester zelf kreeg 11 procent als loon, waarmee hij ook alle onkosten van de fabricage moest betalen. Er zijn minstens vier emissies geweest. Rond 1480 heeft Proys een aantal halve stuivers geslagen, in 1485-1486 gevolgd door een aantal groten Vlaams, hele, halve en kwart groten. Deze groten werden niet alleen door de stad gecontroleerd of het gewicht goed was en of er wel genoeg zilver in zat, maar ook door een deurwaarder van het hof uit Brussel. De deurwaarder vroeg zelfs sommige burgers of hij enige groten voor controle uit hun beurs mocht pakken, tegen vergoeding in andere munt neem ik aan. Voor een derde emissie kreeg Proys in 1491 toestemming, het betrof zilveren oordjes ter waarde van ¼ stuiver. Het is echter zeer twijfelachtig of deze emissie is doorgegaan. Er is nog een vierde emissie bekend, onder Filips de Schone, 1505-1506, maar toen was Proys al overleden. De naam van de muntmeester uit 1505 is niet bekend. Het betrof halve Gelderse stuivers, geslagen ten behoeve van de kerk, nu St. Eusebiuskerk genoemd. De beeltenis van St. Eusebius staat op de voorzijde van deze munten, op de keerzijde staat *Moneta Nova Aernemens*. Op die manier werd er in die tijd actie gevoerd voor het onderhoud van de kerk.

Menno Potjer

Rob van der Heijden (eindred.), *Het zilver van de Clingelbeeck*, 25-jarig jubileum Schutterij van de Clingelbeeck, Arnhem 2015, 96 blz., geen ISBN-nummer.

Het eerste deel van dit boek biedt een korte, goed leesbare en informatieve inleiding op de geschiedenis van de buurt Klingelbeek en van oude schutterijen die vroeger in Arnhem bestaan hebben. De auteurs hebben daarbij niet naar volledigheid gestreefd, het is meer een inleiding op wat nog komen gaat. Na de Franse Tijd functioneerde de schutterij van de Clingelbeeck nauwelijks meer, met af en toe nog wel een korte opleving. Pas in 1989 kwam zij weer volop tot leven. Het grootste deel van dit boek is gewijd aan de 25 jaar na 1989, het is dan ook een jubileumboek. Dit

deel is vooral interessant voor de bewoners van deze Arnhemse wijk en voor hen die willen weten hoe het in moderne schutterijen toegaat. Een overvloed aan kleurenfoto's maken het tot een plezierig boek om door te kijken.

Menno Potjer

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

ERF GOED CENTRUM

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

aHt

arnhems Historisch *tijdschrift*

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

SEPTEMBER 2016

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 36, nr. 3

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging "Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792" over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Tekening van Willem van Genk met een tram ter hoogte van de Incassobank aan het Velperplein (detail)

Arnhemse Festivals en de latere Sonsbeek Tentoonstellingen (1971-2016)

Herman Hofman

*De elfde editie van de reeks Sonsbeek manifestaties, ditmaal onder de titel '16 Transaction', is alweer voorbij. Zowel de stad als het Collectief Ruangrupa, dat voor de samenstelling tekende, kan de balans opmaken. In mijn vorige artikel (*aHt *jaargang 36, nr. 2) werd aandacht geschonken aan de start van deze reeks in 1949 en de steeds meer haperende traditie, waarvan de draad toch telkens weer werd opgepakt. Dat artikel eindigde in 1971, met de constatering 'de ambitie voor een volgende aflevering van de Sonsbeekmanifestaties was in bestuurlijke kring geheel verdwenen'. De gemeenteraad liet er geen misverstand over bestaan: 'voorlopig zeker geen Sonsbeektentoonstelling!'[1] Het zou maar liefst vijftien jaar duren vóór het volgende hoofdstuk van de Sonsbeektentoonstellingen geschreven kon worden. Met wisselend succes volgden er daarna nog vier.*

Reddingsvesten uit Lesbos vormen een tent in de vorm van een ster en met de Europese vlag in top. Sonsbeek'16, KUNSTrePUBLIK (Berlijn) Vvest Life. (foto Peter Wouters)

Voorlopig even niet

Het besluit van de gemeenteraad betekende niet dat de kunst in Arnhem in stil water was beland. In 1969 had zij besloten tot een radicale reorganisatie van het ambtelijk bestel. De 'macht' van de diensten werd fors teruggedrongen en die van een sterk gewijzigde en vergrote 'secretarie' drastisch vergroot. Daar werden nieuwe hoofdafdelingen in het leven geroepen, waarvan één voor Cultuur, Recreatie, Sport- en Jeugdzaken (CRSJ). De beleidsadviserende taken van deze afdeling waren voorheen uitgevoerd door de afdeling Onderwijs en Volksontwikkeling; enkele uitvoerende taken door de secretaris (directeur) van de Arnhemse Stadsschouwburg.

Per 1 maart 1970 startte CRSJ onder mijn leiding. De medewerkers kwamen uit andere afdelingen (zelfs de gemeentelijke deurwaarder maakte hiervan deel uit) of werden elders geworven. Bemoeienis was er uiteraard direct met een veelheid aan verenigingen en instellingen: museum, schouwburg, de Internationale Filmweek, de Internationale Orgeldagen Arnhem, Het Gelders Orkest,

De discussiehal van de Eventstructure Research Group (Theo Botschuyver en Jeffrew Shaw) tijdens 'Sonsbeek buiten de perken' in 1971 (Gelders Archief 1583-14914)

Toneelgroep Theater en - later - Introdans. Eveneens werden de secretariaten er ondergebracht van het Cultureel Jongeren Paspoort, de Commissies Beeldende Vormgeving en de Beeldende Kunstenaars Regeling, als ook van de Monumentencommissie. De voormalige deurwaarder bracht het secretariaat van de Stichting Viering Nationale Feest- en Gedenkdagen mee.

Zo ontstond er een 'netwerk' met de Arnhemse kunstwereld, dat weliswaar ambtelijk en bestuurlijk van karakter was, maar dat vaak onorthodox en zeer dicht bij de kunstenaars en de instellingen opereerde. De KVP-wethouder mr. H.H.J. Bisterbosch beheerde in die periode de portefeuilles van CRSJ. In latere jaren zouden die gespreid worden over meer dagelijkse bestuurders. Het was dezelfde wethouder Bisterbosch die mij als gemeentelijk contactpersoon aanwees voor bestuur en curator van de Sonsbeekexpositie 1971. Mijn relatie met drs. Wim Beeren en diens adjunct Judith Cahen functioneerde spoedig tot wederzijdse tevredenheid.

De in de vorige aflevering beschreven spanning met de Arnhemse BBK-groep trof al spoedig ook de wethouder en de ambtelijke begeleider. Ook zij maakten zich begrijpelijkerwijs zorgen over het tegenvallend bezoek, de beschadigingen aan de werken en de kritische benadering door de pers. Het collegevoorstel voor het verlenen van een bijdrage in het tekort was één van mijn eerste raadsvoorstellen in Arnhem. De reacties in de Raad leidden tot een jarenlang intermezzo. De stichting werd een jaar later opgeheven en het bestuur kwam niet meer bijeen. Later echter werd deze 'Sonsbeek' alsnog als de meest spraakmakende en als de meest revolutionaire aangeduid, met invloed op alle andere internationale manifestaties.

Kunstleven breed geschakeerd, maar weinig samenhang

Bij mijn aanstelling was ik me goed bewust van de kleurrijke culturele inventaris van de Gelderse hoofdstad. Waar in Nederland trof men in een stad van deze beperkte omvang zoveel en zulke goede kunstgezelschappen aan en voorzieningen als Musis Sacrum, de

Stadsschouwburg, Theater aan de Rijn en een drukbezocht (Gemeente)museum? En wat zeker zo belangrijk was: de opleidingen voor professionele beeldende kunst, musici, acteurs en actrices, voor ballet en voor bouwkunst? Tevens van belang was ook het rijk geschakeerd verenigingsleven op het gebied van de amateurkunst en aandacht voor de popcultuur (Stokvishal). Dat maakte dat Arnhem zonder meer terecht werd aangemerkt als culturele hoofdstad van het oosten.

Spoedig moest ik echter vaststellen, dat tussen de directies van al die instellingen en voorzieningen maar in zeer geringe mate samenwerking plaatsvond. In sommige gevallen ontliepen de directeuren van deze toen nog allemaal zelfstandige organisaties elke vorm van afstemming, laat staan samenwerking. In eerdere functies elders had ik ervaren dat een directe bemoeienis daarmee van gemeentewege weinig kans op succes bood. Maar zo'n kans viel wellicht wel te verwachten van gemeenschappelijke activiteiten zoals een festival, waarbij de eigen sterke punten van elke instelling tot hun recht zouden kunnen komen. Ook zonder Sonsbeek moest er toch ruimte zijn voor grootscheepse culturele activiteiten.

Samen met kunstredacteur Leo Vromans van de *Arnhemse Courant* legde ik de basis voor de oprichting van de Stichting Festival Arnhem. De rector van het Stedelijk Gymnasium Jan Taeymans werd voorzitter en Anton Vlas van de Volksuniversiteit secretaris. Uit de kring van het Werkverband Arnhemse Kunstenaars (WAK) werden nog enkele bestuursleden geworven. Als centraal coördinator van de festivals kon ik een beroep doen op eigen medewerkers, die zich ook in hun vrije tijd wel wilden inzetten voor het Arnhemse kunstleven, naast Arnhemse kunstenaars die een bijdrage wilden leveren of via de weg van de Beeldende Kunstenaars Regeling konden worden ingezet.

Enkele jaren later kon in het kader van de Olympische Spelen voor Gehandicapten in Arnhem een uitvoerend bureau evenementen aan de afdeling CRSJ worden toegevoegd. Hoewel zo'n bureau een vreemd fenomeen was bij een beleidsafdeling, leverde dit gedurende bijna twintig jaar nooit enig bezwaar op. Integendeel, er werd in toenemende mate een beroep op gedaan en de betrokken wethouders zagen dit meestal als een belangwekkend onderdeel van hun portefeuille, ook al hadden ze er zelf niet veel over te zeggen.

Arnhem festivalstad

De Stichting Festival Arnhem organiseerde tussen 1972 en 1985 zes omvangrijke festivals, waaraan door vrijwel alle kunstinstellingen met één of meer eigen producties werd deelgenomen. Bij het Romantisch Festival, het Beethoven Festival, 'Theater & Wij', 'MORGEN', 'Kijk....Muziek !' en het festival 'De Stad' werden alle kunstdisciplines betrokken, ook de beeldende kunst. Dat gebeurde niet alleen in het museum, maar ook in het Theater aan de Rijn, in de toenmalige Gele Rijder en zelfs enkele malen op straat. Bij 'MORGEN' leverde bijvoorbeeld Joseph Beuys een bijdrage in het Theater aan de Rijn. Drie jaar later meldde de AVRO in haar kunstrubriek dat Beuys voor de eerste maal actief was in Nederland! Tijdens het Beethoven Festival trok de enorme houten tafel met hangende piano van Klaas Gubbels op het Gele Rijders Plein veel aandacht, maar ook de grote schilderijen op dat plein, die door het publiek slechts konden worden bekeken door kijkgaten. Er was ook een uitwisseling van toneelscholen uit Londen, Warschau, Berlijn en Arnhem, waarvan een stimuleren-

De piano, kunstobject gemaakt door Klaas Gubbels, in het kader van het Beethovenfestival in 1977. (Gelders Archief 1544 - 1308-0004)

Omslag van het boek Festival De Stad.

de werking op de Arnhemse kunstopleiding uitging.

In het kader van het festival 'De Stad', dat plaatsvond in 1983 toen Arnhem herdacht in 1233 stadsrechten te hebben gekregen, werd een prijsvraag uitgeschreven voor de bebouwing van het Kerkplein. Er kwamen maar liefst 154 serieuze inzendingen binnen. Een deskundige jury kende de eerste prijs toe aan het ontwerp 'Market Garden'. Het Kerkplein vormde dus ook toen al een stedenbouwkundige uitdaging. De Dansacademie voerde een geweldig ballet uit rondom de Blauwe Golven van Peter Struijcken onder de Roermondspleinbrug (nu Nelson Mandelabrug). De adjunct directeur van de schouwburg, Carel Alons, bedacht de opzet van het huiskamertheaterfestival, waarbij 21 (grotere) huiskamers met een eigen naam onderdak boden aan de optredens van acteurs en actrices. Ze bevonden zich in de binnenstad, in het Spijkerkwartier en in de Burgemeesterswijk en hadden voor deze gelegenheid ook allemaal een naam, zoals 'de Zijp', 'het Blauwe Theater', 'de Tamme Kastanje'. Bezoekers konden van voorstelling naar voorstelling wandelen of fietsen. Kwamen ze er rond etenstijd aan, dan stond er voor hen het nodige gereed. Zowel de vele bezoekers als de huiseigenaren en de acteurs en actrices bleken op de slotavond in de schouwburg op 29 mei 1983 laaiend enthousiast.

Ook de architectuur kwam in dit festival ruimschoots aan bod. De Arnhemse docenten Jan Brandt en Han Janselijn stelden een uitvoerig en bijzonder boek samen met als titel *Het Idee van de Stad*. Daarin kwam de historische ontwikkeling van de stad als levend organisme in beeld, de machten in een stad en de visies van filosofen, machthebbers en stedenbouwkundigen. Deze theoretische benadering had als tegenpool een reeks lezingen in het Gemeentemuseum (zoals dat toen nog heette) en in de Academie voor Beeldende Kunst door onder andere de Amerikaanse beeldend kunstenares Alice Aycock, door architecten uit diverse landen, maar ook door Rem Koolhaas en Carel Weber. Aan de beeldende kunst werd ruim aandacht besteed door installaties in Theater aan de Rijn, ééndag exposities in de Gele Rijder, bustochten langs omgevingskunst in Arnhem met onderweg door Johnny van Doorn voorgedragen verhalen, projecten in de stad en in Sonsbeek door Arno Arts, Ad Gerritsen en Hans Eijkelboom. De graficus Maarten Beks stelde samen met de fotograaf Wouter van Heusden in opdracht van de Stichting Festival het boekje *Beeldenvaart door Arnhem* samen over alle beeldende kunst in de Arnhemse openbare ruimte.

De met de festivals beoogde samenwerking tussen de Arnhemse kunstinstellingen en - opleidingen werd steeds sterker. Tijdens de twee laatste festivals kwamen er zelfs gemeenschappelijke producties tot stand, zoals van HGO, Theater van het Oosten en Introdans. De kosten bleven steeds beperkt; veel kon door de samenwerkende kunstinstellingen zelf worden gefinancierd en verder kon elk festival de rekening sluitend krijgen door de bijdragen van de gemeente, de provincie, het Anjerfonds, de grotere bedrijven en het toenmalige Fonds van de Stichting Arnhem Vreemdelingen Centrum. Dit fonds, ingesteld door oud-wethouder Arie Bennis, werd

jaarlijks gevoed met de staangelden van de Arnhemse kermisexploitanten. Geen andere stad kende zo'n fonds.

Toen de Nederlandse Bioscoopbond in 1980 de reeks Internationale Filmweken Arnhem beëindigde, werden de festivals nog belangrijker voor het culturele klimaat van de stad. Zij stonden zeker niet in de weg aan een vervolg van de Sonsbeektraditie, zoals later wel eens werd beweerd, maar er ontstond na 1971 geen enkel nieuw initiatief in die richting.

Arnhem 750 jaar stadsrechten

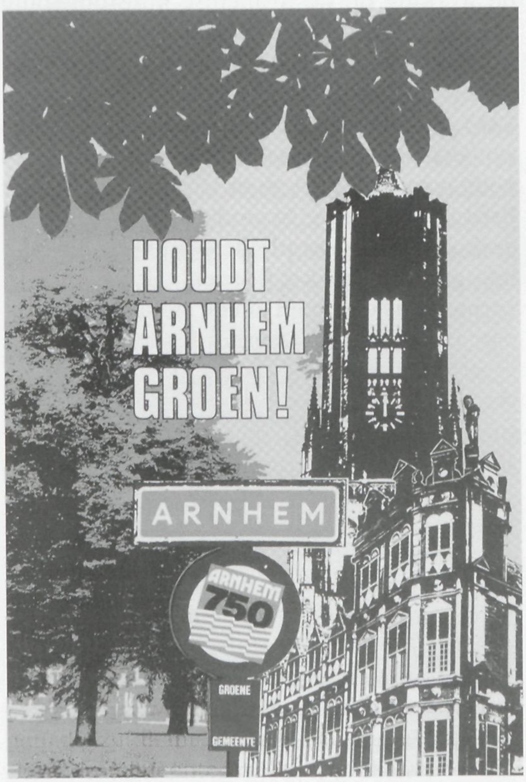
Het gemeentebestuur had aanvankelijk weinig gevoeld voor een feestelijke herdenking in 1983 van 750 jaar stadsrechten, vanwege de toenemende noodzaak om te bezuinigen. Een voorstel van CRSJ aan het College van B&W om daarvoor alvast een kleine organisatie op te tuigen en per jaar een bedrag te reserveren, werd daarom afgewezen, evenals een verzoek van het bestuur van Prodesse Conamur.

In 1981 werd mr Job Drijber geïnstalleerd als burgemeester. Hij had dezelfde functie recent vervuld in Zwolle, waar het jubileum van haar stadsrechten uitvoerig was gevierd. Hij vroeg mij hoe Arnhem dat ging doen, schrok van het antwoord en daagde mij uit nog die zomer een opzet voor organisatie en programma met begroting op papier te zetten. Ik stelde een aanpak voor van 365 dagen activiteiten, te starten op 1 januari. Naast specifieke manifestaties zouden alle jaarlijks terugkerende evenementen in de stad van een jubileumstrik voorzien moeten worden. Mijn begroting voor het totale programma ging uit van 200.000 gulden, waarvan alvast 50.000 in de begroting voor 1982 opgenomen zou moeten worden. Drijber overtuigde zijn college en met spoed werd de Stichting Arnhem 750 Jaar Stad in het leven geroepen. Wethouder Aad Terstegge en ik werden voorzitter en secretaris. Piet Baselaar, Agent van de Nederlandse Bank in Arnhem, werd penningmeester. Voorts werd het bestuur aangevuld met enthousiaste personen uit het

Stickers van het festival 'De Stad'. (fotocollectie auteur)

Bus van de Gelderse Tramweg Maatschappij rijdt langs het Duivelshuis tijdens de historische optocht. (Gelders Archief 1544-479)

bedrijfsleven, de sportwereld, van Prodesse Conamur, de VVV, de middenstand en het jongerenwerk. Het hoofd van de gemeentelijke afdeling Voorlichting, Ard Voorbergen, nam de public relations op zich en richtte een jaar later zelfs een winkel in met Arnhem-750 souvenirs. Het logo van de stichting kwam op programma's, affiches en op de speciale Arnhem 750-wijn te prijken. Een charmante groep dames in speciaal ontworpen mantelpakjes trad het gehele jaar bij de evenementen op als gastvrouwen. 'Majoor' Herman Reinders van de VVV nam het initiatief tot oprichting van de Vereniging Poorters van Arnhem en leverde daarmee ook een financiële bijdrage aan de stichting. Het aan CRSJ gekoppelde bureau evenementen telde nu drie vaste medewerkers en een tijdelijke voor de media. Zij werden ook 'dag en nacht' ingezet voor het festival.

Door de redactie van De Gelderlander was een groot vraagteken geplaatst bij de voorgenomen start op Nieuwjaarsdag in de Rijnhal, waarvoor de medewerking nodig was van het Arnhemse verenigingsleven. Het bleek een gewaagd, maar succesvol idee, want de hal toonde een feestelijk scala van vrijwel alle verenigingen, clubs en initiatieven uit Arnhem en dat maakten meer dan tweeduizend Arnhemmers mee. Zij genoten van een optreden van de in Arnhem geboren actrice Hetty Blok en van een diversiteit aan muzikale bijdragen. Voor het eerst trad daar ook de persfotograaf Gert van Rooden op als Graaf Otto II, in 1233 de verlener van de stadsrechten. In een middeleeuws kostuum zou hij gedurende het gehele jaar met verve deze rol vervullen.

Na de Nieuwjaarsdag volgden in de maanden erna tientallen grotere en kleinere activiteiten met als hoogtepunten een historische optocht door de stad met in middeleeuwse kostuums geklede deelnemers, een middeleeuwse maaltijd op de Korenmarkt, een riddertoernooi op de Markt, ook de onthulling van nieuwe grenspalen en diverse TV-uitzendingen. Voor één daarvan had de LTS Boulevard een enorme, feestelijke 'taart' gemaakt en tijdens de uitzending vanuit Hilversum stapte daar Astrid Hofman uit als 'Arnhems Meisje' met herdenkingssouvenirs voor presentatrice Tineke de Nooij. Ook de actie 'Houdt Arnhem Groen' startte met een TV-uitzending en wel vanuit de sporthal Elderveld onder leiding van de ook al uit Arnhem afkomstige Ted de Braak en met bekende artiesten als Lee Towers en Anita Meijer. Commissaris der Koningin mr. Geertsema hield een warm pleidooi voor de actie, welke daarna voldoende geld en sponsors opleverde om rondom de Eusebiuskerk en op de Markt grote bomen te planten, in Sonsbeek duizenden krokussen en in Arnhem-Zuid het Jubileumpark te realiseren.

Weer beweging in de Sonsbeektraditie

Intussen had Pierre Janssen in 1982 afscheid genomen als directeur van het Arnhemse Gemeentemuseum. Hij was opgevolgd door Liesbeth Brandt Corstius (1940, Utrecht), die conservatrice van het Rotterdamse Museum Boymans van Beuningen was geweest en daarna onder andere redactrice van het blad OPZIJ. Zij vertelde mij dat haar keuze om naar Arnhem te solliciteren voortkwam uit de wens om aan meer vrouwelijke kunstenaars een podium te bieden, maar ook om zelf betrokken te raken bij een voortzetting van de Sonsbeektraditie.

'LBC', zoals zij meestal door intimi werd aangeduid, nam direct na het jubileumjaar het initiatief om voorbereidingen te treffen voor een nieuwe Sonsbeek. Bij haar aan tafel kwamen Piet Cleveringa, Saskia Bos, Antje von Graevenitz, de directeur van de Arnhemse Academie voor Beeldende Kunst Jurriaan Schrofer en de kunstenaars Martin Visser, Albert van der Weide, Bas Maters en Henk Peeters. Halverwege de gesprekken schoof ik ook aan.

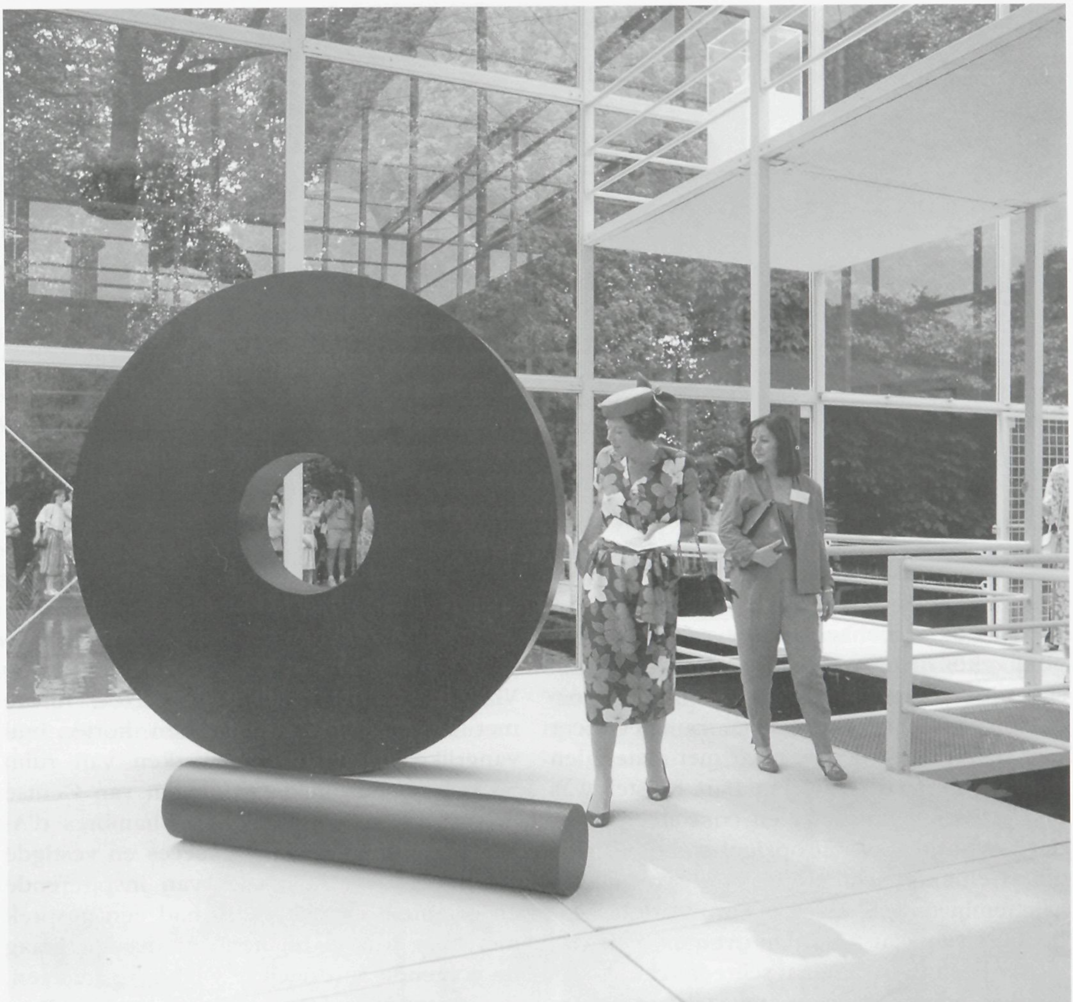
Er was duidelijk weer een voedingsbodem en gestreefd werd naar een Sonsbeekexpositie in 1986. Er kwam een stichting tot stand, hoewel later bleek dat de stichting uit 1971 formeel nooit was opgeheven. Enkele deelnemers aan de brainstorm hadden een concept ontwikkeld en voor dat van Saskia Bos ('Chrystal Palace') bestond een duidelijke voorkeur. Op basis hiervan werden kontakten gelegd met rijks-, provinciale en gemeentelijke overheid en met het grotere bedrijfsleven. De tijd bleek werkelijk rijp te zijn, in artistieke zin zou zeker sprake zijn van een geheel andere invulling en - van groot belang - de Arnhemse gemeenteraad juichte het initiatief nu van harte toe. Er moest zelfs enige spoed worden betracht, want Sonsbeek diende zo mogelijk een jaar eerder dan de volgende Biënnale van Kassel plaats te vinden en het ministerie kon nu met een forse subsidie over de brug komen, maar zette vraagtekens bij volgende jaren. Saskia Bos, directeur van het kunstcentrum De Appel in Amsterdam, kon zich tot de zomer van 1986 wel vrijmaken.

Sonsbeek 1986 succesvol

Er kwam in korte tijd door de inspanningen van de bekende collectioneur mr. Piet Cleveringa (1917-2013) een bestuur tot stand met topmensen van onder andere Centraal Beheer, de AMRO en de AKZO, die voor de sponsoring zorgden. Saskia Bos bracht uiteindelijk werken bijeen van 48 kunstenaars, waaronder zes Nederlandse. Het merendeel was niet geschikt om in de openlucht opgesteld te worden. Haar werktitel 'Chrystal Palace' wees al op het gebruik van glazen paviljoens. Het derde glazen paviljoen werd een grote fruitkas, in het Westland gehuurd en opgezet op de Ronde Weide. Een vondst die voor dit doel uitstekend bleek te voldoen. Het drijvende paviljoen van de Haarlemse stadsarchitect Wiek Röling, waarvan de plaatsing in de grote Sonsbeekvijver een technisch hoogstandje vereiste, vormde het décor voor de officiële opening door Koningin Beatrix en was een belangrijke publiekstrekker. Een meevaller vormde de beschikbaarheid van Huize Sonsbeek, waar in de geheel wit gespoten ruimten een fors aantal kleinere werken te bezichtigen waren.

Hoe stond het met de inkomsten? Aan entreegelden (vijf gulden) kwam uiteindelijk een half miljoen gulden binnen van 78.000 betalende bezoekers. Veel bezoekers bekeken uit zuinigheid de kunstwerken op afstand, gratis dus. De uitvoerige en mooi geïllustreerde catalogus bracht ook nog iets op. De bijdrage van het rijk was het hoogste (ruim een half miljoen), die van Gelderland en Arnhem waren niet echt royaal, maar de bijdragen in natura van de sponsors drukten de kosten fors. Na afloop werden de paviljoens verkocht alsook een drietal kunstwerken. De garantiesubsidies werden volledig aangesproken, waarna er nog een tekort van 8.000 gulden resteerde.

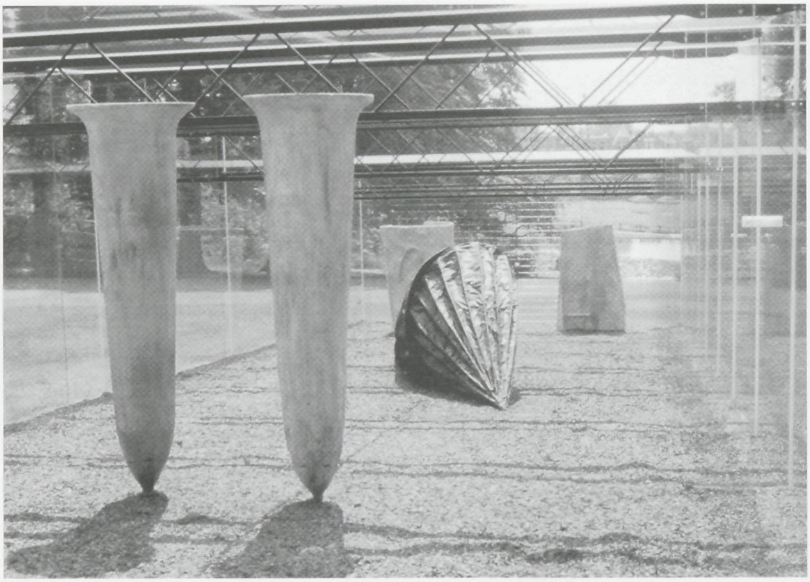
Drs. Thea van den Bergh, educatief medewerkster van het Arnhemse Museum, schreef een vlot en informatief boekje voor het onderwijs; helaas bezochten minder scholen de expositie dan was gehoopt, maar het boekwerkje was ook zeker interessant voor volwassenen. Over de kunstwerken zelf zou veel te schrijven zijn, maar we volstaan met

Koningin Beatrix opende de Beeldententoonsteliing, op de foto met Sonsbeek-directeur Saskia Bos in het Röling Paviljoen. (Gelders Archief 1583-9987)

de meest opvallende te noemen. Van 'echte' beeldhouwwerken was eigenlijk geen sprake meer, juist geheel andere vormen in ander materiaal kenmerkten deze expositie. De 'Venustrechter' van Rebecca Horn is zo'n voorbeeld, deze twaalfkantige glazen piramide kan men nog altijd in de museumtuin bezichtigen. Dat is niet het geval met de groteske OMO-poort van Georg Jiri Dokoupil of het betonnen 'Schützraum' van Thomas Schütte. Er ging ook tussentijds iets mis: het werk van de Italiaan Marco Bagnoli begon al na twee weken te smelten omdat de gepolychromeerde dakpannen uit was bestonden.

De Nederlandse, maar ook de buitenlandse kunstrubrieken schonken veel aandacht aan de expositie, vrijwel allemaal positief, sommige zelfs lyrisch. Terecht werd opgemerkt dat de expositie in vrijwel elk opzicht verschilde van Sonsbeek buiten de Perken 1971, zowel wat betreft de schaal van de kunstwerken (bijvoorbeeld in 1971 de reuzentroffel van Oldenburg), als het materiaal en de directe relatie met of invloed op het landschap. Anna Tilroe, de kunsthistorica die in 2008 de aflevering 'Grandeur' zou gaan samenstellen, constateerde in *De Volkskrant* dat veel werken gekunsteld waren, om toch

Rosemarie Trockel, zonder titel (twee vazen), 1983. Dit werk stond in het paviljoen van Benthem en Crouwel, Sonsbeek (Gelders Archief 1524-8701)

vooral ook te behagen en te verleiden. Dat gold zeker niet voor het werk van Carel Visser, die voor de vierde maal aan een Sonsbeekexpositie deelnam, maar nu niet meer met stalen constructies, maar met materialen als wol, glas en touw. Jan Bart Klaster was in *Het Parool* kritischer en constateerde dat deze expositie weinig opzienbarends te zien gaf. Gelukkig schreef hij er direct achter: 'Niettemin mag Sonsbeek '86 niet door liefhebbers van kunst worden overgeslagen'.

Als bestuurssecretaris schreef ik een uitvoerige nabeschouwing, tevens een advies voor de toekomst, onder de titel *Sonsbeektentoonstellingen......een blijvende traditie?* Daarbij werden enkele zorgelijke feiten benoemd, zoals de kans op het verdwijnen van deze stichting, zoals in 1971 was gebeurd, omdat geen van de overheden geld reserveerde voor een volgende editie en er ook geen afspraken waren gemaakt met de hoofdsponsors. Mijn voorstel luidde om uit te gaan van een cyclus van zes tot acht jaar, jaarlijks in de gemeentebegroting 25.000 gulden te reserveren en het initiatief voor het vervolg op te dragen aan de directeur van het Arnhems Museum. Burgemeester en Wethouders kozen voor een interval van vijf jaar en volgden het financiële advies op. Over de rol van de museumdirecteur werd niet gerept.

Geen Hoet, maar Smith (1993)

Terwijl Sonsbeek '86 plaatsvond, maakte de Vlaamse museumdirecteur Jan Hoet furore met het organiseren van een korte, omvangrijke expositie van werken van ruim 50 kunstenaars in de woningen van Gentse ingezetenen, onder de titel 'Chambres d'Amis.' Dit werd een groot succes en vestigde zijn naam als organisator van inspirerende en originele exposities. Ik had een gesprek met hem waarin hij kenbaar maakte graag de volgende Sonsbeek te willen organiseren. Bij een nieuwe afspraak in Gent, met Thea van den Bergh erbij, bleek Jan Hoet juist die ochtend benaderd om in 1992 de volgende Biënnale in Kassel samen te stellen. Hij was dus niet meer beschikbaar voor Arnhem. Teleurstelling bij ons, maar Hoet kwam met een glorieus idee: een Europese manifestatie die gelijktijdig in Kassel, Arnhem en Gent zou plaatsvinden. Diezelfde week nog stuurden de burgemeesters van Arnhem en Gent een brief aan hun collega in Kassel waarin diens medewerking werd gevraagd. Binnen twee weken lag er het antwoord: geen sprake van! Hoet trok daaruit direct de consequentie en begon met de voorbereidingen voor Kassel 1992.

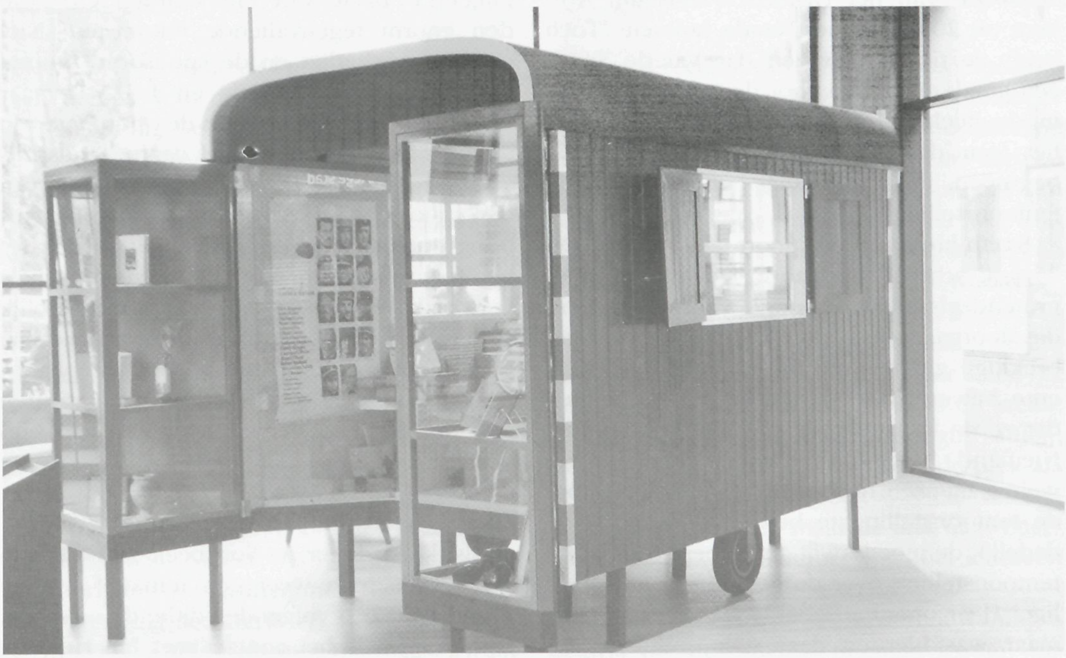
In 1990 leidde een nieuwe gemeentelijke reorganisatie onder andere tot de opheffing

van de afdeling CRSJ en werden cultuur en sport ondergebracht bij de sector onderwijs, waaruit zij in 1970 waren verdwenen. Veel Arnhemse kunstenaars en organisaties protesteerden tevergeefs tegen het verdwijnen van de door hen gewaardeerde afdeling. De leiding kwam in handen van Thea van den Bergh. De politieke verantwoordelijkheid voor het cultuurbeleid ging over naar PvdA-wethoudster Joke van Doorne, voorstander van het voortzetten van de Sonsbeektraditie. Er werd - alweer - een nieuwe stichting in het leven geroepen waarin Jan W. Berghuis van AKZO Nobel het voorzitterschap op zich nam, Thea van den Bergh de secretarisrol en Piet Baselaar (bekend van 'Arnhem 750 Jaar Stad') het penningmeesterschap. Evert van Straaten, directeur van het rijksmuseum Kröller Müller, Jan Debbaut, directeur van het Van Abbemuseum in Eindhoven en M. Sanders, directeur van het Concertgebouw in Amsterdam, werden bestuurslid.

Vijf kandidaat-curatoren werden uitgenodigd een concept te schrijven, wat resulteerde in de aanstelling van Valerie Smith, die naam had gemaakt als tentoonstellingsmaker in het New York Artist Space. Interessant vanwege de ontwikkelingen op dit terrein in de Verenigde Staten, maar ook risicovol. Zij ging uit van een concept waarin Arnhem in drie ringen werd opgedeeld: het park Sonsbeek, de stad als stedelijke samenleving en de polder Meinerswijk als landschappelijk milieu. Zij benaderde haar opdracht nadrukkelijk als leiding geven aan een proces. Dat is haar ongetwijfeld ten opzichte van de door haar benaderde kunstenaars grotendeels gelukt. Het grote, bijna één kilo wegende boek dat de processen beschrijft, geeft daarvan een uitvoerig verslag.[2] Echter, daarmee werden in de aanloopfase noch pers, noch geïnteresseerd publiek bereikt.

Informatie laat en onder de maat

Het tijdig en doorlopend verstrekken van informatie, een absolute voorwaarde, poogde Valerie Smith zelf te doen, maar zij deed dat op een laat moment, te summier en uitslui-

De installatie Siste Viator (Stop Traveller) *van Allen Ruppersberg met literatuur die ten tijde van de Tweede Wereldoorlog populair was. Het werk verwijst naar alle deelnemers aan de slag om Arnhem: Nederlanders, Engelsen, Duitsers en Polen. De boeken staan samen met allerlei andere objecten opgesteld in een nagebouwde keet die dienst doet als een soort kabinet.*

tend in het Engels. Het lukte ook maar moeizaam een ervaren staf te formeren, waardoor meer dan gebruikelijk taken bij bestuursleden kwamen te liggen.

Aan de manifestatie namen 48 kunstenaars uit 15 landen deel, waarvan een deel in de pers werd beoordeeld als 'middelmatig'. Projecten, die bij het grotere publiek bekendheid kregen, waren de teksten van Rémy Zaugg op de Roermondspleinbrug (later Nelson Mandelabrug gedoopt), het 'Huisje' van Jan van de Pavert op de Blauwe Golven, het 'Zelfportret' van Alighiero e Boeti in Sonsbeek en het al snel door het publiek als 'de Pisser' betitelde werk van Marc Quinn op het Jansplein, waarover veel commotie ontstond, maar dat nog altijd is terug te vinden in de Arnhemse museumtuin. De spreiding over de stad en het slecht aanduiden van de locaties leidde in de pers tot typeringen als 'onvindbaar' en 'zoektocht zonder resultaat'. Er waren ook positieve reacties, zoals in *Vrij Nederland* waarin 'de durf van Valerie Smith' werd geprezen. Jaren later, in de uitgave *'10x Sonsbeek'* van het Historisch Museum Arnhem uit 2008, schreef Nanda Janssen: 'Toch heeft de tijd uitgewezen dat Valerie Smith een goede neus had voor de ontwikkelingen in de beeldende kunst.' Jan Hoet noemde het 'een destijds misschien niet ten volle begrepen, maar moedige en intellectuele tentoonstelling'.

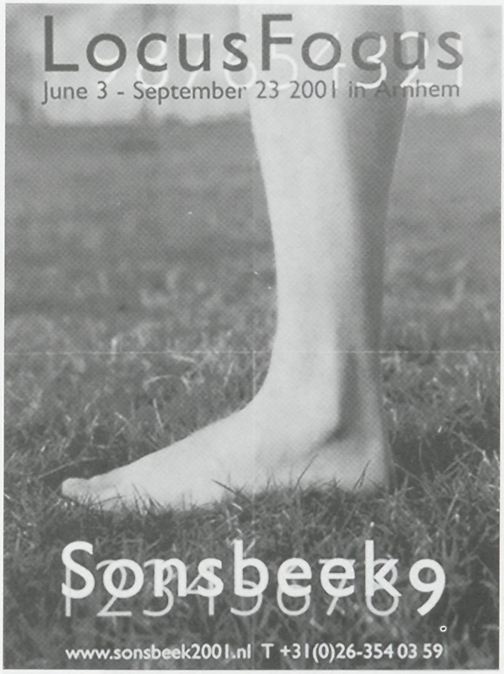
Smith hield zelf een soort dagboek bij. Op 25 juni schreef zij daarin: 'Het plezier is er grotendeels af. Nu hoor ik vooral klachten, die doorgaans te maken hebben met de gebrekkige gids en de afwezigheid van efficiente bewegwijzering. De bezoekers zeggen dat ze de kunstwerken niet kunnen vinden. Niemand heeft opbouwende kritiek, erg weinig mensen hebben de tijd genomen om de tentoonstelling te bekijken. Ze raken al dadelijk de moed kwijt als ze beseffen dat de tentoonstelling over de gehele stad gespreid ligt.' Haar openhartigheid viel te waarderen, maar was hier en daar ook ontluisterend. Op 5 en 6 augustus schreef zij zeer vroeg in de ochtend: 'Het bestuur is bang, haast in paniek. Ze hebben druk uitgeoefend op mij en de rest van de ploeg om elk aspect van de tentoonstelling te 'verkopen'. In feite jakkeren ze ons echt af. De fout die ze gemaakt hebben is dat ze rekenden op de inkomsten van 60.000 bezoekers. Het zou me verbazen als het er 30.000 worden.'

Het is bijna pijnlijk om te ervaren dat zij zo weinig begreep van de noodzaak van professionele voorlichting en publiekswerving. De relatie naar het onderwijs was vrijwel nul; de op een laat moment verschenen lesbrief kwam onder grote druk van het bestuur één maand vóór de slotdatum van de tentoonstelling beschikbaar. In het evaluatieverslag van februari 1994, opgesteld door de secretaris van de stichting, werden de verschillende hiaten en tekortkomingen wel gesignaleerd, maar voorzitter Berghuis schreef in zijn inleiding toch: 'Artistiek gezien kwam een geslaagde schakel in de keten van Sonsbeektentoonstellingen tot stand'. Dat werd door veel Arnhemmers zeker niet onderschreven.

De teleurstelling gold zeker ook voor het financiële resultaat. Tegenover de veel hoger dan begroot uitgevallen kosten (grof gezegd 4 miljoen in plaats van 3 miljoen gulden) stonden enorm tegenvallende inkomsten. Niet van de overheden en de sponsoren (vooral AKZO-Nobel, VSB-Fonds en PGEM), maar wel wat de entreegelden en de opbrengst van de catalogus betrof. Zowel de toegangsprijs voor de expositie (f. 17,50) als de prijs van de catalogus (f. 15,-) waren verhoudingswijs hoog en het geringe bezoek leidde dus tot een fors tekort. Geen 60.000 bezoekers zoals geraamd, maar slechts 12.000! Uiteindelijk resulteerde dit in een bruto tekort van bijna één miljoen gulden. Met de meeste crediteuren kon een regeling worden getroffen om genoegen te nemen met 50% van hun vorderingen.

Locus Focus van Jan Hoet (2001)

Ondanks de kater na Sonsbeek 1993, kwam er in 1996 toch weer een initiatief van de grond voor een volgende editie, de negende. Ik hernieuwde het contact met Jan Hoet en werd daarin gesteund door de toenmalige D66-wethouder voor cultuur Robin Hartogh Heijs van de Lier. Hoet reageerde positief. Dit keer dus geen nieuwe stichting en ook geen

Locus Focus (gewijde plek als brandpunt) het affiche van de Sonsbeek tentoonstelling 2001. (fotocollectie auteur)

Looking through the Open Window door Karel Appel (fotocollectie auteur)

selectie van kandidaat-curatoren, maar een rechtstreeks door de gemeente uitgenodigde beroemdheid. De nieuwe wethouder Henk Kals besprak in juni 1997 te Gent met hem een aantal uitgangspunten en condities voor een Sonsbeek-expositie in 2001. Hoet maakte al snel duidelijk dat ook hij zich niet tot het park zou beperken, maar zowel het centrum rondom de Eusebiuskerk als het winkelcentrum Kronenburg bij de expositie wilde betrekken: 'drie biotopen' was zijn aanduiding. Voorts maakte hij kenbaar te 'kiezen voor kunstenaars, die met één been in en met één been buiten de maatschappij staan'.

In 1999 kwam de nieuwe stichting tot stand met in het dagelijks bestuur oud-staatssecretaris Wim Meijer (dan topman RABO) als voorzitter, de Arnhemmers Jan Houwert (Wegener) als secretaris en Ben Huesmann (OHRA) als penningmeester. Daarnaast kwam er ook een algemeen bestuur van zeven leden, grotendeels bestaande uit kunsthistorici, waaronder Liesbeth Brandt Corstius, die in oktober 2000 met pensioen ging. De nieuwe directeur van het Arnhems Museum, Max Meijer, bleek ook een groot voorstander van het voortzetten van de Sonsbeektraditie en werd gesteund door een (alweer) nieuwe wethouder voor cultuur, Jansje Bouman van Groen Links. Volstrekt toeval, maar wel saillant was het feit, dat deze wethoudster in één van de poorthuisjes van Sonsbeek woonde.

Hoet zou in de directie worden bijgestaan door Hanneke van Tongeren als zakelijk directeur. Hij zelf benaderde maar liefst 77 door hem uitgekozen kunstenaars en stelde een uitvoerig geïllustreerde catalogus samen. De titel werd 'Locus Focus' (gewijde plek als brandpunt);[3] voor Sonsbeek was dit wel een mooi gevonden titel, maar de link naar Eusebiusgebied en Kronenburg was niet iedereen duidelijk.

Op 2 juni 2001 was het wederom Koningin Beatrix die de officiële opening kwam verrichten, ditmaal in de Eusebiuskerk tijdens de zaterdagmarkt. Veel marktbezoekers bleken geen idee te hebben wat Hare Majesteit kwam doen. Zij konden dat 's maandags in

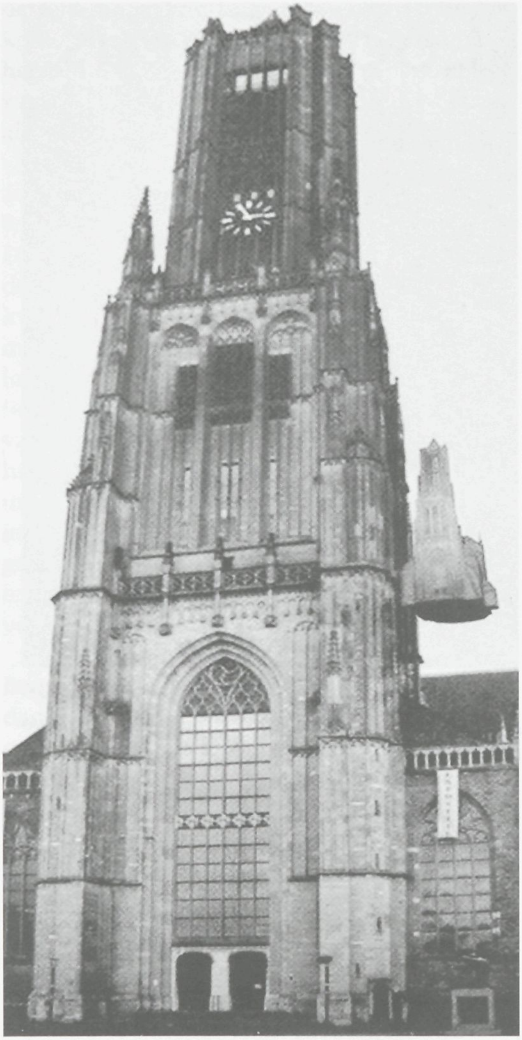
de pers zien en wel met een foto van een lachende Koningin Beatrix en een enthousiast gebarende Jan Hoet.

Diversiteit van deelnemende kunstenaars

Van de door Hoet geselecteerde kunstenaars kwamen er verhoudingsgewijs vrij veel uit België, waaronder enkele bekende, zoals Marcel Broodthaers en Jan Fabre. Hij had vooraf verklaard dat zeker Karel Appel niet mocht ontbreken en inderdaad kwam er één werk ('Looking through the open window'), destijds recent door de RABO aangekocht, naar Arnhem. Ook andere Nederlandse (zoals Henk Visch, Mark Manders en Joep van Lieshout) en - nog dichter bij huis - Arnhemse kunstenaars konden deelnemen, zoals Soheila Najand, Hans Eijkelboom, Peter Spaans en Maria Roosen. Over twee werken werd het meest geschreven en gesproken: van Maria Roosen het monumentale 'Mirakel', het maar liefst vijf ton wegende babykerkje, dat op een vrijwel onzichtbare manier aan de Eusebiustoren was bevestigd en - in het park - de paardenkarkassen van de Belgische Berlinde de Bruyckere, die als lugubere objecten hoog in enkele dennen waren gehangen. De reacties op de eerste waren positief en bewonderend, die op de karkassen divers, van positief kritisch tot afwijzend, zowel in de redactionele kolommen als bij de ingezonden brieven.

Het typeerde Hoet dat hij al vooraf meedeelde dat 'Sonsbeek 2001 alle voorgaande edities zou verslaan' en dat er wel 100.000 bezoekers zouden komen, waarvan veel uit het buitenland, vooral uit België. In de begroting werd veel voorzichtiger uitgegaan van 35.000 betalende bezoekers, maar er kwamen nog net geen 20.000, en weinig zuiderburen. Natuurlijk was er ook nu weer sprake van veel bezoekers zonder toegangsbewijzen.

Was de spreiding van kunstwerken bij de voorgaande expositie al een fors struikelblok, ook de keuze van Hoet voor 'drie biotopen' bleek te ambitieus, vooral de keuze voor Kronenburg. Het zeer laat beschikbaar komen van informatie leidde ook tot veel kritiek. Zoals reeds is opgemerkt, vereisen

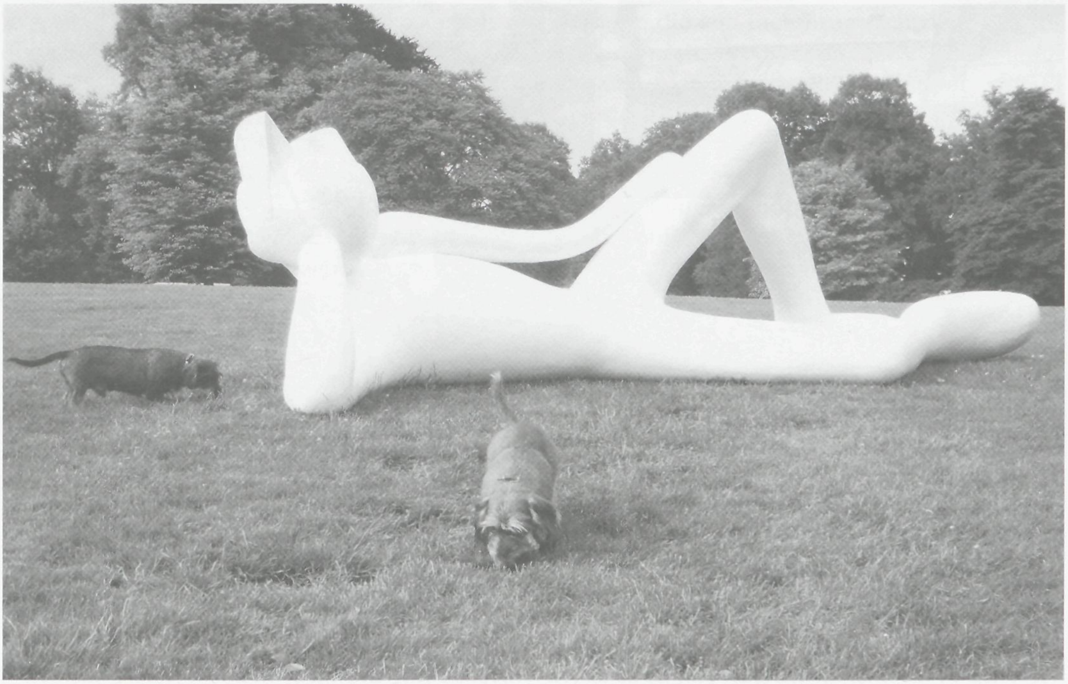
Mirakel (Miracle) door Maria Roosen (fotocollectie auteur)

Sonsbeektentoonstellingen een goed doordacht communicatieplan. Bij Sonsbeek moest telkens weer het wiel worden uitgevonden; over adressenbestanden bij de voorbereidingen werd niet beschikt. Kunstredacteur Martin Pieterse van *De Gelderlander* schreef daarover een sprookjesverhaal onder de titel 'De Rattenvanger van Sonsbeek en de Arnhemse prinsen'. Leuk om te lezen, doorspekt met kritische noten. Gelukkig verschenen in binnen- en buitenland ook veel enthousiaste beschouwingen en stond Arnhem daarmee wederom in de schijnwerpers.

Jan Hoet had wel het nadeel dat hij niet vrij had gekregen in Gent. Toch zag hij kans ook voor Sonsbeek nog extra taken te vervullen, zoals een debat in De Coehoorn met D66-staatssecretaris voor cultuur Aad Nuis. Ook hij pleitte er voor dat het Arnhemse museum in de toekomst doorlopend als 'scharnier' zou gaan functioneren voor volgende Sonsbeektentoonstellingen.

'Grandeur' in 2008 succesvol

Er begon zich warempel weer enige regelmaat af te tekenen in de tentoonstellingenreeks toen het gemeentebestuur de invloedrijke kunstcritica Anna Tilroe (Goes 1946) vroeg om vorm en inhoud te geven aan een nieuwe aflevering in 2008. Tilroe had visie, zij was van mening dat 'de commercie de kunst in toenemende mate in een stalen greep houdt en de beeldende kunst maar moeilijk concurreert met popcultuur, reclame en internet; deze tijd vraagt om nieuwe manieren om over de wereld en onze plaats daarin na te denken en dat vereist enorme verbeeldingskracht en wat is daar beter voor geschikt dan de kunst !?' Zij wist dan ook duidelijk met wat en wie en hoe zij een vervolg van Sonsbeek inhoud zou gaan geven. Het klikte prima tussen haar, het sectorhoofd cultuur Adriaan de Regt en de nieuwe directeur van het museum, Hedwig Saam. Ook de titel had Tilroe al in het hoofd: 'Grandeur'. Dat begrip, of nog duidelijker 'het verlangen naar grandeur', leek volgens haar uit onze tijd verdwenen te zijn. Later zou zij in de schitterende catalogus daarover een boeiend voorwoord schrijven,[4] waarin zij memoreerde dat de curator van de Biënnale in Sao Paulo in 2006 op haar aankondiging van de titel 'grandeur', reageerde met 'U gelooft zeker nog in de toekomst?!' Zij verwees naar andere kunstmanifestaties, waar de meest negatieve aspecten van onze samenleving worden uitvergroot en de laatste bestaande taboes worden geslecht. Haar benadering luidde: 'Kunst en beschaving horen onverbrekelijk bij elkaar en dus ook de vraag naar menselijke grootheid. Er moet ruimte komen om opnieuw over het menselijke in zijn grootsheid te denken, tenminste als iets waarnaar te streven valt en het thema 'Grandeur' gaat over dat streven.'

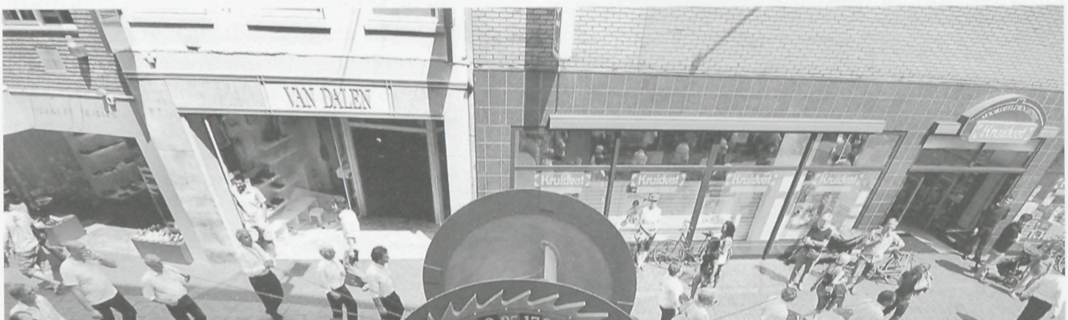
Lazy King door Alain Séchas. (fotocollectie auteur)

De gemeente, in de persoon van de net aangetreden PvdA-wethoudster Rita Weeda, kwam zowel met Tilroe als met de zakelijke directeur George Brugmans (directeur Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam) het nodige overeen nog vóórdat er een stichtingsbestuur was gevormd. Vastgelegd werd dat de artistiek leider en de zakelijk leider 'nevengeschikt zullen zijn', dus samen verantwoordelijk. Brugmans moest al na een jaar afhaken vanwege zijn verplichtingen in Rotterdam. De Arnhemmer Hans Jongerius volgde hem op.

Terwijl Tilroe stug doorwerkte om de expositie op tijd gereed te hebben en de belangrijkste subsidies reeds waren toegekend door gemeente, provincie en Rijk (samen bijna € 4.000.000) en er ook met redelijk succes een beroep op diverse fondsen was gedaan, zocht wethouder Rita Weeda begin 2007 nog naar kandidaat-bestuursleden voor de op te richten stichting. Een wat afwijkende en ook kwetsbare volgorde, maar zij slaagde er enkele weken later wel in. Gelukkig, want de druk op de ketel was groot. Op 20 februari 2007 had Tilroe nog gemaild aan de wethoudster dat er binnen twee weken een bestuursvoorzitter moest zijn gevonden. "Lukt dit niet, dan blazen we Sonsbeek 10 af voor 2008 en misschien wel helemaal." Maar op 12 maart 2007 was de nieuwe stichting een feit. Voorzitter was Jaap Modder, directeur van de Stadsregio Arnhem – Nijmegen. Twee andere bestuursleden waren Hans Winters, directeur van een bouwbedrijf en Rinse de Jong, voormalig CFO van de Gasunie. Voor de huisvesting van directie en staf werd de boerderij De Teerplaats bij Zypendaal gehuurd, waar Gerda Kalsbeek kwartiermaakster werd. Voor het verwerven van sponsorgelden werd een extern bureau ingehuurd.

Participatie Arnhemmers geweldig

Als bijzondere start van deze Sonsbeek 10 bedacht Anna Tilroe een 'parade', die al snel werd omgedoopt tot 'processie'. Het werd een indrukwekkende seculaire processie door de stad, waarbij het engagement van de Arnhemse bevolking tot uiting kwam. Dertig

Vrijwilligers van Rotary Arnhem nemen het kunstwerk Good table/bad table door Serge Onnen op sleeptouw in de processie als start van de Sonsbeek tentoonstelling Grandeur in 2008. (foto Gelders Archief 1501-01-1041)

Drying Towels door El Anatsui (fotocollectie auteur)

groepen Arnhemmers fungeerden als draaggildes, afkomstig van de 'Vrienden van Sonsbeek', beroepsgroepen, een volkstuinvereniging, bedrijven en wijken en zelfs een gilde van religieuze gemeenschappen. Zij droegen op 8 juni 2008 evenzoveel kunstwerken door de stad, gadegeslagen door duizenden Arnhemmers en bezoekers. De gildeleden waren 'getraind' in het leegstaande Cobercogebouw door Adriaan Luteijn van Introdans, die de leiding over de processie had. Guus Tangelder had er de 'Song Grandeur' voor geschreven en Bert Lochs de 'Suite Grandeur'. De stad was er dus op unieke wijze direct bij betrokken.

Tilroe had voor de expositie kunstenaars gekozen die - zoals zij verklaarde - 'nog openstaan voor betrokkenheid en communicatie'. Centraal in de stoet en daarna ook in de publiciteit stond 'The Lazy King' van Alain Séchaz, dat een plaats kreeg in het gazon vóór Huize Sonsbeek. Het herinnerde aan het werk van Henri Moore, waarmee Arnhem in de vroegste edities van de Sonsbeektentoonstellingen kennis had gemaakt en dat op ongeveer dezelfde plek had gelegen en toen in bruikleen was afgestaan door de Bijenkorf ter gelegenheid van de opening van het Arnhemse filiaal in de jaren tachtig. Helaas werd de Lazy King na de expositie het slachtoffer van vandalisme, maar een nieuw exemplaar van brandwerend materiaal herinnert ons ook vandaag nog aan Sonsbeek Grandeur.

Andere werken die de aandacht trokken en de expositie zeer aantrekkelijk maakten waren de bijenkorven van Johan Creten als symbolen van het laatste matriarchaat en van de zorg binnen een gemeenschap, de transparante cumulus ballonnen van Tomas Saraceno die een luchtbrug naar de toekomst suggereerden; voorts de feestelijke 'tapijten' van platgeslagen flessendoppen van El Anutsui, die over de rododendrons waren gedrapeerd en de senaat van een Kameroense commune van Joseph Sumégné in de vorm van beschilderde poppen. Dit lijstje is summier en bijna willekeurig, voor elke geïnteresseerde blijft het raadzaam ook nu nog het schitterende boek (tevens catalogus) te raadplegen, dat door de partner van Anna Tilroe, Cornel Bierens, tijdig was samengesteld. Even nog ontstond er een kleine rimpeling toen de Amerikaanse Lara Schnitger - na enkele klachten van bezoekers - de nauwelijks zichtbare schaamdelen op haar grote werk, getiteld 'Miss Universe' afplakte met hartjes.

Op 21 september 2008 werd Sonsbeek Grandeur afgesloten met een symposium in het Provinciehuis en een slotmanifestatie in Sonsbeek. Hans Jongerius overhandigde de door Rini Hurkmans vervaardigde 'vlag van compassie' aan burgemeester Paulien Krikke.

Expositie succesvol, maar wethoudster sneuvelt

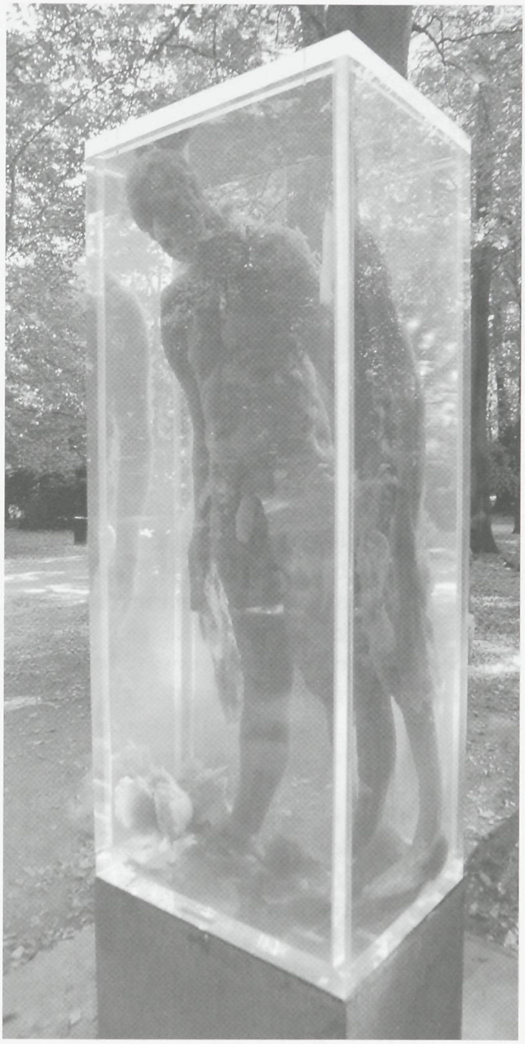
Er kwamen nationaal en internationaal lovende kritieken. De Arnhemse kunsthistorica Marga van Mechelen (mede-auteur van *Sonsbeek – als de kunst er om vraagt*)[5] schreef 'Tilroe is er in geslaagd om de drempel van de kunst te verlagen'. Grote waardering was er met name over de open communicatie van de organisatoren met de Arnhemse bevolking, vooral bevorderd door de start en het contact met honderden dragers in de openingsprocessie. De Arnhemse kunstenaar Frank van der Weide schreef in *De Gelderlander* een beschouwing, waarin hij stelde: "Er is veel oud zeer over de vorige Sonsbeek-edities. De grootste fouten in het verleden waren de omgangsvormen, de communicatie en de afstandelijke organisatie. De organisatie van Sonsbeek 10 heeft van het verleden geleerd."

Maar ja, het venijn zit nogal eens in de staart en dat is dan vaak bij de financiële afwikkeling. De in 2007 opgestelde exploitatiebegroting ging uit van een totaal aan uitgaven van rond € 4.5 miljoen. De drie overheden zouden subsidies verlenen van samen rond € 2,5 miljoen. Tevens werd door Arnhem, onder grote druk van de Sonsbeek-directie, nog een tweede aanvullende garantie verstrekt tot € 700.000. Al in november 2007 werd door de directie 50% van de eerste garantiesom in de bijgestelde begroting meegenomen als dekking van de uitgaven. De gemeenteraad werd daarover in mei 2008 geïnformeerd. En hoewel de expositie werd bezocht door ruim 110.000 bezoekers, er forse sponsorbedragen waren binnengehaald, er erg veel catalogi waren verkocht en ook enkele kunstwerken na afloop het nodige opbrachten, was er toch nog sprake van een fors resterend tekort: ruim € 190.000. De gemeenteraad werd hierdoor volslagen verrast en vond dat zij veel eerder geïnformeerd had moeten worden. Dat dit niet was gebeurd, leidde tot zoveel verwijten, dat wethouder Weeda niets anders te doen stond dan ontslag te nemen. Arnhem moest dus nog een deel van de tweede garantiesom op tafel leggen. De Gelderse Staten hadden overigens al eerder in dat jaar het subsidiebedrag verhoogd van € 1 miljoen naar € 1.125.000. Het was na zo'n succesvolle expositie extra zuur voor de betrokken wethoudster om het veld te moeten ruimen. Haar (onbewust?) te lang zwijgen over het financiële eindresultaat en dus over de consequenties voor de gemeente werd door een meerderheid in de Raad aangemerkt als 'doodzonde'. Haar portefeuille cultuur werd overgenomen door wethouder Roelof Kreeft. Het college maakte met één PvdA-wethouder minder de zittingsperiode af. Sonsbeek 10 kon in de annalen worden bijgeschreven.

Quadriënnale

Intussen was er al wel opnieuw nagedacht over de toekomst van de Sonsbeektraditie. De auteur en samensteller van de catalogus van 'Grandeur', Cornel Bierens, stelde nog in 2008 een notitie op met als titel *Sonsbeek, quadriënnale vanaf 2012*, waarin hij een pleidooi hield voor het om de vier jaar organiseren van de kunstmanifestatie. Omdat voorzitter Modder en enkele bestuursleden van de stichting waren afgetreden, nam Hedwig Saam de voorzittersrol op zich. Van de staf bleven enkele leden op afroep beschikbaar; triest is te vermelden dat daartoe ook 'fundraiser' Carmen de Munnik behoorde, die echter in 2012 overleed.

In 2013 ontstond er intensief contact tussen museumdirecteur Hedwig Saam en de leiding van SKOR, de landelijke Stichting Kunst en Openbare Ruimte, waarvan Tati Vereecken-Suwarganda op dat moment directeur was. De SKOR was ontstaan uit een fusie van het Landelijk Praktijkbureau Beeldende Kunst met de Mondriaan Stichting, maar kwam nu zelf ter discussie te staan. Het was namelijk de periode waarin de VVD-staatssecretaris van cultuur, Halbe Zijlstra, nogal gretig het rode potlood hanteerde. In de kunstensector werden fors wat subsidies geschrapt en dat trof ook de SKOR. Per 1 januari 2013 verviel voor deze stichting de rijkssubsidie ad € 1.700.000, waarvan het allergrootste deel bestemd was voor het financieren van kunstprojecten in de openbare ruimte. Het bedrag van dat jaar mocht nog wel geheel worden benut. Bij SKOR en

You are afraid to dive into the plasma pool, aren't you? You're afraid to be destroyed and recreated? Door Folkert de Jong over de vergankelijkheid, ontbinding en herschepping. (foto Peter Wouters)

de Stichting Sonsbeek Internationaal werden voldoende mogelijkheden tot samenwerking gezien, waarbij een bundeling van krachten de Arnhemse manifestatie een organisatorische en ook financiële impuls zou kunnen geven. Van rijkswege werd deze ontwikkeling toegejuicht, maar de bezuiniging op SKOR werd bij het departement vanaf 2013 wel ingeboekt!

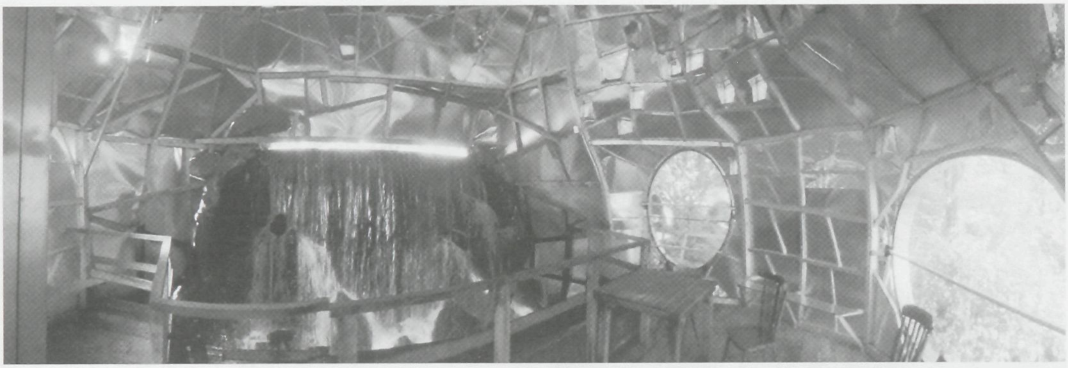
De gemeente Arnhem stelde een bedrag van € 50.000 beschikbaar om een kernorganisatie van de grond te tillen. De Arnhemse stichting bleef in stand en er kwam een geheel nieuw bestuur met jhr. Eiso Alberda van Ekenstein (TEIJIN) als voorzitter en Raymond de Haas (ING) als penningmeester. Charles Esche, directeur van het Van Abbemuseum in Eindhoven, zorgde voor bestuurlijke versterking op inhoud. Hedwig Saam benadrukte dat 'deze samenwerking de netwerken, kennis en ambities van SKOR, Sonsbeek en MMKA bij elkaar brengen en daardoor aan een belangrijke voorwaarde voor een volgende Sonsbeekmanifestatie wordt voldaan'. Financieel werd al snel een goede basis gelegd doordat SKOR 1,2 miljoen euro meebracht, de gemeente Arnhem € 600.000 voteerde en de provincie ruim 3 ton.

Tijdens de Istanbul Biënnale 2013 kreeg de keuze voor het Indonesische collectief ruangrupa voldoende handen en voeten om daarmee van start te gaan. Tati Vereecken (voorheen dus SKOR) werd door het stichtingsbestuur aangesteld als zakelijk directeur en Faris Rakun als curator en lid van het collectief, dat breed was samengesteld en over veel internationale ervaring beschikte. Het kernteam bestond uit zeven leden.

In 2014 vertrok Hedwig Saam vanwege haar benoeming elders. Zij werd als directeur van het MMKA opgevolgd door Saskia Bak, die geen zitting nam in het stichtingsbestuur, maar met haar staf intensief betrokken bleef bij Sonsbeek en afgelopen zomer in het museum een tentoonstelling realiseerde onder de titel 'Trans History'.

16 Transaction (2016)

Op vrijdag 3 juni 2016 opende Koning Willem Alexander de nieuwste tentoonstelling door een stukje klei te plakken op het grote, half ontvelde hoofd dat Filipino Louie Cordero voor de expositie had gemaakt. De handeling stond symbool voor de doelstelling van de organisatoren om interactief te zijn. Het werd duidelijk een geheel andere expositie als alle vorige, al vielen er wel degelijk relaties te ontdekken met aspecten van omgevings- en installatiekunst uit de 60-er en 70-er jaren. In totaal namen dit keer 65 kunstenaars uit 22

The exchange van Rob Voerman staat symbool voor het verbinden van ecologie en economie, en stelt daar vragen over. (Foto Peter Wouters)

landen deel. Die vond je niet allemaal terug in het park, maar ook in de stad, waar aldoor meer muurschilderingen tot stand kwamen. In het museum was er een groepstentoonstelling van tien internationale kunstenaars, die in hun werken persoonlijke geschiedenissen hadden verweven, gerelateerd aan kolonisatie. Ook in Museum Bronbeek en in Burgers Zoo werd een relatie gelegd met de Sonsbeekmanifestatie. Nirwan Andan plantte namens ruangrupa een aantal rijstplantjes op het terrein van Sawah Belanda achter Regina Pacis aan de Velperweg.

De pers reageerde vrijwel over de gehele breedte positief en etiketteerde de tentoonstelling met betitelingen als 'gezinsattractie', 'ontwapenend' en 'laagdrempelig'. De manifestatie trok zeer veel publiek, al was ook nu natuurlijk niet altijd zichtbaar wie speciaal voor de kunstuitingen kwam en wie zijn dagelijkse wandeling maakte of een pokémon hoopte te verschalken. Opvallend was zeker het project met de oranje zwemvesten van het kunstenaarscollectief KUNSTrePUBLIEK uit Berlijn, dat een relatie legde naar de vluchtelingenproblematiek, maar ook vielen op het enorme bamboehuis als ontmoetingsruimte, het 'bakhuis' van Alphons ter Avest en zeker ook het boeiende project 'the Exchange' van de Arnhemse kunstenaar Rob Voerman in en op de grote waterval. Velen zullen dan ook beamen wat *De Volkskrant* constateerde, dat Arnhem er een beetje leukere stad van werd. Doorgaan op de ingeslagen weg, zo luidde dan ook het advies.

Perspectief

Dat advies zal bij het stichtingsbestuur in goede aarde zijn gevallen. De doelstelling is namelijk behoorlijk ambitieus: de stichting in stand houden met bestuur en enkele medewerkers en daarmee elke vier jaar een Sonsbeekmanifestatie en eveneens elke vier jaar een internationale modebiënnale tot stand brengen. Om en om dus met als resultaat elke twee jaar een toonaangevende presentatie op kunstgebied in de Gelderse hoofdstad. Het klinkt veelbelovend, maar de historie van de Sonsbeektentoonstellingen laat zien, dat zo'n nagestreefde regelmaat na 1960 door verschillende oorzaken niet echt lukte. Wellicht wordt in de komende jaren het bewijs geleverd dat het wel degelijk realiseerbaar is en dat de resultaten van 2016 en de waardering in de stad inderdaad een uitstekende basis vormen om die voornemens waar te gaan maken. Het betekent wel dat de gemeente, die gedurende de laatste jaren op veel uitgaven in de culturele sector heeft bezuinigd, in die vaste regelmaat forse bedragen beschikbaar zal moeten stellen. Een zorgvuldige afweging tussen de structurele behoeften en de gelden voor incidentele manifestaties is dan een vereiste. Mocht het allemaal gerealiseerd worden, dan kunnen er in de toekomst nog heel wat beschouwingen in *aHt* verschijnen.

Over de auteur

Herman Hofman is in het vorige nummer van *aHt* aan u voorgesteld.

Noten

1. Citaten uit de gemeenteraad zijn afkomstig van besluiten, raadsstukken, raadsvragen en -antwoorden gemeente Arnhem, te vinden op internet.
2. *Sonsbeek 93,* Catalogus, uitgave Snoeck – Ducaju & Zoon
3. *Sonsbeek 9, LocusFocus* – catalogus sept. 2001 ISBN 90-806438-2-3
4. *Sonsbeek 2008 – grandeur* – catalogus/boek ISBN 978-90-78964-17-9
5. *Als de kunst er om vraagt* – de Sonsbeektentoonstellingen – uitgave Stichting Tentoonstellingsinitiatieven, i.s.m. GBK Arnhem – o.a. Marga van Mechelen - ISBN 90-76187-04-5

Bronnen

1. Sonsbeek in Retrospectief in *Arnhem de genoeglijkste,* december 2005
2. Gelders Archief, toegang 2058, Sonsbeek Tentoonstellingen 4.02, 5.02, 6.02
3. Gelders Archief, toegang 3043, archief Hofman – Arnhem 750 Jaar Stad
4. Marjolein Spiekerman, *MORGEN, een festival voor de Toekomst,* verslag maart 1981, uitgave St. Festival Arnhem
5. Ton Verstegen, *Festival De Stad,* uitgave Stichting Festival Arnhem 1983
6. *De Sonsbeek Beeldententoonstellingen ......een blijvende traditie,* in Archief Hofman.
7. *Sonsbeek 86,* Catalogus en cataloguslijst deelnemers– 1986 ISBN 90-6322-134-7
8. *Bezoekersgids Sonsbeek 93,* uitgave Snoeck – Ducaju & Zoon
9. Openbaar Debat Sonsbeek – uitgave kaAp (HKA) en de G.B.K.
10. Sonsbeek 93, een Evaluatie – bestuur Sonsbeek 93 , in Archief Hofman.
11. Over Sonsbeek 9 en hoe nu verder – Notitie van Tonny Holtrust en Max Meijer – 2002
12. Besluiten, raadsstukken, raadsvragen en –antwoorden gemeente Arnhem - internet
13. Inhoudelijk en financieel eindverslag Sonsbeek Grandeur – internet
14. Diverse krantenartikelen, persoonlijk archief auteur

De keuze van de plaats van de Rijnbrug (1899-1913)

Ton Burgers

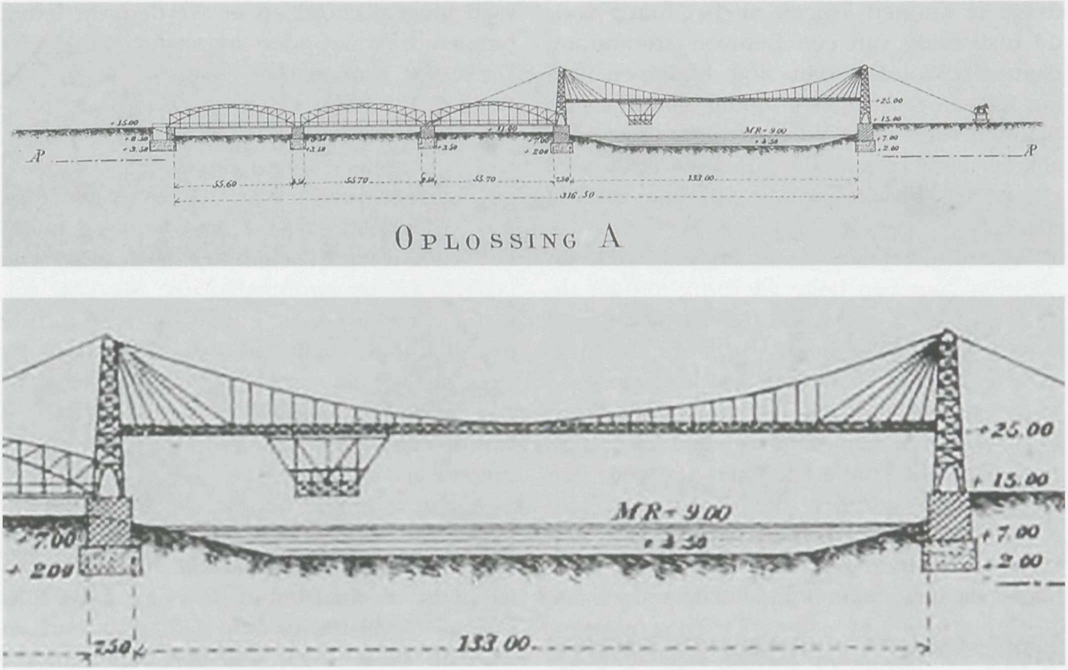
Rond 1900 groeide de behoefte aan een vaste brug over de Rijn. Er kwam een commissie van onderzoek, maar die kon het niet eens worden. Voortdurend kwamen er nieuwe varianten. Maar ook B&W, de raad en de bevolking waren verdeeld. Directeur Schaap van gemeentewerken kwam met het plan-X en ging daarmee in tegen zijn politieke baas, de wethouder van Openbare Werken. Die wilde de brug bij het Roermondsplein. Maar toen de plaats eenmaal gekozen was, gebeurde er helemaal niets. Want zonder het Rijk lukte het niet. En dus moest Arnhem nog twintig jaar wachten.

Een alternatief voor de schipbrug

Vaste bruggen over de grote rivieren kwamen er pas na 1850 met de aanleg van spoorwegen. In enkele gevallen werd dit gecombineerd met een brug voor gewoon verkeer, onder andere bij Zutphen in 1864. In Arnhem had men ook geprobeerd de spoorbrug over de Rijn te combineren met een verkeersbrug, maar dat was niet gelukt doordat de brug – bij Rosande – te ver van de stad werd gebouwd.[1] Met de toename van het verkeer werd de schipbrug een steeds groter probleem, vooral in de winter als er ijs was. Dan werd de brug weggenomen en opgeborgen in de (oude) Haven. De verbinding met de Betuwe werd dan eerst onderhouden met een pont, bij zwaardere ijsgang met een roeibootje, maar bij vastzettend ijs was de verbinding gestremd en pas als het ijs betrouwbaar was geworden, kon een pad worden gehakt voor voetgangers. Op 7 januari 1901 meldt de *Arnhemsche Courant*: 'De schipbrug voor deze stad is ingenomen. Er gaat veel drijfijs door de rivier. De overtocht geschiedt met groote moeite. De mannen van de roeibooten hebben een lastige taak bij het overhalen van de passagiers.' En dan volgt de hartenkreet: 'Was de "pont à transbordeur" er maar!'

Deze 'pont à transbordeur', ofwel een hoge veerbrug, was voorgesteld door de maatschappij Rijnoevers, die in 1899 was opgericht door enkele notabelen uit Arnhem en omgeving. Directeur was de heer H.C. van der Houven van Oordt, tevens gedeputeerde in de provincie Gelderland; commissarissen waren onder meer W. baron van Voorst tot Voorst (Huize Westerveld, Elden), W.H. van Braam (villa Beaulieu), D.W.P. Wisboom (grondeigenaar van Huize Groot-Warnsborn) en G.W. baron van der Feltz (burgemeester van Elst).[2] Van der Houven had een technisch ontwerp laten maken door raadgevend ingenieur D.P. van Ameyden van Duym.

De hoge veerbrug loste het probleem van de vereiste doorvaarthoogte op de Rijn op, door zijn hoge ligging boven het water. Het voordeel van deze brug was dat er geen lange op- en afritten nodig waren om op de vereiste hoogte te komen. Onder de brug waren gondels gemonteerd voor de passagiers, er konden ook karren en wagens in. De gondels werden door stoomtractie over de rivier getrokken. Tegelijk met de overtocht over de rivier werd een platform naar boven gehaald waarmee de passagiers of een voertuig op het niveau van de gondel konden worden gebracht. Van der Houven dacht de hoge veerbrug te situeren bij de Sabelspoort, zodat er een directe verbinding zou zijn tussen de Betuwe en de stad.[3] De veerbrug zou aan de zuidkant moeten aansluiten aan een door de gemeente Arnhem te maken verbin-

De 'pont à transbordeur' ofwel de hoge veerbrug, zoals voorgesteld door de Maatschappij 'Rijnoevers' in 1900, naar een ontwerp van ir. D.P. van Ameyden van Duym. (bron: GA)

dingsdijk tussen Malburgen en Elden.[4]

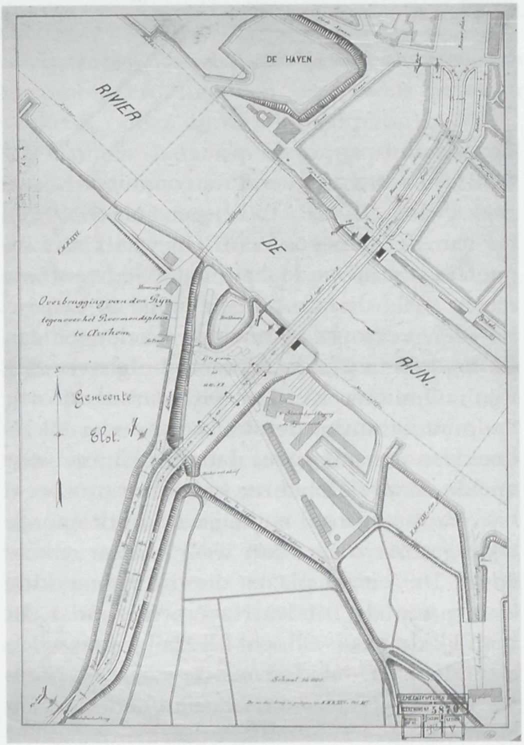
Rijnoevers had in 1899 een rapport en tekeningen naar de regering gestuurd, met de vraag of de minister zou willen meewerken aan de bouw van deze hoge veerbrug. Een afschrift van die stukken was ook naar de leden van de Arnhemse gemeenteraad gezonden, en later naar het college van B&W, maar daarop had Rijnoevers geen antwoord gekregen. Naar aanleiding van een ingezonden stuk hierover in de *Arnhemsche Courant*,[5] waarin Van der Houven zich beklaagt over de geringe respons vanuit Arnhem, werden in de raadsvergadering van 2 februari 1901 vragen gesteld aan de verantwoordelijk wethouder mr. Izaäk Everts (1845-1916). De wethouder antwoordde de raad dat B&W slechts in kennis waren gesteld van een verzoek aan de regering en dat het college daarin geen aanleiding had gezien om te antwoorden. Maar veel belangrijker was natuurlijk dat de wethouder er helemaal niets in zag. Hij gaf zelfs aan, dat hij niet wenste mee te werken aan een dergelijke oplossing, zolang er nog uitzicht was op een vaste brug.[6]

Een vaste brug, maar waar?

In 1904 werd de eerdere commissaris van Rijnoevers, D.W.P. Wisboom (1860-1939), lid van de gemeenteraad. Hij was civiel ingenieur en woonde aan het Nieuwe Plein 35. In 1904 diende hij een motie in, waarin hij B&W verzocht plannen te overleggen aan de raad 'betreffende de vaste brug over den Rijn'.[7] Opnieuw werd er gediscussieerd over de 'pont à transbordeur' en wethouder Everts deelde nogmaals mee, dat hij er niets voor voelde. Maar de raad zag een groot probleem bij een vaste brug: namelijk de oprit aan de zijde van de stad, want waar is daar ruimte voor? De enige plaats die in aanmerking kwam was de (oude) Haven. Men wist dat het Rijk de haakse Bocht bij Malburgen wilde afsnijden, en dat daarmee tevens een Nieuwe Haven gerealiseerd zou kunnen worden. Maar wanneer zou het Rijk daartoe overgaan? Die plannen waren er al heel lang. Bovendien zag men een probleem in de kosten van een vaste brug, die zouden misschien wel 1,5 miljoen gulden belopen, en dat kon Arnhem niet dragen. Men dacht aanvankelijk een bij-

drage te kunnen krijgen uit het fonds voor de realisering van een Betuwse stoomtram; daarnaast zouden dan nog bijdragen van het Rijk en de provincie nodig zijn. Maar de plannen voor een Betuwse stoomtram waren al weer afgeblazen en er was voorlopig geen zicht op een bijdrage van de beide andere partijen.

Wisboom had kennelijk ingezien dat de plannen voor een hoge veerbrug minder realistisch waren, hij concentreerde zich nu op een vaste brug. Hij stelde dat men niet al van te voren moet uitgaan van een brug door de (oude) Haven, maar dat die plaats onderwerp van studie moet zijn. Om tegemoet te komen aan zijn motie stelde B&W daarom voor een commissie te vormen die de mogelijkheid en de financiële uitvoerbaarheid van een nieuwe verbinding zou gaan onderzoeken, hetzij als een vaste brug, hetzij anders. De raad ging akkoord en er werden vijf leden benoemd, waaronder ingenieur Wisboom. De recent aangetreden burgemeester mr. A. Roëll (1864-1940) werd voorzitter.[8] De commissie studeerde lang en stuurde zelfs vragen naar de minister over de door hen ideaal geachte plek, waarover de leden het eens waren. Die plek was bij het Roermondsplein. Dus niet door de (oude) Haven, want die lag iets verder stroomafwaarts. Maar de minister aarzelde, mede omdat hij (toen al!) de mogelijkheid openhield van een woonwijk in Arnhem-Zuid, op de Stadswaarden. Maar die gronden waren ook nodig als winterbed van de rivier en hoe wordt dat probleem dan opgelost?

'Overbrugging van den Rijn tegen over het Roermondsplein te Arnhem', volgens het voorstel van de Rijnbrug-Commissie uit 1910. De oprit aan de noordkant zou moeten beginnen bij de Rijnstraat. (bron GA)

Als gevolg van de aarzeling van de minister vertraagde het werk van de commissie. Vervolgens kwamen er in 1909 nieuwe leden in de raad en in de commissie. F.K. Ozinga (1839-1927), dan al 70 jaar oud en raadslid sinds 1893, was één van hen. Hij was architect, ook bestuurslid van Openbaar Belang – enkele woonblokken in Klarendal en op Lombok, nu monumenten, zijn van zijn hand - en hij dacht geheel anders over de plaats van de brug. Hij zag niets in een brug tegenover het Roermondsplein. Zijn bezwaren waren financieel – er moesten ter plaatse huizen worden onteigend en afgebroken– en esthetisch: het plein zou worden ontsierd door de oprit van de brug en het uitzicht vanaf de Rijnkade naar het westen zou worden bedorven.

In 1910 stuurde de commissie haar rapport[9] naar de raad en ze gaf daarin drie varianten voor de plaats van de brug:

'tegenover het Roermondsplein' met een oprit vanaf de hoek Rijnstraat en de voormalige Ridderstraat (zie afbeelding Plattegrond van Arnhem op blz. 166);

'tegenover de Betuwestraat' met een oprit vanaf de Vijfzinnenstraat door de Wolvengang, gebruikmakend van het hoogteverschil vanaf de Utrechtsestraat, en

'bij de haven' die deels moest worden gedempt, met een oprit die in een boog vanaf hotel De Zon aan de Oude Kraan langs de Boterdijk liep.

Het tweede voorstel was afkomstig van

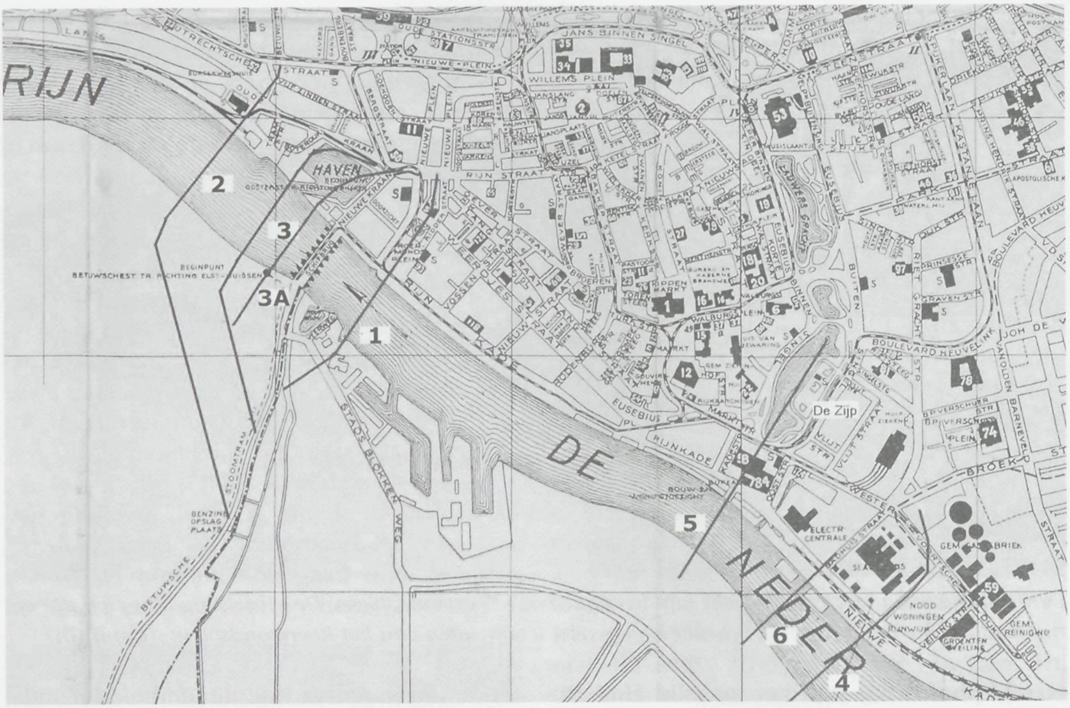
Panorama Rijnkade. Het huis links midden is de hoek Roermondsplein. De afbeelding laat zien dat er niet veel ruimte was tussen de huizenblokken aan weerszijden van het Roermondsplein. (bron: GA)

Ozinga, het derde van het raadslid H. Portheine Jr (1849-1923), eveneens architect en voormalig opzichter bij de Rijkswaterstaat – merkwaardig is het dat Portheine geen lid was van de Brugcommissie, terwijl hij van dat onderwerp toch veel kennis had. Beide voorstellen waren door Ozinga in de commissie gebracht. De door de commissie geraamde kosten bedroegen 1,4 miljoen gulden voor de Roermondspleinvariant en 1,3 miljoen voor de twee andere, een klein verschil waaraan door sommige raadsleden, als hen dat zo uitkwam, een grote betekenis werd toegekend.

De commissie meldt in haar door voorzitter Roëll getekende rapport dat 'de groote meerderheid der Commissie aan het plan Roermondsplein verre de voorkeur schenkt [...] en de bezwaren van de minderheid [Ozinga] tegen dit plan niet deelt'. Als redenen van haar voorkeur noemt de commissie de korte verbinding tussen de brug en de Rijksweg naar Nijmegen (let wel: dat was toen nog de oude weg over Elden) en het feit dat de zuidelijke brugpijler dan nog net op Arnhems grondgebied zal staan. (De schipbrug die een beetje verder stroomafwaarts lag kwam uit op het grondgebied van Elst – zie afbeelding Overbrugging van den Rijn). Daarmee zouden 'intercommunale verwikkelingen, die anders [bij de twee andere varianten] wellicht mogelijk zouden zijn, worden uitgesloten'. Een argument dat ons nu vreemd voorkomt, maar het speelde toen en ook later in de discussies een belangrijke rol. Want als Arnhem eenmaal de brug zou hebben gebouwd, dan

Ontwerp van een vaste brug over de Rijn bij het Roermondsplein, circa. 1890-1913. Maker onbekend. Aan de rechtse zijde de viaducten over de Rijnkade en de Weerdjesstraat. (bron: GA)

Plattegrond van Arnhem, 1911-1934 (bron: GA), met daarop aangetekend de verschillende voorgestelde plaatsen voor de vaste brug. 1 = plan-Roermondsplein; 2 = plan-Ozinga (tegenover de Betuwestraat); 3 = plan-Portheine (bij de haven); 3a = plan-Haentjes (vanuit de Rijnstraat door de haven); 4 = plan-Roskam; 5 = plan-X, ofwel plan-Lauwersgracht; 6 = plan-Ozinga (oost).

kon Elst wel eens de voordelen gaan opstrijken, door aan de overkant te gaan bouwen. En zo'n kleine (incapabele!) gemeente zou daar natuurlijk een grote rotzooi van maken. Men zag de brug nog als een puur Arnhemse aangelegenheid.

Vanuit de Kamer van Koophandel werd nog een variant op het plan-Portheine ingebracht door het lid R.H. Haentjes, namelijk:

3a) Dempen van de oude (Haven) en een weg rechtstreeks vanuit de Rijnstraat naar de brug.

Dit plan werd voorgelegd aan de directeur van gemeentewerken ir. W.F.C. Schaap (1870-1933), die het ver vond 'achterstaan' bij het plan-Portheine.[10] De Kamer van Koophandel – waarvan overigens de secretaris mr. H.P. de Wilde tevens raadslid en lid van de Brugcommissie was - deelde vervolgens mee dat de Kamer het plan-Roermondsplein in grote meerderheid steunt.

Een nieuwe visie

In 1910 vertrok burgemeester Roëll, hij werd opgevolgd door mr. A.J.A.A. baron van Heemstra (1871-1958) en in de commissie door het raadslid R.C.J.T. Kolfschoten, in het dagelijks leven wijnhandelaar, terwijl Wisboom, die in dat jaar wethouder van Openbare Werken was geworden, tot voorzitter van de Brugcommissie werd gekozen. Daarmee gooide het plan Roermondsplein hoge ogen, want Wisboom was wel de grootste supporter van dat plan. Maar de zaak kreeg een heel andere wending, toen het raadslid D.A. Roskam (1858-1928), in april 1911, buiten de commissie om, een voorstel naar de raad stuurde met:

het plan voor een brug aan de *oostelijke* kant van Arnhem samen met een voorstel voor een nieuwe haven aan de zuidkant van de rivier, in de uiterwaarden, westelijk van de brug.[11]

Roskam was aannemer van professie, en

Portret van W.F.C. Schaap (bron: De Graafschap-bode 17 maart 1933)

daarmee was het een voorstel van iemand die niet geheel onkundig kon zijn op dit vakgebied.

Het voorstel werd door B&W voorgelegd aan directeur Schaap van Gemeentewerken. Die betoogde allereerst dat een haven op die plek geen goed idee is, omdat die haven geen beschutting biedt aan schepen bij hoogwater en ijs. Verder vindt hij ook de plaats van de brug niet gunstig, want die komt op een verkeerde wijze bij de stad. 'Men moet toch trachten de brug bij een verkeerscentrum te plaatsen', schrijft Schaap, en niet bij een of ander 'toevallig punt'. Schaaps opvatting is dat 'de brug moet zijn een monument, dat na ons zal getuigen van kracht van het tegenwoordig bestuur'.[12] Toch prijst hij de heer Roskam omdat die 'onze blik naar het oosten heeft gericht', weliswaar niet met het goede plan, maar het is een heel andere visie: 'm.i. is er veel voor te zeggen het oude denkbeeld "de brug ten westen van de stad" te verlaten en de blik oostwaarts te richten'. En vervolgens komt Schaap met een ander 'oostelijk plan' dat hem in vertrouwen is aangereikt door 'een onzer meest verdienstelijke medeburgers' wiens naam hij niet kan noemen. Hij noemt het daarom plan-X, en na een kleine wijziging door burgemeester Van Heemstra heet het doorgaans:

het plan-Lauwersgracht, waarbij de oprit ligt 'westelijk van den Ooststraat tusschen de Eusebiussingels'. Voor de oprit moest een deel van de Lauwersgracht worden gedempt.

Het is absoluut onduidelijk wie de door Schaap opgevoerde 'verdienstelijke medeburger' kan zijn geweest. Ook de kranten geven daarover geen uitsluitsel. Mogelijk is Schaap zelf de geestelijke vader van het plan en wilde hij het zo bescheiden mogelijk naar voren brengen om de tegenstand te beperken.[13]

W.F.C. Schaap was de zoon van een aannemer uit Delft. Na enkele jaren werken in het bedrijf van zijn vader, studeerde hij in 1897 in Delft af als bouwkundig en civiel ingenieur. In datzelfde jaar trad hij in dienst van de stad Arnhem als adjunct-directeur van Gemeentewerken. Na een korte onderbreking van zijn dienstverband werd hij in 1901 benoemd tot directeur. Door zijn dubbele opleiding had hij een goed inzicht in zowel de constructieve als de esthetische kant van het bouwen. Als groot probleem van de brug bij het Roermondsplein zag hij de benauwde ruimte voor de oprit en de helling daarvan. Deze helling zou 1:34 worden als gevolg van het feit dat de oprit moest beginnen bij de Rijnstraat, toen een drukke verkeersweg. Te steil volgens Schaap. De gebruikelijke helling was 1:40 in verband met de trekkracht van voertuigen. En aan dat euvel leden ook de andere plannen aan de westkant. Bij de Lauwersgracht zou de oprit van de brug een flauwere helling kunnen krijgen, want desnoods zou men die al kunnen beginnen bij de Singelstraat (nota bene: de plek waar die nu ligt). De brug zou daar ook veel beter uitkomen als een monumentaal werk aan het begin van de stad, omdat er veel ruimte was tussen de huizen van de Eusebiusbinnen- en –buitensingel. Schaap zag het Velperplein als het centrum van de stad, waar 'hoofdwegen

Straatbeeld Rijnstraat met rechts de Ridderstraat en links het Nieuwe Plein, 1925-1935. De huizen rechts zouden moeten worden afgebroken voor de brug. Achter deze huizen lag het Nieuwe Weeshuis en daar weer achter het Roermondsplein. (bron: GA)

als Velper- en Apeldoornsche wegen' op uitkomen, dichtbij een daar gelegen brug en hoofdweg naar het zuiden.[14]

Als reactie hierop kwam Ozinga opnieuw met een variant, namelijk:

een brug in het verlengde van de Badhuisstraat met een plein bij de kruising Boulevard Heuvelink/Rietgrachtstraat.

Daarmee verliet Ozinga het pad dat hij eerder volgde, toen hij twee varianten inbracht aan de westkant, als alternatief voor het plan-Roermondsplein. (Zijn plan 'tegenover de Betuwestraat' had weinig bijval gekregen.) Ook hij richt de blik nu naar het oosten. Maar hij vindt het plan-Roskam niet geschikt en hij heeft bezwaar tegen het plan-Lauwersgracht wegens – opnieuw! - het bederf van stadsschoon. Dat bezwaar deelt de commissie met hem – het plan zou 'niet ten onrechte, een heftigen tegenstand ondervinden' - maar ze vindt toch ook het nieuwe plan-Ozinga niet gelukkig. En ze wijst het plan-Roskam al helemaal af, want daar ligt de brug ver van de stad. Bovendien 'zal de uitvoering van een der oostelijke plannen groote schade berokkenen aan de bewoners van het stadsgedeelte Kortestraat, Oeverstraat, Rijnstraat [..], waar vele inrichtingen en winkels, welke van het verkeer met de Betuwe afhankelijk zijn, sedert eeuwen zijn gevestigd en tot bloei gekomen'. De bestaande belangen!

De meerderheid van de commissie blijft vasthouden aan het plan-Roermondsplein.[15] Alleen Ozinga ligt dwars. En de directeur Gemeentewerken denkt heel anders dan zijn politieke baas, wethouder Wisboom. Als voorzitter van de Brugcommissie schrijft de laatste zelfs expliciet aan B&W dat het plan 'omschreven in den brief van den directeur van gemeentewerken d.d. 4 April 1912, hare goedkeuring niet kan wegdragen'. In dat plan 'zou een der mooiste punten van de stad onherstelbaar worden ontsierd'.[16] Het is opmerkelijk dat Wisboom zijn ondergeschikte wel de ruimte gaf om zijn idee naar voren te brengen en dat vervolgens afkeurde. Maar direct zal blijken dat Schaap werd gesteund door een ander lid van B&W!

Ook de minister, die om een oordeel was gevraagd, deelt mee dat hij de voorkeur geeft aan het plan-Roermondsplein 'wegens de meer gunstige ligging ten opzichte van het spoorwegstation en van de Rijkswegen naar Amsterdam en Utrecht'. De minister wijst nog op een ander voordeel van het plan-Roermondsplein, namelijk dat men de oprit kan doortrekken 'tot nabij de Utrechtsche straat, gepaard met eene overbrugging van de Rijnstraat', waardoor de toegangsweg naar de brug 'nagenoeg zonder helling kan worden aangelegd'.[17] Schaap ziet het heel anders: hij zou een begin van de oprit noordelijk van de Rijnstraat 'een ramp achten', wegens de

De Lauwersgracht in 1904 (bron: GA). De foto is genomen vanaf de Marktstraat, nu de Oranjewachtstraat. Op de achtergrond de Witte Brug, de verbinding van de Eusebiusbinnensingel naar de Boulevard Heuvelink. Rechts is nog juist het huis 'De Zijp' zichtbaar, de woning van burgemeester Van Heemstra.

ontsiering door een hoge dam op die plaats. Schaap weerlegt alle argumenten neutraal en zakelijk, en concludeert dat hij inmiddels 'den bouw van eene brug in het westen, volgens welk plan dan ook, eene noodlottige daad zou achten'.[18]

De Raad neemt een beslissing

En dan volgt de lange en tumultueuze raadsvergadering van maandag 31 maart 1913. De raadsleden hebben alle stukken met argumenten voor en tegen ontvangen. De publieke tribune zit vol. Het is ook nog eens een bijzondere vergadering, omdat de nestor van het college van B&W, wethouder mr. I. Everts, aan het eind van die vergadering afscheid zal nemen. Er moet gekozen worden uit zes varianten voor de plaats van de brug. De aanbeveling van de Rijnbrugcommissie is om te kiezen voor het plan-Roermondsplein. Dat advies is door B&W overgenomen. Maar de raad wil, op voorstel van Ozinga, eerst spreken over de keuze 'west of oost', waarbij de Sabelspoort de grens tussen beide vormt. Wethouder Wisboom wijst er op dat niet verstandig te vinden, omdat er leden zullen zijn die wel voor één bepaalde variant in het oosten zijn, maar als die variant daarna afgestemd zal worden, dan niet meer terug kunnen naar hun daarop volgende voorkeursvariant in het westen. Maar de raad gaat door op het eenmaal gekozen pad. Er volgen uitgebreide discussies over de verschillende varianten. Is de groei van de stad niet meer in oostelijke dan in westelijke richting? En is het dan niet logisch de brug te leggen in het oosten? Is er niet meer verkeer naar Amsterdam en Utrecht dan naar Apeldoorn en Zutphen en zou het daarom niet beter zijn om de brug in het westen te situeren? Voor mr. C.J. baron Van Tuijll van Serooskerken is het duidelijk dat er maar twee plannen zijn, die voldoen aan 'de eischen van den welstand [stedenschoon] en aan de eischen van het verkeer' en dat zijn de plannen Lauwersgracht en Roermondsplein. De andere plannen 'kunnen niet in de schaduw staan' van die beide. En met betrekking tot het plan-Lauwersgracht onderschrijft hij de mening van de *Arnhemsche Courant*[19] dat er weliswaar een mooi plantsoen met waterpartij zal moeten verdwijnen, maar dat daarvoor een niet minder schoon stadsgedeelte in de plaats kan komen door een fraaie plantsoenaanleg.

Daar tegenover stelt Ozinga dat er wel aardige tekeningen zijn gemaakt van die plantsoenen, met bloemen en planten, maar die bloeien maar vier maanden per jaar. Hij wenst eigenlijk niet mee te werken aan het 'bederven van het prachtige terrein' bij de Lauwersgracht. Maar anderzijds is hij zo sterk tegen het plan-Roermondsplein dat hij meldt toch nog eerder voor de Lauwersgracht

College van Burgemeester en Wethouders in 1913, vlnr: Mr. R.J. de Visser, Mr. Iz. Everts B.H. zn., Burgemeester A.J.A.A. baron van Heemstra, Mr. J.L.C. van Esser (secretaris), D.W.P. Wisboom en H. Goedhart jr. (Gelders Archief, 1583-2673)

te zullen stemmen. Wethouder mr. R.J. de Visser echter zegt onder geen voorwaarde te zullen stemmen voor het plan-Lauwersgracht wegens de 'groote ontsiering' van dat gedeelte van de stad. De tekeningen die men hiervan heeft 'gemaakt en gefantaseerd' (nota bene: door de dienst gemeentewerken) zijn voor hem volstrekt niet gelijkwaardig aan wat men thans in de werkelijkheid heeft.

Ook wethouder Everts deelt in geen enkel opzicht de mening van Van Tuijll. In een emotioneel betoog zegt hij dat hij 'niet kan goedkeuren' de Lauwersgracht te dempen om daar 'die brug' te maken. Toegejuicht door het publiek op de tribune, verklaart hij dat de Lauwersgracht voor hem 'het schoonste gedeelte van de geheele gemeente' is. Laat men de brug niet maken 'ten koste van de Lauwersgracht', smeekt hij. Hoe kan men dat schone beeld 'met één pennestreek' vernietigen ter wille van de aanleg van een brug. Nogmaals toejuichingen, ongetwijfeld ook van mensen die tegen die plek zijn, omdat ze hun nering aan de andere kant van de stad gevaar zien lopen.

En dan neemt de voorzitter, burgemeester Van Heemstra, het woord. Hij wil verklaren dat er ook in het college van B&W een meerderheid en een minderheid is. En die minderheid, dat is de burgemeester! Diplomatiek geeft hij wethouder Everts lof voor zijn streven de schoonheid van de stad te willen behouden, maar hij geeft aan dat bestaande schoonheid ook kan worden vervangen door nieuwe schoonheid. Het is geen kwestie van 'tekeningen met bloemen, rozen of kleuren': men moet, naast de ingenieur en de technicus, ook de architect en de estheticus een belangrijke inbreng geven. Hij heeft met Berlage gesproken en van hem – 'toch geen kind op dit gebied' – vernomen dat de Lauwersgracht, bij een goede opzet van de zaak, zeer geschikt is om te dienen als beginpunt van een vaste brug over de Rijn. Het standpunt van de burgemeester is des te opmerkelijker, als men weet dat hij vrijwel in de Lauwersgracht woonde, namelijk in Huize 'De Zijp' genummerd Eusebiusbuitensingel 58 (zie de afbeeldingen Plattegrond van Arnhem en De Lauwersgracht in 1904).

Uiteindelijk volgt men toch niet de motie-Ozinga om eerst te stemmen voor 'oost of west', maar stemt meteen over het voorstel van B&W om het plan-Roermondsplein aan te nemen als beste van de plannen voor een brug ten westen van de Sabelspoort. Dat wordt aangenomen met 24 tegen 8 stemmen. Natuurlijk stemden Ozinga en Portheine tegen. Daarna stelt L.M. Hermans (1881-1943) voor om het plan-Lauwersgracht aan te nemen als het beste van de plannen om ten oosten van de Sabelspoort een brug te bouwen. Dat wordt eveneens aangenomen, nu met 18 tegen 14 stemmen - een aanzien-

lijk kleinere meerderheid. Tegenstemmers waren alle wethouders en vier leden van de Brugcommissie, in dit geval inclusief Ozinga. Tenslotte stelt de burgemeester namens B&W voor om als plaats van de vaste brug, uit de twee overgebleven mogelijkheden, te kiezen het Roermondsplein. Dat voorstel wordt met 20 tegen 12 stemmen verworpen. Voor stemden alle wethouders en drie leden van de Brugcommissie. De twee andere leden stemden tegen: Ozinga, zoals hij had gezegd, maar ook mr. H.P. de Wilde. Als lid van de Brugcommissie twijfelde hij al; tijdens de raadsvergadering was hij verrast door de steun voor het plan-Lauwersgracht, waar hij vervolgens ook zijn stem aan gaf.[20]

En nu bouwen...?

De raad had, volgens de notulen, een duidelijk besluit genomen: 'de plaats waar eventueel de vaste brug zal worden gebouwd [zal zijn] het gedeelte der gemeente bij de Lauwersgracht'. Maar hoe nu verder? In ieder geval was er een vermoeden dat de brug veel duurder zou kunnen uitvallen dan eerder gedacht, misschien wel 3,5 miljoen gulden, zoals een onbekende deskundige aan een van de raadsleden had gezegd.[21] Dat ging Arnhems draagkracht ver te boven. De raad keurde goed dat voor 1000 gulden enkele opmetingen van het terrein werden uitgevoerd, en zelfs over dat bedrag was nog discussie. Zoals B&W verklaarde was er in de vergadering van 31 maart alleen besloten *over de plaats* van de brug, maar *niet* tot de bouw.[22] En daar bleef het bij, want zonder het Rijk kon men niets. Eind juli 1914 begon bovendien de Eerste Wereldoorlog en was er geen financiële ruimte. Pas in 1924 kwam er enig schot in de zaak. Maar toen ontstonden weer nieuwe ideeën en werd de discussie uitgetild boven het lokale, Arnhemse, niveau. Geen van de hierboven genoemde inbrengers deed nog mee aan die discussies, behalve één. Dat was Schaap, die uiteindelijk de beste argumenten had. Daarover een volgende keer meer.

Over de auteur

Ton Burgers is civiel ingenieur en stadsgids in Arnhem. In 2010 schreef hij *Watermonumenten. Beken, bruggen, dijken en gemalen in Arnhem*, nr. 23 in de Arnhemse Monumentenreeks.

Noten

1. Burgers, Ton en Jan Vredenberg, *Sporen naar Arnhem Centraal*, Utrecht 2015.
2. *Leeuwarder Courant* 20/9/1899.
3. *De Ingenieur* 1900, nr. 12, p. 173-175.
4. Verslag raadsvergadering 2/2/1901.
5. *Arnhemsche Courant* (hierna *AC*) 18/1/1901.
6. Raadsvergadering 2/2/1901.
7. idem 18/6/1904.
8. De overige leden waren: H.P. de Haan, A.G.V. van der Schooren en K. Eland (Raadsvergadering 12/12/1904). De plaatsen van De Haan en Eland werden op 15 maart 1909 ingenomen door F.K. Ozinga en mr. H.P. de Wilde.
9. Verslag Rijnbrugcommissie dd. 21/2/1910, in notulen raadsvergadering 31/3/1913, p. 699-709.
10. Brief W.F.C. Schaap aan B&W 31/12/1910, in notulen raad 31/3/1913, p. 716-719.
11. Brief D.A. Roskam 'Aan de Raad der Gemeente Arnhem' (voorjaar 1911) in notulen raad 31/3/1913, p. 721-728.
12. Brief Schaap aan B&W 29/6/1911, in notulen raad 31/3/1913, p. 729-742.
13. Een aanwijzing hiervoor is een opmerking van Schaap in de latere Commissie-Van Citters, waarin hij zegt 'dat hij in 1912 zijn gedachten [liet] gaan over de bebouwing van de stadswaarden aan de overkant en dan komt men van zelf tot het plan Lauwersgracht'. Notulen vergadering Commissie-Van Citters d.d. 20/12/1926, p. 6. GldA, toegang 2283, inv.nr. 1.
14. Brief Schaap aan B&W 29/6/1911, in notulen raad 31/3/1913, p. 729-742.
15. Brief Brugcommissie aan B&W 19/10/1911, in notulen raad 31/3/1913, p. 742-748.
16. Brief Brugcommissie aan B&W 27/7/1912, in notulen raad 31/3/1913, p. 762-763.
17. Brief minister L. Regout aan B&W 3/6/1912, in notulen raad 31/3/1913, p. 763-764
18. Brief Schaap aan B&W 17/1/1913, in notulen raad 31/3/1913, p. 797-806.
19. *AC* 27/3/1913.
20. Alle citaten zijn uit verslag raadsvergadering 31/3/1913.
21. Raadsvergadering 28/4/1913.
22. Opmerking in de raadsvergadering van 19/5/1913.

‘Conducteur van de trolleybussen’ Willem van Genk en Arnhem

Jack van der Weide

In het najaar van 2014 was in het American Museum of Folk Art in New York de tentoonstelling ‘Willem van Genk: Mind Traffic’ te zien. Het was de eerste solo-expositie in de Verenigde Staten van de Nederlandse kunstenaar Willem van Genk (1927-2005). Enkele dagen voor de officiële opening verscheen in de New York Times *al een juichende recensie van de expositie, waarin sprake was van ‘an in-depth introduction to an outstanding artist’ en een ‘concise, electrifying survey’.*[1] *De Nederlandse teksten en reclames op veel werken van Van Genk moeten bij de Amerikaanse bezoekers voor vraagtekens hebben gezorgd. Ook sommige titels wekten ongetwijfeld verbazing:* Velp – Oosterbeek Trolley *(cat. nr. 13),* GTW Geldersche Tramwegen *(cat. nr. 28),* Kaart Gemeentetransport Arnhem *(cat. nr. 29), er zullen weinig Amerikanen zijn geweest die dit thuis konden brengen.*

Elektrobus

Willem van Genk woonde vrijwel zijn hele leven in Den Haag, maar had een opvallende belangstelling voor Arnhem. Dit is al zichtbaar in de oudste tekeningen die we van hem kennen, kort na de Tweede Wereldoorlog gemaakt. Eén tekening toont een tram voor het gebouw van ‘De Nederlanden van 1845’ aan het Willemsplein (zie afbeelding 1), een andere een tram op het Velperplein ter hoogte van de Incasso-Bank.[2] (zie afbeelding 2). Op beide tekeningen komt naast Arnhem ook Van Genks fascinatie met vervoersmiddelen naar voren, in het bijzonder met trams, treinen en trolleybussen. Die laatste verschijnen in de hierboven genoemde tekening *Kaart Gemeentetransport Arnhem*, een gedetailleerde weergave van de openbaar vervoer-lijnen in en rond Arnhem (zie afbeelding 3). Links- en rechtsonder zijn twee trolleybusjes getekend, met links de tekst ‘De nieuwe aanwinsten in ons land, n.l. de elektrobus lopende op de trolly’.[3]

De vroege tekeningen zijn vooral interessant met het oog op het meer voldragen werk dat Van Genk vanaf de jaren vijftig begon te maken. Met behulp van plattegronden en reisgidsen wist hij gedetailleerde, overweldigende panorama’s te tekenen van steden als Moskou, Tokyo, Frankfurt en Wenen. In 1964 kreeg hij zijn eerste solo-expositie, bij Steendrukkerij De Jong & Co in Hilversum. Er was veel media-aandacht voor de tentoonstelling, tot aan het televisieprogramma Brandpunt toe, omdat men in de veronderstelling verkeerde dat de kunstenaar verstandelijk gehandicapt was. Van Genk, schizofreen en autistisch, was niet in staat om dit afdoende te weerleggen en werkte al sinds het einde van de jaren veertig op een AVO-werkplaats in Den Haag – AVO stond voor ‘Arbeid Voor Onvolwaardigen’.

Catalogusnummer 19 in Hilversum was *Arnhem*, een tekening van 68 bij 45 centimeter, voorstellende het Willemsplein en omgeving, gezien vanaf het spoorwegviaduct over de Zijpendaalseweg. Van de tekening is slechts een gestencilde afbeelding bekend, waarop met enige moeite enkele bekende gebouwen te onderscheiden zijn: op de voorgrond het Vestagebouw van Willem Diehl, tegen de achtergrond onder meer de Walbur-

Willem van Genk, 1986. Foto: Nico van der Endt

giskerk en de John Frostbrug.[4] Nadat het nog te zien was op een tentoonstelling in Rhoon, verdween het werk begin 1990 uit zicht.

Eind 1958 had Van Genk zich aangemeld bij de Haagse Academie voor Beeldende Kunsten, waar hij werd toegelaten tot de avondacademie. Hier kwam hij in aanraking met onder meer de collagetechniek van de Amerikaanse kunstenaar Robert Rauschenberg. Van Genk ging mede hierdoor ook zelf omvangrijke montages maken van zijn tekeningen, waarna aan het resultaat vaak weer teksten en vormen werden toegevoegd. Een vroeg voorbeeld hiervan is *Geldersche Tramwegen | Bezoekt de Waterberg*. De hoofdtekening van dit werk toont twee tramstellen die door een landschap rijden, met op de achtergrond een stad. Daaroverheen zijn andere teksten geschreven en tekeningen geplakt, waaronder kleine tondo's van kerktorenspitsen uit Gelderse steden, verbonden door een tramlijn. Arnhem neemt linksonder een bijzondere plaats in, met een grote afbeelding van de toren van de Eusebiuskerk met enkele omringende panden.[5]

Een montage van later datum is *Urbanis-*

me et Architecture (1960-1970), een werk dat is opgebouwd uit drie verticale stroken waarin steeds één stad centraal staat (zie afbeelding 4a). Rechts is dit Moskou, links Stockholm (met inzetstukken die op Keulen en Helsinki betrekking hebben) en in het middelste deel van de tekening draait alles om Arnhem. Afgebeeld is een gedetailleerd vogelvluchtperspectief van het gedeelte van de binnenstad tussen de spoorlijn en de Rijn, zo'n 500 meter breed. Te herkennen zijn onder meer de Jansbinnen- en -buitensingel, het Velperplein, de Walburgiskerk, de John Frostbrug en uiteraard de Eusebiuskerk. Linksboven is een tondo ingevoegd met een plattegrond van opnieuw de openbaar vervoer-lijnen in en rond Arnhem (zie afbeelding 4b). Het tondo blijkt afkomstig uit een vroege tekening, *GTW Geldersche Tramwegen*.[6] (zie afbeelding 5).

Geheime schatkamer

In het midden van de jaren zeventig kwam Van Genk in contact met galeriehouder Nico van der Endt, die hem vanaf 1976 tot zijn dood zou vertegenwoordigen. Van Genks carrière als kunstenaar was na 1964 in het slop geraakt, mede doordat hij zelf eerder persoonlijke dan artistieke waarde aan zijn werk hechtte. Van der Endt raakte met zijn cliënt bevriend en hield rekening met diens almaar toenemende reserves om werk te verkopen, zonder de zakelijke kant van zijn contact met de kunstenaar uit het oog te verliezen. Dit resulteerde in een groeiende publieke belangstelling voor het werk van Van Genk via gespecialiseerde musea en tentoonstellingen, incidenteel leidend tot verkopen tegen stijgende prijzen. In 1986 werd een voorlopig hoogtepunt bereikt met een tentoonstelling bij La Collection de l'Art Brut in Lausanne.

Rond dezelfde tijd leek de artistieke productie van Van Genk tot stilstand te zijn gekomen. Zijn aandacht werd schijnbaar vooral in beslag genomen door zijn almaar groeiende collectie regenjassen, die voor hem een fetisjistische betekenis hadden. Daarnaast zagen bezoekers aan zijn appartement dat hij in zijn woonkamer een enorme installatie aan het opbouwen was: *Busstation Arnhem*. De installatie bestond uit een groot aantal dicht op elkaar staande trolleybussen, opgebouwd uit straatafval en kartonnen doosjes. Tussen en boven de bussen waren masten, stangen, draden en roosters aangebracht; het geheel maakte een uitermate chaotische indruk en werd zelfs door Van der Endt aanvankelijk niet als kunstwerk herkend[7] (zie afbeelding 6a en 6b).

Op 4 januari 1996 werd Van Genk door de politie uit zijn woning gehaald en enkele weken opgenomen in een psychiatrische inrichting. Nico van der Endt bracht de volgende dag samen met Van Genks oudste zuster Tine een bezoek aan het vervuilde appartement van de kunstenaar. Hij ontdekte dat deze, naast de zichtbare installatie, in het geheim jarenlang had gewerkt aan individuele trolleybussen, eveneens opgebouwd uit afval en kartonnen doosjes. Deze bussen werden door de galeriehouder wél onmiddellijk als artistieke meesterwerken herkend:

Ik wist dat trolleybussen hem fascineerden en tijdens mijn bezoeken (enkele jaren geleden) had ik hem wel bezig gezien aan één zo'n bus, maar het was werkelijk een schok voor mij toen ik in zijn douchecel wel veertig of vijftig van die schitterende bussen tot aan het plafond opgestapeld zag. [...] Het huis was sterk vervuild door de stront van hond Coco, die hij niet meer durfde uit te laten. Het was een uiterst vervreemdende en treurige situatie: je staat tot je enkels in de hondenstront, je weet dat Van Genk is afgevoerd en je ontdekt dan de trolleybussen, waarover hij nooit met me heeft gesproken, laat staan dat ik ze mocht zien. Een verbijsterende ervaring. Het was voor mij – en ik overdrijf niet – de ontdekking van een geheime schatkamer. Pas toen begreep ik waarmee hij de laatste jaren in het diepste geheim bezig was geweest.[8]

Later zou Van der Endt zich ook nog herinneren dat hij erbij was geweest toen Van Genk in 1987 één bus had getoond aan Madeleine Lommel van museum L'Aracine uit Neuilly-sur-Marne.[9]

Arnhemse meisjes

De trolleybussen van Willem van Genk zijn ontegenzeggelijk Arnhems (zie afbeeldingen 7 en 8). Als om dit te benadrukken zijn langs de dakranden prominent reclames aangebracht van met name Ratelband Hap-Hoek (meestal aan de linkerkant = trottoirkant van de bus) en Pattisérie-Bonbonnerie Léon (meestal aan de rechterkant = straatkant). In de jaren zeventig nam Van Genks aandacht voor Arnhem tijdelijk af. Trolleybussen kwamen in zijn werk nog wel voor, maar dan in afbeeldingen van buitenlandse steden als Minsk, Moskou en Praag. In de loop van de jaren tachtig liepen echter de buitenlandse reizen van Van Genk terug, hetgeen mogelijk zijn hernieuwde aandacht voor Arnhem kan verklaren. De geografische positie, vlakbij de Duitse grens, en de voor Nederland unieke trolleybussen kunnen daarbij de stad voor de kunstenaar een exotisch tintje hebben gegeven.

Volgens Van der Endt gaat het in totaal om ongeveer 70 bussen, opgebouwd uit 'afvalmateriaal en vaak op basis van een bouwplaat'. De bouwplaten worden ook genoemd door Ans van Berkum, die spreekt over 'trolleybussen, die hij maakt van bouwplaten en speciaal geselecteerd afvalmateriaal' en 'bouwplaten voor treinwagons die hij ergens bemachtigt'. Elders beschrijft zij uit eigen waarneming het 'knutselmateriaal' voor de trolleybussen als 'lege sigaretten-, kaas- en boterdoosjes, bouwplaten voor trams en bussen, uitgeknipte cijfers, karton, koffiebekers, ijzerdraad'. Helena van den Enden spreekt van 'trolleybussen met als basis voorgedrukte bouwplaten', Yvonne Beelen van 'gekochte kartonnen bouwplaten'.[10] Van der Endt zou later desgevraagd het aspect van de bouwplaten nuanceren: '*Bij een bepaalde bakkerij in Arnhem kon je een cake kopen, verpakt in een soort bouwdoos, die heeft hij dus op alle mogelijke manieren weten op te tuigen, etc. Ik herinner mij een keer, toen ik terloops meldde dat ik naar Arnhem moest (misschien vanwege de expositie in Velp), dat hij mij vroeg een cake te kopen.*' [11]

Er zijn minstens drie soorten kartonnen trolleybussen geweest. Allereerst werden rond 1980 door het vervoersbedrijf GVA bouwplaten verspreid van de nieuwe B7900-trolleybus, die begin 1979 in gebruik was genomen. Voorop de bus staat '3 Station'. Daarnaast kwamen eind jaren tachtig kartonnen doosjes in de vorm van trolleybussen op de markt, bedacht door bakker Eef Willemsen toen hij in dienst was van bakkerij Landman aan de Steenstraat. De doosjes waren korter en dikker dan de bussen op basis van de bouwplaten. Ze bevatten vaak de zogeheten 'trolleycake', die precies in de doosjes paste, en werden door verschillende banketbakkers en patissiers verkocht. Voorop de bus staat '2 Geitenkamp'. Henk Jurjus van bakkerij Van Asselt bracht korte tijd later licht aangepaste kopieën van de doosjes uit, voor de verpakking van zijn Arnhemse meisjes. Deze laatste doosjes, met voorop '1 Arnhem', bestaan nog steeds. De doosjes van Landman en Van Asselt werden gemodelleerd naar een trolleybus uit de eerste serie (BUT 101-136), zoals die vanaf 1949 in Arnhem reed.[12]

De koekdoosjes zijn te zien op een foto van Van Genks huiskamer in een monografie uit 1998.[13] Tevens zijn deze doosjes én de bouwplaten van de GVA terug te herkennen als basis van een aantal van zijn trolleybussen, zowel in de installatie *Busstation Arnhem* als in de individuele bussen. De meeste aandacht trekken echter de merknamen en logo's die de bussen soms bijna lijken te overwoekeren. Specifiek voor Arnhem zijn onder meer, naast de al genoemde reclames, 'Arnhemse koerier' (meestal met de toevoeging 'Het grootste gratis nieuwsblad voor Arnhem en omgeving'), 'Wegeling Papiertechniek bv Arnhem', 'Banketbakkerij Landman' en de slogan 'Arnhem trolleystad' (soms samen met 'VVV Arnhem').[14]

Meer algemeen komen opvallend veel reclames voor snoep, kauwgum, koek en frisdrank voor: Buys, Coca-Cola, Daim, Droste, Hero, Katja, Liga, Maltesers, Pepsi, Red Band, Sportlife, Stimorol, Stophoest, Toblerone, Topdrop, Verkade, Wrigley's, Wybert etc. Ook andere voedingswaren hebben meestal een *fastfood* of snel-klaar component: Croky, Iglo, Knorr, La Vache Qui Rit, Maggi, McDonald's, Wasa. Gelukkig wordt ook de tand-

pasta (Aquafresh, Macleans, Prodent) niet vergeten. Daarnaast zijn er onder meer winkelketens (Albert Heijn, C&A, Jamin, Vroom & Dreesman) en sigarettenmerken (Marlboro, Pall Mall, Peter Stuyvesant, Turmac), en lijken ook Van Genks eigen interesses en bezigheden een rol te spelen: doe-het-zelf en verf (Bison-Kit, Flexa, Histor), modeltreinen (Pico) en speelgoed (Cavalinno Giocattoli).

Netwerk

De vraag naar het verband tussen de installatie *Busstation Arnhem* en de individuele trolleybussen, tussen de grote en de kleinere assemblages, is niet eenvoudig te beantwoorden. Ans van Berkum, die het werk van Van Genk vanuit een psycho-biografische invalshoek beschouwt, ziet alles als een geheel:

[...] trolleybussen, [...] die naar mijn mening een onderdeel vormen van de grote installatie Trolleybusstation Arnhem, die in zijn flat aan de Harmelenstraat in Den Haag in de woonkamer was opgesteld. Ook al zijn veel bussen daarvan losgemaakt en als enkelvoudige stukken verkocht en verspreid, ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat ze tot dat grote, finale werk behoren dat daar stond; die unieke wereld waarin Van Genk uiteindelijk de scepter moet hebben gezwaaid als conducteur van de trolleybussen.[15]

Caroline Satink, co-auteur met Van Berkum van de monografie uit 1998, deelt deze mening: 'Ans en ik hebben het idee dat de losse trolleybussen bij dit busstation horen. Dat het geheel nog niet af is. Misschien moet er uiteindelijk een heel netwerk van bussen met leidingen door zijn huis lopen.' [16] Nico van der Endt spreekt eveneens in 1998 over 'een gigantisch emplacement' en 'een masterplan waarin hij als superbaas van de bussen ze kon laten vertrekken op zijn moment', waarbij hij het echter uitsluitend over de installatie lijkt te hebben.[17] Later zal hij over de trolleybussen in het algemeen vaststellen dat slechts de helft van 'af' is en daarmee wat hem betreft de moeite waard.[18]

Het appartement van Willem van Genk werd in 1998 ontruimd, toen de kunstenaar na een aantal beroertes moest worden opgenomen in een verzorgingstehuis. Ook *Busstation Arnhem* werd toen ontmanteld.[19] Zoals Van Berkum opmerkte raakte een deel van de bussen uit de installatie verspreid. Bovendien was geen moeite gedaan om de installatie uitgebreid in kaart te brengen, te fotograferen en te documenteren. Na Van Genks overlijden in 2005 kwam het werk dat nog in zijn bezit was onder het beheer te vallen van de Stichting Willem van Genk, die het deels onderbracht bij Museum Dr. Guislain in het Belgische Gent. Sinds januari 2016 is een versie van de installatie te zien in museum Het Dolhuys in Haarlem, maar een vergelijking met de opstelling in het appartement van Van Genk laat zien dat het hierbij om een interpretatie gaat.

Opvallend binnen de reclames die te zien zijn op de trolleybussen is het tabaksmerk Turmac, als enige een niet-contemporain product. Het merk ontstond rond 1920, de naam is een afgekorte samentrekking van Turkije en Macedonië, de landen waar de tabak vandaan kwam. De verkoop van Turmac-sigaretten liep in de jaren vijftig terug en de productie stopte in 1960. Er zullen dus geen Turmacreclames te zien zijn geweest op de trolleybussen die Van Genk in Arnhem kan hebben gezien vanaf 1960, en hooguit sporadisch in de jaren 1949-1960. Nadere beschouwing leert dat het inderdaad geen trolleybussen zijn waarop deze Turmacreclame is aangebracht. Er zijn minimaal drie assemblages waarop het sigarettenmerk prominent te zien is, en steeds gaat het om trams – herkenbaar aan de schaar- dan wel sleepbeugel in plaats van trolleystangen.

De duidelijkste tram is, ironisch genoeg, het werk dat in de catalogus bij de Amerikaanse tentoonstelling stond aangeduid als *Velp – Oosterbeek Trolley*.[20] Het gaat inderdaad om lijn 1 Velp – Oosterbeek, maar de assemblage stelt zonder enige twijfel een tram voor, geen trolley. Interessant is een opmerkelijke overeenkomst met de aan het begin van deze tekst genoemde tram op het Velperplein in een vroege tekening. In beide gevallen gaat het om lijn 1 en om een voertuig van hetzelfde type en dezelfde

kleur. Beide trams hebben een reclame voor Turmac langs de dakrand en aan de voorkant een bordje met de tekst '1 manswagen'. Ook de tram uit de andere vroege tekening, op het Willemsplein, kent een equivalent in een assemblage uit de jaren tachtig.[21]

Besluit

Begin jaren negentig keerde Willem van Genk nog één keer terug naar het maken van tweedimensionaal werk. Het ging om enkele grote tekeningen in gemengde techniek, waarbij hij met name een vierkleurenballpoint gebruikte. De kunstenaar dacht de oplossing gevonden te hebben voor de inmiddels grote vraag naar zijn werk, door kleurenkopieën van de tekeningen te maken en deze weer met pen te bewerken. Zelfs zijn galeriehouder had er moeite mee om de kopieën van de originelen te onderscheiden. Opnieuw – of eigenlijk: nog steeds – was Arnhem een grote bron van inspiratie, culminerend in *Stationsplein Arnhem* (1996) (zie afbeelding 9). Het betrof een tekening van het stationsplein, gezien vanuit de zuidwesthoek. Centraal in de tekening staan zes trolleybussen keurig in het gelid (bestemmingen als 'Presikhaaf', 'Hoogkamp' en 'Velp' zijn te onderscheiden), met op de voorgrond enkele voorbijgangers en op de achtergrond het station met aangrenzende gebouwen. Wat vooral opvalt is de sterk geaccentueerde kluwen bovenleidingen, waar in het bijzonder de voorste bus geheel mee lijkt vergroeid.[22]

Waar kwam Van Genks fascinatie met Arnhem vandaan? Ans van Berkum denkt de verklaring gevonden te hebben met de vaststelling dat in Arnhem een stiefbroer van de kunstenaar woonde die tijdens de Tweede Wereldoorlog fascistische sympathieën heeft gehad. Van Genk werd daarom het contact afgeraden, 'iets wat hem heel goed juist in die richting kan hebben gestimuleerd'.[23] Het is echter de vraag of een dergelijke biografische invalshoek het inzicht vergroot. Belangrijker lijkt mij de vaststelling dát Arnhem een opvallend grote rol speelt binnen het werk van Van Genk, van de vroegste tot de laatste tekeningen. Vervolgens kan het spoor doorheen zijn oeuvre worden gevolgd, met aandacht voor verschillen en vooral overeenkomsten, en voor details die met name aan Arnhemmers bekend zijn. Laat bovenstaande tekst (van een Nijmegenaar) daartoe een aanzet zijn.

Over de auteur

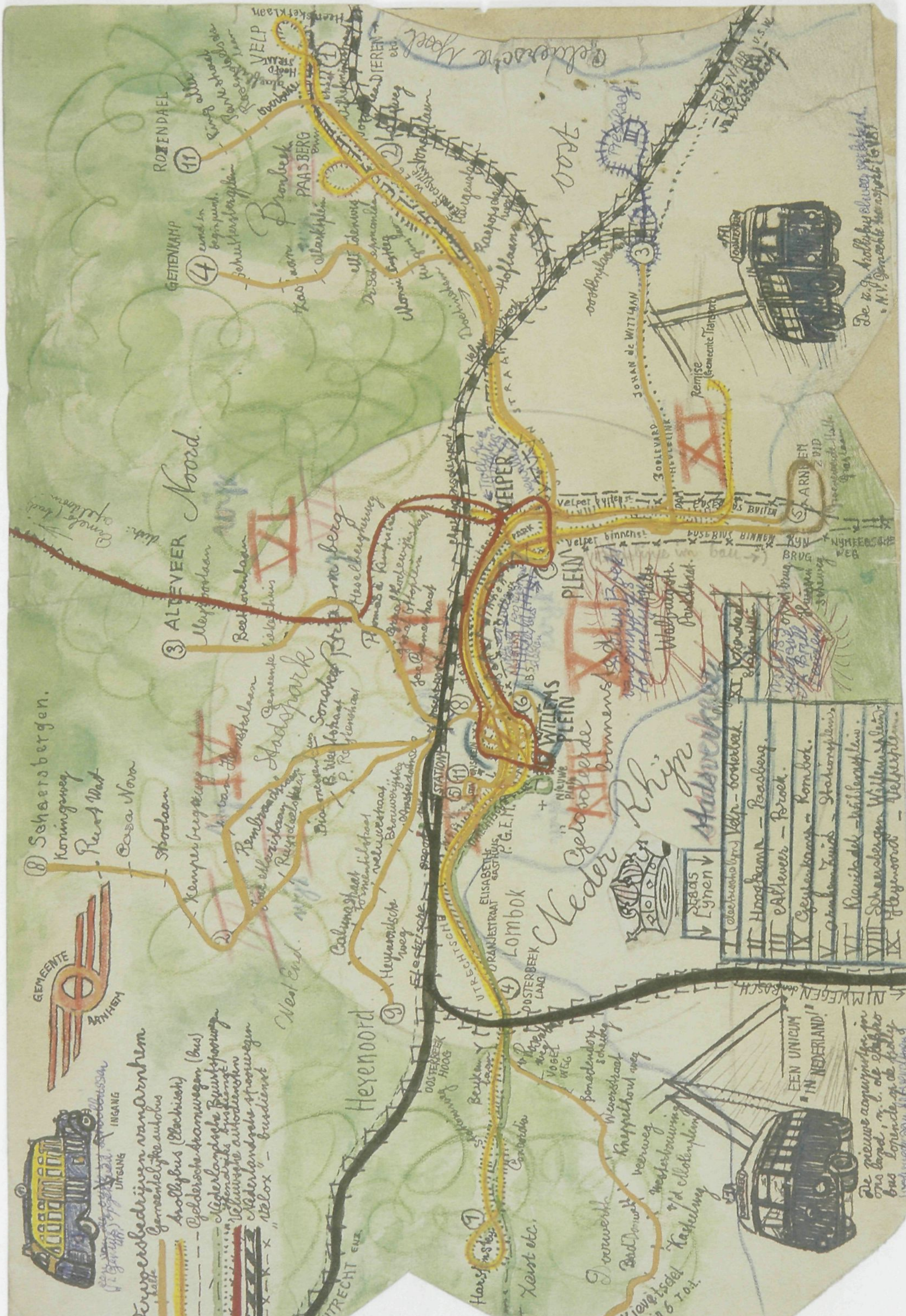
Jack van der Weide (1964) is onafhankelijk onderzoeker op het gebied van kunst en literatuur. Over Willem van Genk publiceerde hij in onder meer *Streven*, *Ons Erfdeel* en *Tijdschrift voor Biografie*. Recentelijk bezorgde hij de *Brieven aan Nanne Tepper* (2015) van Geerten Meijsing.

1. Zonder titel (Willemsplein), s.d., gemengde techniek op papier, 23,5 x 34 cm. Collectie Museum Dr. Guislain, Gent.

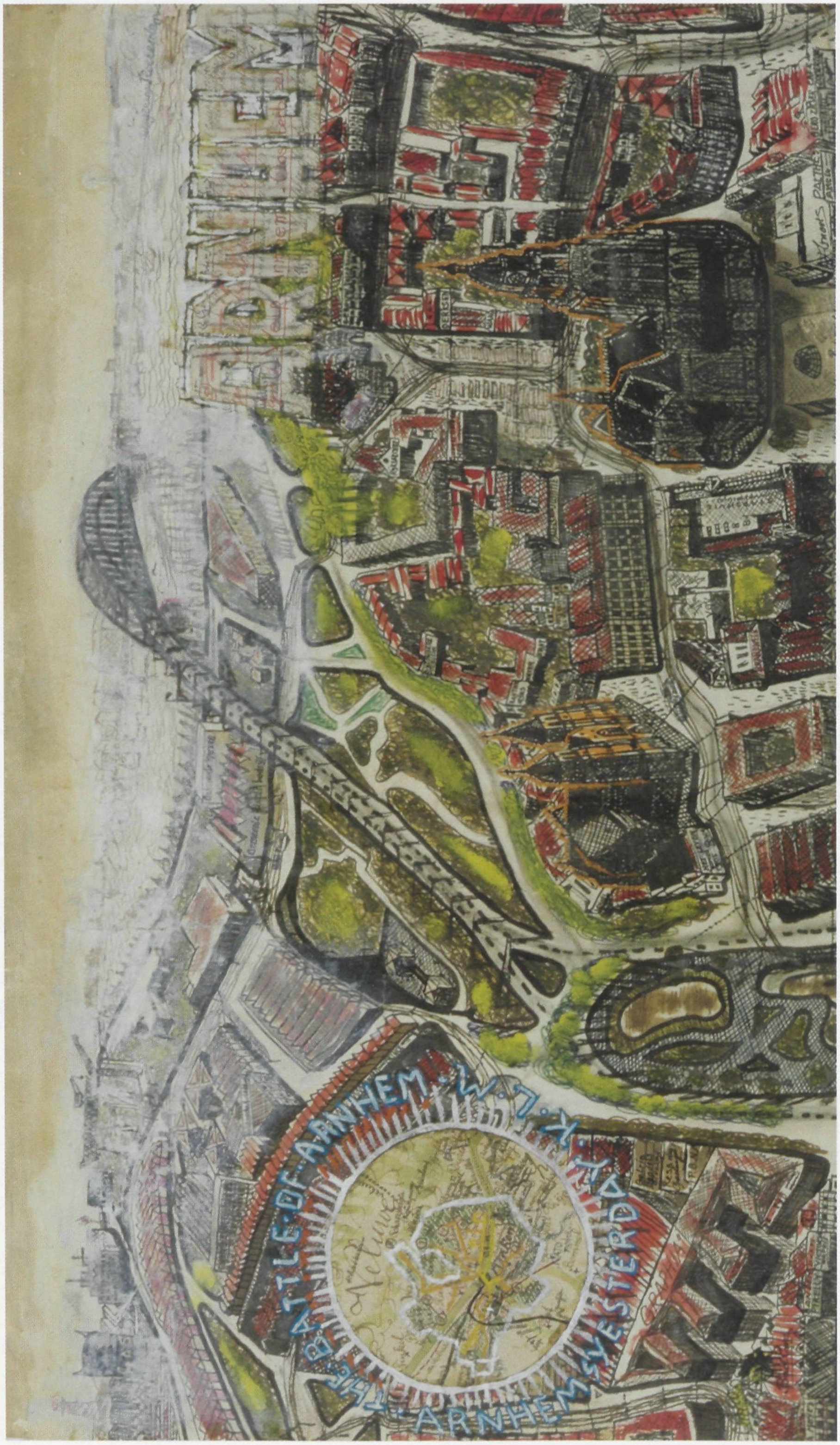
2.Knipsel uit de bibliotheek van Willem van Genk (Velperplein), s.d., gemengde techniek op papier, 65 x 64 cm. Collectie Museum Dr. Guislain, Gent.

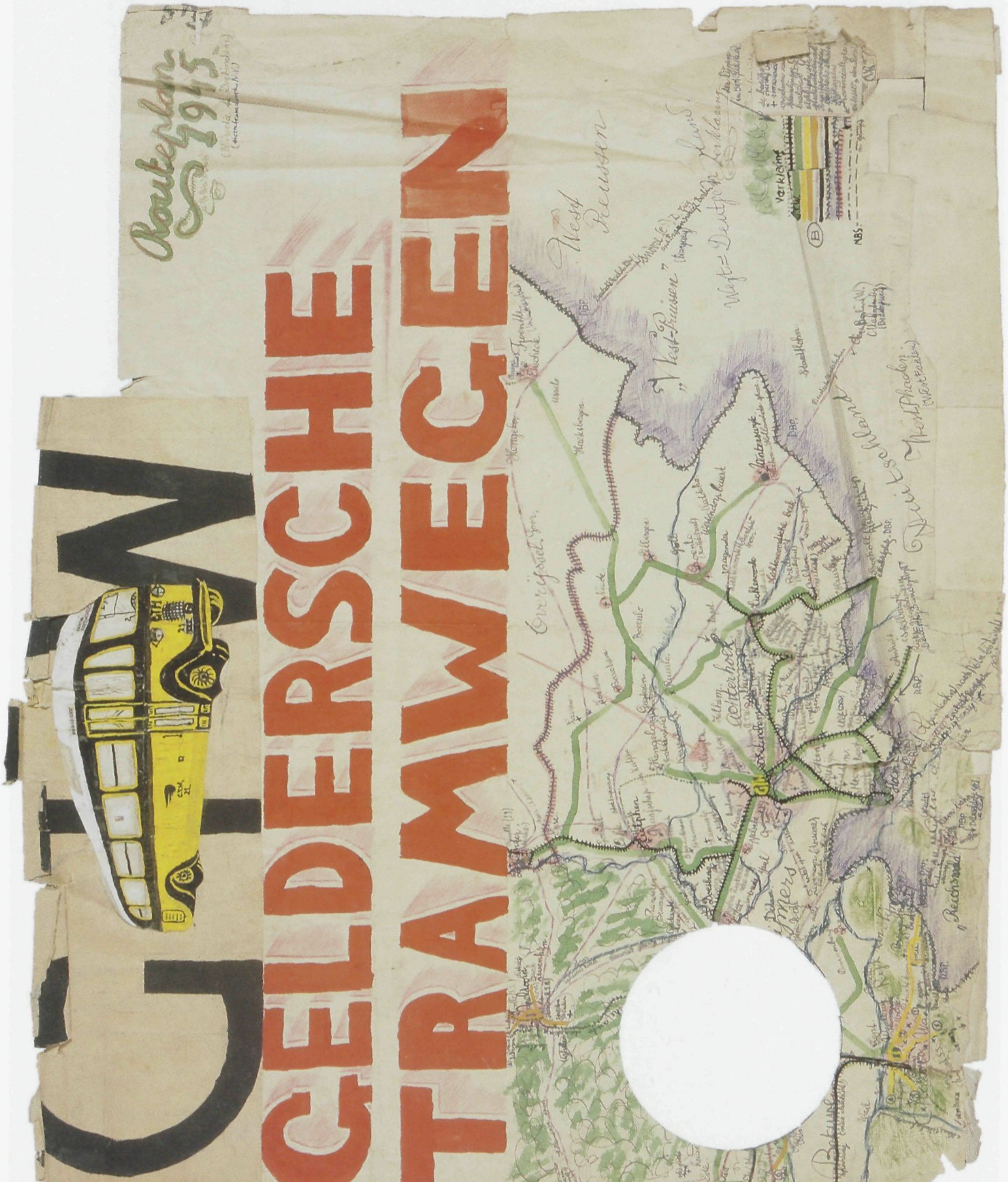
3. Kaart Gemeentetransport Arnhem, ca. 1950, gemengde techniek op papier, 21,8 x 32 cm. Collectie Museum Dr Guislain, Gent.

4a Urbanisme et Architecture, 1960/1970, gemengde techniek op papier, 75,5 x 172 cm. Stichting Collectie De Stadshof.

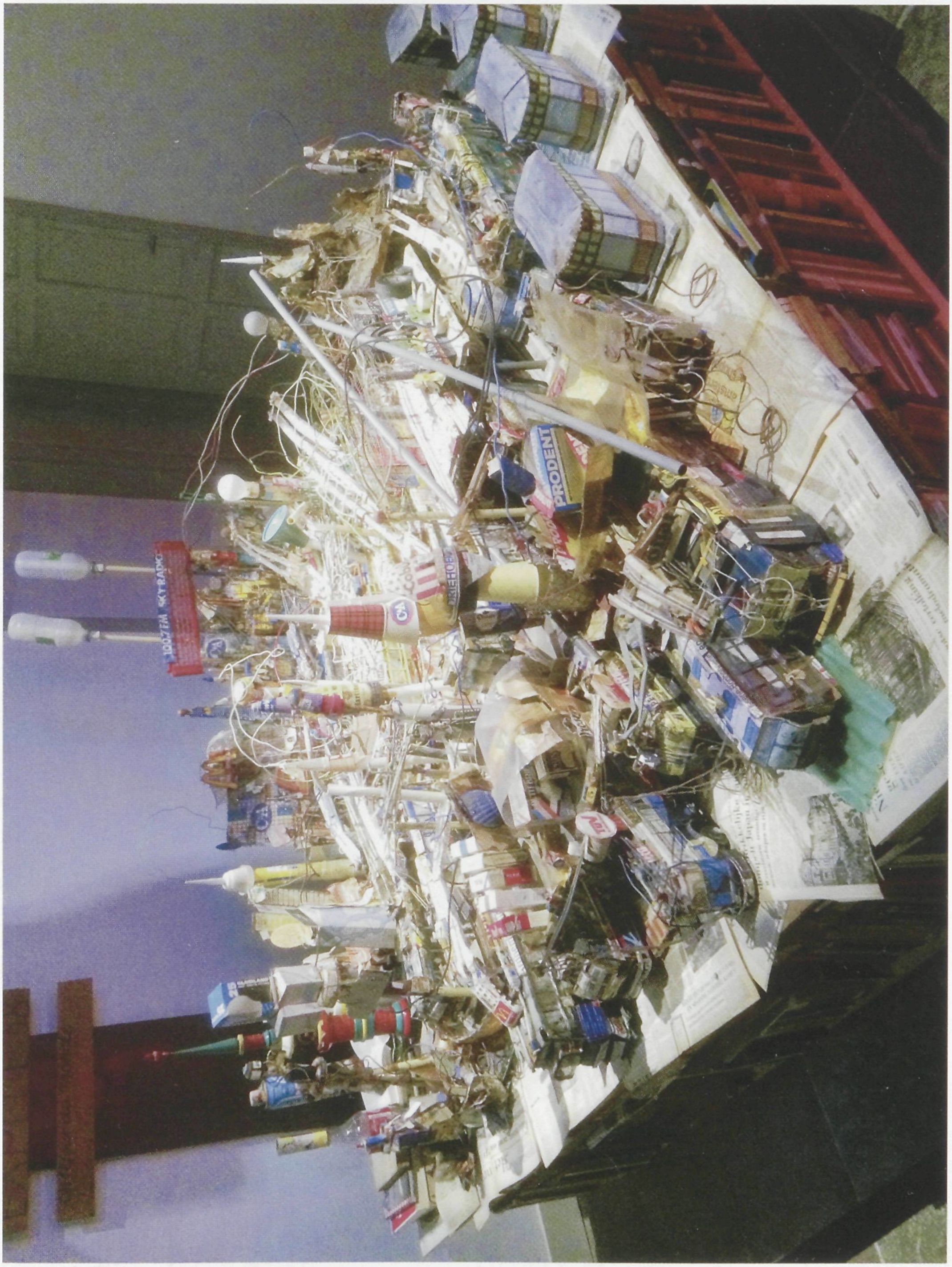
4b. Urbanisme et Architecture (detail), 1960/1970, gemengde techniek op papier, 75,5 x 172 cm. Stichting Collectie De Stadshof.

5.GTW Gelderschе Tramwegen, s.d., gemengde techniek op papier, 47 x 62 cm. Collectie Museum Dr Guislain, Gent.

6a. Busstation Arnhem (interieur Willem van Genk), ca. 1980-1995, assemblage, gemengde techniek, Ø ca. 200 cm. Collectie Stichting Willem van Genk. Foto: Stichting Collectie De Stadshof, http://www.collectiedestadshof.nl

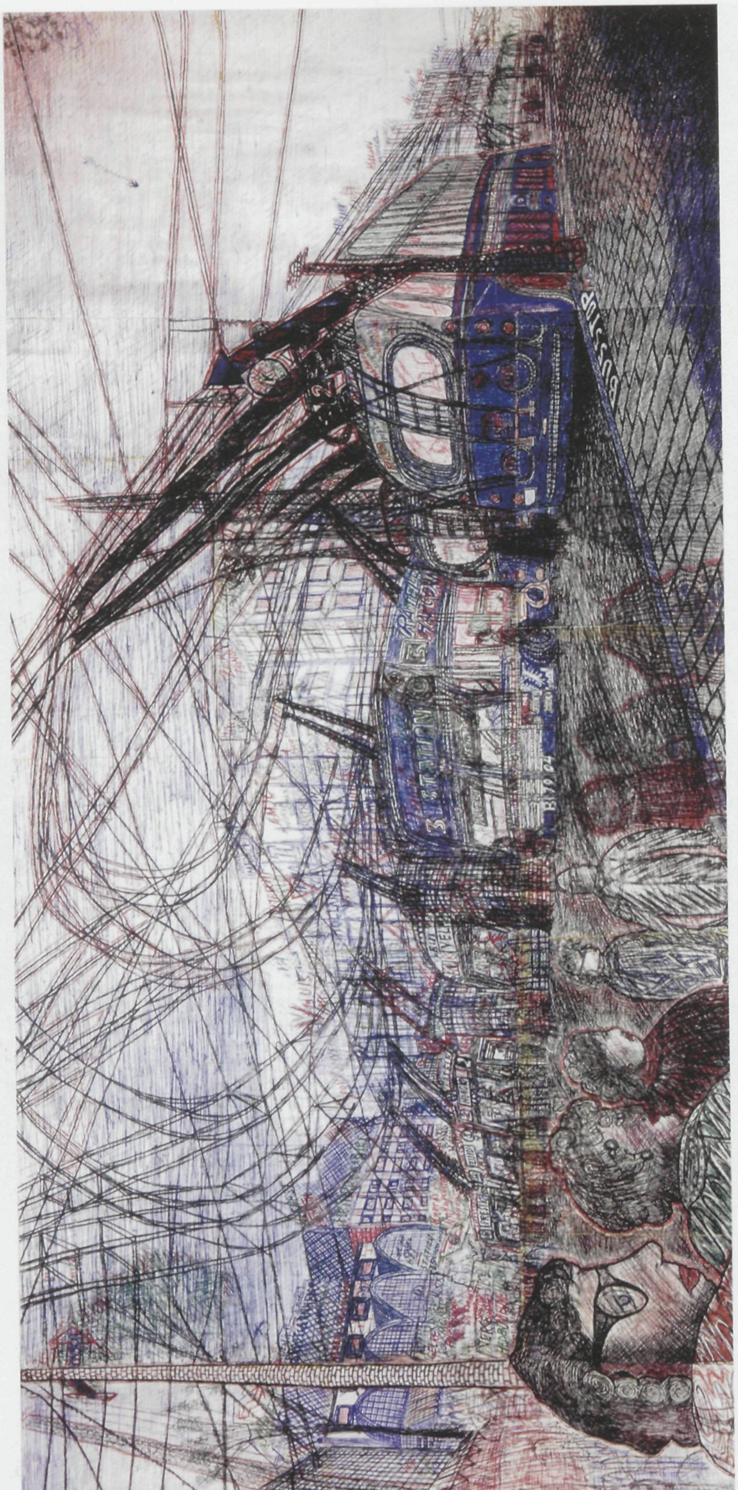
6b. Busstation Arnhem (museum Het Dolhuys), ca. 1980-1995, assemblage, gemengde techniek, Ø ca. 200 cm. Collectie Stichting Willem van Genk. Foto: Jack van der Weide.

7.Trolleybus, ca. 1980-1995, assemblage, gemengde techniek, ca. 13 x 80 x 26,5 cm. Stichting Collectie De Stadshof.

8. *Tram, ca. 1980-1995, assemblage, gemengde techniek, 14 x 59,5 x 26,5 cm. Collectie Stichting Willem van Genk.*

9. Stationsplein Arnhem, 1996, ballpoint op papier, 68 x 146 cm. Collectie Stichting Willem van Genk.

Noten

1. Roberta Smith, '"Willem van Genk: Mind Traffic" and "Ralph Fasanella: Lest We Forget"', in: *New York Times*, 5 september 2014.
2. De tekeningen staan afgebeeld in: Patrick Allegaert e.a., *Willem van Genk bouwt zijn universum*, Tielt 2010, 29 (Velperplein) en 127 (Willemsplein). Meer vroege tekeningen van Arnhem zijn in het bezit van de Stichting Willem van Genk, die het nagelaten werk van de kunstenaar beheert.
3. Afgebeeld in: Allegaert e.a., *Willem van Genk bouwt zijn universum*, 74.
4. De afbeelding staat in: Lambert Tegenbosch, *Catalogus Willem van Genk*, Boxtel 1976, 15.
5. Afgebeeld in: Allegaert e.a., *Willem van Genk bouwt zijn universum*, 109.
6. *Urbanisme et Architecture* staat afgebeeld in: Ans van Berkum e.a., *Willem van Genk. Een getekende wereld,* Zwolle 1998, 62-63. *GTW Geldersche Tramwegen* staat afgebeeld in: Allegaert e.a., *Willem van Genk bouwt zijn universum*, 34.
7. Van der Endt spreekt zelf over 'de bouw van zijn gestaag groeiende autobusstation onder het raam in de woonkamer. Ik herken in onderdelen wat hij op straat uit afvalbakken meeneemt als we de hond eens uitlaten.' (Nico van der Endt, *Willem van Genk. Een kroniek*, Eindhoven 2014, 93)
8. Geciteerd in: Dick Walda, *Koning der stations. Episoden uit het leven van Willem van Genk*, Amsterdam 1997, 45.
9. Helena van den Enden, 'De vrienden van Willem van Genk. Gesprek tussen Nico van der Endt en Dick Walda', in: *Witte wolken* 3 (1998) 17, 3-7, aldaar 7.
10. Respectievelijk: Van der Endt, *Willem van Genk*, 25; Ans van Berkum, 'Een vogel boven de stad', in: Allegaert e.a., *Willem van Genk bouwt zijn universum*, 32-103, aldaar 58, 87; Van Berkum e.a., *Een getekende wereld*, 31; Van den Enden, 'De vrienden van Willem van Genk', 6; Yvonne Beelen, 'Wapens tegen het gespuis. Willem van Genk in museum De Stadshof', in: *Witte wolken* 3 (1998) 17, 14-19, aldaar 18.
11. E-mail Nico van der Endt d.d. 11 mei 2014. Met 'de expositie in Velp' doelt Van der Endt op de tentoonstelling 'Het speelse element' die werd gehouden van 8 juli tot 3 september 1989 in Kunsthuis 13 in Velp. Hier waren ook vijf werken van Van Genk te zien. In zijn boek schrijft Van der Endt dat Van Genk zelf de expositie eveneens bezoekt: 'Willem is bijzonder tevreden dat hij vanaf station Arnhem met een trolleybus naar zijn expositie kan rijden.' (Nico van der Endt, *Willem van Genk*, 63)
12. In het jubileumboek *Langs gouden draden* wordt gesuggereerd dat bakker Winny Janssen de bedenker is van de doosjes: 'Een idee dat ontstaan is na het veertigjarig jubileum van de trolley [1989; JvdW], toen er veel positieve publiciteit was. De aanmaak van de kartonnen trolley heeft me een stevige cent gekost. Maar inmiddels is het een product dat al jaren regelmatig verkoopt aan de toonbank' (Ferry Bosman, *Langs gouden draden. Ter gelegenheid van 50 jaar Trolley in Arnhem*, Arnhem 1999, 45). Jansen zelf ontkent echter elke betrokkenheid (e-mail Winny Jansen d.d. 10 juni 2016).
13. Cf. Van Berkum e.a., *Een getekende wereld*, 72 (tweede rij, tweede kolom).
14. Van Berkum e.a. (*Een getekende wereld*, 35) noemen ook '"Maison Nouveauté", Roggestraat' (eigenlijk: Maison de Nouveautés). Deze kledingzaak lag tegenover het pand waar vanaf 1978 de Hap-hoek van Ratelband gevestigd was.
15. Van Berkum, 'Een vogel boven de stad', 58.
16. Geciteerd in Beelen, 'Wapens tegen het gespuis', 18.
17. Van den Enden, 'De vrienden van Willem van Genk', 7.
18. Persoonlijke mededeling Nico van der Endt, 20 september 2014.
19. Beelden van het appartement voor en tijdens de ontruiming zijn te zien in de documentaire *Ver van huis* van Dick Walda en Jan Keja, uitgezonden op 31 oktober 2001 door de IKON in de serie *Werelden*.
20. De tram staat afgebeeld bij een artikel van Albert Mobilo, 'In Transit: Willem van Genk's Cardboard Trolleys', in: *Hyperalergic*, 13 september 2014.
21. Het betreft een voertuig uit het reizende Museum Of Everything van de Engelse verzamelaar James Brett. Hier gaat het om een tram van lijn 3 met een sleepbeugel. Beide trams hebben, behalve de Turmac-reclame, naast de ingang een bordje met de tekst 'Met gepast geld betalen a.u.b.'
22. Afgebeeld in: Van Berkum e.a., *Een getekende wereld*, 56 (onder de titel *Busstation Arnhem*). Een deel van *Stationsplein Arnhem* was door Van Genk ook al verwerkt in de bovenste strook van de pentekening *Zagreb* uit 1995; cf. idem, 54-55.
23. Van Berkum e.a., *Een getekende wereld*, 38.

Een vergeten slagveld: de Slag om Arnhem-Zuid in 1944 (2)

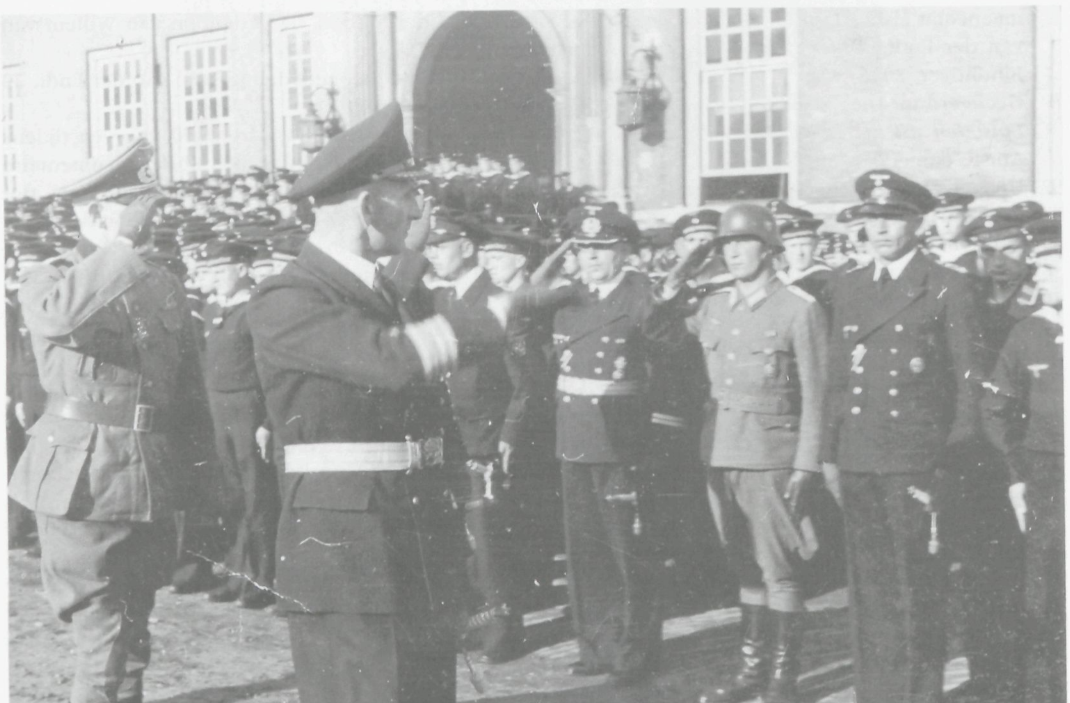
Frank van Lunteren

In een vorig artikel stonden de aanloop naar de slag en de gebeurtenissen op 17 september 1944 in Arnhem-Zuid centraal. Dit tweede deel gaat over de Duitse eenheden in Arnhem-Zuid en Elden en de gebeurtenissen op 18 september.

Duitse matrozen in Elden

Al decennia lang wordt in publicaties over de Slag om Arnhem over het hoofd gezien dat de Duitsers rond Arnhem in veel groter aantal aanwezig waren dan gedacht toen de slag begon. De *gemischte Flak Abteilung 591* werd in het voorgaande artikel reeds genoemd. Eén van de gesneuvelden langs de Huissensestraat was de 19-jarige Willi Kurenbach, die vanuit de *Reichsarbeitsdienst* was ingedeeld als *Geschützführer* van een kanonniersgroep. Hij werd door zijn kameraden langs de straat begraven, maar zijn laatste rustplaats is nu onbekend.[1]

In de zomer van 2015 kreeg ik contact met veteraan Gustav Kuckhermann. Hij koos voor de Duitse Kriegsmarine toen hij als 17-jarige in april 1944 onder de wapenen werd geroepen. Kuckhermann werd naar Breda gestuurd en ingedeeld bij de 2e Groep, 1e Peloton, 6. Kompanie van de *14. Schiffsstamm Abteilung* dat toen geleid werd door *Fregattenkapitän*

Fregattenkapitän Leopold Bode (tweede van links) inspecteert de 14. Schiffsstammabteilung in Brede, voorjaar 1944. (Collectie Michiel Wieringa)

Gedenket im Gebete
des gefallenen Kriegers
Willi Kurenbach
aus Ruttscheid
Hauptvormann und Geschützführer
in einer RAD Flak-Batterie

Der liebe Verstorbene wurde geboren am 6. Juli 1925 in Ruttscheid, Pfarre Oberpleis, als Sohn der Eheleute Josef Kurenbach und Christine Lichtenberg. Im Elternhause genoß er eine treu katholische Erziehung. Er war seinen Eltern ein guter Sohn und den Geschwistern ein lieber Bruder, der stets guter Dinge und sonnigen Wesens war. Nach der Entlassung aus der Volksschule besuchte er die Städtische Handelsschule in Bonn und kam dann bei der Allgem. Ortskrankenkasse in Siegburg in die Lehre. Er wurde am 12. Jan. 1943 zum RAD einberufen nach Merkstein bei Aachen. Später kam er zum Einsatz nach Holland, wo er am 17. September 1944, anläßlich eines Fliegerangriffs auf die Batteriestellung bei Arnheim sein junges, hoffnungsvolles Leben opfern mußte. An der Straße Arnheim-Süd nach Huissen gruben treue Kameraden ihm ein schlichtes Soldatengrab.

Um ihren lieben Willi trauern die Eltern, 3 Brüder, 2 Schwestern, die Großmutter und die übrigen Verwandten und hoffen auf ein Wiedersehen in der ewigen Heimat.

„Der Herr hat ihn gegeben, der Herr hat ihn genommen, der Name des Herrn sei gebenedeit!"

Bidprentje van de 19-jarige Hauptvormann [hoofdvoorman] Willi Kurenbach, die als één van de eerste Duitsers sneuvelde op 17 september 1944 toen zijn batterij langs de Huissensestraat werd gebombardeerd. Hij werd door kameraden langs de straat begraven. Ruim zeventig jaar later is zijn laatste rustplaats onbekend. (Ralf Schnitzler)

Leopold Bode. Bij deze opleidingseenheid kreeg Kuckhermann zijn basistraining als matroos. Hij werd in het nabijgelegen Liebosch ondergebracht. Hij schoot een hoge score met de karabijn tijdens schietoefeningen en werd daarom eerste machinegeweerschutter.

In de zomer verhuisde Kuckhermann's peloton - geleid door *Leutnant* Betz - via Roosendaal, Bergen-op-Zoom, Rotterdam, Uithoorn en Driel uiteindelijk op 10 september 1944 naar Elden: '*Onze groep lag aan de linker Rijnoever, de 1*[e] *op de rechter, aan de stadskant van Arnhem. (…) Vanuit ons huis aan de schipbrug patrouilleerden we stroomopwaarts tot aan de grote verkeersbrug, en stroomafwaarts in de richting van de spoorbrug. We beleefden een vredige eerste week. (…)*

Het was de tweede zondag bij de schipbrug, die niet slecht begon op 17 september 1944. (…) De vrouw van de huiseigenaar had voor ons een smaakvolle goulash klaargemaakt. (…) Met mijn tweede schutter, Günther Garzke, slenterde ik in de richting van mijn schuttersput aan de Rijnoever om in de zon van het eten te genieten.

Verdraaid, wat is dat? Twee tweemotorige jachtbommenwerpers, die wij alleen van voren konden zien, kwamen in een duikvlucht stroomafwaarts over de rustige Rijn. We waren zeker dat het alleen onze Messcherschmitt ME-110 konden zijn. (…) Plotseling herkenden we de markeringen van de geallieerden. Het waren Lightning [Kuckhermann vergist zich - Mosquito] *jachtbommenwerpers die laag over de Rijn vliegend op onze hoogte hun bommen afvuurden. We lieten ons eetgerei vallen en doken regelrecht in onze schuttersput. Terwijl we lagen ontploften de bommen langs de oever. We wachtten op de volgende duikvlucht, maar niets was geraakt. Het middenstuk van de schipbrug was eruit gevaren en dit lag reeds stroomopwaarts verankerd.*'[2]

Er kwam geen tweede duikvlucht en Kuckhermann en Garzke verwonderden zich over de reden van het bombardement tot de luchtlandingen begonnen: '*Het was een indrukwekkend schouwspel, de hemel verduisterd door de vele vliegtuigen en massale*

De 18-jarige matroos Gustav Kuckhermann beleefde in Arnhem zijn eerste gevecht. (Gustav Kuckhermann)

parachutistendropping. (...) We wisten niet dat er tegelijkertijd een geweldige geallieerde grondaanval vanaf de Belgische grens richting Arnhem werd ondernomen. (...)

De aanval kwam totaal onverwacht en het gevechtsgeluid uit de richting Oosterbeek nam uur na uur toe. Vanaf de linker Rijnoever konden we het verloop van de strijd goed volgen. Onze 1e Groep (...) werd op de eerste dag hard getroffen en praktisch weggevaagd. Onder bevel van Obermaat 'Spitzmaus' [Lahrmann] *werden ze richting Oosterbeek gestuurd (...) om te verkennen hoe ver de vijand naar voren gedrongen was. Een motorordonnans, hij heette Jost, volgde op gepaste afstand. We zagen de verkenningsgroep afmarcheren en ik dacht aan Herbert Distel en zijn kameraad Merker. (...)*

Na ongeveer twee uur zagen we de motorordonnans alleen terugkeren (...) In de schemering zagen we op de andere oever dat enigen van de 1e Groep met de handen omhoog uit hun steunpunt kwamen. We konden niet over de Rijn schieten, want we wisten niet zeker of de gestalten die we zagen de vijand of eigen kameraden waren. Talrijke huizen stonden in brand, maar we konden niemand met zekerheid identificeren. Daarnaast ontvingen de jubelende burgers de Engelsen, een waanzinnige chaotische situatie. Plotseling gebeurde er iets onverwachts: we hoorden geplons op de Rijn en zagen het silhouet van een roeiboot met twee gestalten. Terwijl ze naderden riepen ze, "Niet schieten! We zijn van de 1e Groep!" Ze hadden beiden geen roeispanen, maar roeiden met hun stalen helmen. Van hen hoorden we dat Obermaat Spitzmaus dood was, en ook een andere schutter van de 1e Groep. Distel en Merker werden vermist. De overigen, deels gewond, waren gevangen genomen.'[3]

Andere eenheden van de 14. Schiffsstamm

Diezelfde avond bereikte de nieuwe commandant van de *14. Schiffsstamm Abteilung - Fregattenkapitän* Ferdinand Hauck - met zijn kleine staf vanuit Zetten het dorp Elden en vorderde Huize Westerveld aan de noordwestrand als hoofdkwartier. De 15-jarige Eldense Iet Meijer werkte daar nog maar enkele weken als dienstmeisje bij de familie Velgersdijk. Ze herinnerde zich decennia later: '*Op 17 september kwamen er ineens tientallen soldaten die bezit namen van Westerveld. (...) Ze liepen zo maar overal rond, ook over de mooie dikke lopers over de trappen. De hoge staf had zich boven in het kasteel in 'de mooie kamer' van meneer en mevrouw Velgersdijk gevestigd.*'[4]

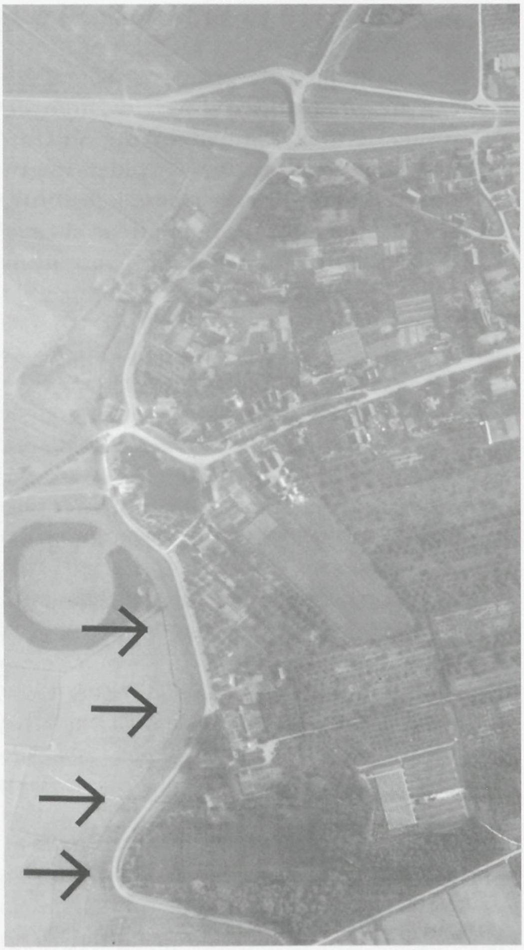
Staf van de 14. Schiffsstammabteilung op oefening in 1944. (Collectie F.W. van Lunteren)

Hauck koos deze plaats met opzet, want in het nabij gelegen Huize Voorburg was de commandopost van Flak Batterie 1./591 ingericht. Zijn 2. en 3. Kompanie volgden de staf, terwijl de 4. en de 5. Kompanie naar Nijmegen waren gestuurd door *Generalmajor* Hans von Tettau die als commandant van de ad-hoc geformeerde *Westgruppe Von Tettau* allerlei '*Alarm Einheiten*' naar strategische plaatsen dirigeerde.

Op een luchtfoto van Elden die op 19 september 1944 werd gemaakt door een Spitfire piloot van het 16de Squadron RAF zijn

Huize Westerveld dat door Ferdinand Hauck werd uitgekozen als hoofdkwartier tijdens de Slag om Arnhem. (Collectie Geert Visser)

Luchtfoto van Elden op 19 september 1944 die werd gemaakt door Flight Lieutenant S.B. Spring van 16 Squadron RAF. Hierop zijn links de in de tekst genoemde schuttersputten te zien. (Royal Air Force)

langs de noordkant van de Drielsedijk vanaf Huize Voorburg tot aan De Plas, niet ver van boerderij De Steenen Camer, vers gegraven schuttersputten te herkennen. Een kleinere rij loopt vanaf Huize Voorburg in westelijke richting. Aan het aantal schuttersputten te zien is de sterkte van deze eenheid minstens een compagnie geweest – vermoedelijk de 2. Kompanie. De opstelling moest het veilig tussen de bomen en achter de Drielsedijk gelegen Huize Westerveld beschermen.

Langs de Huissensedijk aan de oostkant van Elden zijn ook enkele schuttersputten

Het zwaarbeschadigde Rijnhotel van de familie Gerritsen in het voorjaar van 1945. Dit was het enige noodhospitaal in Arnhem-Zuid. Een kantstrook ter herinnering hieraan zou dit levend kunnen houden. (Gelders Archief, Collectie Jacquet, inv. 268)

te herkennen, en in een rechte lijn een stuk of vijftien in een weiland ten westen van het dorp, even ten noorden van de Eldenhofseweg. Deze posities – mogelijk ook van de 2. Kompanie – moesten de flankdekking van Elden verzorgen.

In de vroege ochtend van 18 september kwam de 3. Kompanie vanuit Elden aan bij het De Monchyplein. De commandant, voormalig onderzeebootkapitein Peter Hauth, koos het Rijnhotel uit als commandopost. Dokter Drost herinnerde zich later van die 17e september: '*Enkele tanks* [pantserwagens] *en andere gevechtswagens kwamen aangerold uit de Betuwe en toen de avond inviel, brak de hel pas goed los. De tanks scholen weg onder de markiezen van het Rijnhotel van Gerritsen op de hoek van de Huissensestraat en de Orchislaan, waar ik naast woonde. Zij schoten dwars door de markiezen heen naar de voortdurend passerende geallieerde vliegtuigen.*

Erg veel konden die tanks verder niet meer doen, want die waren benzineloos. Overigens was de inhoud voor de moffen van belang; gretig slurpten zij aan de Franse cognac en advocaat, waarvan hele voorraden in de gevechtswagens waren meegebracht. In de nanacht verstilde het gevechtsrumoer op en om de brug.

Maandagochtend kwam er Duitse ma-

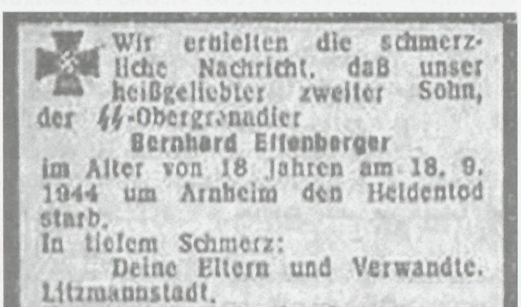
rine [personeel] *uit de richting Elden. Een U-boot kapitein was een der aanvoerders. In het 'Rijnhotel' hadden zij hun hoofdkwartier. Daar was nog telefonisch verkeer tot maandagmiddag met de stad aan de andere oever.*'[5]

Hauth overlegde in het Rijnhotel met *Hauptsturmführer* (kapitein) Viktor Gräbner. Die nam als hoogste officier de leiding bij de eerste aanvalspoging over de verkeersbrug, gesteund door dekkingsvuur van de matrozen.

SS-Panzer Aufklärungs Abteiling 9

Hauptsturmführer Gräbner was de commandant van het gemotoriseerde verkenningsbataljon van de 9de SS-Panzer Division. Hij had de vorige ochtend in Beekbergen nog een hoge dapperheidsonderscheiding ontvangen uit handen van de waarnemende divisiecommandant, *Obersturmbannführer* Walter Harzer. Zijn eenheid had volgens een eerder uitgegeven bevel alle inzetbare pantservoertuigen moeten afstaan aan een zusterdivisie, maar dit hadden Gräbner en Harzer gesaboteerd door de wielen te laten demonteren.

Zondagmiddag beschikte Gräbners eenheid over 30 voertuigen en had een sterkte van ongeveer 400 officieren en manschappen.[6] Hij kreeg direct na de Britse luchtlandingen de opdracht om de bruggen bij Arnhem en Nijmegen veilig te stellen zodat

Wir erhielten die schmerzliche Nachricht, daß unser heißgeliebter zweiter Sohn, der SS-Obergrenadier Bernhard Effenberger im Alter von 18 Jahren am 18. 9. 1944 um Arnheim den Heldentod starb.
In tiefem Schmerz:
Deine Eltern und Verwandte.
Litzmannstadt,
Hermann-von-Salza-Straße 19.

De 18-jarige SS-er Bernhard Effenberger stierf op de Rijnbrug een 'Heldentot' volgens het overlijdensbericht dat door zijn ouders in de Littmanstädter Zeitung van 5 november 1944 werd geplaatst. Een triest voorbeeld van oorlogsellende. (Collectie F.W. van Lunteren)

de 10. SS-Panzer Division – verdeeld van Diepenveen tot Ruurlo - zich snel naar Nijmegen zou kunnen verplaatsen.[7] Een klein deel van zijn eenheid werd naar Oosterbeek gestuurd.[8] De pantserwagens van *SS-Panzer Aufklärungs Abteilung 9* rolden tegen 18.00 uur over de Arnhemse verkeersbrug. Gräbner reed met één compagnie en de staf via de Huissensestraat naar Elst, waar geen vijanden werden gevonden. Eén compagnie liet hij achter in Arnhem-Zuid, een andere in het nabijgelegen Elden, en bij Nijmegen twee pantserwagens ter versterking van de brugbewaking. Met zijn laatste compagnie en staf overnachtte hij in Elst. Zo bleef Gräbners bataljon een tactisch opgestelde reserve voor het geval van een nieuwe luchtlanding – niet ondenkbaar na eerdere geallieerde luchtlandingsoperaties.

In Elden noteerde pastoor Jan Dalmatius van Vugt in zijn dagboek dat op 17 september om middernacht vijf Duitsers de deur werden gewezen toen zij bij Huize Oosterveld in Elden een slaapplek zochten bij de nonnen: '*Vijf SS-kerels melden zich als Tommies, worden verwezen naar een paar tentjes in de tuin. Leve juffrouw Pauwen, die zo goed afpoeieren kan! Tegen het ochtendkrieken gaan ze er met hun tanks weer vandoor. Dus geen angst voor Engelse bommen. De zusters' tuin is een ravage. (...) Ze zijn allemaal nogal angstig in 't pension. De Engelsen zitten in Oosterbeek – de Duitsers in Arnhem-Zuid.*'[9]

Het is mogelijk dat deze vijf SS-ers deels in Engels uniform liepen en zich daardoor voordeden als Britse bemanning. Zeker is dat Gräbners bataljon beschikte over een buitgemaakte Britse Humber Mk.IV pantserwagen.[10] Deze compagnie uit Elden keerde bij het ochtendgloren terug naar Arnhem-Zuid.

Gräbner kreeg in de vroege ochtend van 18 september via een radiobericht van de chef-staf van *Obergruppenführer* Wilhelm Bittrichs IIde SS-Panzer Korps, *Hauptsturmführer* Wilfried Schwarz, de opdracht om met zijn verkenningsbataljon over de verkeersbrug aan te vallen en de noordzijde te heroveren. Daarna moest hij aan de westrand van Arnhem een verdedigingslinie inrichten

om de opmars van andere Britse bataljons naar de brug te blokkeren. Schwarz had dit geschreven bevel 's nachts van een ordonnansofficier van Bittrich ontvangen. Hij vertelde na de oorlog aan een Nederlandse amateurhistoricus dat de Duitse officieren de Britse sterkte bij de verkeersbrug hadden onderschat.[11]

Zes pantserwagens liet Gräbner achter in Elst als dekking. Hij reed vervolgens niet direct naar Arnhem maar via Huissen, waarna de kolonne van 22 voertuigen zich op de Huissenstraat opstelde om over de brug te rijden. Brandweerordonnans Theo Holleman zag ze als een van de eerste Arnhemmers: '*De maandag was nog geen vijf minuten oud toen we met vijf man door de duisternis heen naar de brandweerpost slopen. Op de post hoorden we dat de Tommies reeds op de Rijnkade waren. Sommigen beweerden dat zij die hadden zien lopen. Een paar man die de hele avond op de post bij het telefoontoestel gebleven waren, hadden de hoofdpost van politie in de Beekstraat opgebeld en vandaar hadden ze verteld dat ze al bevrijd waren en de Tommies er net 20 krijgsgevangenen binnen brachten.*

Buiten op straat hoorden we auto's rijden: de Duitsers kwamen met versterkingen van de richting Huissen af. We maakten het ons op de post zo makkelijk mogelijk en probeerden nog wat te slapen voordat het dag werd. "Om half zeven, als het licht is, gaan we naar huis," zeiden we tegen elkaar, want op de post was toch niks te doen en we troffen het dat het rustig bleef.

Toen we naar huis gingen zat de Huissensestraat vol Duitsers. We waren nog geen half uur thuis, toen de Duitsers met ongeveer 14 lichte tanks de brug opreden om een tegenaanval te ondernemen. Daarna werd een hele tijd hevig geschoten maar geen tank kwam terug. Ze werden allemaal stuk geschoten. Later hoorden we dat van de 300 SS-ers die de aanval deden er 15 de strijd overleefd hadden.'[12]

Als aanvalstijd stelde Gräbner 08.30 uur vast. Dit was het moment waarop de Britten hun traditionele 'stand to' (waakzaam bij het aanbreken van de dag) zeker zouden hebben beëindigd om te ontbijten. De zon kwam die dag om 07.19 uur op en een aanval ruim een uur later zou dus het grootste verrassingseffect hebben.[13] Eerdere auteurs hebben de aanvalstijd foutief gezet op 09.00 of zelfs 09.30 uur, zij vergeten dan het tijdsverschil tussen de Britten en de Duitsers.

Gräbner ging bij zijn aanvalsplan methodisch te werk. De matrozen van Hauth groeven zich aan weerszijden van de brugoprit in en vormden met twee andere groepjes een halve cirkel aan de zuidzijde van het De Monchyplein om een eventuele geallieerde aanval vanuit het zuiden te kunnen vertragen. Ter ondersteuning hiervan en ook voor het geval dat geallieerde jachtbommenwerpers zouden verschijnen, werden twee 20mm kanonnen geplaatst aan weerszijden van de Nijmeegseweg. Gräbner kon daarnaast rekenen op vuurondersteuning van de drie 37mm Flak kanonnen in de polder ten westen van de brug, en een 75mm anti-tankkanon (onderdeel van de brugbewaking) dat aan het begin van de Veerpolderstraat werd opgesteld aan de oostkant van de brug.

Vanuit Veerpolderstraat 76 bekeek Johannes Bouquet de voorbereidingen voor de aanval: '*Bij het licht worden bleken Engelse soldaten de brug bereikt te hebben. Regelmatig zagen we een Engelse lichte pantserwagen* [bedoeld wordt mogelijk een jeep] *over de brug heen vuren, vanaf de noordzijde, wat werd beantwoord door Duits pantsergeschut vanaf Arnhem-Zuid. En zie, op een gegeven moment ging de Engelse pantserwagen langzaam rijden, de Rijnbrug op, terwijl hierachter talrijke Engelse soldaten dekking zochten.*

Zeer veel Duitse infanterie kwam bij ons in de straat aan, gesteund door lichte mitrailleurs. Ze zochten dekking tegen het talud van de Bandijk recht tegenover ons. De heren liepen de huizen bij ons in en uit, patrouilleerden door de achtertuinen en knalden er links en rechts op los. De meesten waren niet ouder dan 17 à 18 jaar, rookten de ene sigaret na de andere en hadden veel bravoure. Enkele keken schichtig en benauwd om zich heen.'[14]

Vanuit zijn woning aan de Sleedoornlaan 19 observeerde J. Neeleman de Duitse troepenbewegingen: '*In de loop van de nacht*

schijnt wat versterking te zijn aangevoerd, want (...) [bij] daglicht hoorden we schreeuwen, hakken en slaan op ijzeren staven. In het flauwe licht zagen we dat zij bezig waren met het graven van eenmansgaten, die nooit gebruikt zijn; afhakken van takken voor camouflage en het verzekeren van twee kanonnen bij het Monchyplein, één aan weerszijden van de oprit.

Toen werden ook vluchtelingen afgevoerd – we hoorden de wagens en karretjes ratelen en het ongebruikelijke geschreeuw. (...) De Duitse Wehrmacht bestond toen voor een groot deel uit Rijksduitsers die meestal reeds jarenlang in Nederland woonden en al lang voor die zondag in Zuid waren ingekwartierd voor het verrichten van graaf- en andere verdedigings-werkzaamheden. Sommigen hadden grijze koppen en hadden hun geweer en patroongordels in achtertuinen begraven en zaten in schuurtjes te wachten op de Tommy's zodat zij zich konden overgeven.'[15]

Pantserwagens over de brug

Mevrouw G. Smink woonde aan de Distellaan 10 en had vanuit haar huis een eerste klas uitzicht op de zuidelijke brugoprit: '*Vroeg in de morgen zagen wij vanuit het raampje van de voordeur de eerste gewonden in camouflage draagdoeken vanaf de Rijnbrug richting Monchyplein brengen. 's Morgens werden de eerste kogels door de woningen heen geschoten. Het was niet veilig meer om in de woning te blijven.*

Opgevangen werden wij door de familie Gerritsen om (...) in de bierkelder onder het café te schuilen. Inmiddels was ook dokter Drost met zijn gezin daar aanwezig (...). In

A = Drie Duitse 37mm luchtafweerkanonnen.
B = Families Neeleman (Sleedoornlaan 19) en Van Oers (Sleedoornlaan 24).
C = Familie Drost (Orchislaan 38). Op de hoek van deze straat was het Rijnhotel.
D = Familie Smink (Distellaan 10).
E = Familie Bouquet (Veerpolderstraat 76).
F = Familie Holleman (Graslaan 42).
G = Rechthoekige Flak stelling, doel van het 17 september 1944 bombardement.

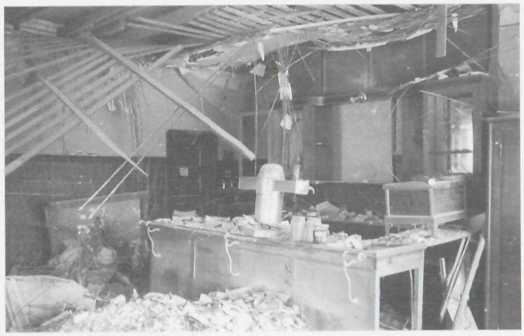
de cafézaal werden al gewonde burgers door dokter Drost geholpen, waarbij ook de nodige Duitse gewonden lagen.

Inmiddels waren er steeds meer Duitse soldaten in Zuid, omgeving Rijnbrug. 's Middags werd op het terras van het hotel een tank opgesteld die herhaaldelijk richting de stad schoot, waarvan wij vernamen dat hij veel fosforgranaten afvuurde.

In de middag werd vanuit Zuid een [tweede] *aanval op de brug gedaan, welke schijnbaar door de Engelsen werd afgeslagen, want er kwamen steeds meer gewonden in de zalen van het hotel. Het werd voor de bewoners van de kelder steeds hachelijker, maar dokter Drost gaf allen die het nodig hadden een zenuwstillend drankje. Het gehuil van de gewonden was in de kelder goed hoorbaar, vooral van hen die boven de houten keldervloer lagen. Zittend werd de nacht doorgebracht op de aanwezige biervaatjes.'*[16]

Dokter Drost herinnert zich: '*De gehele maandag probeerden de moffen met kleine patrouilles op de brug te komen, hetgeen hun niet gelukte. Zij verloren ontzettend veel mensen en het aantal gewonden dat binnengebracht werd was legio. Met gevechtswagens ging het de brug op maar iedere keer werden zij teruggeslagen.*' Naar buiten kijkend zag hij hoe Duitse pantserwagens, geparkeerd onder de uitstaande zonweringen, naar overvliegende Spitfires schoten. Ook sloegen er Britse artilleriegranaten in de buurt in.

Gerritsen had die zaterdag een nieuwe lading biervaten ontvangen die door de Duitsers werden ontdekt, merkte Drost: '*Hij werd met revolvergeweld gedwongen zijn plaats achter de tapkast te blijven bezetten en de Duitse frontsoldaat te laven met bier. De meeste Duitsers waren dronken. Zij zagen er, met hun vieze bevlekte plunje aan, hun ongewassen besmeurde gezichten en hun gecamoufleerde helmen, uit als baarlijke duivels. De toegangsweg naar de tap werd versperd door gillende en stervende gewonden. De grote soldatenlaarzen schoven de geblesseerden aan de kant. Maandagavond stokte het bloedbad. Er werd tijd gegeven om de eigen gewonden weg te brengen. (...) Het heeft stromen bloed gekost.*'

De tap waarachter hoteleigenaar Gerritsen tijdens de strijd onder schot bier moest tappen voor de SS-soldaten. (Gelders Archief, Collectie Jacquet, inv. 267)

Drost had intussen zijn handen vol aan de diverse gewonden die het Rijnhotel werden binnengebracht: '*De Duitsers waren in hun dronkenschap en nervositeit buitengewoon vervelend. Een dronken luitenant die erg gewond was met de morfinespuit bewerkt maar niets kon zijn razernij temperen. Hij voelde kennelijk geen pijn, liep met een automatisch geweer achter de vrouwen aan. Totdat de Feldgendarmerie ingreep.*'[17]

Tegen half negen reden de eerste vier gepantserde verkenningswagens van Gräbner al vurend over de brug, langs uitgebrande vrachtautowrakken en neergelegde anti-tankmijnen. De Britse verdedigers waren aanvankelijk geheel verrast, maar openden daarop gericht het vuur.[18] Twaalf pantserwagens werden vernietigd en *Hauptsturmführer* Gräbner sneuvelde, waarna *Hauptsturmführer* Karl-Heinz Recke het bevel overnam. *Unterscharführer* (sergeant) Mauga herinnerde zich later: '*Plotseling brak voor ons uit de hel los. Rondom mijn wagen knalde het, en meteen zat ik middenin de verwarring. Een paar wilden doorrijden, anderen wilden terug. Gräbner reed in een buitgemaakte Engelse pantserwagen. Waar hij die vandaan had, wisten wij niet. De wagen hebben wij later naar* [het centrum van] *Arnhem gebracht, de commandant was en bleef echter verdwenen; wij konden hem niet bergen.*'[19]

Buurtbewoner Neeleman meende dat er slechts twee kleine pantserwagentjes waren geweest, maar dat is niet juist. Toch is zijn

waarneming van de pantservoertuigen de moeite waard om te citeren: '[Ze] *reden halfweg de 300 meter lange landbrug* [op] *en hebben drie tot vijf minuten staan schieten. De ene werd lens geschoten en kon niet meer terug; of er ook mensen uitgekomen zijn konden we niet waarnemen. De andere kon nog omkeren en werd geplaatst achter de hoek die het huis van dokter Drost maakt met café Zuid en kon van daaruit op de stad schieten.*'[20]

Duitse verliezen

Er is nog altijd veel onduidelijkheid over de Duitse verliezen tijdens de aanval op de brug. Een na de oorlog door de gravendienst opgesteld overzicht van gesneuvelden vermeldt 31 doden van de SS-Panzer Aufklärungs Abteilung. Hiervan zouden 27 hebben behoord tot de 3. Kompanie.[21] Of deze lijst klopt is onzeker. Drost schatte eind jaren zestig dat Gräbners bataljon '*80 procent van zijn mannen verloor, dood of gewond.*'[22]

Van de namen op naoorlogse begraaflijsten kon ik slechts 25 terugvinden in de database van de Volksbund Deutsche Kriegsgräbefürsorge, zie onderstaande lijst, die dus nog incompleet is.

Dat de 3. Kompanie van de *14. Schiffstamm Abteilung* zware verliezen leed tijdens de gevechten rondom de Rijnbrug, blijkt uit het aantal – veelal onbekende – veldgraven

Achternaam	Voornaam	Rang	Eenheid	Datum	Leeftijd
Arndt	Gerhard	Unterscharführer	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	24
Bernhard	Alois	Rottenführer	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	23
Dobersberger	Johann	Oberscharführer	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	23
Drechsler	Bernhard	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Effenberger	Bernhard	Obergrenadier	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Erhart	Hubert	Obergrenadier	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	29
Fach	Wolfgang	Grenadier	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Falcke	Hans-Hinrich	Sturmman	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Gräbner	Viktor	Hauptsturmführer	commandant	18-9-1944	30
Griebel	Franz	Oberschütze	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Haefs	Karl	Unterscharführer	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	35
Heft	Johannes	Sturmman	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Hellmann	Edwin	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Hermann	Erich	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Kaiser	Martin	Sturmman	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Koss	Ignatz	Grenadier	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	22
Malz	Gerhard	Obergrenadier	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Mohr	Georg	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	20
Richter	Heinz	Sturmman	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Schmucker	Helmuth	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Schreiber	Walter	Sturmman	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	18
Spirek	Johann	Sturmman	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Tonn	Willi	Schutze	3/SS-PZ AA 9	18-9-1944	26
Trapp	Albert	Grenadier	2/SS-PZ AA 9	18-9-1944	19
Wuttke	Paul	Unterscharführer	4/SS-PZ AA 9	18-9-1944	20

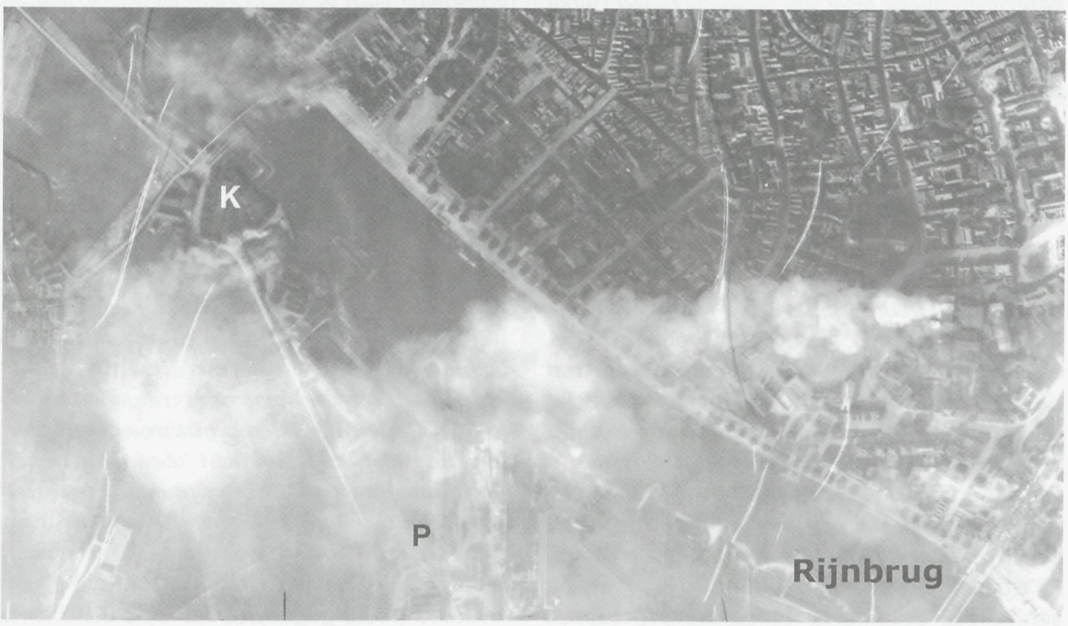
Für
Führer, Volk und Vaterland
starb den Heldentod
am 19. September 1944
der Matrose
Raimund Schober
Im Auftrage
des Oberbefehlshabers der
Kriegsmarine ist darüber diese
Urkunde ausgestellt worden.
Orts-Unterkunft, den 29. Januar 1945
Fregatten-Kapitän
und Abteilungskommandeur

De ouders van Matrose Raimond Schober ontvingen een officiële overlijdensakte van de Kriegsmarine. (Günther Wehning)

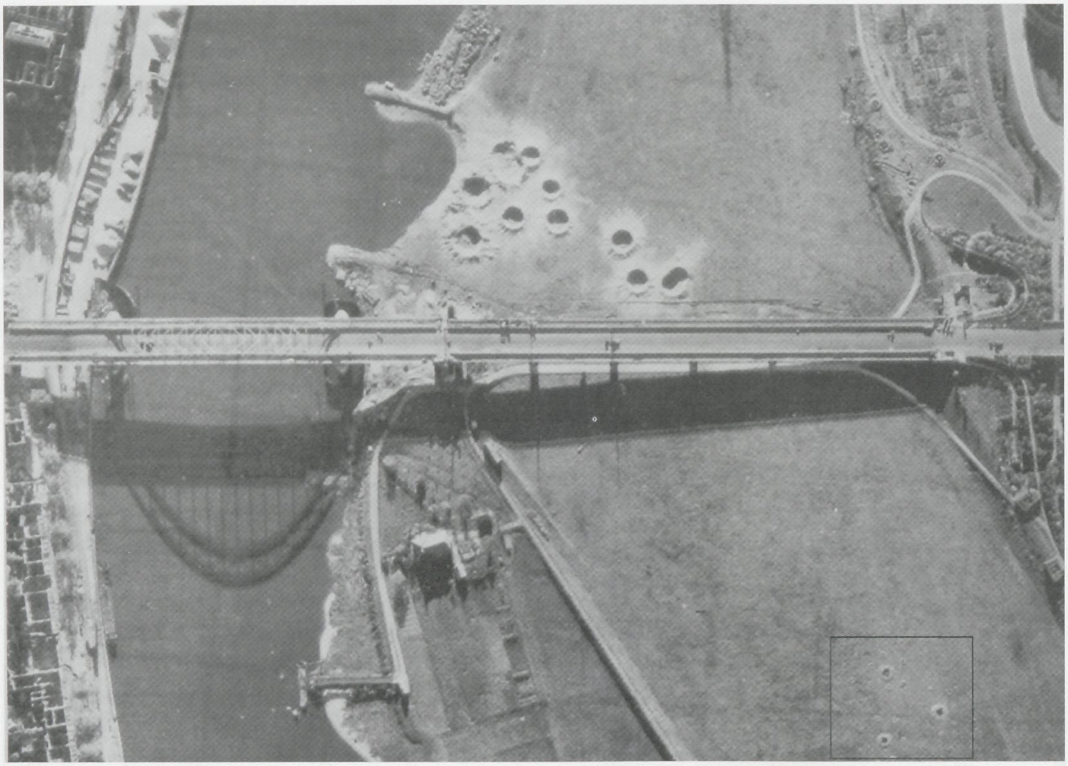
van Kriegsmarine soldaten die in het voorjaar van 1945 in Arnhem-Zuid werden aangetroffen bij de R.K. Sacramentskerk aan de Huissensestraat. Onder hen de matrozen Raimund Schober en Walter Stachelroth, beiden net achttien jaar oud, die op 18 september sneuvelden. Zij zijn op de Duitse begraafplaats Ysselsteyn herbegraven. Schobers familie kreeg via een officiële oorkonde echter eind januari 1945 te horen dat hij op 19 september was gevallen.

Een totale oorlogszone

In de bestaande literatuur over de slag om Arnhem wordt geschreven dat de Duitsers maar één poging waagden om vanuit Arnhem-Zuid over de verkeersbrug te komen. Dit is allesbehalve juist. Ze bleven hun pogingen herhalen, maar dan zonder voertuigen. '*Gedurende de middag,*' herinnerde *Lieutenant Colonel* John Frost zich later, '*hadden onze machinegeweerschutters, die de zuidelijke oever bestreken, een onplezierige tijd. De vijand bracht enkele 40mm flak kanonnen in stelling en begon methodisch op de nogal fragiele huizen te schieten waar onze ma-*

Detail van een luchtfoto van Arnhem die op 19 september 1944 werd gemaakt door Flight Lieutenant S.B. Spring van 16 Squadron RAF. De 'K' geeft de positie van Gustav Kuckhermann aan en de 'P' die van directeur Prins. (Royal Air Force)

Amerikaanse luchtfoto van de Rijnbrug in de eerste week van oktober 1944, vlak voor het tweede bombardement dat de brug zou verwoesten. Het vierkant rechtsonder geeft de posities van de drie 37mm kanonnen weer. (USAF)

chinegeweren waren opgesteld. De schutters moesten ze ontruimen om nieuwe plaatsen te vinden van waaruit ze konden terugschieten. De Duitsers lieten we niet één voet op de brug zetten. Bij elke poging, soms in kleine groepjes en soms in grotere, beschoten onze mortieren, artillerie en machinegeweren hen hard en accuraat.'[23]

De herinnering van Frost klopt bijna, behalve dan dat het 37mm kanonnen waren die al stonden opgesteld op het moment dat de Britten de noordzijde van de brug bereikten. Frosts verhaal wordt ook ondersteund door het dagboek van J.A. Prins, directeur van de Arnhemse Stoomsleephelling Maatschappij. Hij woonde aan de Stadsblokken 37a naast zijn bedrijf, ten zuidoosten van de schipbrug. Prins schreef op 19 september: '*Overdag weer hetzelfde* [als de vorige dag], *mitrailleurkogels langs en door het huis. Veel ketsende kogels tegen het huis en zware gevechten bij en op de brug, waarbij zeer veel doden vielen, soms vanaf de boog zo maar in de Rijn.*'[24]

De 14-jarige Jan Kleberg woonde aan de Sleedoornlaan 4 aan de westzijde van de zuidelijke brugoprit. Zijn vader had op 17 september de badkuip laten vol lopen met drinkwater en de trap met matrassen bedekt. '*Wij verbleven steeds in de kelder met uitzondering van mijn oudste zus Riek die op het balkon verbleef vanwaar zij uitzicht had op de Rijndijk en de drie luchtafweerkanonnen die daar stonden opgesteld. Ze kwam regelmatig naar de kelder om mijn vader te vertellen wat er zo al gaande was.*'[25]

In het Airborne Museum te Oosterbeek wordt na de meest recente verbouwing een verkeerd beeld gegeven over de Duitse troepen die tegen Frosts strijdmacht vochten. Een wandkaartje toont een cirkel rond de brug met de tekst '9[de] SS-Panzer Division'.

Het misverstand ontstond ongetwijfeld door de bovengenoemde aanval en deze passage uit de memoires van Frost over 18 september: '[Luitenant] *'Bucky' Buchanan bracht verontrustend nieuws gedurende de middag. Hij had gevangenen ondervraagd in onze kelders en hoorde dat er verschillende van de 9de SS-Panzer Division bij waren. Zij waren tijdens de ochtend binnengebracht.*'[26]

Deze gevangenen waren overlevenden van Gräbners aanval, maar de overige Duitsers op de noordelijke oever behoorden tot de 10de SS-Panzer Division en daaraan toegevoegde groepjes *Luftwaffe-* en *Reichsarbeitsdienst*-soldaten. Ook Gräbners eenheid viel tijdelijk operationeel onder hen. Hopelijk wordt het kaartje in het Airborne Museum snel vervangen door een historisch correct exemplaar!

Volgende aanvallen

Na de mislukte ochtendaanval over de verkeersbrug parkeerden de Duitsers diverse pantserwagens in de Hazelaarstraat. Bertha Willemsen-Jansen woonde daar met haar man Frits en kinderen op nummer 75. Ze beschreef in april 1945 vanaf haar evacuatieadres te Marrum hoe haar gezin op maandagmiddag geen kant op konden: '*Wij konden niet vluchten, want het Monchyplein was onder Engels vuur. Kinderwagen, klapwagen en koffer vol goed gedaan, in afwachting dat wij door het vuur heen durfden te gaan. Ook die nacht in duizend angsten doorgebracht. De daken vlogen in de buurt van de huizen. Dinsdagmorgen zes uur met Gerard, Coby en kinderen, met vele buren, door de kogelregen heen gevlucht.*'[27]

De familie Neeleman, vader, moeder en drie zoons, verlieten die dag vrijwillig de Sleedoornlaan 19 doordat er constant Britse 75mm granaten neerkwamen rondom hun woning: '*Toen het schieten op maandag steeds heviger werd en de ene granaat na de andere in de straat uiteenbarstte, moesten we naar een huis in de Hazelaarstraat achter ons.*'[28]

Granaatvuur van Britse 75mm houwitsers vanaf de kerk van Oosterbeek-Laag, bedoeld als vuursteun aan de strijdmacht van Frost bij de Rijnbrug, regende ook neer in Arnhem-Zuid. Luchtfoto's tonen een kleine krater op het wegdek van de brug, als ook vier kraters vrijwel midden op de zuidelijke brugoprit. Ook vielen diverse granaten in de weilanden, tuinen en woonhuizen.

Drost vond het artillerievuur '*hoogst onplezierig. Het 'Rijnhotel' was de centrale hulppost voor de geneeskundige hulpdienst. In de ruime kelders waren ongeveer 20 gewonde burgers uit Zuid en de Praets ondergebracht. Dat was nu de oogst van de zondag. Er was tekort aan geneesmiddelen maar toen er iemand op uitging om in de enige apotheek de voorraad aan te vullen kwam hij voor een gesloten deur te staan. De apothekersfamilie werd gevonden in de stevige arrestanten cel van de politiepost. Zuid had weinig woningen met goede kelders...*

We waren frontgebied geworden en aan het front waren volgens Duits standpunt 'Zivilisten nebensache'. Besloten werd de lichtgewonden te verplaatsen naar de bakkerij Van Mook, daar waren ovens met dikke muren en stalen deuren die een grotere veiligheid waarborgden. Voor tien zwaargewonden was geen andere plaats in het 'Rijnhotel' dan op matrassen op de grond van het zaaltje. Maandag kwam een Duitse ambulancearts met enige meisjes die het hotel eenvoudigweg rekwireerde.'[29]

In de gang van de Veronicastraat 3 kwamen alle leden van het gezin De Bruijn op deze dag door het granaatvuur om het leven. De 35-jarige Jacobus werkte als monteur in de stad. Zijn stoffelijke overschot en dat van zijn 10-jarige dochtertje Agnes werden in 1945 door de Luchtbeschermingsdienst bij het bergen van oorlogsslachtoffers gevonden. '*Ook de vrouw des huizes moest hier liggen, doch we konden niets vinden. Ook verder niets meer van gehoord,*' schreef ploegcommandant B. van Brussel in een onofficieel verslag.[30]

'*Om ongeveer 10.00 uur sloegen de eerste granaten in,*' herinnerde Holleman zich, '*en met korte tussenpozen volgden er telkens zes tegelijk. Verschillende buren trokken al spoedig weg, ze vonden het te gevaarlijk om nog langer te blijven. Al gauw merkten we dat de*

granaten van de richting Nijmegen en Oosterbeek afkwamen. Om kwart voor één sloeg een granaat bij ons in het dak in, er zat een gat van ongeveer 2 bij 3 meter in het dak.

De hele middag ging de beschieting door, maar vlak bij ons sloegen geen granaten meer in. Voortdurend vlogen er nog jagers over die het geschut bij het Monchyplein onder vuur namen. In de namiddag zagen we aan de overkant van de Graslaan de Duitsers de huizen binnendringen, meestal met twee man tegelijk, en alleen een aktetas onder de arm, die uitpuilde toen ze weer buitenkwamen. De mensen daar hadden hun huizen al verlaten dus hadden ze vrij spel en konden ze stelen wat ze wilden.

In de avond toen het donker werd zagen we de stad branden, een rode gloed verlichtte de hemel. De laatste uren voor het donker werd was het schieten minder hevig geworden, maar om een uur of elf begon het weer, en nog erger dan overdag.'[31]

Mevrouw Riet van Oers woonde aan de Sleedoornlaan 24 en schreef over deze dag: '*Maandag 18 september - wederom mooi weer. Een dag vol emoties. Wij zaten die dag niet veel in de kamer, maar in de kelder, waar wij ons zo goed mogelijk hadden geïnstalleerd. Tegen elf uur kregen we de eerste Engelse granaat voor de deur. De scherven waren door de voordeur gekomen in vaders regenjas, de ruiten waren er beneden uit. (...)*

Tegen de middag zagen wij een auto met een witte vlag de brug oprijden – overgave schoot het door ons heen. Hij kwam terug en wat een teleurstelling: een Rode Kruisvlag. Die dag vlogen wij maar af en aan naar de kelder; er in, er uit, frisse lucht happen.

's Avonds kregen wij aanzegging om ons huis te verlaten. Er werd beweerd, dat er geschoten was, uit een van onze huizen. Zo vertrokken wij naar de overkant en kwamen terecht in een huis [van de familie Boehlé aan de Sleedoornlaan 23], *waar ongeveer 25 man bij elkaar zat: o.a. familie Belt, Tillemans,*

De zwaar beschadigde cafézaal van het Rijnhotel met middenin de biljarttafel die dokter Drost en later Duitse artsen gebruikte tijdens operaties. (Gelders Archief, Collectie Jacquet, inv. 266)

Metselaar en Boehlé. Er was geen plaats om te slapen, [dus] *om de beurt. (...) Zo sukkelden wij de volgende dag weer in, slapende in een ongelukkige houding, telkens opgeschrikt door het vallen van granaten dicht in de buurt.'*[32]

Bouquet noteerde aan de oostkant van de brugoprit: *'Op de hoek van de straat bij de Rijnbrug werd een stuk pantserafweergeschut in stelling gebracht, dat op de stad en de brug ging vuren. Verschillende keren werd ik door Duitse soldaten gesommeerd met de woorden, "Zurück, wir schiessen." Rond half elf vallen aan de overkant, achterzijde een paar geweerschoten uit een tweede etage op in de tuinen patrouillerende soldaten. Vijf Duitse soldaten en een feldwebel komen de tuin van een buurman in en sommeren mij en vier andere mannen tegen de muur te gaan staan. Zij zeiden er was bij ons uit de huizen op hen geschoten en wij zouden worden gefusilleerd. Een buurman van mij, welke nogal Duits georiënteerd is, stond er ook bij. Zijn moeder, welke Duits is, ging met de feldwebel aan het praten, stak haar twee vingers in de hoogte en verklaarde onder ede, dat er door ons niet was geschoten. De soldaten vertrokken en wij, opgelucht, dito* [naar] *(...) de achterkamers, plat op de grond.*

Op de voorkant der huizen lag wat geweervuur en we voelden ons hier best, terwijl wij zaten te wachten op de bevrijding. Het vuur nam in hevigheid toe. De mensen uit de bovenhuizen klommen over balkonleuningen en lieten zich zakken om zo de benedenwoningen te bereiken. Zo kregen wij als gasten erbij de bovenburen, mijnheer en mevrouw Bos, zijn moeder en een tante, welke doofstom was en het zeer te kwaad had, en mevrouw Thomas, welke in verwachting was, met een baby van ruim 1 jaar. (...)

Het liep tegen 12.00 uur, verschillende omwonenden wilden vluchten. Ik heb ze voor ogen gehouden: als je van huis weggaat, waar moet je naar toe? Je bent dan een zwerver en je weet niet, waar je tussen komt te zitten. Daarbij was mijn vaste overtuiging, dat met een paar uur vechten de bevrijding een feit zou zijn. (...)

Een gefluit door de lucht, daarna een doffe klap. Het huis dreunde en sidderde. Alles werd donker van stof en puin, glasscherven rinkelden omlaag. Vrouwen en kinderen gilden, alles rende naar de voorkant van het huis en zocht daar dekking onder matrassen, kussen, dekens, enz. Het vuren ging door – we bleken onder beschieting van Engelse artillerie te liggen. Aan de achterzijde van ons huis een grote ravage. Een granaat was vlak achter de achterkamer in de tuin geslagen: een groot rond gat, ramen en deuren kapot en versplinterd, grote gaten in de muren (...) alles aan flarden. (...)

Het artillerievuur werd heviger, aan de voorkant lag vuur uit mitrailleurs of automatische wapens. Rond 12.00 uur was het er niet meer te houden en nam alles de vlucht. We haalden de fietsen uit de schuur. Terwijl ik de vluchtkoffer met de hoogst noodzakelijke dingen er in tussen glasscherven en puin op de fiets stond te binden, suisden verschillende granaten over en sloegen kortbij in, de kinderen vlogen gillende het kapotte huis weer in. We gingen op stap, kinderen op de fiets en wij er naast lopend. (...) Buiten onze woonwijk eerst de koffer goed op de fiets gebonden en daar gingen we fietsende naar Huissen. (...) Onderweg reden we veel vluchtelingen voorbij, de meesten lopende bepakt met hetgeen ze maar konden meedragen.'[33]

De dood van Bernard Vork

De 27-jarige timmerman Germen Bambach en zijn moeder, N. Bambach-Lenger, en andere familieleden besloten op maandagochtend om 08.00 uur hun woning Graslaan 14 te verlaten toen het Britse granaatvuur uit Oosterbeek losbarstte. Hun pensiongast, de 51-jarige Bernard Vork uit Rotterdam, besloot echter te blijven. Vork was een Rotterdamse uitvoerder en verzetsman die in 1943 bij de AKU ging werken aan de bouw van een nieuw fabriekscomplex in de Kleefsche Waard. Kort na zijn aanstelling kwam hij in contact met Ir. Piet Kruyff, en werd lid van diens Arnhemse LKP verzetsgroep.[34]

Het huis Graslaan 14 ligt vrijwel lijnrecht tegenover Nieuwe Kade 3 op de noordelijke Rijnoever, van waaruit verzetsman Hendrik Kamevaar heeft geseind. Verklaringen van

Arnhemse ooggetuigen na de oorlog toonden aan dat Vork die ochtend en vermoedelijk ook al in de nacht van 17 op 18 september lichtsignalen in morse heeft gegeven aan de Britse parachutisten op de noordelijke Rijnoever.[35] Het is zeer aannemelijk dat hij terugseinde.

Buurtbewoners herinnerden zich na de oorlog dat Duitse militairen die dag op zoek waren naar '*Partisanen*'. De Arnhemse betonwerker Gerard Wijnholts zag hoe Bernard Vork door Duitse militairen uit de woning van de familie Bambach werd gehaald. Vork schijnt door een NSB-er uit de Graslaan te zijn verraden en is volgens een na-oorlogs politierapport kort daarop bij de zuidelijke oprit gefusilleerd.

Pas op 1 oktober 1944 werd Bernard Vork begraven door Arnhemse evacués uit Huissen onder dwang van enkele Duitse soldaten. Het graf is echter na de oorlog nooit meer teruggevonden, omdat de grond op die plek werd omgewoeld bij de aanleg van een Canadese noodbrug.[36] Vork blijft daarmee één van de vermiste slachtoffers van de Slag om Arnhem.

Met dank aan: Charlotte Jordan-Drost, Gustav Kuckhermann, Geert Maassen, René Maassen, Doug McCabe, Ralf Schnitzler, Geert Visser, Günther Wehning en Michiel Wieringa.

Noten

1. Met dank aan Ralf Schnitzler die mij een scan van het bidprentje van Willi Kurenbach toezond.
2. Gustav Kuckhermann, *Zeitgeschichte eines Reisenden. Erinnerungen an die Jahre 1948-1991*. Vier Jahreszeiten Haus (Dülmen, Duitsland 2010), 16-17. Vertaald door de auteur.
3. Kuckhermann, *Zeitgeschichte eines Reisenden*, 18-20.
4. Iet Maertzsdorff-Meijer geciteerd door Rita Visser, 'Het laatste dienstmeisje van Huize Westerveld' in *Kringbulletin Historische Kring Elden*, februari 2015, nr. 122, p. 18.
5. J.C. Drost geciteerd uit 'Bloedig was de strijd om de Brug', *Arnhemsche Courant,* 17 september 1946.
6. Wilhelm Tieke, *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre*. Pour le Mérite Verlag (Selent, Oostenrijk 2006), 313. Vertaald door de auteur.
7. Tieke, *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre,* 316.
8. Jan Brouwer, *Van Market Garden tot bevrijding en het belang van het Over-Betuwse bruggenhoofd*. Elst 2014, 59.
9. Dagboek van Pater J.D. van Vugt, 18 september 1944. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 484.
10. Marcel Zwarts, 'SS-Aufklärungs-Abteilung 9 en de Arnhemse verkeersbrug', 2. Ministory 78 bij *Nieuwsbrief No.90 van de Vereniging Vrienden van het Airborne Museum* (juni 2003)
11. Peter Berends, *Een andere kijk op de slag om Arnhem. De snelle Duitse reactie*. Uitgeverij Aspekt (Soesterberg 2003), 110-111.
12. T.J. Holleman, brief in dagboekvorm over zijn herinneringen (1946). Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv. nr. 466.
13. Tijdstip van zonsopgang ontleend aan het *Zuidhollandsch Dagblad* van 16 september 1944.
14. Dagboek J.W. Bouquet, 18 september 1944. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 154.
15. J. Neeleman, brief aan de redactie van *De Nieuwe Krant*, 18 september 1974. De brief werd nooit geplaatst. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 157.
16. Dagboek G. Smink 18 september 1944. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 925.
17. J.C. Drost geciteerd uit 'Bloedig was de strijd om de Brug', *Arnhemsche Courant,* 17 september 1946.

18. Tieke, *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre,* 328.
19. Herbert Fürbringer, *9. SS-Panzer-Division*. Uitgeverij Heimdal (Bayeux, Frankrijk 1984), 430. Vertaling van de auteur.
20. Neeleman, brief aan de redactie van *De Nieuwe Krant*.
21. Oorlogsgraven. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 62.
22. J.C. Drost. Questionnaire for *A Bridge Too Far*. Alden Library (Athens, Ohio): Cornelius Ryan Collection, Box 120, Folder 17.
23. John Frost, *A Drop Too Many*. Stackpole Books (Mechanicsburg, Verenigde Staten 2008), 223. Vertaald door de auteur.
24. Dagboek J.A. Prins, 19 september 1944. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 166.
25. J.B. Kleberg, 'Arnhem, zondag 17 september 1944.' Datering ontbreekt, maar het is vermoedelijk eind jaren '90 getypt. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 1463.
26. Frost, *A Drop Too Many,* 224.
27. Bertha-Willemsen-Jansen, brief aan zussen Anna en Nelly, 21 april 1945. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 1361. Ik heb spellingsfouten aangepast.
28. Neeleman, brief aan de redactie van *De Nieuwe Krant*.
29. J.C. Drost geciteerd uit 'Bloedig was de strijd om de Brug', *Arnhemsche Courant,* 17 september 1946.
30. B. van Brussel, verslag over zijn werkzaamheden (december 1945), 4. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 4.
31. T.J. Holleman, brief in dagboekvorm over zijn herinneringen (1946).
32. Dagboek Riet van Oers, 18 september 1944. Gelders Archief, Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 167.
33. Dagboek Bouquet, 18 september 1944.
34. Wil Kester, 'Duitsland? Ik kan er nog steeds niet naar toe', *De Gelderlander* 10 september 1994.
35. C.A. Dekkers en L.P.J. Vroemen, *De Zwarte Herfst; Arnhem 1944; de worsteling van mensen in oorlogstijd; authentiek relaas van ooggetuigen*. De Gooische Uitgeverij (Weesp 1984), 243-244.
36. Dekkers en Vroemen, *De Zwarte Herfst,* 244.

De Tonnenberg, van bouwland tot bouwterrein

Ad Habets

Elke stedenbouwkundige wordt in zijn werk geconfronteerd met een bestaande situatie. Het is zijn taak deze te veranderen. Daarbij ziet hij zich gesteld voor vragen als: wat biedt het terrein voor aanknopingspunten, wat behoud ik, wat wis ik uit? Ook de ontwerper van het plan voor de Graaf Ottobuurt heeft deze vragen moeten beantwoorden. Het bouwland dat hier was, de moestuinen, akkers en veldwegen, heeft hij uitgewist en vervangen door straten en bouwterreinen. Maar sporen van het oude bouwland zijn in zijn plan achtergebleven. Een zestal gebouwen, vier aan de Hommelseweg en twee aan een veldweg bij Sint Marten, zijn daarin het meest opvallend. Ondanks de ogenschijnlijke rigiditeit van het plan met zijn rechte straten leken deze gebouwen zorgvuldig ingepast, alsof aan hun bestaan door de ontwerpers waarde werd gehecht.

Wat waren dit voor gebouwen, waarvoor dienden ze, wie woonden er, waarom bleven ze staan, wat is er mee gebeurd? In ruimere zin rees de vraag: hoe zag dit gebied eruit voordat er werd gebouwd? Zijn daar beelden van bewaard gebleven?

Voor een antwoord op deze vragen bestudeerde ik topografische kaarten van 1773 tot 1900, kadastrale kaarten met registers en leggers vanaf 1832 en verkoopcharters van daarvoor. Ik bracht de kaarten op gelijke schaal en importeerde ze in het stedenbouwkundig tekenprogramma Vectorworks, zodat ik ze kon vergelijken met de huidige kadastrale kaart en de topografie. Ik zocht beeldinformatie in het Gelders Archief, getekend en fotografisch en sprak met een bewoner, wiens familie al voordat de bouw een aanvang nam in boerderij De Tonnenberg woonde. Dit artikel is opgebouwd als een beeldverhaal met uitgebreide bijschriften.

De Tonnenberg

In een vlak land als het onze heeft bijna iedere terreinverheffing een naam. De heuvel van Sonsbeek heet Hartgersberg. Verderop liggen de Braamberg, Heselberg, Jacobiberg en Mussenberg (Klarendal). De Tonnenberg is een relatieve steilte die behoort tot dezelfde terreinverheffing als de Hartgersberg. Bekijk je Sonsbeek vanaf de St. Jansbeekkant dan zie je de villa op de Hartgersberg. De helling stijgt achter de villa verder en bereikt zijn hoogste punt bij de Belvedère. Zou je anderhalve eeuw geleden Sonsbeek vanuit het zuidoosten zijn genaderd, van de kant van de Hommelsestraat dus, dan zou je een soortgelijk reliëf hebben waargenomen, een duidelijk oplopend terrein op de voorgrond en daarachter de bomen van het landgoed. Die helling aan de zuidoostkant van het landgoed had een eigen naam: Tonnenberg. Het is dezelfde heuvel als waar de villa op ligt, maar van opzij gezien. Het was ook de naam van een boerderij aan de voet van die helling even ten noorden van Sint Marten(skerkhof). In negentiende-eeuwse kadastrale registers werd de veldnaam Tonnenberg gebruikt ter aanduiding van veel percelen tussen Apeldoornseweg, Braamberg, Hommelseweg en Sint Marten.

De topografische kaart uit 1894, een weergave van de toestand kort voor de start van de bouw in de Graaf Ottobuurt, toont

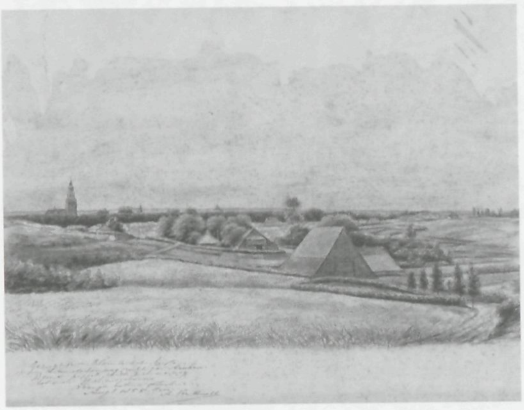

Topografische kaart uit 1894, bewerkt door de auteur.

schematisch het reliëf. Omdat de 10-meter isohypsen (hoogtelijnen) in het park doorgetekend zijn, wordt de situatie van de morfologische samenhang van Sonsbeek met de Tonnenberg duidelijk. De drie plukjes groen markeren subtoppen. De onderste pluk lag waar nu het plantsoen aan de Pontanuslaan is. De bovenste, tussen de cijfers 40 en 50, is het nog altijd bestaande bosje op de Braamberg. De hoogtelijnen vertonen typische inkepingen. Daar snijden holle wegen in een heuvel. De Kluizeweg achter het Park Sonsbeek is er zo een. Hij heette vroeger ook de Holleweg. Ook vanuit Sint Marten gaat een veldweg noordwaarts via een insnijding en eindigt bij het genoemde bosje. De meeste

veldwegen lopen dood. Ze dienden als toegangsweg tot de akkers. De Hommelseweg loopt dicht langs de zogenaamde Klarenbeekse hoogten rechts.

De Hommel en Hommelseweg rond 1855

Arnhem gezien vanuit het noorden, vanaf de Klarenbeekse Hoogten op de Hommelseweg in 1855 door Alexander Verhuell. (Gelders Archief 1551-3870)

Het Gelders Archief bewaart een tekening van Alexander Verhuell uit 1855 die, volgens het bijschrift van de tekenaar, gemaakt is vanaf de Klarenbeekse hoogten.[1] Op de voorgrond ligt een tabaksschuur langs de Hommelseweg, op de achtergrond rechts is het oude stationsgebouw te zien. De flauwe boomloze helling rechts is de Tonnenberg. Hij wordt onder een scheve hoek bezien. De rechterbladrand valt ongeveer samen met het tracé van de latere St. Antonielaan. Het is deze helling waar vanaf 1895 de Graaf Ottobuurt zou verrijzen.

Om het standpunt van de tekenaar te bepalen heb ik het perspectief van deze tekening vergeleken met oude en nieuwe kadastrale kaarten. Ook elementen op de achtergrond kwamen van pas. Boven de horizon zijn drie gebouwen zichtbaar: links de Eusebiuskerk die van opzij en iets van achteren wordt gezien, rechts daarvan de lage spits van de Nicolaaskerk die zich tot de sloop in 1858 bevond op de hoek Ketelstraat/Koningstraat en nog verder naar rechts de koepel van de in 1852 gebouwde kerk op het Jansplein. Op grond van de relatieve positie van de voor en achtergrondelementen situeer ik het standpunt van de tekenaar op de Jacobiberg, enkele meters onder de top, die op 60 meter boven N.A.P. ligt.

Over de schuren op de voorgrond valt nog meer te zeggen. Als mijn reconstructie van het standpunt klopt zijn de tabaksschuren aan de hoge kant van de Hommelseweg dezelfde als die waarover in 1990 A.S. Stempher schreef in *Arnhem de Genoeglijkste*. Hij bespreekt daarin de veiling van het huis Den Hommel in 1842. De veiling betrof twee percelen die afzonderlijk aan bod kwamen. Aan de westkant van de weg het goed Den Hommel, met herenhuis en boerenwoning en een totale oppervlakte van 5130 ellen.[2] Huis De Hommel is op de tekening niet zichtbaar. Het gaat schuil achter de kap van de grote tabaksschuur. De kap rechts van de schuur, met de nok dwars op de straat, hoort bij de boerenwoning van het goed De Hommel, evenals het geboomte rechts van de kap. Bij de veiling in 1842 wist Baron van Heeckeren het hele goed De Hommel in bezit te krijgen. Zijn kleinzoon zou het in 1895 verkopen aan de N.V. Arnhemsche Bouwgrond-maatschappij (ABM), die de gebouwen in 1901 sloopte.

Een schuur met woning

Tabaksschuur aan de Hommelseweg getekend door Alexander Verhuell in 1837 (Gelders Archief 2039-4141)

Aan de overkant van Den Hommel lag een 1,8 ha groot perceel. Daarop stond volgens de veilingadvertentie een 'boerenwoning met

achterhuis en een afzonderlijk staande grote tabaksschuur waarin een nieuwe woning is gebouwd'. Dit perceel was volgens mijn reconstructie een langgerekt grondstuk van 200 meter langs de Hommelseweg en 60 meter diep tegen de helling. De 'grote tabaksschuur' prijkt op de voorgrond van Verhuells tekening, de boerenwoning ligt in het midden. Verhuell had de schuur op de voorgrond in 1837 ook al van de andere kant getekend.[3] Hij was toen 15 jaar oud. De tekening is in veel opzichten onbeholpen, maar hij laat wel goed zien wat bedoeld wordt met een tabaksschuur, waar een woning is ingebouwd.

Arbeidershuisjes

Arbeiderswoningen aan de Hommelseweg tegenover de St. Antonielaan in 1933. (Gelders Archief 1501-04-4224)

Toen in 1895 de bouw in de Graaf Ottobuurt een aanvang nam, had de oostkant van de Hommelseweg al een gedaanteverwisseling ondergaan. De tabaksschuur en de boerenwoning waren in de jaren '80 vervangen door rijen arbeidershuisjes, zoals ze ook veel in Klarendal en Spijkerbuurt voorkwamen. Ze stonden vlak langs de weg. Het was een armoedig gezicht dat de verkoop van percelen aan de overkant niet zal hebben begunstigd. In 1933 werden ze afgebroken. De opname is van vlak voor de sloop van het laatste rijtje van zeven woningen. Dit rijtje stond op dezelfde plek als de grote tabaksschuur. Rechts op de foto is de hoek met de St. Antonielaan te zien.

De begraafplaats

Toegangsgebouw van de Algemene Begraafplaats Onder de Linden (Gelders archief 1501-04 – 9147)

Verder zuidwaarts was in 1852 een nieuwe begraafplaats aangelegd. Het katholieke gedeelte lag aan de Hommelseweg, het protestantse en algemene gedeelte daarachter. Het terrein was toegankelijk via een markant poortgebouw aan Onder de Linden. De begraafplaats bleek al snel te klein. In 1874 opende de gemeente Arnhem de nieuwe begraafplaats Moscowa. Op Onder de Linden werden alleen nog mensen begraven die daar al een familiegraf hadden. Het poortgebouw zou in 1962 worden gesloopt. De foto is van dat jaar.

Twee boerderijen

De boerderij van A. Dericks aan de Apeldoornseweg 212. (Gelders Archief 1501-04 – 1163)

Aan de westkant van het plangebied lag de Apeldoornseweg met de eerste villa's aan de kant van Sint Marten. Verder naar boven de entree van Sonsbeek en dan aan de oostkant van de weg, op ruime afstand van elkaar, twee boerderijen. Het meest zuidelijke boerderijtje, huisnummer 212, stond op de plek waar in 1915 de HBS voor Meisjes werd gebouwd, het tegenwoordige ROC RijnIJssel aan de Apeldoornseweg. De laatste bewoner was A. Dericks. Hij verhuisde in 1913/1914 naar de Bosweg.[4] Rond het huis stond een singel van lindebomen. De foto laat zien dat het gebouw op een verhoogd terrein lag. Dit boerderijtje markeerde de noordgrens van het plangebied van de ABM. Het viel er net buiten en zou in 1898 in een grote transactie verkocht worden aan de Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Sonsbeek van Hendrik Kooij jr., de ontwikkelaar van de Transvaalbuurt. Deze verkocht het, met uitzondering van de bouwterreinen in de Transvaalbuurt, op 9 augustus 1899 door aan de gemeente Arnhem.[5]

Moestuinencomplex

Het moestuinencomplex omstreeks 1910. (Gelders Archief 1501-04 – 1178)

Er bestaan ook oude beelden van de omgeving van dit boerderijtje. Een daarvan is een foto genomen vanaf de eerste verdieping van een woning aan de St. Peterlaan, juist achter de lindesingel langs, in noordelijke richting. Er lag een moestuinencomplex dat door de gemeente werd verpacht, nadat zij in 1899 de restanten van het landgoed Sonsbeek van ontwikkelaar Hendrik Kooij jr. had gekocht. Op een gemeentetekening uit 1909 wordt het gebied aangemerkt als verpacht van 1907 tot 1913.[6]

We mogen aannemen dat deze foto, die rond 1910 is genomen, de sfeer, misschien zelfs de indeling weergeeft zoals die bestond in de negentiende eeuw. Alle grond rond de 'boerderij van Dericks', dus ook het gebied ten zuiden daarvan, waar de ABM haar hand op wist te leggen, werd in het kadaster van 1832 al aangemerkt als 'tuin/moesgrond'. De Tonnenberg was de groententuin van de stad.

De tweede boerderij

Gezicht vanaf het begin van de Kluizeweg op een boerderij gelegen bij de Apeldoornseweg getekend door W.J. Willemsen. (Gelders Archief 1551 – 3919)

In de verte, afstekend tegen de horizon, ligt een tweede boerderij. Rechts daarvan de Braamberg, waar de percelen wat groter zijn. Waarschijnlijk werd hier graan verbouwd.

De bekende Arnhemse tekenaar en schilder Willem Jan Willemsen heeft in het begin van de twintigste eeuw een fraaie tekening van deze boerderij gemaakt. Zijn standpunt was vlakbij de splitsing Apeldoornseweg/Kluizeweg. Rechts staan de bomen van Sonsbeek. Boven het dak van het huis steekt de toren van de Eusebiuskerk. Tussen de bomen en het huis is nog juist het dak van het boerderijtje van Dericks met de lindensingel zichtbaar. Links daarvan de topgevels van huizen aan de St. Peterlaan. Het manshoge takkenscherm diende als wildkering.

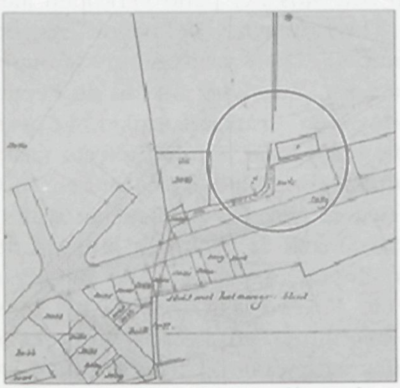
Boeren gaan in vastgoed

Het straatje Sint Marten ging naar het noorden toe over in een veldweg. Die maakte eerst een scherpe bocht naar rechts en vervolgens naar links. Daar lagen nog twee boerderijen. Ze waren met bijbehorende grond in 1833 respectievelijk 1845 door baron van Heeckeren gekocht van de boeren eigenaars en daarna verpacht.[7] Ze waren nog steeds verpacht toen de Arnhemse Bouwgrondmaatschappij ze in 1895 van de volgende baron overnam. De pachters kregen dus te maken met een nieuwe huisbaas, die hun land nodig had voor stadsuitbreiding. Van de ABM mochten ze blijven wonen, zelfs eigenaar worden van de boerderij met een klein erf, maar de rest van de grond waren ze kwijt.

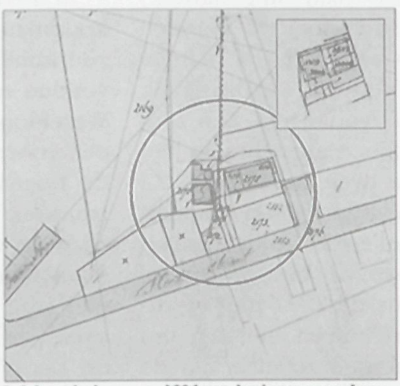
De westelijke boerenwoning werd in 1896 verkocht aan de zittende bewoner, landbouwer Hendrik Wigman. Zijn vader Derk had de boerderij met land al sinds 1870 in pacht. Toen Derk in 1893 overleed nam zijn zoon het bedrijf over. De boerderij zou op het binnenterrein van een bouwblok komen te liggen, maar met een uitweg op de Sloetstraat. Aan het begin van de Sloetstraat op de hoek met de Hommelseweg kocht Hendrik nog bouwterrein bij en stichtte er vier panden met acht beneden- en bovenwoningen. Later kocht hij nog twee panden aan de Leoninusstraat. Hij bezat bovendien zes huisjes aan de Neerlandstuinstraat in Klarendal. We kunnen stellen dat deze boer niet langer leefde van zijn land maar van zijn huizen. Na verkoop van de boerderij aan de Sloetstraat verrees daar in de jaren '10 een fabriekje waar apparaten voor de bereiding van limonade werden gemaakt.

Wigmans buurman, Piet Valen, deed iets dergelijks. Volgens het adresboek van de gemeente Arnhem kwam hij in 1889 op Sint Marten nr.100 wonen, de oostelijke boerderij, Tonnenberg genaamd. Hij was voerman van beroep, maar werd (ook?) boer en pachter van de baron. In 1897 kocht hij de boerderij met een grondstuk van 656 m2 van de ABM.

De vraag rijst dan: waarom koopt een boer een boerderij zonder land als hij weet dat er binnen een paar jaar huizen omheen staan? En andersom: wat moet een ontwikkelaar met een boer in zijn blok, als hij daaromheen percelen voor woningbouw wil verkopen? Het is zeer waarschijnlijk dat koper en verkoper van elkaar wisten dat voortzetting van het boerenbedrijf niet de bedoeling was. Valens overige activiteiten in de buurt bevestigen dat. In 1904 liet hij aan de oostkant van de Van Slichtenhorststraat drie panden voor de verhuur bouwen door meestertimmerman Gieben, een aannemer die ook elders in de Graaf Ottobuurt actief was. In 1906 sloopte hij de boerderij en bouwde in plaats daarvan drie panden met zes woningen aan de Van Slichtenhorststraat met twee flinke schuren daarachter (bereikbaar vanaf de Sloetstraat). In een van de huizen ging hij wonen met zijn grote gezin, de rest verhuurde hij. Dus ook

hulpkaart kadaster 1895 toont de oude veldweg en de nieuwe Sloetstraat en de contour van boerderij de Tonnenberg

hulpkaart kadaster aug.1896 met de nieuwe perceelgrenzen van Wigman en Valen. Ze delen de uitweg naar de Sloetstraat.
Inzet: nieuwe bebouwing op het perceel van Valen, 1906.

Situatie van de uitweg op de Sloetweg van de boerderijen van H.Wigman en P.Valen.

boer Valen ging in vastgoed.

Merkwaardig is nu dat hij in de schuren ook koeien hield. 's Zomers graasden zij in Malburgen en op de weide van Sonsbeek, 's winters stonden zij op stal aan de Sloetstraat. Leefde Piet Valen van zijn woningen, van zijn koeien of van beide? Was de veeteelt meer dan een liefhebberij? Dat lijkt zo, want na zijn overlijden in 1931, ging zijn zoon Frits ermee door. Tot 1962 hebben in de Sloetstraat koeien op stal gestaan. Dit laatste werd mij verteld door kleinzoon Adriaan Valen, die woont in een huis dat nog door zijn grootouders is gebouwd. Hij verhuurt nog steeds woningen in het blok. De woningen aan de overkant van de Van Slichtenhorststraat zijn verkocht. De schuren zijn nu 's winters in gebruik als botenstalling. Adriaan is een fervent zeezeiler.

De paradoxale situatie van twee boerderijen aan een veldweg, die in de verkaveling van een stadsblok worden opgenomen, is goed te zien op een hulpkaart van het kadaster uit 1897. Omdat Wigman en Valen al op de boerderijen woonden voordat sprake was van plannen voor dit gebied, zullen de ontwikkelaars met hen in overleg zijn getreden over de toekomst van hun bedrijf. Met de aankoop van de grond van de baron werd de ABM hun nieuwe huisbaas. De directeuren van de ABM, de architecten Nieraad en Van Gendt, kwamen in 1889 aan de Apeldoornseweg wonen. Hun gelijktijdige verhuizing van de Kastanjelaan is opmerkelijk. (Piet Valen verhuisde in 1889 naar Sint Marten.) Beraamden de architecten toen al plannen of kwamen ze hier op het idee? Het plangebied was bijna hun achtertuin. Waarschijnlijk kenden zij de boeren al voor 1895. Een zondagswandeling vanuit Sint Marten bracht hen onvermijdelijk langs de twee boerderijen. Zij zouden die later zorgvuldig in hun plannen opnemen. Het is wel zeker dat beide partijen van elkaars plannen op de hoogte waren. De boeren zouden van de deal niet slechter worden. Zij gingen huizen bouwen om te verhuren en profiteerden zo mee van de stadsuitbreiding. Wigman en Valen illustreren het aanpassingsvermogen van boeren aan de rand van de stad.

De laatste boerderij

De boerderij van Theo Smaak.

Aan het einde van Sint Marten, net voorbij de Nijhoffstraat lag een flinke boerderij, het laatste gebouw van de straat. Ooit hoorde hij bij Sonsbeek, maar bij een grote transactie in 1884 was hij overgegaan in handen van William Etty, de ontwikkelaar van de woonbuurt Sint Marten. In 1896 verkocht kastelein Martinus van den Elzen de boerderij aan steenfabrikant Arnold Mos. Het is mogelijk dat schuur en erf van de boerderij een rol hebben gespeeld in de opslag en levering van bakstenen op de bouwplaatsen in de nieuwe Graaf Ottobuurt.

In 1910 zou Mos het pand verkopen aan koopman Theo Smaak. Die begon er een zuurkoolfabriekje. Veel vrouwen uit de buurt vonden er werk. Zuurkool was in de Eerste Wereldoorlog een distributieartikel. Er was een enorme vraag naar. Op het terrein naast de boerderij lagen honderden tonnen met zuurkool opgeslagen. De verdiensten waren zo goed dat Smaak in 1920 een huis op de Markt kon kopen, maar hij hield het daar niet lang uit. Na een jaar deed hij het huis over aan zijn broer en keerde terug naar de De Wiltstraat, waar hij tot zijn dood in 1962 bleef wonen.[8] De foto uit de jaren '50 toont de grote boerderij op de grens van Sint Marten en de De Wiltstraat. Op het terrein

ernaast zou later buurthuis De Hommel worden gebouwd. In 1964 kwam de boerderij in handen van Johan de Bruin, die hem sloopte en er een garagebedrijf bouwde.

Tot zover een overzicht van de Tonnenberg aan de vooravond van de grote stadsuitbreiding. Op sommige vragen kon helaas geen antwoord worden gevonden, bijvoorbeeld hoe de Tonnenberg aan zijn naam kwam of details over de contracten van de ABM. Zouden er nog bewoners zijn uit het blok Sloetstraat-Jacob Cremerstraat-Van Slichtenhorststraat met herinneringen aan het boerenbedrijf dat 's winters het binnenterrein beheerste? En stamt de voormalige boerenschuur aan de Naell Tynnegieterstraat, schuin op de rooilijn bij de hoek met de Hommelseweg ook nog uit de periode van voor de grote stadsuitbreiding? Tegenwoordig bevat die schuur drie woningen, was dat meteen al gepland? Dat brengt ons bij het stedenbouwkundig plan voor de nieuwe wijk. Stof voor een volgend artikel.

Over de auteur
Ir. A.C.I.M. Habets is stedenbouwkundige en docent stedenbouwkunde aan de Academie van Bouwkunst.

Noten

1. GldA 1551 – 3870
2. In 1816 was in Nederland het metrieke stelsel ingevoerd. Oude oppervlaktenamen raakten niet direct in onbruik. De 'roede' werd nog lang gebruikt voor are, de 'el' voor vierkante meter. De advertentietekst voor de veiling luidde: 'Eene HEERENHUIZING met ERF, geschikt tot ZOMER- en WINTERVERBLIJF, van ouds genaamd Den Hommel, gelegen een kwartier van de Stad Arnhem aan den ouden Deventerschen Weg in een fraai Dal tusschen Klarenbeek en Sonsbeek, met daarbij staand KOETSHUIS en STALLING, vruchtbare TUINGROND, BOEREN-DAGHUURDERS-WONING, te zamen bevattende 51,30 Ellen.'
   Het tweede perceel betrof:
   'eene BOERDERIJ, tegenover Den Hommel, aan de oostzijde van den Deventerschen Weg gelegen, bestaande in BOEREN-WONING met ACHTERHUIS, eene afzonderlijk staande groote TABAKSSCHUUR, waarin eene nieuw gebouwde DAGHUURDERS-WONING, TUINGROND, BOOMGAARD en best BOUWLAND. Voorts een voor weinige jaren nieuw gebouwd stenen TUIN- of ZOMERHUIS, van waar men een zeer fraai en ver uitzigt over de Betuwe naar de Nijmeegsche Bergen heeft, te zamen bevattende 1,80,80 Ellen.
3. Dit is dezelfde schuur als weergegeven op een jeugdtekening van Verhuell uit 1837, maar dan gezien vanaf de straatkant, GldA 2039 - 4141.
4. Nieuw Arnhemsch adresboek 1913, p.109 en 1914, p.101; GldA 1611-59/59/-0109 en -60/60-0101
5. GldA 2066-2.10.1 - 206
6. Kaart van het Bouwland, eigendom der Gemeente Arnhem, 1909, GA 1506-1079, microfiche 1391 A
7. De oostelijke boerderij, omvattende de percelen N404, 405, 406 en 408, met een gezamenlijke oppervlakte van 1,4194 ha, werd 10 mei 1833 gekocht van het echtpaar Bessel Janssen en Elske van Someren. De westelijke boerderij, omvattende de percelen N409, 410 en 411 kocht Van Heeckeren bij veiling op 23 december 1844. Verkoper was Hendrik Walters, boekhouder, erfgenaam van de boer.
8. Het verhaal van Smaak heb ik vernomen uit de mond van zijn neef Adriaan Valen. Het verhaal van 'ome Smaak' was legendarisch in zijn familie. Theo Smaak (1879-1962) was getrouwd met Anna Valen (1880-1978), dochter van Piet Valen, eigenaar van de boerderij aan de Sloetstraat 66, die nog steeds in bezit is van zijn kleinzoon Adriaan.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Arnhemse Courant tot 1945 online

De Arnhemse Courant van 1814 - 1945 is sinds enkele maanden online te lezen. Dat kan via de internetdatabase Delpher.nl. Deze database is opgezet door de Koninklijke Bibliotheek en haar partners, die collecties beschikbaar stellen voor digitalisering. Het Gelders Archief is één van die partners en bracht de Arnhemse Courant in voor digitalisering.

Correspondentie Charlotte Sophie Bentinck genomineerd voor erfgoedlijst Unesco

'Mevrouw Bentinck' (1715-1800) is vooral bekend geworden door de roman die Hella Haasse over haar schreef. De enorme hoeveelheid correspondentie van deze 18e-eeuwse *femme savante* en *feministe avant la lettre* - ongeveer 25.000 persoonlijke brieven van en aan derden - is uniek en verdient een plaats in het register van het Memory of the World van Unesco. Het Gelders Archief en het Niedersächsisches Landesarchiv hebben daartoe een verzoek ingediend.

De brieven geven, ook door hun onderlinge samenhang, een indringend beeld van het leven van de Europese adel in de 18e eeuw en beslaan een wereldwijde spreiding. Bentinck, de spil in een omvangrijk relatienetwerk, correspondeerde met de 'groten der aarde', waaronder de filosoof en schrijver Voltaire, de koning van Pruisen Frederik de Grote, de vrijheidsstrijder markies De Lafayette, vertegenwoordigers van Weense en Deense hofkringen en vele andere tijdsbeeldbepalende bestuurders en wetenschappers. De inhoud van de egodocumenten betreft, naast persoonlijke en familieaangelegenheden, vooral ook maatschappelijke en politieke zaken, zoals opvoeding, vrouwenkwesties en de Franse revolutie, Europese oorlogsvoering en de situatie in het Tsarenrijk.

Charlotte Sophie Bentinck (1715-1800) als kind. Bron: Stichting Kasteel Middachten

Wetenschappers hebben als ambassadeurs hun steun toegezegd bij de voordracht voor nominatie en adhesiebetuigingen zijn ontvangen van de Commissaris van de Koning in Gelderland en de directeur van het Franse Nationaal Archief. De Stichting Kasteel Middachten, eigenaar van de correspondentie, staat achter het initiatief.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag-donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00-17.00
(behalve juli en augustus).

Gesignaleerd

Monumenten Advies Bureau, *Sint Petersgasthuis, Rijnstraat 71 te Arnhem. Bouwhistorische verkenning & Waardenbepaling,* 30 januari 2014, z.p., 109 blz. Met een aanvullend rapport maart 2015. Niet in de boekhandel, geen ISBN.

Eind 2013 heeft Stichting DrieGasthuizenGroep besloten het Petersgasthuis te bestemmen als haar hoofdkantoor. De verbouwing oftewel de interne renovatie is in 2014 en 2015 gerealiseerd. Door het pand weer zelf in gebruik te nemen is een oude traditie in ere hersteld.

Als voorbereiding op deze verbouwing had zij via Hurenkamp Architecten aan het Monumenten Advies Bureau in Nijmegen opdracht gegeven een grondig bouwhistorisch onderzoek te doen. Het MAB heeft dat al vaker in onze stad gedaan, onder andere bij de Historische Kelders. Ik heb hun rapport ter inzage gekregen. Het is veel te dik en te gespecialiseerd om hier uitvoerig weer te geven, maar met enige hoofdlijnen lukt dat wel.

Het gasthuis is als een adellijk woonhuis gebouwd in 1354 of kort daarna door Hendrik Bruno de Munter. Dit jaartal staat niet in een document, maar blijkt uit een dendrochronologisch onderzoek van een eiken spant op de zolder, dat in 1993 is uitgevoerd. Die eik blijkt in 1354 gekapt te zijn. Hendrik was een goudsmid die ook munten mocht maken, daarom heette zijn huis de Munte. Dat is het maar tot 1380 gebleven, want toen kocht de kanunnik Johan Wolters een deel van het pand en in 1383 de rest. Hij bepaalde in zijn testament dat het na zijn overlijden een hospitaal en geestelijk huis moest worden, een gasthuis dus. Dat bracht in 1401 de eerste verbouwing van het pand met zich mee. De grote voorzaal is toen als kerkzaal ingericht en bovenop de traptoren is een klokkentoren gezet. Dat de trap niet in het huis zelf werd aangebracht, maar als traptoren aan de buitenmuur, kwam wel vaker voor bij middeleeuwse huizen, bijvoorbeeld ook bij huize Rijckestein (Vijzelstraat 7) dat dateert uit 1361.

Na de Reformatie heeft het gasthuis niet meer als hospitaal en kerk gefunctioneerd. Het bood nog wel huisvesting aan enige gebrekkige en bejaarde mensen, maar daar zijn geen bouwsporen van gevonden.

In 1850 is het gasthuis verkocht voor 15.683 gulden aan de wijnhandelaar A.C. Vongers, die het pand in neogothische stijl verbouwde. Hij plaatste ook tegen de oude achterzaal, richting Oeverstraat, een nieuw achterhuis, met kelder en met twee meidenkamers op de zolder. De volgende eigenaar werd omstreeks 1890 de antiekhandelaar A. de Klark, die de hele voorgevel begane grond liet wegbreken om er een moderne winkelpui neer te zetten. In 1932 kocht de Stichting Sint Peters Gasthuis het pand terug voor 36.500 gulden, maar zij bleef het vooralsnog verhuren aan anderen, zoals de kunstgalerij Albricht (1978) en de herenmodezaak De Globe (1987-2014).

In 1955 is de pui zo goed mogelijk in zijn oorspronkelijke toestand hersteld. In 1977 en in 2001 zijn er nog een aantal zaken in het achterhuis vernieuwd, zoals het trappenhuis. De details van al deze verbouwingen worden ook in het rapport besproken.

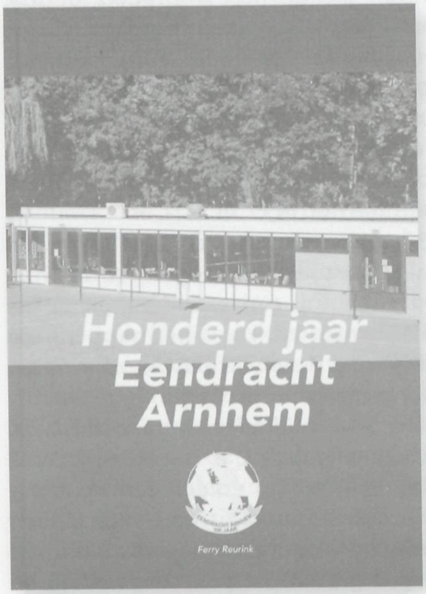
Wat is er nog middeleeuws aan dit huis, naast de eiken spant? Dat is een opvallend groot eiken hijsrad op zolder aan de voorkant (in het achterhuis zit een veel kleiner ijzeren hijswiel). Dan is er nog één deur die uit diagonaal geklampte planken bestaat, de

andere deuren hebben verticaal geklampte planken. In de zijgevels zitten diverse oude X-, Y- en staafankers. De stenen lijken hier ook van oudere oorsprong te zijn dan die aan de voorgevel. Tenslotte zijn er nog een paar consoles in de voorzaal met figuurtjes die op centaurs lijken.

Dit rapport was al klaar toen er alsnog een opdracht kwam om in het achterhuis de wandbespanning te strippen. Tot verrassing der onderzoekers bleek er laag bij de grond nog enig middeleeuws metselwerk te zitten. Dit betekent dat Vongers dus zijn achterhuis na 1850 niet geheel van de grond af heeft opgebouwd. Maar waarvoor dit stukje achterzaal dan oorspronkelijk gediend heeft, is niet vanuit de bouwhistorie te beantwoorden, daarvoor zijn schriftelijke bronnen nodig.

Omdat het bestuur het huis openstelt voor bezichtiging onder leiding van stadsgidsen en op Open Monumentendag, kunt u dit allemaal met eigen ogen gaan aanschouwen en als historische sensatie ervaren.
Menno Potjer

Ferry Reurink, *Honderd jaar Eendracht Arnhem, 1916-2016*, Arnhem, 2016, 164 blz. ISBN 978-90-902-9786-6. Uitgave Eendracht, aldaar te koop of te bestellen (www.eendrachtarnhem.nl), € 15,00.

Dat er meer voetbal in Arnhem is en was dan alleen Vitesse, is de meeste stadgenoten wel bekend, maar dan ook niet veel meer dan dat. Een goede gelegenheid om een iets bredere blik op het sportieve leven in onze stad te krijgen bieden herdenkingsboeken bij jubilea, waarvan er niet eens zoveel zijn. Zeer recent verscheen er weer zo'n boek, dit keer over honderd jaar Eendracht. Niet veel clubs maken de eeuw vol, dat is dus wel een boek waard.

Zomer 1916. Een opvallend gegeven is dat er tijdens de Eerste Wereldoorlog zoveel volksclubjes werden opgericht. Er kon zelfs een aparte Arnhemse Voetbalbond tot stand komen. Een van die clubs was Eendracht, met jongens uit de buurt van de Hommelseweg, die een tweedehands bal van Vitesse konden kopen.

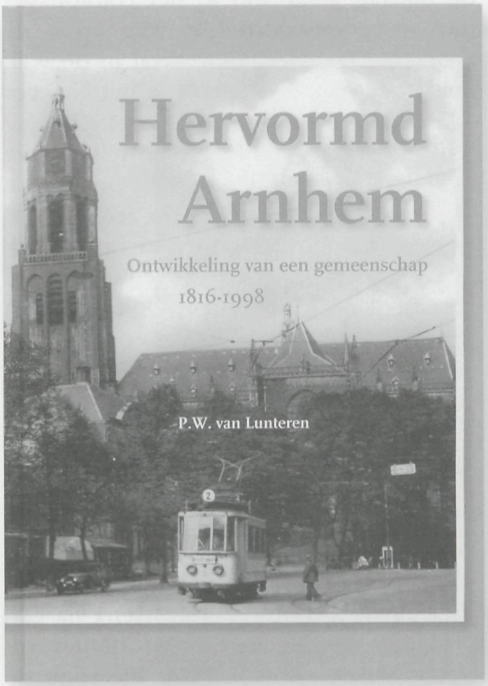
De auteur loopt na de oprichting in 1916 de resultaten langs. Een hoogtepunt uit de geschiedenis van de club was de eerste wedstrijd die men, na zes jaar, tegen Vitesse mocht spelen, dat niet eens wist te winnen, uitslag 1-1 (1922). Een ander onderwerp vormen de voetbalvelden en hun aankleding, al in 1935 bijvoorbeeld kreeg men een lichtinstallatie. Pas in 1964 verhuisde de club naar het huidige speelterrein in Presikhaaf, misschien omdat daar toen meer jeugd te vinden was?

Een sterk punt is dat het boek goed gedocumenteerd is, ook met veel beeldmateriaal, niet alleen vanuit het archief van de club zelf maar ook vanuit andere archieven en oude krantenverslagen.

Sportgeschiedenis wordt de laatste jaren steeds serieuzer genomen door historici, omdat het niet alleen het verhaal vertelt van clubs die door veel of weinig doelpunten te maken promoveren of degraderen, maar omdat er ook allerlei maatschappelijke aspecten aan bod komen, zoals meer recent de opkomst van damesvoetbal en van G-voetbal. Deze aspecten noemt de auteur wel, evenals de carnavalsactiviteiten, maar hij maakt er geen diepgravende maatschappelijke studie van met bijvoorbeeld vragen over de sociale herkomst van alle spelers door de jaren heen, de invloed van beroepsvoetbal of de houding

die de amateurs tegenover de gemeentelijke bemoeienis aannamen. Zijn opzet is vooral het feestelijk te houden door met een paar grote vlotte halen de geschiedenis en enige anekdotes van de club te vertellen. De fraaie lay-out, verzorgd door Jive Communicatie Arnhem, draagt daaraan flink bij.
Menno Potjer

P.W. van Lunteren, *Hervormd Arnhem. Ontwikkeling van een gemeenschap 1816-1998.* Arnhem 2016. 354 blz. ISBN 978-90-817851-6-7. Prijs tijdelijk 10 euro.

Tot nu toe was er alleen een boek over de geschiedenis van de hervormde kerk in Arnhem – toen nog gereformeerde kerk genoemd – tot 1815. Wat ontbrak was een overzichtswerk van haar geschiedenis daarna, vanaf de naamswijziging in 1816 tot de federatie in 1998 met de afgesplitste kerk die zich Gereformeerde Kerk van Arnhem was gaan noemen. Van Lunteren heeft deze lacune willen opvullen en is daar gedeeltelijk in geslaagd. Het is ook maar de vraag of het iemand zou lukken daar volledig in te slagen.

De negentiende eeuw komt er erg bekaaid af. Na veertig bladzijden tekst zitten we al in het jaar 1920. Aan de periode 1920-1945 zijn ruim zeventig bladzijden gewijd en aan de jaren 1945-1998 honderd bladzijden. Dit laatste deel is het meest geslaagd, niet alleen door zijn omvang, maar ook door de vele interviews die de auteur heeft gehouden. Bij dergelijke *oral history* komt men immers dingen tegen die in schriftelijke bronnen niet aan de orde komen. Het levert ook veel herkenning op bij kerkelijk meelevende Arnhemmers. Het is daarbij uw redacteur vreemd te moede te bedenken dat allerlei personen en zaken die hij zelf vroeger heeft meegemaakt voor Van Lunteren (geboren in 1990) al volledig geschiedenis zijn, zaken uit een voor hem voorbij verleden.

Na dit verhalende gedeelte volgen nog honderd bladzijden aan bijlagen (lijsten van predikanten e.d.) en eindnoten. Dit maakt het boek tot een handig naslagwerk, al geeft de auteur schijnbaar willekeurig bij sommige predikanten veel meer details van hun bezigheden dan bij andere, die even nuttig bezig waren. Verder heeft de auteur sommige van deze lijsten (diakenen, kerkvoogden, enz.) niet volledig kunnen invullen, naar zijn zeggen door lacunes in de archieven. Als hij echter nog andere bronnen had bekeken, zoals onder andere de *Arnhemse Adresboeken*, had hij meer gegevens kunnen vinden en ook nog lijstjes kunnen maken van voorlezers, voorzangers, catechiseermeesters en aansprekers. Hoe lang zij in de geschiedenis van de Hervormde Kerk van Arnhem actief zijn geweest blijft nu geheel buiten beeld.

Bij het schrijven van zo'n boek moet men kiezen. De auteur heeft ervoor gekozen accenten te leggen op de bouwgeschiedenis van alle nieuwe hervormde kerk- en wijkgebouwen en op de na 1945 voortdurende verandering van wijkgrenzen, een nogal gecompliceerd gebeuren. Hij schenkt nauwelijks tot geen aandacht aan de verhouding kerk-overheid (armenzorg, Jodenvervolging, apartheid, kernwapens) en niet aan discussies in de kerk(enraad) over theologische problemen (evolutietheorie, volwassendoop) of zeden en gewoontes (kermisbezoek, dansen, zondagsheiliging), om maar wat te noe-

men. Aan een blik buiten Arnhem kwam hij ook niet toe (classis, provinciale synode). Zo krijgen we bijvoorbeeld niet te horen of de introductie van wijkzusters een typisch Arnhemse Hervormde activiteit was of een landelijk verschijnsel. Het boek is al dik genoeg.

Van Lunteren heeft veel werk gemaakt van het vinden of maken van afbeeldingen van kerken en predikanten, 220 in totaal. Zij maken het tot een aantrekkelijk boek om door te bladeren. Veel minder aandacht heeft helaas het tekstgedeelte gekregen, zoals blijkt uit de vergeten woorden, foute voorzetsels en herhalingen van woordgroepen. Een teken aan de wand: de aandacht voor het woord staat bij de protestanten niet meer zo centraal als vroeger!

Samenvattend: een boek met een paar duidelijke plussen en minnen.
Menno Potjer

Han van Zwieten, Gijs Holtman, Willem Franken, Christine van der Heide en Michiel Kruidenier, *De schoonheid van het Spijkerkwartier. Over de architectuur in de Spijkerbuurt en het Boulevardkwartier in Arnhem*, Nijmegen: De Onderste Steen 2016. 79 blz. ISBN 978-90-822156-1-8. Prijs € 19,50.

In juni 2016 vond in het met wijkbewoners gevulde buurthuis de Lommerd de feestelijke presentatie plaats van *De schoonheid van het Spijkerkwartier*, dat na afloop grif over de toonbank ging. In eerdere publicaties over de wijk ging het nogal eens over de verloedering en het verval – de drugs, de hoeren, de penoze, in dit boek staan slechts mooie plaatjes. De beknopte teksten geven uitleg bij de fraai in beeld gebrachte architectuur.

Van de op het omslag genoemde 'samenstellers' tekende de Nijmegenaar Kruidenier voor de tekst, terwijl Trudi Hendriks – niet op de omslag maar wel in het colofon genoemd – verantwoordelijk was voor de tekstredactie. De overigen, veelal in de wijk woonachtig en actief, bedachten het concept en leverden de foto's.

Het lijkt er op dat de samenstellers niet scherp voor ogen hebben wat nu precies tot het Spijkerkwartier behoort. In ieder geval niet alleen maar Spijkerbuurt en Boulevardkwartier, waartoe de ondertitel en de inhoud van het boek zich beperken. Ook de buurt Spoorhoek/Hommelstraat hoort er – officieel – bij. Waarom de Spoorhoek – waar nog niet zolang geleden een publicatie over verscheen – niet wordt meegenomen in een boek over hét Spijkerkwartier, wordt helaas niet verantwoord.

In kort bestek passeert de geschiedenis van de (relatief) jonge wijk. De ontwikkeling van buitengebied met landgoed en spykers (middeleeuwse graanopslagplaatsen) via een heus plan tot uitleg (1853) en Boulevardplan (1877) naar de wijk zoals die rond de eeuwwisseling gestalte kreeg. Soms wordt de geschiedenis op een bepaald punt echt te beknopt weergegeven en blijven lezers die geen voorkennis hebben met vragen achter. Zoals bij de opmerking over de Indische Suikercrisis van 1884-1885. 'De prijzen van suiker kelderden zo drastisch, dat er nog maar weinig belangstelling was voor nieuwe, grote herenhuizen'. Wat het verband is tussen beide grootheden kun je misschien wel bedenken, maar het staat er niet expliciet.

Er zijn slordigheden in de spelling. Zo wordt de Karel van Gelderstraat (correct) ook Karel van Gelrestraat genoemd – en heet het

landhuis van W.H. Dullert zowel Den Hertog (correct) als Den Hartog. Er zijn inhoudelijke onvolkomenheden. De wereldberoemde graficus M.C. Escher, die school ging op de Lorentz-HBS aan de Schoolstraat, daar ellendige herinneringen aan overhield maar in het trappenhuis van de school wel inspiratie vond voor zijn latere werk, wordt ten onrechte voor een 'leraar' aan die school gehouden.

Aardig aan het boek, naast de vele fraaie foto's van in- en exterieurs van de herenhuizen, is een voorin opgenomen verklarende begrippenlijst van bouwkundige en architectonische elementen die absoluut bijdraagt aan het leesplezier van het boek en – bij een wandeling – het kijkplezier in de wijk.

Stef Ketelaar

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

ERF GOED CENTRUM

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

advertentie

DRUKWERK
HANDBOEKBINDERIJ
GRAVEREN
HANDLING
MAILING
RINGBANDEN
MAPPEN
Presikhaaf Grafische Diensten heeft een uitgebreid dienstenpakket.
Natuurlijk is uw drukwerk bij ons in goede handen, maar wij beschikken ook over talloze systemen voor documentatie en presentatie.
Voor informatie:
Postbus 5119 6802 EC Arnhem
(026) 368 58 11
www.presikhaaf.org
OOK DRUK
MET ANDER WERK
PRESIKHAAF
GRAFISCHE DIENSTEN

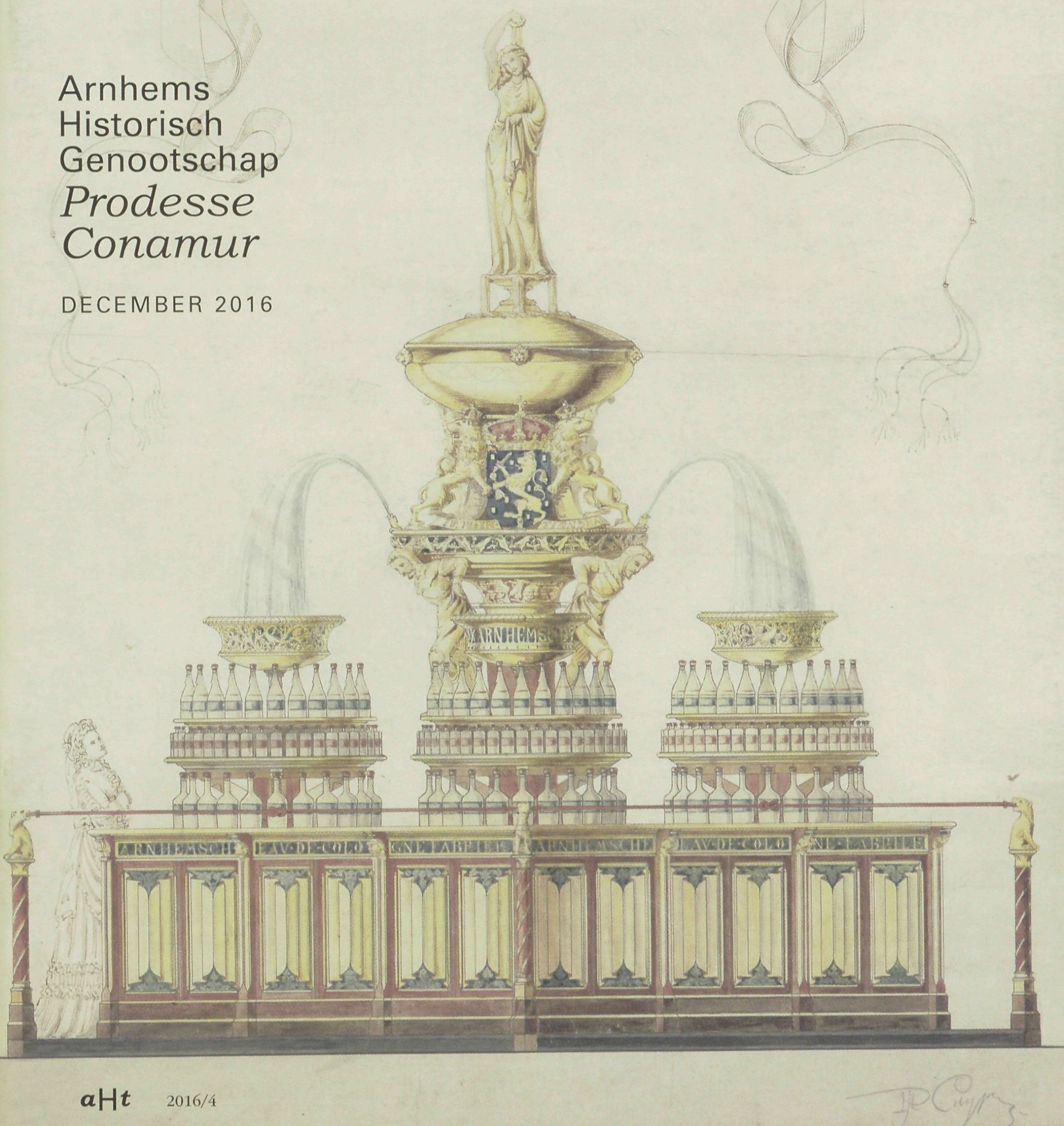

WIJNKOPERIJ ROB PETERS
kwaliteit uit de hele wereld
WIJNEN
&
scotch / irish
WHISKY'S
&
vsop/ *** / xo
COGNACS
&
compleet assortiment
LIKEUREN
the finest
Oranjestraat 77 • 6812 CM Arnhem • tel. 026 4433903
U vindt ons in Arnhem-West, direct links achter het KEMA-terrein.
OP VERZOEK BEZORGEN WIJ OOK AAN HUIS

aHt

arnhems Historisch *tijdschrift*

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

DECEMBER 2016

arnhems Historisch *tijdschrift*

aHt

Jaargang 36, nr. 4

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging “Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792” over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Ontwerptekening van de Arnhemsche Eau-de-Colognefontein van de hand van Pierre Cuypers. Rechtsonder is zijn handtekening afgebeeld. De dame linksonder geeft een indruk van de grootte van deze 'monster-etalage' (website Harry Knipschild, http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/85-overige-verhalen/386-13-naar-het-land-van-energie-en-vlijt-philadelphia-1876)

*Willem Karel van Loon en Prodesse**

Op 14 september jongstleden is Willem Karel van Loon op 96-jarige leeftijd overleden. Hij was sinds 1998 erelid van onze vereniging. In maart 2002 heeft Harry van Bemmel een uitvoerig interview met hem gepubliceerd in Arnhem de Genoeglijkste.

Willem Karel van Loon was van 1987 tot 1993 voorzitter van Prodesse en redactielid van *Arnhem de Genoeglijkste*, de voorloper van ons aHt. Zijn verdiensten voor de geschiedenis van Arnhem waren mijns inziens op drie manieren zeer groot.

Allereerst gaven de kranten waarvoor Willem Karel als journalist werkzaam was - *het Vrije Volk, de Nieuwe Krant, de Gelderlander* – hem de ruimte om verhalen te vertellen over het reilen en zeilen in de stad. Dat deed hij in een rubriek die eerst "Dolend door de stad" heette, maar later de naam "Van Sonsbeke" kreeg. Veel van die verhalen gingen over buurten en straten en zij hadden vaak een historische inslag, waardoor de belangstelling voor en de kennis van de geschiedenis van onze stad onder brede lagen van de bevolking toenam. Verspreiden van kennis over en interesse in de geschiedenis van de Arnhem is ook de belangrijkste doelstelling van Prodesse. Door het schrijven van deze columns heeft Willem Karel van Loon – niet eens binnen het verband van onze vereniging – veel bijgedragen aan onze belangrijkste doelstelling.

Ten tweede. In een van de eerste bijdragen van Willem Karel van Loon aan *Arnhem de Genoeglijkste* spoorde hij ook de leden van onze vereniging aan om hun herinneringen te bewaren: "Wat doen wij met onze herinneringen? Wij kunnen ze pratenderwijs doorgeven aan anderen, ons nageslacht bijvoorbeeld. Wij kunnen ze in ons binnenste bewaren. Maar we kunnen ze ook opschrijven. Herinneringen gooi je niet zomaar weg!" Hij gaf zelf het goede voorbeeld. Hij schreef tussen 1986 en 1999 maar liefst 47 artikelen in *Arnhem de Genoeglijkste*. Het waren niet alleen herinneringen van hemzelf, maar in de serie "Tekenen van leven" ook herinneringen van gewone Ernèmmers. Hiermee droeg hij bij aan de sociale geschiedenis van de stad.

Ten derde. In de periode dat Willem Karel van Loon voorzitter van Prodesse was, viel 1992, het jaar dat onze vereniging 200 jaar bestond. Van Loon heeft er op aangestuurd om die gebeurtenis niet ongemerkt voorbij te laten gaan. Integendeel, mede door zijn inspanningen werd het jubileum in september 1992 groots en uitbundig gevierd: met lezingen, excursies, een receptie, een tentoonstelling en een prachtig jubileumboek. De vereniging werd dat jaar verrast met een Koninklijke onderscheiding. Van Loon schreef daar een paar maanden later het volgende over: "Dat Hare Majesteit Koningin Beatrix ons genootschap heeft willen onderscheiden met de tot nu zeer weinig toegekende Koninklijke erepenning, kan worden uitgelegd als een blijk van erkentelijkheid van hogerhand voor het volhardende werk van degenen, die - hetzij door hun lidmaatschap, hetzij door het willen dragen van bestuursverantwoordelijkheid gedurende enige periode in de verstreken twee eeuwen - warme ongeveinsde belangstelling hebben getoond voor de (cultuur)historische ontwikkeling van de hoofdstad van Gelderland."

Feitelijk sprak hij hier ook over zichzelf en het is goed daar bij zijn overlijden op deze manier bij stil te hebben gestaan.

Meet Becker

* Gecomprimeerde versie van de tekst uitgesproken bij het herdenken van Willem Karel van Loon, 20 september 2016.

De Arnhemsche Eau de Cologne-fabriek, 1873-1937

Reconstructie van een bedrijfsgeschiedenis aan de hand van historische krantenberichten.

Deel 1, de beginjaren 1873-1876

Olaf Janssen

Er is geen officieel bedrijfsarchief van de Arnhemsche Eau de Colognefabriek (1873-1937) bewaard gebleven. Toch laat de fascinerende geschiedenis van deze onderneming zich op hoofdlijnen – en soms in details – reconstrueren aan de hand van toevallig bewaard gebleven fragmentarische documentatie in online en fysieke bibliotheken, archieven en beeldbanken.[1]

In het eerste deel van dit tweeluik kijken we naar de eerste drie jaar van het bedrijf, van de oprichting en eerste lokale handel in 1873, via landelijke faam naar de nauwkeurig voorbereide en zeer succesvol verlopen deelname aan de Wereldtentoonstelling van 1876 in Philadelphia. Ontdek hoe het Vrijheidsbeeld, Heinz tomatenketchup, Pierre Cuypers en de Keizerin van Brazilië met de geschiedenis van Arnhem verbonden zijn.

In het volgende deel komt de geschiedenis van de fabriek na de Philadelphia-tentoonstelling aan bod, met diverse verhuizingen en een uitslaande brand, maar ook met geslaagde en minder geslaagde deelnames aan andere (inter)nationale tentoonstellingen en de parfumverkopen in Nederlands-Indië.

Oprichting en vroege jaren

Wanneer men begin 1872 de Arnhemse Jansstraat in zou lopen en zou aankloppen bij toenmalig huisnummer D 95, zou een zekere Nicolaas (Leendert Johannes) van den Bergh de deur open gedaan hebben.[2] Deze 26-jarige jongeman had toen samen met de fabrikant Theodoor (Henrie Johan Marie) Verwaaijen net de stoomolieslagerij "Van den Bergh & Co" opgericht, tevens handel in oliën, petroleum, granen en zaden.[3]

Een jaar later, op 1 oktober 1873, richtten deze mannen hun tweede bedrijf op, *'tot het fabriceren van Eau de Cologne, het drijven van handel in dat artikel met al wat daartoe behoort'*.[4] De Arnhemsche Eau de Cologne-fabriek aan de Bergstraat 211 (wijk J) was geboren.[5]

Het nieuws verspreidde zich al snel in de stad; begin januari 1874 verschenen de eerste recensies over en advertenties van de fabriek in de *Arnhemsche Courant*.[6] De kapperszaak van J.A. Neervoort in de Roggestraat had de primeur, daar waren de kistjes reukwater als eerste te koop, voor 4,50 gulden.[7] Van den Bergh & Verwaaijen gaven onmiddellijk blijk

Delpher, historische krantenberichten

De belangrijkste bron waarmee ik deze tot nu toe ongepubliceerde geschiedenis bloot heb kunnen leggen is *Delpher*.[1] Sterker nog: zonder die site was deze reconstructie simpelweg onmogelijk geweest. Delpher bevat momenteel ruim 60 miljoen gedigitaliseerde pagina's uit zowel Nederlandse kranten (1,3 miljoen krantenedities uit de periode 1618 tot en met 1995, 11 miljoen krantenpagina's) als uit 320.000 boeken, tijdschriften (1,5 miljoen pagina's) en 1,5 miljoen ANP-radiobulletins. Deze zijn voorzien van OCR[2] en daardoor op woordniveau doorzoekbaar. Dit wordt ook wel *full-text* zoeken genoemd.

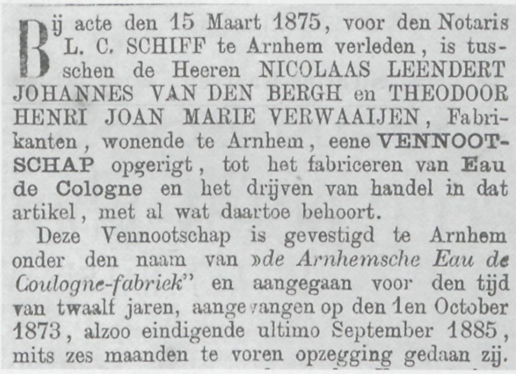
De teksten komen uit de collecties van diverse wetenschappelijke instellingen, bibliotheken en erfgoedinstellingen.[3] Daar zitten vijf titels uit Arnhem tussen, waaronder de *Arnhemsche Courant*.[4] De dienst wordt ontwikkeld en beheerd door de Koninklijke Bibliotheek.

Doordat al die krantenpagina's in Delpher op woordniveau ontsloten zijn, is het mogelijk om in een relatief kort tijdsbestek in tientallen krantentitels tegelijk honderden advertenties en artikelen over de Arnhemsche Eau de Colognefabriek en daaraan gekoppelde personen, plaatsen en gebeurtenissen te ontdekken. Het een voor een handmatig naspeuren van papieren kranten op dergelijke inhoud zou waarschijnlijk vele jaren in beslag nemen en derhalve in de praktijk ondoenlijk zijn.

Naast de krantenberichten en -advertenties uit Delpher heb ik ook gebruikt gemaakt van gedigitaliseerd bronmateriaal uit o.a. andere Nederlandse en Amerikaanse krantenbanken, het Gelders Archief, The Internet Archive,[5] Google Boeken,[6] Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA) en beeldbanken zoals Wikimedia Commons.[7]

Noten

1. *Delpher*, http://www.delpher.nl. Indien er bij een verwijzing naar een krant géén URL vermeld wordt, is de krant op www.delpher.nl/kranten te vinden. Een URL is een http: adres.
2. OCR, *Optical Character Recognition*, tekst uit een papieren publicatie wordt door een programma herkend en omgezet in bewerkbare tekst.
3. 'Wat zit er in Delpher?', http://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=395.
4. Arnhemse kranten in Delpher: *Arnhemsche courant, Arnhems dagblad: waarin opgenomen Het dagblad van Arnhem, Verboden Arnhemsche courant, Groot Arnhem* en *Het Parool: dagblad voor Arnhem.*
5. *The Internet Archive*, http://www.archive.org.
6. *Google Boeken*, http://books.google.nl.
7. *Wikimedia Commons*, http://commons.wikimedia.org.

Bij acte den 15 Maart 1875, voor den Notaris L. C. SCHIFF te Arnhem verleden, is tusschen de Heeren NICOLAAS LEENDERT JOHANNES VAN DEN BERGH en THEODOOR HENRI JOAN MARIE VERWAAIJEN, Fabrikanten, wonende te Arnhem, eene **VENNOOTSCHAP** opgerigt, tot het fabriceren van **Eau de Cologne** en het drijven van handel in dat artikel, met al wat daartoe behoort.

Deze Vennootschap is gevestigd te Arnhem onder den naam van »*de Arnhemsche Eau de Coulogne-fabriek*" en aangegaan voor den tijd van twaalf jaren, aangevangen op den 1en October 1873, alzoo eindigende ultimo September 1885, mits zes maanden te voren opzegging gedaan zij.

Bericht in de Arnhemsche Courant van 20-03-1875 over de (retrospectieve) oprichting van de Arnhemsche Eau de Cologne-fabriek m.i.v. 1 oktober 1873 (via Delpher.nl)

bovenlokale ambities te hebben, want nog geen week later was hun eau de cologne al te koop bij coiffeur-parfumeurs in Zutphen en Deventer.[8] En het zou niet bij deze regionale expansie blijven. Op basis van krantenadvertenties kunnen we concluderen dat de fabriek binnen enkele jaren een landelijk dekkend verkoopnetwerk opgezet had. Hun handelsreiziger Johann (Bernard Heinrich) Baro[9] reisde het hele land door om de *eau d'Arnhem*[10] bij drogisten, parfumerieën, kappers en galanteristen[11] van Middelburg tot Dokkum en van Medemblik tot Enschede in de schappen te krijgen.[12]

Advertentie waarin 'Eau d'Arnhem' genoemd wordt (De Grondwet, 21-07-1881, via Delpher.nl)

De zaken werden serieus aangepakt, in februari 1876 lieten de twee eigenaars bij de Arondissements Regtbank te Arnhem een fabrieks- en handelsmerk vastleggen, waarmee ze de exclusiviteit van hun merk en firma waarborgden.[13]

In advertenties uit die periode weten ze op slimme wijze de vermeende kwaliteit van hun reukwater onder de aandacht te brengen. Eerst worden '*hare zuiverheid en fijne bestanddeelen*' door '*verschillende deskundigen*' '*boven alle ander soorten*' geroemd, maar vervolgens worden positieve recensies uit andere kranten geciteerd:[14]

De Arnhemsche Courant van 9 Nov. 1875 (...) noemt deze Eau de Cologne 'een voortbrengsel der Nederlandsche Nijverheid, dat men ten onregte in het buitenland blijft zoeken, daar het niet voor het Keulsche wijkt.'

Het Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage van 11 Nov. 1875 (...) zegt: 'Met overtuiging kunnen wij goede verwachtingen voor het succes der Arnhemsche Eau de Cologne-fabriek koesteren, want haar product doet voor het Keulsche niet onder.'

Het Nieuws van den Dag, terzelfder tijd (...) dit fabrikaat besprekende, besluit met: ''t Is ons gebleken dat de Arnhemsche "Eau de cologne" werkelijk voor het echte Keulsche water niet onderdoet.'

De kwaliteit en faam van het Arnhemse water moet tot in de hoogste kringen zijn opgemerkt, want in maart 1876 ontving de fabriek van Koning Willem III als eerste parfumfabriek van Nederland het predicaat Koninklijk.[15] De fabriek mocht zich vanaf dat moment dus de *Koninklijke Arnhemsche Eau de cologne fabriek* noemen en het Koninklijke wapen van hofleverancier voeren. Dit zie je kort daarna terug in krantenadvertenties; de fabriek profileert zich vanaf dan manifest in woord en beeld als de Koninklijke.[16]

In die zelfde maand werd Gelderland getroffen door een watersnoodramp. De directie en vrouwelijke werknemers van de fabriek zamelden 10 gulden in voor de 'geteisterden'.[17] In totaal moet de fabriek dat jaar zo'n 60 werklieden, onder wie 18 mannelijke in dienst gehad hebben. Jaar-

De fabriek adverteert het Koninklijk predicaat manifest in woord en beeld. Links is het fabrieks- en handelsmerk te zien (Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 24-06-1876, via Delpher.nl)

lijks werd voor ongeveer 50.000 gulden aan goederen geproduceerd, waarvan voor 5000 gulden werd geëxporteerd.[18]

De Wereldtentoonstelling van 1876

Om het eeuwfeest van de Verenigde Staten in 1876 te vieren werd dat jaar in het Fairmount Park in Philadelphia de *International Exhibition of Arts, Manufactures and Products of the Soil and Mine* georganiseerd, ook wel bekend als de *Centennial International Exhibition,* de eerste wereldtentoonstelling op Amerikaans grondgebied. Dit soort grote tentoonstellingen waren in de tweede helft van de negentiende eeuw razend populair; de eerste vond plaats in 1851 in het Hyde Park in Londen en al snel werd er bijna jaarlijks ergens ter wereld wel een dergelijk evenement georganiseerd.[19]

Enerzijds hadden ze tot doel *'eene onderlinge vergelijking te maken tusschen de voortbrengselen van wetenschap en kunst der verschillende volken'*,[20] maar anderzijds waren ze zeker ook *'groote bazaars van winkelwaren'*[21] waar fabrikanten uit de hele wereld de gelegenheid kregen hun beste en nieuwste producten aan een internationaal publiek te presenteren.[22]

De tentoonstelling in Philadelphia paste perfect in dat dubbele beeld. Onder de noviteiten die voor de eerste keer aan een internationaal publiek getoond werden bevonden zich niet alleen de onderarm met toorts van het Vrijheidsbeeld en de telefoon van Alexander Graham-Bell, maar bijvoorbeeld ook Heinz tomatenketchup, bananen, zoete popcorn en spuitwater.[23] Het evenement liep van 10 mei tot 10 november en werd bezocht door zo'n 10 miljoen mensen, wat neerkwam op ongeveer een vijfde van de toenmalige Amerikaanse bevolking.[24]

De Nederlandse inzending

Wie op 18 februari 1876 in de haven van Rotterdam geweest zou zijn, zou een dag later meegevaren kunnen hebben met het zeilstoomschip *W.A. Scholten*, een van de eerste schepen van de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, de voorloper van de Holland-Amerika Lijn.[25] Ze voer die dag onder gezag van kapitein J. Janssen naar Vlissingen om de daar bijeengebrachte gehele Nederlandse inzending voor de wereldtentoonstelling in te schepen.[26]

Op 22 februari vertrok het schip richting New York,[27] met tevens aan boord een dele-

Façade van het Nederlandse paviljoen in het hoofdgebouw in Philadelphia. Links de ingang voor de publieke werken, rechts onder de vlaggentrofee de hoofdingang, uiterst rechts is nog net de ingang voor de koloniën te zien (Centennial Photographic Co., 1072- Netherlands section, Main Building, Rijksmuseum, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.242391)

gatie van acht werklieden (zes timmerlieden en twee schilders[28]), vier onderofficieren der artillerie, twee opzichters en drie hoogwaardigheidsbekleders om het Nederlandse paviljoen in Philadelphia op te bouwen en in te richten.[29] De *Scholten* kwam op 8 maart in New York aan, waar twee dagen later de lading – 912 pakketten voorzien van de Nederlandse driekleur met een totale massa van 1.200 ton – per trein richting Philadelphia vertrok.[30]

Nederland had in het hoofdgebouw van de tentoonstelling (*Main Building*, destijds het grootste gebouw ter wereld) een 'afdeeling' van 27 meter breed en zo'n 70 meter lang toebedeeld gekregen.[31] Volgens een Amerikaanse bron gebeurde de opbouw '*with characteristic industry and admirable system and neatness*'.[32] 'We' waren dan ook een van de eerste landen die hun afdeling opleverden, ruim voor de officiële opening op 10 mei.

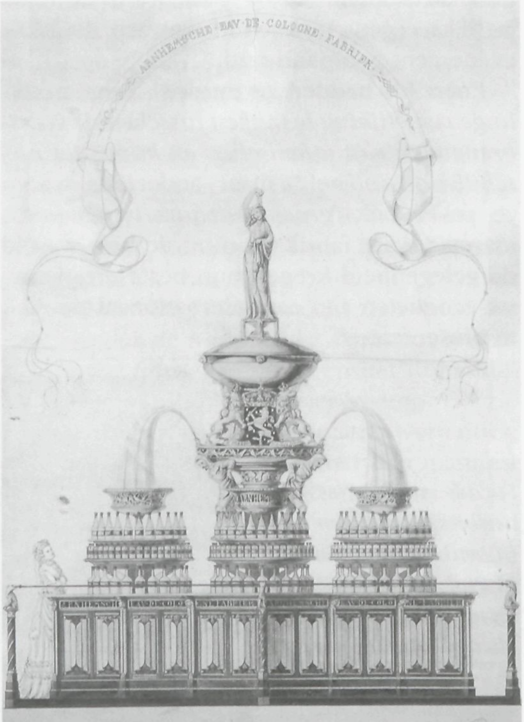
De Arnhemsche fabriek in Philadelphia

De gehele Nederlandse inzending is zorgvuldig gedocumenteerd in een '*Officieele Catalogus, uitgegeven op last van de Hoofdcommissie*'. Hierin valt ook terug te lezen dat de heren Van den Bergh en Verwaaijen zich met hun Arnhemsche Eau de Colognefabriek hadden ingeschreven in Klasse 203, die van '*Parfumerieën, vluchtige oliën, pommades en cosmetiek*'.[33]

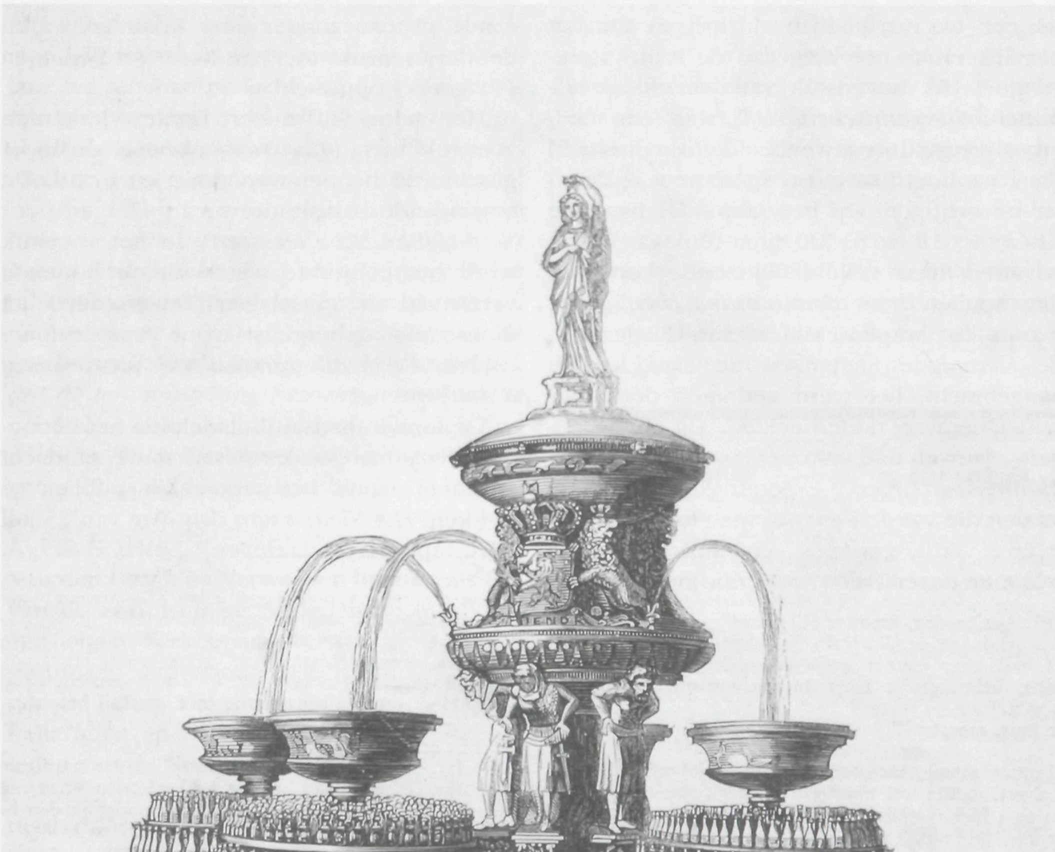
Op de voorpagina van de *Nieuwe Goessche Courant* van 7 januari 1876 is te lezen dat '*de Arnhemsche Eau-de-Cologne-fabriek voornemens was met haar uitmuntend en welriekend product krachtig op te treden in den wereldwedstrijd te Philadelphia*'.[34] Hieruit kan opgemaakt worden dat de tentoonstelling als een echte wedstrijd werd gezien waarop men zich terdege diende voor te bereiden. En dat had de fabriek gedaan!

De Eau de Cologne-fontein van Pierre Cuypers

In de eerste week van januari 1876 konden '*zij die de Wereldtentoonstelling te Philadelphia niet zouden bezoeken*' in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt tegen een entrée van 25 cent het 'geheime wapen' van Verwaaijen en Van den Bergh in ogenschouw komen nemen. Ze hadden de beroemde architect Pierre Cuypers (Rijksmuseum, Centraal Station Amsterdam, troon in de Ridderzaal) benaderd om een '*Monster-Etalage*'[35] te ontwerpen om een bijdrage te leveren '*aan den triomf van het product dat met het beste Keulsche water kan wedijveren*' en om '*de aandacht te vestigen op een nederlandsch fabrikaat, dat allezins (...) opmerkzaamheid verdient*'.[36] Cuypers' ontwerp kwam neer op een eau de colognefontein van niet minder dan zes meter hoog, die werd vervaardigd door de Arnhemsche Zinkfabriek van de heer Van der Made.[37]

Ontwerptekening van de Arnhemsche Eau-de-Colognefontein van de hand van Pierre Cuypers. Rechtsonder is zijn handtekening afgebeeld. De dame linksonder geeft een indruk van de grootte van deze 'monster-etalage' (website Harry Knipschild, http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/85-overige-verhalen/386-13-naar-het-land-van-energie-en-vlijt-philadelphia-1876)

DE ARNHEMSCHE REUKWATER-FONTEIN OP DE WERELDTENTOONSTELLING TE PHILADELPHIA.

Gravure van 'De Arnhemsche reukwater-fontein op de wereldtentoonstelling te Philadelphia' (De Katholieke Illustratie 1875/1876, no. 41 p. 328)

Aan de hand van diverse krantenberichten kunnen we een goed beeld krijgen van het uiterlijk en de werking van de reukwateretalage.[38] Het bovenstuk van *'de smaakvolle fontein in gothischen stijl'* was een *'vrij groot'* verguld vrouwenbeeld (*'een maagd'*) die haar hoofd met een spons met reukwater bevochtigde. Op het daaronder liggende reservoir dat zo'n 300 liter reukwater kon bevatten, naar verluid voldoende voor een dag spuiten *'van den balsamischen geur'*, waren de wapenschilden van Nederland, de Verenigde Staten en de stad Keulen aangebracht; het werd gedragen door vier middeleeuwse ridderbeelden. Uit drie slangen- danwel drakenkoppen – *'in groen en planten verborgen'* – spoten geparfumeerde stralen die werden opgevangen in een drietal twee el verder gelegen geëmailleerde Griekse *'schoone vazen'* (kommen), die ook versierd waren met levend groen en bloemen. Op ronde plateaus onder deze kommen waren de flesjes reukwater in twee verdiepingen ('étagères') opgesteld.

Het ruim vijf meter brede vierkanten voetstuk was *'bijna twee el hoog'* en moet geschitterd hebben van goud en email. De omringende balustrade werd gedragen door *'oud-Hollandsche leeuwen'*. In het voetstuk werd het gebruikte water uit de kommen verzameld en opgeslagen. Tevens deed het dienst als opbergkast voor *'een ruimen voorraad van alle verschillende soorten Eau d'Arnhem'*.

De fontein had in Philadelphia het beoogde effect, met succes wist het de aandacht van met name het vrouwelijk publiek te trekken. *Het Nieuws van den Dag* van 25 juli 1876 rapporteert daarover:[39]

Interieur van het Nederlandse paviljoen in Philadelphia, met linksachter de Arnhemse eau de colognefontein (Centennial Photographic Co.. Netherlands court. Stereoviews. Free Library of Philadelphia: Philadelphia, PA., https://libwww.freelibrary.org/digital/item/1984)

De lakwerken en de Arnhemsche Eau de Cologne-fontein maken de grootste attractie van de tentoonstelling voor de bezoekers van het schoone geslacht uit. (...) Het is iets nieuws, en dat trekt altijd de aandacht. Doch de dames zijn spoedig gelukkig en tevreden, want slechts een stap verder vinden zij wat altijd het vrouwelijk hart behaagde: Colognewater in soorten. De étalage der Kon. Arnhemsche Eau de Colognefabriek (...) ontvangt ruimschoots haar aandeel van de bezoekers. (...) De fijne verpakking en de goede kwaliteit vinden ingang bij het publiek dat de tentoonstelling bezoekt, ten minste te oordeelen naar de aankoopen die men ziet doen en de lachjes der dames wanneer haar verzocht wordt hare zakdoeken toe te steken.

Agent Starke

Van den Bergh en Verwaaijen hadden als een van de zeer weinige Nederlandse inzenders een eigen verkoopagent naar Philadelphia gestuurd; uitgezonderd één andere deelnemer lieten alle inzenders hun belangen behartigen en producten verkopen door de leden van de Nederlandse Hoofdcommissie.[40]

De Arnhemse fabriek was vertegenwoordigd door de toen 31-jarige Pieter Menso Starke. Hij werd geboren op 22 augustus 1844 in Blijham, gemeente Wedde, provincie Groningen,[41] als tweede zoon van de landbouwer Menso Pieters Starke (1811-1883) en diens echtgenote Elisabeth Derks Hovinga (1815-1898). Ze zouden in totaal vijf kinderen krijgen.[42] Pieter volgde een opleiding aan de Inrigting voor Onderwijs in Koophandel en Nijverheid in Amsterdam en behaalde daar in juli 1863 zijn diploma.[43] Een jaar later, hij was toen 19 en werkzaam als koopmansbediende, werd Pieter wegens broederdienst[44] vrijgesteld van de militaire dienstplicht.[45]

Eind 1866 richtte hij, dan 'buiten beroep', met de Amsterdamse wijnhandelaar Johannes George Verlee een likeurstokerij en drankhandel op, de Amsterdamse vennootschap onder firma "Starke & Co". Omdat Pieter op dat moment nog minderjarig was, moest zijn vader hem bij de kantonrechter te Winschoten '*handligting verlenen tot het drijven van nering en handel*'; hij kreeg die meerderjarigheidsverklaring.[46] Ze hadden de ambitie de firma voor de duur van tien jaar uit te baten[47] en adverteerden onder de naam "Stoomlikeurstokerij 2e Klasse 'De Dorstige Pleïaden'". Het bedrijf was gevestigd aan de Oude Teertuinen 144,[48] in de buurt van het huidige Amsterdamse Centraal Station. Op 12 februari 1868 trouwde Starke in Amsterdam met de toen 23-jarige Albertina Klazina (A.C.) Goldbach (1844-1908).[49] De ambitie om het bedrijf tien jaar te runnen werd niet gehaald, want op 1 april dat jaar ontbonden Starke en Verlee hun vennootschap.[50]

Reclame van Stoomlikeurstokerij 2e Klasse 'De Dorstige Pleïaden' van Starke & Co, Oude Teertuinen, Amsterdam (Nederlandsch Economisch-Historisch Archief)

Ik heb tot nu toe geen gegevens kunnen achterhalen over de levenswandel van Pieter in de jaren na het faillissement en wanneer (en/of hoe) hij bij de Arnhemse fabriek terecht is gekomen. Ook is niet exact bekend wanneer en met welk schip hij naar Philadelphia is gereisd. Wel kwam ik in een passagierslijst van Nederlandse emigrantenschepen naar Amerika de naam P.M. Starke tegen. Volgens die lijst reisde deze man in zijn eentje in 1876 naar de VS en was hij een 33-jarige welgestelde, lutherse goud- en zilversmid uit Amsterdam.[51] Er zijn dus overeenkomsten met Pieter Menso, op de leeftijd en het beroep na. Het kan zijn dat die destijds foutief geregistreerd zijn, dat Starke (on)bewust verkeerde informatie verstrekte, of dat het daadwerkelijk een andere P.M. Starke betreft; aanvullend onderzoek is hier nodig.

De Keizerin van Brazilië en de Heer Starke

In 1876 was Brazilië een keizerrijk met aan het hoofd Keizer Peter II en zijn vrouw Theresia Maria Christina van Bourbon. De keizer was een fervent reiziger en maakte dat jaar een rondreis door de Verenigde Staten. Tijdens de openingsceremonie van de *Centennial Exhibition* op 10 mei was hij eregast van president Ulysses S. Grant. In juli was het keizerlijk paar ook aanwezig in Philadelphia, waar ze naast de *4th July celebrations* ook het Braziliaanse departement in *Main Building* bezochten. Dit paviljoen grensde aan het Nederlandse, dat zij ook met een bezoek vereerden. De Arnhemse fabriek had hierop geanticipeerd en wist de aandacht van het keizerlijk paar te vangen, met succes. *Het Nieuws van den Dag* van 25 juli 1876 verhaalt daarover:[52]

Toen het doorluchtig paar ook voor de Eau de Colognefontein stand hield, had de Heer Starke het voorrecht, de Keizerin een prachtig étui te presenteeren met de diverse kwaliteiten Eau de Cologne dezer fabriek, dat door H. Majesteit met veel genoegen werd geaccepteerd.

Een slimme middenstander uit Goes wist deze berichtgeving uit de Verenigde Staten onmiddellijk in zijn voordeel te benutten: hij liet in de *Nieuwe Goessche Courant* van 28 juli een reclamebericht plaatsen waarin de gretige aftrek van het reukwater '*dank zij zijn qualiteit en de heerschende hitte*' en het geschenk aan het keizerlijk paar expliciet werden vermeld. Bijna terloops, maar waarschijnlijk met sterk voorbedachte rade, wordt ook vermeld dat in zijn winkel '*deze Eau-de-Cologne weder in verschillende merken voorhanden is*'.[53]

De Eerste Medaille

De Arnhemse inzending viel niet alleen bij de bezoekers en *royalty* in de smaak, ze maakte ook een goede beurt tijdens het wedstrijdelement van de tentoonstelling. Een tienkoppige jury kende het reukwater '*voor de uitstekende kwaliteit en den geringe prijs*'[54] de Eerste Medaille toe. Deze onderscheiding moet overigens wel in enig perspectief geplaatst worden; uit de lengte van de lijst Nederlandse medaillewinnaars die in *De standaard* van 13 oktober 1876 afgedrukt is, kan opgemaakt worden dat de jury niet bepaald terughoudend was met het uitdelen van medailles.[55]

Desalniettemin lieten Van den Bergh & Verwaaijen de winst in Philadelphia breed uitmeten in de Nederlandse kranten; in diverse advertenties zien we vanaf oktober 1876 frases opduiken als '*bekroond met de Eerste Medaille op de Wereldtentoonstelling in Philadelphia*',[56] al dan niet verfraaid met een afbeelding van de gewonnen medaille[57] en/of het Koninklijke wapen.[58]

Een tragisch sterfgeval

Zoals hierboven kort aangestipt was het tijdens de zomermaanden van de tentoonstelling bijzonder heet.[59] Dit had niet alleen invloed op het aantal bezoekers – dat lag significant lager dan in de koelere herfstmaanden[60] – maar maakte ook de arbeidsomstandigheden voor de aanwezige juryleden en commissarissen bijzonder zwaar:[61]

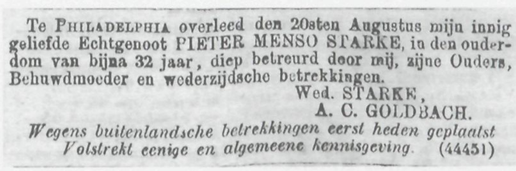
De Amerikaansche juryleden en ook sommige vreemde, waren erop uit om het werk zoo snel mogelijk af te maken, vooral om bij de reeds op het einde van Juni invallende groote hitte van 109°F. of 42,5°C zoo spoedig mogelijk huiswaarts te keeren. (...)
Was de taak der Commissieleden gedurende de zomermaanden afmattend door de hooge temperatuur, waaraan hunne lichamen nooit te voren waren blootgesteld en waardoor velen ziek werden (...), de groote toevloed van bezoekers en hunne eindelooze vragen (...) maakten het verblijf op de tentoonstelling hoogst vermoeiend.

De handelsagent van de Arnhemsche Eau de Colognefabriek kon zich helaas ook niet aan de '*onuitstaanbare hitte*' onttrekken. Op 20 augustus 1876 moest P.M. Starke de pijp definitief aan Maarten geven; twee dagen voor zijn 32e verjaardag overleed hij in het harnas ten gevolge van een zonnesteek, '*niettegenstaande de beste verzorging van Dr. A. Fricke, een der eerste geneesheeren van Phila-*

delphia'.[62] Een Nederlandse journalist die ter plekke verslag deed van de tentoonstelling betreurde zijn lot:[63]

De heer Starke was een jongmensch, dien het hart op de rechte plaats scheen te zitten, trouw op zijn post, onvermoeid in het doen van zijn plicht, en daaraan en tengevolge der verschrikkelijke hitte is het voorzeker toe te schrijven, dat hij bezweek voordat zijn taak afgeloopen was. (...) zijn verscheiden heeft een schaduw van rouw geworpen over het Nederlandsche paviljoen. Requiescat in pace!

Na de dood van Starke werd er een nieuwe agent aangesteld, ene heer Murphy, die zich verder met de verkoop van de eau de cologne belastte. Pas begin december kon Weduwe Starke '*wegens buitenlandsche betrekkingen*' een overlijdensadvertentie in het *Algemeen Handelsblad* plaatsen.[64] Pas twee jaar daarna, op 18 december 1878, wordt het overlijden van Starke officieel ingeschreven in de Burgerlijke Stand van de gemeente Amsterdam.[65]

Te PHILADELPHIA overleed den 20sten Augustus mijn innig geliefde Echtgenoot PIETER MENSO STARKE, in den ouderdom van bijna 32 jaar, diep betreurd door mij, zijne Ouders, Behuwdmoeder en wederzijdsche betrekkingen.

Wed. STARKE,
A. C. GOLDBACH.

Wegens buitenlandsche betrekkingen eerst heden geplaatst
Volstrekt eenige en algemeene kennisgeving. (44451)

Overlijdensadvertentie van Pieter Menso Starke in het Algemeen Handelsblad van 06-12-1876, ruim 3,5 maand na zijn dood. (via Delpher.nl)

Hofleverancier van Brazilië

In het jaar na de wereldtentoonstelling viel er bij de fabriek een heugelijk bericht op de mat: Van den Bergh en Verwaaijen werden eind 1877 benoemd tot hofleveranciers van H.H. M.M. (Hunne of Hare Majesteiten, red.) de Keizer en Keizerin van Brazilië, '*met vergunning het Keizerlijk wapen voor hun fabriek te plaatsen*'.[66] Evenals het Koninklijke predicaat en de medaille van Philadelphia werd ook deze onderscheiding meteen benut om de statuur van het Arnhemse water (verder) te onderstrepen; in diverse krantenadvertenties werd het keizerlijke hofleverancierschap expliciet in woord vermeld.[67] Ik heb vooralsnog geen krantenadvertenties kunnen terugvinden waarin dit ook in beeld, d.w.z. middels het Braziliaanse Keizerlijk wapen, duidelijk gemaakt wordt.

Hoewel er geen hard bewijs voor bestaat, denk ik graag dat wijlen P.M. Starke hierin een belangrijke rol heeft gespeeld; hij bood immers een jaar eerder de etui met eau de cologne aan de Keizerin aan. Requiescat in pace!

Advertentie met geheel links en rechts de vermelding van het hofleverancierschap van Z.M. de 'Keizer van Brazilië'. Ook zijn het Nederlands Koninklijk wapen en de in Philadelphia gewonnen medaille afgebeeld (Java-bode: nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indie, 09-08-1878, via Delpher.nl)

Over de auteur

O.D. (Olaf) Janssen (Dongen, 1973) studeerde sterrenkunde in Leiden en werkt sinds 2001 in de bibliotheek- en erfgoedsector. Hij is medeoprichter van *The European Library* en een pionier van *Europeana*, het platform voor cultureel erfgoed van de EU. Momenteel is hij als Open Data & Wikimedia-coördinator werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. In die rol stimuleert en faciliteert hij de samenwerking tussen de collecties, kennis, open data en medewerkers van de KB en de projecten van de Wikimedia-beweging, zoals Wikipedia. Hij is ook als vrijwilliger actief binnen deze beweging.

De auteur is zeer geïnteresseerd in aanvullende informatie over de geschiedenis van de fabriek en daarmee verbonden personen, plaatsen en gebeurtenissen. Beschikt u daarover, mailt u dat dan s.v.p. naar olaf.janssen@kb.nl.

Noten

1. Alle in dit notenapparaat genoemde URL's zijn voor het laatst op 14 november 2016 bezocht.
2. *Adresboek van Arnhem en omstreken* (1873), 90, via de website Gelders Archief (hierna: GldA), http://www.geldersarchief.nl/, 10 september 2016. De daarin genoemde derde voorletter N.L.**S**. is vermoedelijk incorrect, die moet zijn N.L.**J**.
3. *Arnhemsche Courant* (hierna: *AC*), 5 februari 1872, 2.
4. *AC*, 20 maart 1875, 3.
5. *AC*, 10 december 1873, 2.
6. *AC*, 1 januari 1874, 6.
7. *AC*, 5 januari 1874, 5.
8. *AC*, 12 januari 1874, 3.
9. Genealogische data Johann Bernard Heinrich Baro, via *website geni.com*, https://www.geni.com/people/Johann-Baro/6000000005748462640.
10. *De Grondwet*, 21 juli 1881, 4.
11. Een galanterist verkocht herenkleding en bijbehorende accessoires.
12. Plaatsen waar het Arnhems reukwater verkocht werd, gebaseerd op vermelding in krantenadvertenties: Arnhem, Zutphen, Deventer, Goes, Bussum, Amsterdam, Delft, Utrecht, Zwolle, Kampen, Tilburg, Leiden, Middelburg, Nieuwdiep, Medemblik, Enschede, Leeuwarden, Joure, Dokkum, Assen, Den Bosch, Oudenbosch, Oisterwijk, Eindhoven, Helmond, Apeldoorn, Vollenhove, Doetinchem, Zierikzee, Gouda, Roosendaal, Veldhoven en Zevenbergen.
13. *AC*, 1 maart 1876, 4.
14. *Tilburgsche Courant*, 9 januari 1876, 4.
15. *Nieuwe Goessche Courant*, 28 maart 1876, 2, via *Krantenbank Zeeland*, https://krantenbankzeeland.nl.
16. *Overveluwsch Weekblad*, 26 augustus 1876, 4, via de *Periodiekenviewer* van het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, http://snv.courant.nu; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 24 juni 1876, 5.
17. *AC*, 27 maart 1876, 6.
18. *Afdeeling Nederland der Internationale Tentoonstelling (...)*, Amsterdam 1876, 6, via *The Internet Archive*, https://archive.org/stream/afdeelingnederl01degoog#page/n42/mode/2up.
19. Nederlandstalige Wikipedia, artikel *Wereldtentoonstelling*.
20. C. Muysken, 'De Nederlandsche Afdeeling op de tentoonstelling te Philadelphia', in: *Eigen Haard* 31 (1876), via *website Atlas van Stolk*, http://collectie.atlasvanstolk.nl/epub/50491/OPS/text/35_Chapter31.xhtml.
21. *Verslag aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken over de Nederlandsche Afdeeling (...)*, Haarlem 1877, 6, via *The Internet Archive*, https://archive.org/stream/verslagaanzijne00baumgoog#page/n23/mode/2up (hierna: *VaZE*).
22. '*To give manufacturers an opportunity to showcase their best work on an international stage*', in: 'The Centennial Fountain', *website van The New Bedford Museum of Glass*, http://www.nbmog.org/CentFountainPage.html.
23. '10 things you might not know about the 1876 Centennial Exhibition, one hundred forty years ago today, the world came to Fairmount Park', http://www.phillymag.com/news/2016/05/10/centennial-exhibition-history/.
24. United States Census Bureau, '1880 fast facts, U.S. resident population', https://www.census.gov/history/www/through_the_decades/fast_facts/1880_fast_facts.html.
25. Nederlandstalige Wikipedia, artikel *Holland-Amerika Lijn*.
26. *The New York herald*, 20 februari 1876, 12, via *Chronicling America*, http://chroniclingamerica.loc.gov; *Nederlandsche Staatscourant*, 15 februari 1876, 3.
27. *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1876, 3.
28. *VaZE*, 24.
29. *Nederlandsche Staatscourant*, 15 februari 1876, 3.
30. *The New York herald*, 11 maart 1876, 8, via *Chronicling America*.
31. Zie noot 20.
32. J.D. McCabe, *The illustrated history of the Centennial exhibition, held in commemoration of the one hundredth anniversary of American independence (...)*, Philadelphia 1876, 498, via *The Internet Archive*, https://archive.org/stream/illustratedhisto00mcca#page/498/mode/2up.
33. Zie noot 18.
34. *Nieuwe Goessche Courant*, 7 januari 1876, 1, via *Krantenbank Zeeland*.
35. *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 5 januari 1876, 2.
36. *AC*, 9 november 1875, 1.
37. *AC*, 31 december 1875, 2.
38. De beschrijving van het uiterlijk en functie van de fontein is gebaseerd op: *AC*, 9 november 1875, 1; *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 28 december 1875, 3; *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 25 juli 1876, 2-3; *Nieuwe Goessche Courant*, 7 januari 1876,

1, via *Krantenbank Zeeland*; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 31 juli 1878, 5; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 25 augustus 1879, 5; *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig Dagblad*, 24 december 1958, 16; *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 januari 1972, 31.

39. *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 25 juli 1876, 2.
40. *VaZE*, 69.
41. Database met afbeeldingen van de Burgerlijke Stand van Noord-Holland 1811-1950, via *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-17533-48450-42?cc=2020117, toegevoegd op 21 mei 2014), Amsterdam, Huwelijksbijlagen 1868, reg. 1 (fol. 61-100), reg. 2 (fol. 1-100), reg. 3 (fol. 1-20), afbeelding 902 van 2520, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
42. Genealogische data Menso Pieters Starke en Elizabeth Derks Hovinga, via *Ancestry.com*, http://www.ancestry.com/genealogy/records/menso-pieters-starke_27738796.
43. *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 13 juli 1863, 2.
44. Vrijstelling van dienstplicht omdat één of meerdere broers in het gezin al eerder in actieve dienst hebben gediend, Nederlandstalige Wikipedia, artikel *Dienstplicht*.
45. Database met afbeeldingen van de Burgerlijke Stand van Noord-Holland 1811-1950, via *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-17533-48771-36?cc=2020117, toegevoegd op 21 mei 2014), Amsterdam, Huwelijksbijlagen 1868, reg. 1 (fol. 61-100), reg. 2 (fol. 1-100), reg. 3 (fol. 1-20), afbeelding 901 van 2520, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
46. *Nederlandsche Staatscourant*, 6 december 1866, 6.
47. *Algemeen Handelsblad*, 2 januari 1867, 3.
48. *Algemeen Handelsblad*, 3 februari 1868, 4; reclameplaat van de 'De Dorstige Pleïaden' in de Bijzondere Collecties van het *Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA)*, Documentatie en afbeeldingen industrie, http://www.neha.nl/specialcollections/0570docufull.php.
49. Database met afbeeldingen van de Burgerlijke Stand van Noord-Holland 1811-1950, via *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-17533-48762-35?cc=2020117, toegevoegd op 21 mei 2014), Amsterdam, Huwelijksbijlagen 1868, reg. 1 (fol. 61-100), reg. 2 (fol. 1-100), reg. 3 (fol. 1-20), afbeelding 900 van 2520, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
50. *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1868, 2.
51. R.P. Swierenga, *Dutch emigrants to the United States, South Africa, South America, and Southeast Asia, 1835-1880: an alphabetical listing by household heads and independent persons*, Wilmington, Del. 1983, 236.
52. *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 25 juli 1876, 3.
53. *Nieuwe Goessche Courant*, 28 juli 1876, 2, via *Krantenbank Zeeland*.
54. *Officiële lijst der op de Internationale Tentoonstelling te Philadelphia in 1876 bekroonde Nederlandsche inzenders, met het oordeel van de Jury over iedere bekroning*, 4, voor URL zie noot 21.
55. *De standaard*, 13 oktober 1876, 2.
56. *De standaard*, 30 oktober 1876, 4.
57. *Leidsch Dagblad*, 16 oktober 1877, 4, via *Historische Kranten, Erfgoed Leiden en Omstreken*, http://leiden.courant.nu.
58. *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, 26 januari 1877, 4.
59. R.F. Weigley, *Philadelphia: a 300 year history*, New York etc. 1982, 466, via de Engelstalige Wikipedia, artikel *Centennial Exposition*.
60. *VaZE*, 66.
61. *VaZE*, 53.
62. *VaZE*, 68.
63. *Het nieuws van den Dag: kleine courant*, 22 september 1876, 2.
64. *Algemeen Handelsblad*, 6 december 1876, 4.
65. Database met afbeeldingen van de Burgerlijke Stand van Noord-Holland 1811-1950, via *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-10842-2503-84?cc=2020117, toegevoegd op 21 mei 2014), Amsterdam, Overlijden 1878, 10 sept.-31 dec.; Eenjarige tafel 1879 ovl, afbeelding 348 van 556, No 8010, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
66. *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 15 december 1877, 5.
67. *Java-bode: nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, 9 augustus 1878, 1.

De eerste fascisten in Arnhem. Over het Verbond van Actualisten en zijn opvolgers

Stef Ketelaar

De jaren twintig maar vooral dertig van de vorige eeuw vormen de bloeitijd van het fascisme. Nederland kende verschillende fascistische partijen. Een aantal daarvan was ook in Arnhem actief, met als bekendste voorbeeld de NSB. Maar er waren veel meer partijen die zich als zodanig etaleerden, zoals het Verbond van Actualisten (1923-1928). Het was de eerste in een rij van obscure, op fascistische leest geschoeide partijtjes, dat aan de rechterkant van het politieke spectrum opdook om vaak weer even snel te verdwijnen. Door de voortdurende ruzies met afsplitsingen als gevolg, betekende het einde van de ene partij meestal het ontstaan van twee nieuwe. In deze bijdrage komen - behalve de genoemde Actualisten – achtereenvolgens de Arnhemse wederwaardigheden van Het Vaderlandsch Verbond, De Nationale Unie, Het Verbond van Nationalisten, Vereeniging De Bezem en de Oranje-Fascisten aan de orde.

Vrouwen met één been

Begin januari 1923 stichtten een aantal Leidse intellectuelen het Verbond van Actualisten. Zij waren geïnspireerd door Mussolini's recente mars op Rome en zijn daaropvolgende machtsovername in Italië, iets dat zij ook voor Nederland wel zagen zitten. Drijvende krachten achter het Verbond waren Alfred Haigton (1896-1943), een gefortuneerde zakenman die liefhebberde in fascisme, boeddhisme, literatuur en vrouwen (hij had een voorkeur voor vrouwen met één been) en de eeuwige en mislukte student Hugo Sinclair de Rochemont (1901-1942) die indianenverhalen schreef en van vuurwapens hield. Later werd hij in zijn functie van secretaris opgevolgd door de luitenant der grenadiers W.H. Snijders.

De term 'Actualisme' was bedacht door Sinclair. Het betekende volgens hem iets als 'werkelijkheidszin, die zich toont door werkzaamheid'.

Het Verbond keerde zich tegen het 'orde-ontwrichtend streven' van de socialisten,

Coenraad A. A. Haighton, (1896-1943) Samen met o.a. H.A. Sinclair de Rochemont stichtte hij in december 1922 het Verbond van Actualisten. (resources.huygens.knaw.nl Biografisch Woordenboek van Nederland,)

Advertentie van de afdeling Arnhem van het Verbond van Actualisten.
(Arnhemse Courant 18-3-1924 delpher.nl)

tegen pacifisme en partijpolitiek. Het was vóór herinvoering van de doodstraf en introductie van een beroepsleger, tegen belastingverhoging, en was fel nationalistisch. Het appelleerde aan de na de Eerste Wereldoorlog bij bepaalde maatschappelijke kringen levende onvrede met de invoering van het algemeen kiesrecht en het ontstaan van de massademocratie. Het Verbond trok vooral militairen, voormalige landstormers en gemobiliseerden uit 1918.[1]

'De heeren doen erg geheimzinnig zoals men ziet.'

In maart 1924 vond de oprichting plaats van de Arnhemse afdeling van het Verbond van Actualisten. Men kon lid worden door een brief met nummer '8510' te schrijven aan de advertentieafdeling van de *Arnhemsche Courant*.[2]

Hoe klein de krantenberichten daarover ook waren, de gebeurtenis bleef niet onopgemerkt bij de communisten: 'De heeren doen erg geheimzinnig zoals men ziet. Naar wij vernemen, zijn er al groote hoeveelheden zwarte hemden en flesschen wonderolie opgeslagen. Het spel kan dus beginnen!'[3]

Op 12 mei 1924 vergaderden de Actualisten voor het eerst in Arnhem, in café-restaurant Royal. Als voorzitter van de bijeenkomst trad de Haagse journalist (en voormalig CPN-lid!) W. Lubberink op. Ene A. van Oorschot sprak de aanwezigen toe over doel en streven van het Verbond. Na afloop traden volgens de *Arnhemsche Courant* de meeste aanwezigen toe tot de 'stam' Arnhem. Welke Arnhemmers erbij betrokken waren, vermeldt het bericht niet. Wel dat het 'stambestuur' was gevestigd op Goeman Borgesiusplein 13. Op dat adres woonde in die periode een zekere K.R. Lankenau, een militair, die in de zomer van 1924 naar Doesburg vertrok.[4]

Dat Lankenau betrokken was bij de Actualisten is hiermee niet gezegd. Wel is het veelzeggend dat het secretariaat van het Verbond na Lankenau's vertrek niet langer op het Goeman Borgesiusplein zat, maar nu was gevestigd op de De Wiltstraat 55.[5] Opmerkelijk is ook dat Lankenau militair was, hetgeen goed in het profiel past van de autoritair gerichte en vaderlandslievende aanhangers van het Verbond.

Toen in 1924 een soort vakorganisatie werd opgericht, de Nationale Arbeiders-Organisatie – waarvan elke arbeider ongeacht beroep of levensovertuiging kon toetreden, mits hij zich ten volle achter het Verbond van Actualisten schaarde - ontstond ook in Arnhem een kleine groep.[6] Wie zich daarbij aangesloten hadden, welke initiatieven het ontplooide, het blijft ongewis. Veel zal het niet om het lijf gehad hebben en het stierf, evenals haar moederorganisatie, al snel een stille dood.

Verkiezingsdebacle

Maar voordat de neergang van het Actualisme inzette, maakte het Verbond in 1924 nog wel bekend dat het aan de landelijke verkiezingen mee zou doen, een besluit dat later weer werd ingetrokken. Ook werd de uitgave van een blad aangekondigd, *De Bezem*, dat zich richtte op de arbeiders in de grote steden.[7] Daarnaast was het weekblad *De Vaderlander* verbonden aan de partij.

Sommige afdelingen bleken het in 1925 niet eens te zijn met het herroepen besluit,

Advertentie voor het tweede nummer van 'De Vaderlander' het orgaan van het Verbond van Actualisten
(Haagsche Courant 5-9-1924, delpher.nl)

om niet aan de verkiezingen mee te doen, zodat ze zelfstandig met een lijst uitkwamen. Voor alle kieskringen die meededen, waaronder Arnhem, kwamen twee namen uit: de Hagenaar J. Schouten en W.H.A.G. baron van Ittersum uit Apeldoorn.[8]

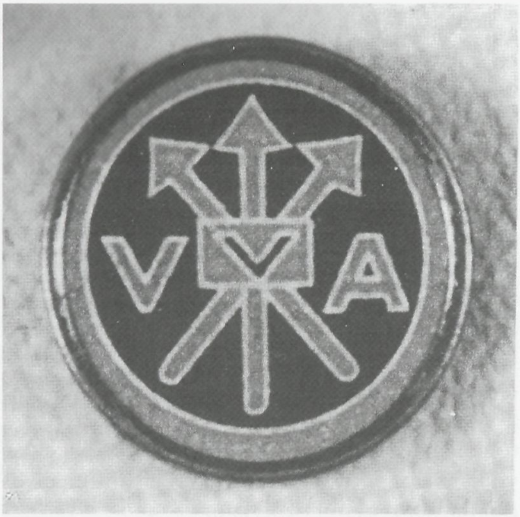
Bij de verkiezingen die op 1 juli 1925 plaats vonden, bungelden de Actualisten in de stad Arnhem (ter onderscheiding van de kieskring Arnhem, die ruimer is) onderaan met 22 stemmen, minder nog dan de Bezuinigingspartij met 26 en de Grondpartij met 42 stemmen. Ter vergelijking, van de gevestigde partijen behaalden de SDAP 10.768 en de R.K. Staatspartij 8473 stemmen op een totaal van 33.279 uitgebrachte stemmen. Het landelijke beeld was niet veel beter, zodat de Actualisten met 2251 stemmen in de Tweede Kamer zetelloos bleven.[9]

Het verkiezingsdebacle van 1925 luidde het einde in van het Actualisme. Er kwam onenigheid en nieuwe initiatieven bleven uit. De verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1927 waren ook al geen succes. 324 stemmen waren in Gelderland te weinig voor een zetel.[10] Aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1927 deden de Actualisten niet eens mee.

Sukkelend bestaan

De Actualisten waren in het verzuilde politieke stelsel van het Interbellum nu niet bepaald een bedreiging voor de bestaande orde gebleken. Landelijk hebben ze nooit meer dan 2000 leden gehad. Hoeveel het er in Arnhem waren is onbekend. Misschien waren het er wel even veel als ze stemmen hadden gekregen in 1925. Toch is het belang van de partij niet te onderschatten. Veel fascisten die later nog de trom zouden roeren, begonnen hun 'carrière' bij de Actualisten. Zoals Cornelis van Geelkerken, die met Anton Mussert de NSB zou oprichten. Veelzeggend is dat het vroegste fascisme, anders dan in veel andere steden, in Arnhem onmiddellijk aansloeg, ook al is het op kleine schaal.

In november 1928 kwam er een einde aan het sukkelende bestaan van de partij, maar zoals bekend was dit niet het einde van het fascisme. Het 'spel' moest eigenlijk nog beginnen.

Het insigne van het Verbond van Actualisten (J.L. van der Pauw, De Actualisten. 1987, p.20)

In de jaren die volgden, vormden zijn aanhangers, ook in Arnhem, nieuwe partijen en bewegingen. Een deel van de Actualisten sloot zich aan bij de groep rond het blad *De Bezem*, een ander deel ging verder onder de naam Verbond van Nationalisten. Nog weer anderen vonden onderdak bij het Vaderlandsch Verbond.[11]

Vaderlandsch Verbond (1924-1932)

Het Vaderlandsch Verbond ontstond in 1924 en etaleerde zich aanvankelijk als een deftig-liberale club die het liefst terug wilde naar het politiek-maatschappelijke bestel van de 19e eeuw, ver weg van algemeen kiesrecht dat slechts leidde tot partijzucht, slapheid en geldverkwisting.[12] Tot de oprichters van de – toen nog - rechts-liberale partij behoorden een aantal personen uit de 'omstreken' van Arnhem, twee kwamen uit Velp en verder iemand uit Rosendaal en Worth Rheden, maar niet uit die stad zelf.[13]

Na het verkiezingsdebacle van het Verbond van Actualisten, stapten een honderdtal leden onder leiding van de parapsycholoog dr. K.E.H. de Jong in 1926 over naar het Vaderlandsch Verbond om daarmee te fuseren. Dat had gevolgen voor de koers, die nu nog vijandiger stond tegenover democratie, dat werd verworpen als schadelijk voor de

VADERLANDSCH VERBOND
Afdeeling Arnhem en Omstreken.
OPENBARE VERGADERING
op Vrijdag 19 Juni, des avonds 8 uur, in de bovenzaal van „Café Riche", Nieuwe Plein te Arnhem.
Als spreker zal optreden:
SIMON A. MAAS,
Oud-Voorzitter van het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten-vereenigingen
OVER: STAATKUNDIG HERSTEL.
Toegang vrij. Het Bestuur.

De advertentie met de uitnodiging voor de vergadering van het Vaderlandsch Verbond. (Arnhemse Courant 15-6-1925 Delpher.nl)

'volkswelvaart' en het 'staatsgezag'. Vrijheid van meningsuiting moest beperkt worden.[14]

Arnhemse afdeling

In mei 1925 kwam er een Arnhemse afdeling van het Verbond van de grond, dus nog voor de toetreding van de Actualisten en de koersverlegging. Het bestuur bestond uit de Arnhemmers J.W. Frowein (voorzitter) en mr. A.D.H. Quintus en verder uit personen uit Velp en Oosterbeek.[15] Mr. Quintus, rechter in Arnhem, had zijn benoeming niet aanvaard, zo bleek enige weken later.[16]

Als er vergaderd werd, gebeurde dat bij café Riche aan het nieuwe plein, bijvoorbeeld op 19 juni 1925. De industrieel Simon A. Maas sprak de aanwezigen, die gratis toegang hadden, toe over het thema: 'Staatkundig herstel'.[17]

Verkiezingsdeelname

In juli 1925 vonden landelijke verkiezingen plaats. Voor kieskring III (Arnhem) stond de Velpse steenfabrikant M.J. van Löben Sels op de lijst. Hij haalde in Arnhem stad 304 stemmen. Dat was niet veel, maar heel wat meer nog dan de meeste andere splinterpartijen die na de introductie van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging naar de kiezersgunst dongen. Het verwante Verbond van Actualisten bijvoorbeeld, had slechts 22 stemmen behaald. De CPN, een tegenpool aan de uiterste linkerzijde, kreeg 190 stemmen. Het landelijk resultaat, zo'n 12.000 stemmen, leek heel wat maar de partij bleef daarmee ruim onder de kiesdrempel.[18]

Het slechte verkiezingsresultaat maar ook de aansluiting van de Actualisten leidde tot uittocht van oorspronkelijke liberale leden.

Daarmee was de neergang ingezet. Het

De bovenzaal van cafe restaurant Riche waar de bijeenkomsten van de Arnhemse afdeling van het Vaderlandsch Verbond werden gehouden.(Gelders Archief 1583-8230)

Verbond, dat nog even zou bestaan maar niets meer presteerde, ging ten onder aan interne conflicten. De Statenverkiezingen van 1927 verliepen teleurstellend. Het Verbond kreeg in de provincie Gelderland 1514 stemmen achter zich, opnieuw onvoldoende voor een zetel.[19] Aan de verkiezingen van juli 1929 deed het niet meer mee, hetzelfde geldt voor de gemeenteraadsverkiezingen in deze periode. In 1932 kwam er een definitief einde aan het bestaan van Het Vaderlandsch Verbond.

Nationale Unie (1925-1934)
Intussen probeerde een andere partij ter rechterzijde aan de weg te timmeren, de in 1925 ontstane Nationale Unie. Zij was enige jaren in trek bij intellectuelen en zakenlieden. Tot de leidende figuren behoorde de dichter en historicus prof. dr. F.C. Gerretson. Ook meldde de rechts-conservatieve priester Wouter Lutkie – een populariseerder en vertaler van Mussolini's werk in Nederland - zich al snel aan. In 1933 fuseerde de partij met de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond tot de Corporatieve Concentratie.[20]

In Arnhem deed de Nationale Unie niet veel. In oktober 1933 kwam prof. Gerretson zijn aanhangers in Musis Sacrum toespreken over 'corporatieve concentratie'[21] maar daar bleef het wel bij.

Verbond van Nationalisten (1928-1934)
Een club die meer in Arnhem van zich deed spreken was het in 1928 opgerichte Verbond van Nationalisten. Het bood de overgebleven leden van het Verbond van Actualisten onderdak na haar opheffing in 1928. De leiding was in handen van C.J.M. van Eijsden en C.H.A. van der Mijle. Aanvankelijk was het conservatief, antimarxistisch, antiparlementair en nationalistisch om rond 1930 uit te groeien tot een fascistische partij inclusief de eerste 'stormafdeling' in Nederland, de Nationalistische Militie, tegen het 'rode gevaar'.[22]

De Tweede Kamerverkiezingen van 1929 waren geen succes. In de kieskring Arnhem kreeg het Verbond 336 stemmen. Ter vergelijking, in Nijmegen waren het er 135. Landelijk kregen de Nationalisten 3685 kiezers achter zich.[23]

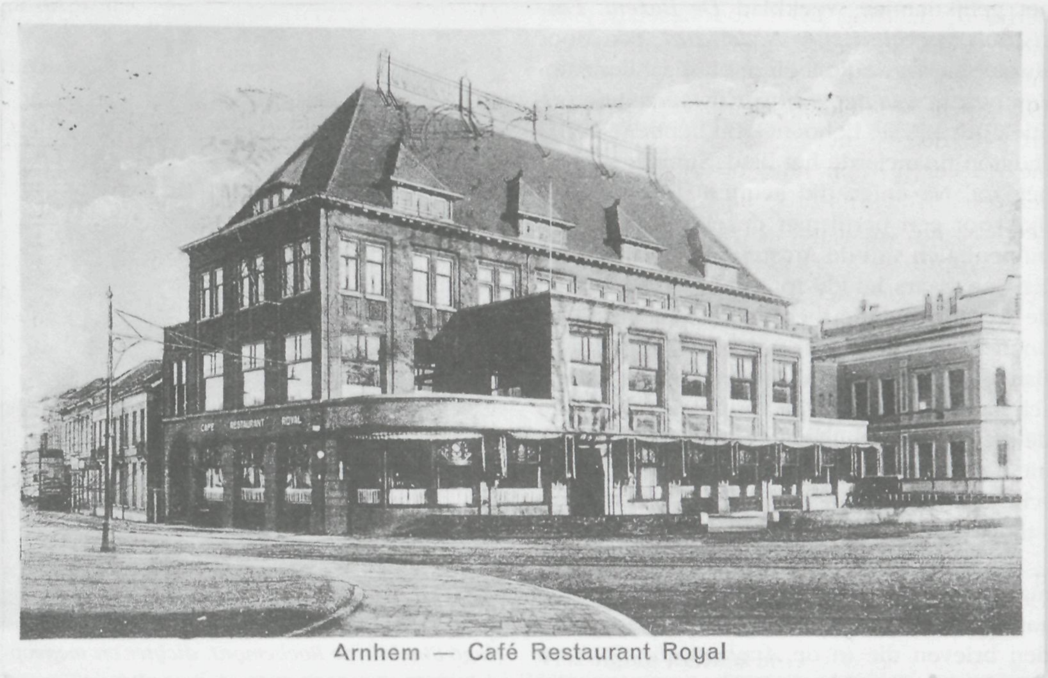

Prof.dr. H.P. Blok, bijzonder hoogleraar Oude kunstgeschiedenis van Egypte en Voor-Azië, partij-ideoloog van het Verbond van Nationalisten. (profs.library.uu.nl)

Toen partijideoloog prof. dr. H.P. Blok, een Utrechtse egyptoloog, een einde wilde maken aan het amateuristisch gedoe, werd hij samen met zijn aanhangers geroyeerd. Zij gingen verder onder de naam Nieuw Verbond van Nationalisten. Van der Mijle en Van Eijsden gingen onder de oude naam door en sloegen een nog sterker fascistische richting in.

Vergaderen bij Pax en Royal
Begin 1932 vergaderden de 'nieuwen' in Pax aan het Velperplein met de bedoeling om ook voor Arnhem te komen tot de oprichting van een afdeling van het Nieuw Verbond van Nationalisten.[24]

Dat kwam er inderdaad al snel. In maart kwamen ze weer bijeen in de stad, ditmaal bij Royal. In de krantenberichten daarover wordt niet meer gesproken van 'Nieuw' maar is – verwarrend genoeg - weer gewoon sprake van de oude naam. De geroyeerde prof. Blok, voorzitter van het Nieuwe Verbond, sprak de aanwezigen toe over 'het gezag'.

Café Restaurant Royal aan het Willemsplein omstreeks 1936. (Gelders Archief 1500 – 5135)

Een andere spreker nam afstand van de methoden die misschien voor Italië goed zijn maar 'die voor onzen volksaard niet deugen'. Ook ging het Verbond niet akkoord met 'sommige gestes van de Hitlerianen, daar het een sterk verbond wil zijn, dat niet wenscht, dat misschien kwajongens zullen bederven wat groote mannen-werk moet worden'.[25]

Het waren weinig verhulde sneren naar de onstuimige – maar in de ogen van veel conservatieven ook amateuristisch ingestelde - fascisten waarmee men gebroken had. Aan Italiaanse en Duitse toestanden hadden de meer behoudend ingestelde fascisten (nog) geen behoefte. Het was een issue dat de fascistische beweging parten zou blijven spelen en aanleiding zou zijn voor menige twist en afscheiding.

Bij een volgende bijeenkomst, nu weer in Pax, kon er al een definitief bestuur van de afdeling Arnhem worden gepresenteerd. Onder de namen vinden we die van de Arnhemmers W.F. Stuart (secretaris), F. Heinekamp (penningmeester) en M.J. van der Hoog (commissaris). Daarnaast zaten er twee Oosterbeekers in het bestuur, waaronder de voorzitter M. Heijbroek.[26]

Opnieuw beginnen

Voordat het Nieuw Verbond in Arnhem voet aan de grond kon krijgen, fuseerde de partij van prof. Blok met het Vaderlandsch Verbond en vervolgens in 1932 met de Nationale Unie.

Van de partij van Van der Mijle en Van Eijsden werd in Arnhem niets meer vernomen. Zij modderden nog enige tijd door om na de mislukte Tweede Kamerverkiezingen van 1933 (landelijk iets meer dan 6000 stemmen) en een faillissement wegens huurschulden de pijp aan Maarten te geven, om onmiddelijk door te gaan met de nieuw gevormde Nationaal-Socialistische Partij.[27]

Vereeniging De Bezem (1928-1932)

Ook de Vereeniging De Bezem was voortgesproten uit het in 1928 ter ziele gegane Verbond van Actualisten. Het ontstond uit

het gelijknamige weekblad *De Bezem. Fascistisch weekblad voor Nederland*, een door Hugo Sinclair de Rochemont bedachte naam. Een bezem was het voorwerp waaraan de politiek het meeste behoefte zou hebben. Alfred Haigton financierde het blad, Sinclair schreef het vol. Na enige tijd achtten de heren het tijd voor een partij met dezelfde naam. Het binnenhalen van de Amsterdamse 'straat'-fascist Jan Baars leidde tot een schisma tussen de wereldvreemde theoreticus Sinclair en de financier Haigton, die nu de voorkeur gaf aan Baars om de partij te leiden. Een volgende scheuring, nu tussen de populaire Baars en de steeds antisemitischer Haigton, bleef niet uit. Baars richtte de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond op, Haigton verdween - tijdelijk - op de achtergrond.[28]

In Arnhem bleef het Bezem-fascisme een marginaal fenomeen. Toch had het hier voet aan de grond gekregen, getuige de ingezonden brieven die in de *Arnhemsche Courant* verschenen. Ene J.L. de Bock, 'voorzitter der F.J.B., afd. Arnhem', die woonde aan de St. Nicolaïlaan 21, sprak zichzelf uit als een aanhanger van Baars. Deze had verklaard niet antisemitisch te zijn. Er waren zelfs joden lid. Joden die tegen het fascisme waren, werden bestreden, 'alleen om hun politieke richting en zeker niet om hun Jood-zijn'.[29]

Hugo Sinclair de Rochemont, dichter en medeoprichter van het Verbond van Actualisten.(www.nederlandsepoezie.org)

Oranje-Fascisten (1933)

Bij de verkiezingen van 1933 deed een record aantal partijen mee. Het was een bonte verzameling, het gevolg van de voortdurende ruzies binnen de fascistische beweging. Zoveel partijen dongen naar de kiezersgunst, dat een krant wees op het lachwekkende van de 'strevers naar nationale eenheid' die zichzelf zo hopeloos wisten op te delen.[30]

In Arnhem en Utrecht, verder nergens, deed een 'partij' mee onder de naam Oranje-Fascisten. In onze stad kreeg het 204 stemmen, aanzienlijk meer dan de 52 in Utrecht. Het zette natuurlijk geen zoden aan de dijk.

Lijsttrekker was J.W.A. van Zijst uit Leusden, een geroyeerde Bezem-fascist. Voor Arnhem trok H.M. Kempenaar de kar. Ze waren tot hun initiatief gekomen, toen bleek dat De Bezem - tegen hun zin - niet aan de verkiezingen van 1933 zou meedoen. Van Zijst en Kempenaar wilden de verkiezingen aangrijpen om flinke propaganda te maken voor het fascisme in Utrecht en Gelderland en zoveel mogelijk stemmen bij Baars en zijn Algemeene Nederlandsche Fascistenbond weghouden.[31] Daarin slaagden zij met hun 256 stemmen maar in beperkte mate. In het jaar van ontstaan, verdwenen de Oranje-Fascisten alweer van het toneel.

Besluit

Uit het voorgaande blijkt dat het fascisme in Arnhem al vroeg aanhangers kreeg, al bleef het in de politieke marge opereren, daarbij niet erg geholpen door de voortdurende interne ruzies. Hiermee is de geschiedenis van het Arnhemse fascisme nog maar voor de helft verteld. De hoogtijdagen moesten nog komen. Over de andere partijen die in onze stad op de uiterste rechterflank actief waren – het Verdinaso, de Algemene Nederlandsche Fascistenbond, het Zwart Front, de NSB, en dan ben ik nog niet volledig – gaat het een andere keer.

Eindnoten

Verbond van Acualisten

1. Over het Verbond van Actualisten: G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front*, Houten 1986, p. 40 e.v. en J.L. van der Pauw, *De Actualisten. De kinderjaren van het georganiseerde fascisme in Nederland 1923-1924*, Amsterdam 1987.
2. Bijvoorbeeld in de *Arnhemsche Courant,* 18 maart 1924.
3. *De Tribune,* 2 april 1924. Het is overigens maar de vraag of de eerder aangekondigde oprichting van de Arnhemse afdeling toen al van de grond is gekomen omdat later opnieuw krantenberichten verschenen waarin stond dat de oprichting van een afdeling Arnhem 'in voorbereiding' was: *Het Vaderland*, 13 oktober 1924.
4. *Arnhemsche Courant*, 2 augustus 1924.
5. *Nieuw Arnhemsch adresboek met Velp, Rosendaal, Oosterbeek en Westervoort* 1925, p. 77.
6. Van der Pauw, *De Actualisten*, p. 93-94. 'Klein' betekent hier ook echt klein, aangezien de 'grotere' groepen, die van Rotterdam en Den Haag, 60 en 40 leden telden.
7. *Voorwaarts*, 1 november 1924 en *Nieuwe Apeldoornsche Courant,* 28 maart 1925.
8. *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 7 mei 1925.
9. *Arnhemsche Courant*, 2 juli 1925. In de kieskring Arnhem, behaalden de Actualisten 190 op een totaal van 172.821 uitgebrachte stemmen: *Graafschapbode*, 3 juli 1925.
10. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 4 april 1927.
11. Idem als noot 1.

Vaderlandsch Verbond

12. A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Utrecht 1982, p. 89-94.
13. *Arnhemsche Courant*, 21 januari 1925.
14. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 92-93.
15. *Het Vaderland*, 17 mei 1925.
16. *Het Vaderland*, 30 mei 1925.
17. *Arnhemsche Courant*, 15 juni 1925.
18. *Arnhemsche Courant*, 2 juli 1925. In de kieskring Arnhem kreeg het Vaderlandsch Verbond 1169 stemmen. Over het landelijk resultaat: Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat*, p. 45.
19. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 4 april 1927.

Nationale Unie

20. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 144-164.
21. *Arnhemsche Courant*, 9 oktober 1933.

Verbond van Nationalisten

22. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 137-140.
23. *Delftsche Courant*, 5 juli 1929 en De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 137.
24. *Arnhemsche Courant*, 15 februari.
25. *Arnhemsche Courant*, 14 maart 1932.
26. *Arnhemsche Courant*, 8 april 1932.
27. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 140.

Vereniging De Bezem

28. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, p. 121-136.
29. *Arnhemsche Courant*, 23 april 1932. F.J.B. stond voor Fascistische Jongeren Bond

Oranje-fascisten

30. *De Zuid-Willemsvaart*, 17 maart 1933.
31. *Het Vaderland*, 28 mei 1933.

De Rijnbrug komt er (1924-1935)

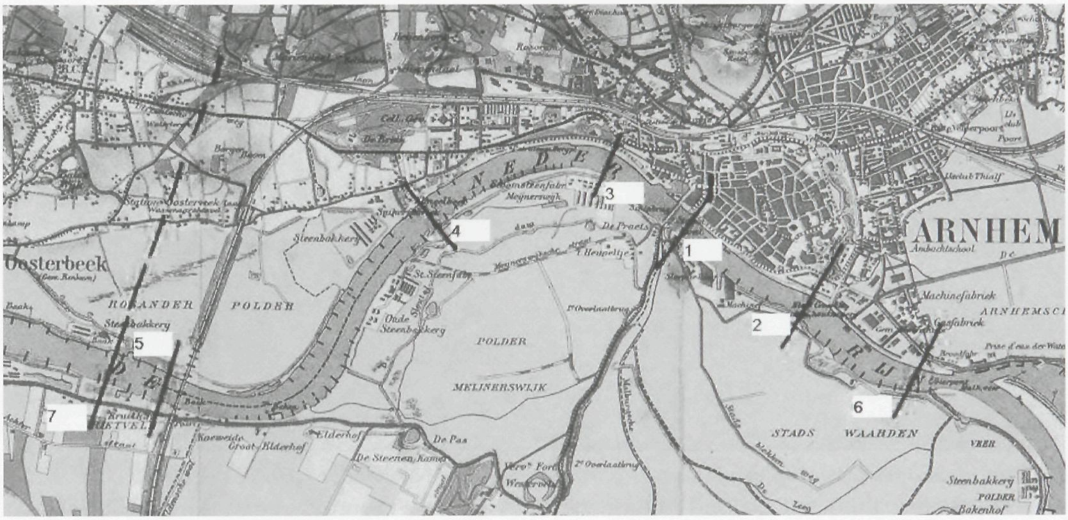
Ton Burgers

In 1913 had de gemeenteraad besloten dat de Rijnbrug bij de Lauwersgracht zou komen en niet bij het Roermondsplein.[1] Maar er gebeurde niets, de stad had geen geld. In 1926 werd in de raad nog de verlenging van de concessie tot het heffen van bruggeld over de schipbrug behandeld, maar geen woord over de vaste brug gezegd.[2] Gelukkig was de Arnhemse wethouder J.J.W. IJsselmuiden (1887-1967) ook lid van Provinciale Staten. Omdat de minister alle plannen voor verkeersbruggen over de grote rivieren afhield, stelde IJsselmuiden in juni 1924 aan Gedeputeerde Staten voor, om een onderzoek te doen naar de overbrugging van de drie Gelders rivieren. Jaarlijks passeerden volgens hem meer dan 50.000 auto's en 's zomers wekelijks 20.000 wielrijders de schipbrug bij Arnhem. Die bruggen overstegen dus het lokale belang en plannen ervoor moesten, volgens IJsselmuiden, zeker niet door de aanliggende gemeenten worden behandeld.[3]

De Commissie-Van Citters

Het duurde nog een jaar voordat Gedeputeerde Staten zijn voorstel overnamen, maar toen werd, eind 1925, de 'Commissie voor de Overbrugging der Groote Rivieren' ingesteld onder voorzitterschap van de oud-commissaris van de koningin, jonkheer S. van Citters (1865-1942). Tot leden werden onder meer benoemd de burgemeesters van Arnhem, Nijmegen en Doesburg. Voor Arnhem was dat mr. S.J.R. de Monchy (1880-1961), sinds 1921 burgemeester; naast hem kwam ir. M.A. Brinkman Visser (1882-1934), directeur van Gemeentewerken. Er was nog een Arnhemmer lid, namelijk ir. W.F.C. Schaap, omdat hij voorzitter was van de Provinciale Schoonheidscommissie.[4] (Schaap was in 1920 vertrokken als directeur Gemeentewerken, had zijn eigen architectenbureau gesticht en was opgevolgd door Brinkman Visser.) De commissie werd op 15 januari 1926 geïnstalleerd door de commissaris van de koningin, mr. S. baron van Heemstra.

Al op 21 januari 1926 stuurde de commissie brieven naar de betrokken gemeenten, waterschappen, Kamers van Koophandel en verenigingen met de vraag om hun mening over de plaats van de diverse overbruggingen kenbaar te maken. Daarop werd door een aantal gereageerd met concrete voorstellen. De Arnhemse VVV noemde de twee al bekende opties: Roermondsplein en Lauwersgracht (zie afbeelding 1), maar sprak geen voorkeur voor een van beide uit. Vanuit Renkum werden westelijke plannen voorgesteld. B&W van die gemeente kon zich wel vinden in de locatie Roermondsplein, maar als die mogelijkheid 'onuitvoerbaar' zou zijn, hadden zij voorkeur voor een brug 'aansluitende aan Bovenover ter hoogte van [het toenmalige] hotel Bellevue'. Bij nadere overweging maakte dit college toch bezwaar tegen het Roermondsplein, en stelde het voor een brug te bouwen bij Hoogstede.[5] Daarna kwam de Oosterbeekse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer OVV ook met een eigen plan, namelijk een brug ten westen van en direct naast de spoorbrug bij Rosande, doorgaand naar de kruising Amsterdamseweg/Schelmseweg.[6] De gemeente Rheden daarentegen had voorkeur voor oostelijke varianten: ze bepleitte een brug bij het Malburgsche veer.[7] In een latere brief deelde B&W mee, dat het toch het plan-Lauwersgracht steunde en het plan-Roermondsplein verwierp.[8] De Commissie-Van Citters verwierp alle 'Oosterbeekse'

Detail van de kaart van de zuidelijke Veluwezoom, 1920 - 1935 (bron: GA nr. 1506 - 1118), met daarop ingetekend de mogelijke plaatsen voor de Rijnbrug. 1 = plan-Roermondsplein; 2 = plan-Lauwersgracht (soms plan-Schaap genoemd); 3 = plan-Bovenover van B&W Renkum; 4 = plan-Hoogstede van B&W Renkum; 5 = plan-Rosande van VVV Oosterbeek; 6 = plan-Malburgsche veer van B&W Rheden, 7 = plan-minister van der Vegte.

varianten, omdat ze te weinig rekening hielden met de belangen van Arnhem en niet de schipbrug overbodig zouden maken, hetgeen toch de bedoeling was. De commissie stelde dat er slechts twee mogelijkheden waren, namelijk het plan-Roermondsplein en het plan-Lauwersgracht.[9]

Ondertussen stelden de leden De Monchy en Brinkman Visser een nota op voor de commissie en zij gingen daarbij alleen in op het plan-Roermondsplein, omdat zij dat plan 'aangewezen' vonden. Beide heren negeerden dus de uitspraak van de Arnhemse raad van 31 maart 1913, die een duidelijke keuze had uitgesproken voor het plan-Lauwersgracht. Hun belangrijkste motivatie was dat

Roermondsplein gezien richting Nieuwe Plein met rechts het Nieuwe Weeshuis dat afgebroken zou moeten worden voor de brug. 1920-1930 (Gelders Archief nr. 1501-04 - 10265)

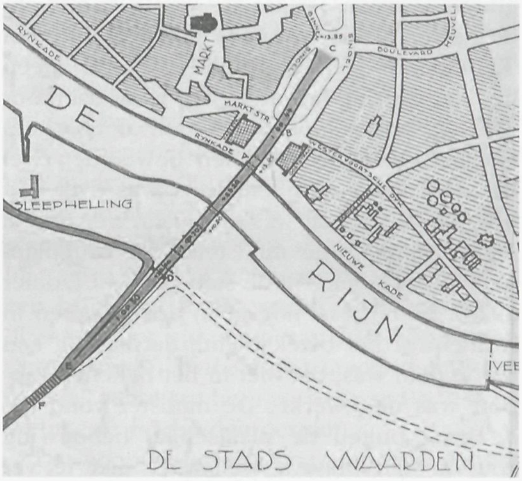
De Commissie-Van Citters op een foto in De Graafschap-bode van 29 april 1927.

er meer verkeer vanuit het zuiden naar het westen zou gaan en dat inmiddels de ontwikkeling van Arnhem aan de westkant – met Gulden Bodem, Hoogkamp en Sterrenberg – zeker zo sterk was als aan de oostkant. Ter verdediging van het plan-Roermondsplein stelden zij ook dat een brugoprit beginnend bij de Rijnstraat weliswaar steil zou zijn – men had het inmiddels over een helling van 1:29 (dat is bijna 3,5% oftewel een stijging van 3,5 meter per 100 meter lengte) – maar voor Arnhem met zijn geaccidenteerd terrein geen probleem.[10]

Binnen de commissie hadden De Monchy en Brinkman Visser aanvankelijk nogal wat medestanders. Maar gaandeweg kreeg het plan van Schaap voor de Lauwersgracht meer steun. Hij voerde aan dat 'bij een goede uitwerking van het plan-Lauwersgracht het dan verkregen stadsbeeld niet [zal] achter staan bij het tegenwoordige'. Op die plaats kan de brug 'een mooi stadsmonument worden; [..] een dergelijk monument moet men niet wegstoppen, zooals het geval zal zijn bij het Roermondsplein'.[11] Bovendien zou een brug bij de Lauwersgracht midden tegenover Arnhems grondgebied aan de overkant van de Rijn liggen, terwijl een brug bij het Roermondsplein op de grens daarvan zou uitkomen. Een nieuwe woonwijk in Zuid zou zo direct verbonden zijn met de stad middels de brug. Het is opvallend dat burgemeester De Monchy dat argument niet deelde; hij achtte de ontwikkeling van 'een woonwijk voor arbeiders aan den overkant' minder waarschijnlijk.[12]

In de commissie werd veel gediscussieerd over de toelaatbare helling van de oprit van een brug bij het Roermondsplein. Die zou niet steiler dan 1:40 (dat is 2,5%) mogen zijn; daardoor zou het begin van de oprit ter hoogte van de Coehoornstraat komen. En dus zou er ook nog een viaduct moeten komen voor de kruising met de Rijnstraat.[13] Daarmee zou de toegang tot de stad verschuiven van de Rijnstraat naar de Jansstraat. Een extra belasting voor het Willemsplein, maar tevens een niet te vermijden nadeel voor de winkeliers in de omgeving Oeverstraat/Rijnstraat. Vrijwel zeker draaide de commissie met deze harde eis het plan-Roermondsplein de nek om.

Op 20 december 1926 vergaderde de Commissie-Van Citters voltallig over een nota van de secretaris. Hierin werden de plannen vergeleken, de kosten werden geschat op 1,8 miljoen gulden voor het Roermondsplein en 2 miljoen voor de Lauwersgracht exclusief de brug zelf, die voor rekening van het Rijk zou zijn.[14] Tijdens de discussie bleek dat drie leden[15] hun aanvankelijke voorkeur voor het Roermondsplein hadden laten varen; zij stemden nu voor de Lauwersgracht. Dat plan kreeg daarmee acht stemmen, tegen slechts vier voor het Roermondsplein. Vervolgens werd het plan-Lauwersgracht aangenomen

Het plan-Schaap met flauwe hellingen voor de toeritten (bron GA nr. 1506 – 2422, detail)

en zonder restrictie of minderheidsrapport door de commissie aanbevolen.[16] Vijf jaar later memoreerde burgemeester De Monchy in de vergadering van de Arnhemse gemeenteraad dat Brinkman Visser en hij zich 'als verslagen strijders [hadden] neergelegd bij hetgeen besloten was'.[17]

Het protest barst los

Op 26 april 1927 stuurde de commissie haar eindverslag naar Gedeputeerde Staten, die zich met het rapport kon verenigen. Tegelijk werden in Arnhem de messen geslepen. Er werd een 'Commissie Voorstanders van het Brug-plan Roermondsplein' gevormd onder aanvoering van A.A.G. van Erven Dorens (1872-1960), de eerste directeur van het Gemeentemuseum. De leden waren prominente Arnhemmers, tot de sympathisanten behoorde ook de Kamer van Koophandel, vertegenwoordiger van de belangen van winkeliers en kleine bedrijven. Want er waren twee redenen om het plan-Lauwersgracht af te wijzen: het verdwijnen van stedenschoon – 'de oude Singel is een weelde, een kostbaar bezit, midden in de stad' - en de verschuiving van klandizie en drukte uit de omgeving Rijnstraat/Oeverstraat. Het comité stuurde op 16 maart 1928 een adres aan de minister, waarin het meedeelde dat de keuze van de Commissie-Van Citters 'bij zeer veel ingezetenen teleurstelling heeft gewekt'. Het gaat om het 'behouden van een historisch overblijfsel van stads-aanleg, de voormalige vestinggracht'. De keuze Lauwersgracht betekent 'schennis [..] van het schoone, dat in gematigde stilte en bezonkenheid genieting geeft tusschen lawaaiig stadsleven'.[18] Het comité nam het vooral de Voorzitter der Provinciale Schoonheidscommissie - Schaap dus – kwalijk, dat hij niet onbevooroordeeld was 'als ontwerper en propagandist van het plan Lauwersgracht' uit 1913.[19] De adressanten constateerden dat het plan-Roermondsplein was afgeschoten door de stringente eis voor de helling van de oprit en de daaruit voortvloeiende noodzaak om een viaduct te bouwen bij de Rijnstraat. Het comité had op het punt van de vereiste hellingen zelfs inlichtingen ingewonnen in Keulen en Rotterdam. Maar de daar verkregen antwoorden werden wel erg eenzijdig uitgelegd, want in beide steden waren nog geen bruggen met opritten steiler dan 1:40 gebouwd.[20]

Na verzending van het adres aan de minister werden op diverse plaatsen in de stad adressen van adhesie ter tekening neergelegd. Dat gebeurde door ruim 600 sympathisanten.[21] De Vereniging 'Arnhems Belang' ondersteunde het adres met een eigen brief aan de minister.[22] In de *Arnhemsche Courant* verschenen ingezonden brieven, zowel pro als contra. De krant zelf oordeelde genuanceerd: een brug in het oosten zal een verschuiving geven in de waarde van vele

Hier ligt, gedurende eenige dagen, ter teekening:

HET ADRES
VAN INSTEMMING

met het tot de Regeering gerichte verzoek door de Commissie:

„VOORSTANDERS VAN HET BRUG-PLAN ROERMONDSPLEIN"

Adhesieadres van de 'Commissie Voorstanders van het Brug-plan Roermondsplein' (foto auteur uit Gelders Archief toegang 2287, inv. nr. 2)

panden, maar het plan-Lauwersgracht kan men zien als een belang voor de toekomst.[23]

Een 'Renkumsche' brug?

In 1927 bracht mr. H. van der Vegte, minister van Waterstaat in het eerste kabinet De Geer (1926-1929) het eerste Rijkswegenplan uit. Bruggen bij Nijmegen, Arnhem of Doesburg kwamen daar niet in voor. Maar hij liet wel onderzoek doen naar de beste plaats voor die bruggen. Voor Nijmegen en Doesburg kwam hij al snel tot de conclusie dat de plaatsen die waren aanbevolen door de Commissie-Van Citters de juiste waren. Maar voor Arnhem vond hij nader onderzoek gewenst. Dat onderzoek liet hij uitvoeren door een speciaal daarvoor aangestelde ingenieur.[24] In Arnhem wisten ze nog van niets. Vervolgens kwam de minister op het idee dat die vaste brug, waar Arnhem toen al 30 jaar naar smachtte, het beste bij Oosterbeek zou komen. De brug zou moeten aansluiten op de Schelmseweg om zo het verkeer buiten Arnhem om te leiden (zie afb. 1). 'Dreigend onheil' kopte de *Arnhemsche Courant* op 9 maart 1929. En op 20 maart wist de krant het zeker: 'Een vaste brug bij Oosterbeek! Al te dwaas!'. Inderdaad dwaas, want een brug bij Oosterbeek zou niet de Arnhemse schipbrug overbodig maken. En dat terwijl de schipbrug juist in die strenge winter van 1929 zes weken buiten gebruik was geweest als gevolg van ijs.

Het tot dan toe onkundige Arnhemse college van B&W vroeg snel een audiëntie aan bij de minister. Dit werd toegestaan en op 10 mei pleitten burgemeester De Monchy en wethouder B. Bakker (1870-1942) voor een vaste brug bij de Lauwersgracht in Arnhem. In de Eerste Kamer werden, door de afgevaardigde Van der Lande, vragen gesteld over de brug bij Nijmegen. Gelukkig was het Arnhemse raadslid L.M. Hermans (1881-1943) ook lid van de Eerste Kamer. Hij wees de minister op enkele Arnhemse bezienswaardigheden: 'Zooals wij ook in Arnhem veel langer een paardentram hebben gehad dan elders, zoo zijn wij ook beroemd door de schipbrug.' Er is lang gediscussieerd over de plaats van de brug, welnu 'de plaats is er, als nu de brug er nog komt, zijn wij compleet', grapte Hermans. Maar de minister ontkende dat er, zoals Hermans het noemde, een 'Renkumsch plan' zou zijn. Hij vond alleen het Arnhemse plan niet goed, want daarvoor zouden huizen moeten worden afgebroken. De geachte afgevaardigden beweerden wel dat men het in Arnhem eens was over één brugplan, maar dat was niet waar. In Arnhem 'leven' volgens de minister twee brugplannen. Daarom had hij de stad bezocht (zomer 1928), en hij was 'nog geen drie minuten in Arnhem of het bleek [hem], dat er nog een derde plan was, dat niet in het bekende rapport was uitgewerkt'. De minister vond dat de brug buiten de plaatselijke bebouwing zou moeten blijven, weliswaar niet te ver daar vandaan.[25]

Het kabinet was toen al demissionair. Begin 1930 schreef de nieuwe minister, mr. P.J. Reymer (zoon van een steenfabrikant, geboren in Renkum) vertrouwelijk aan Gedeputeerde Staten en B&W dat hij 'in beginsel' had gekozen voor een brug bij de Lauwersgracht. Als de belanghebbenden hiermee instemden, kon een plan worden opgemaakt dat 'als grondslag zou kunnen dienen voor verdere onderhandelingen en verdeling van de kosten'.[26] Een beslissing met een duidelijke waarschuwing: Arnhem krijgt zijn brug niet gratis!

Een woonwijk in Arnhem-Zuid?

Op 27 juli 1931 kwam de Arnhemse gemeenteraad bijeen om het door B&W ingediende voorstel voor de bouw van een brug bij de Lauwersgracht te bespreken. 'Eindelijk is er iets, waarmee wij verder komen', verzuchtte de heer IJsselmuiden. De raad was blij met de beslissing van de minister en hekelde de vertragingen veroorzaakt door zijn voorganger. Overal waren inmiddels bruggen gebouwd, maar niet in Arnhem en Nijmegen. In het voorstel van de minister, overgenomen door B&W, moest Arnhem meebetalen aan de brug. De opritten, toeleidingswegen en viaducten waren samen begroot op ruim 2 miljoen gulden, daaraan moest Arnhem ongeveer een derde bijdragen, 750.000 gulden. Het raadslid ir. K. Ozinga (1863-1945) - zoon van F.K. Ozinga, het vroegere dwarse

lid van de Arnhemse Bruggencommissie uit 1910 - reageerde kritisch: geen goed idee, de wegen in de stad moeten ook nog worden aangepast, dat gaat nog een half miljoen gulden kosten. Arnhem betaalt veel meer dan Nijmegen: hier is het wel 20%, in Nijmegen maar 10%! Eigenlijk was hij, net als zijn vader, nog steeds tegen een brug bij de Lauwersgracht. Maar anders dan zijn vader, was hij (aanvankelijk) voorstander geweest van een brug bij het Roermondsplein, zoals hij direct na het uitkomen van het rapport-Van Citters in de *Arnhemsche Courant* had bepleit.[27] Toch werd het voorstel van B&W door de meeste raadsleden gesteund.

Dat voorstel bevatte nog een andere component, dat was de bouw van een woonwijk in de stadswaarden. B&W had hierover al op 3 juni 1927 aan de minister geschreven, kort nadat de Commissie-Van Citters haar rapport had ingediend.[28] De nieuwe minister kon zich vinden in de ideeën van B&W over bebouwing zuidelijk van de Rijn. Bij hoge waterstanden liepen de stadswaarden en de Malburgse polder toen nog onder. Van de brug af naar het zuiden zou de weg dus hoog moeten liggen. En dat wilden B&W voorkomen, want zo'n hooggelegen weg zou een belemmering vormen voor de ontwikkeling van een woonwijk: die zou de wijk in tweeën snijden. Door de hele buitenpolder watervrij te maken met een nieuwe dijk (de huidige Malburgsedijk), zou de weg naar het zuiden laag kunnen liggen. Daarmee zou 476.000 gulden worden bespaard, en dat bedrag kon ten goede komen aan de inpoldering. Het laatste deel van het voorstel van B&W was daarom om tegelijk een aanvraag in te dienen voor een concessie tot indijking van het Arnhemse grondgebied aan de overkant van de Rijn.

Dit deel van het voorstel kreeg tegenstand, vooral van de leden IJsselmuiden en Ozinga. 'Overal waar men een groote rivier midden door de stad heeft loopen, [wordt] die rivier beschouwd als een groot obstakel', sprak IJsselmuiden. 'Nu wil men hier zonder eenigen noodzaak dat obstakel er in leggen.' Een Arnhemmer woont in bos en hei, die gaat toch niet 'in een polder' wonen! Dat aan de overkant een woonwijk nodig zou zijn om natuurschoon aan de noordkant te sparen, vonden deze raadsleden onzin. De voorzitter van de raad, burgemeester De Monchy, verdedigde het voorstel echter met verve en had daarbij een medestander in de persoon van de heer Hermans. Zowel Londen als Parijs worden doorsneden door een rivier, en dat is geen enkel probleem, oordeelde Hermans. Waarom zou men er tegenop zien om in een polder te wonen? 'Dit plan is nu eindelijk ingediend en nu oppert men weer allerlei bezwaren.' Deze minister heeft werkelijk spoed betracht, laten we nu akkoord gaan, was zijn boodschap.

Het voorstel voor de bouw van de brug en de bijdrage van de stad, werd zonder hoofdelijke stemming aanvaard. Over het onderdeel om een concessie aan te vragen voor indijking van Arnhem-Zuid wenste de raad stemming. Het werd aangenomen met 22 stemmen voor en 10 tegen, waaronder Ozinga en IJsselmuiden.[29]

De burgemeester irriteert

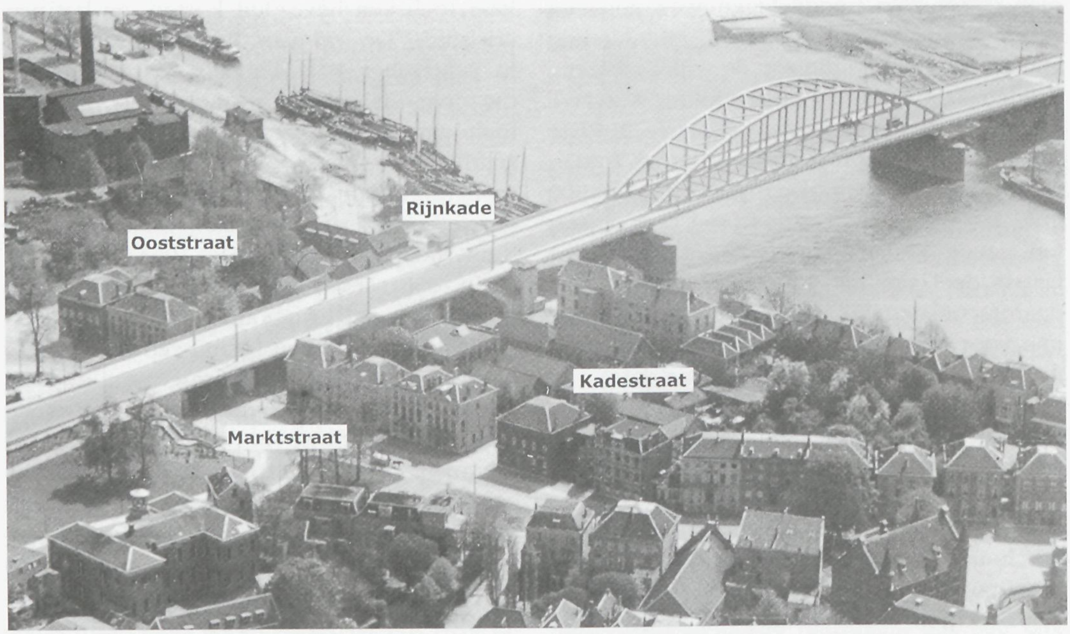
De lang gewenste brug kon nu worden gebouwd. Maar het zou Arnhem alles bij elkaar toch een lieve duit kosten, en het was crisistijd. 'De val van het Engelsche pond in September 1931 had een crisis ingeluid, die ook ons met de grootste zorg voor de toekomst der gemeentefinanciën vervulde', schrijft burgemeester De Monchy in zijn memoires.[30] En dus togen de burgemeester en de wethouder van Financiën, tevens Tweede Kamerlid, C. Smeenk (1880-1964), naar Den Haag. Zij wilden de minister polsen over uitstel van de brugbouw. Helaas had een raadslid de burgemeester en wethouder in de trein zien stappen, en daarmee was de raad op de hoogte van het uitstapje. De Monchy noemt deze affaire in zijn memoires 'het scherpste conflict met den Raad, [..] die ons ook in bepaalde kringen der burgerij heftig kwalijk genomen is'. In de raadsvergadering van 29 februari 1932 interpelleerde Hermans B&W en hij diende tevens een motie van treurnis in. 'De Raad heeft besloten, dat de brug er zoo spoedig mogelijk moet komen', aldus Hermans, en dat besluit had moeten

worden uitgevoerd. Als B&W een andere mening hebben, had het college het oordeel van de raad moeten vragen. De burgemeester verdedigde zich door de vraag aan de minister slechts informatief te noemen, en niet namens de raad. De raad nam daar geen genoegen mee: de motie Hermans werd met overgrote meerderheid aangenomen. De Monchy noemde het later 'een typisch geval van massa-psychose': 'De dagbladen en de interpellant hadden den Raad aan het verstand gebracht, dat B. en W. in zijn rechten waren getreden en als één man stonden Links en Rechts tegen het college op', schrijft hij verongelijkt. Een week na het debat liet de minister weten dat uitstel kon betekenen dat de brugbouw pas in 1937 (5 jaar nadien) zou aanvangen, mogelijk later. Daarmee was de wens tot uitstel over.

Rijkswaterstaat is de baas

De brug werd ontworpen door het Bruggenbureau van Rijkswaterstaat. Dat werd geleid door ir. W.J.H. Harmsen (1886-1954), een man die weinig tegenspraak duldde en met een afkeer van het experiment.[31] Harmsen werd op het gebied van vormgeving geassisteerd door de architect van Rijkswaterstaat, ir. A.J. van der Steur (1895-1963). Maar Arnhem betaalde ook mee aan de brug, weliswaar alleen aan de opritten, en de stad had ook ideeën. Namens B&W was Schaap als esthetisch adviseur aan de Commissie van Overleg toegevoegd. Hij had echter alleen raadgevende bevoegdheid, formeel zelfs alleen voor de noordelijke oprit. De stad en ook Schaap wilden liefst een hangbrug, omdat die, volgens Schaap, het uitzicht vanaf de brug op de stad zo min mogelijk zou belemmeren.[32] Schaap had zelfs maquettes laten maken van de twee mogelijke oplossingen met een boogbrug en een hangbrug. Maar Harmsen zag niets in een hangbrug, die hij 'een romantische vorm van gisteren' vond, niet geschikt voor het vlakke Nederland.[33] Meer officieel formuleerde hij zijn bezwaren als: duurder en technisch de mindere van een boogbrug. Hoewel Schaap het niet met hem eens was, schatte hij de verhoudingen juist in toen hij de raadsleden informeerde dat het ontwerp van het Bruggenbureau zou worden uitgevoerd en geen ander.[34]

Het tweede conflict tussen Schaap en het Bruggenbureau betrof de oprit aan de

Detail van een luchtfoto uit 1935-1940 met de brug dwars door het huizenblok tussen Markstraat en Rijnkade (Gelders Archief 1501-04 - 12409)

stadskant. Schaap wenste daar een mooi plantsoen met flauwe glooiingen; daarvoor was voldoende ruimte tussen de singels. Maar niet in de vierhoek gevormd door Rijnkade, Kadestraat, Marktstraat (nu Oranjewachtstraat) en Ooststraat. Daar was rommelige bebouwing en een huizenblok aan de Marktstraat. Het aanvankelijke idee was om dat huizenblok geheel af te breken. In het plan-Schaap zou de oprit met plantsoen doorgaan tot de Rijnkade, met als onderbreking alleen een viaduct bij de Marktstraat. Harmsen en Van der Steur vonden dat geen goed idee. Zij vonden de grondophoging tussen de Marktstraat en de Rijnkade te hoog, dat zou het zicht op de Rijn beperken. Om die reden wensten zij tussen Rijnkade en Marktstraat een brugdek op palen.

Dit onderwerp werd besproken in de raadsvergadering van 5 april 1932. Het punt was echter, dat Arnhem een tekort van 3 ton had op de begroting. Weliswaar zou het voorstel van Schaap goedkoper uitvallen dan het idee van het Bruggenbureau, maar het onteigenen en afbreken van het huizenblok aan de Markstraat was daarvoor een noodzaak. Bij het plan van het Bruggenbureau kon men volstaan met het afbreken van enkele panden en het brugdek op palen pal langs de overblijvende huizen voeren. Daarmee zou een besparing van 4 ton worden verkregen en dat maakte het plan van Rijkswaterstaat goedkoper. Op voorstel van B&W koos de raad voor deze oplossing, zij het dat die tijdelijk zou moeten zijn. Op den duur zou men toch het hele blok aan de Markstraat amoveren. 'Deze om zuinigheidsredenen gekozen tijdelijke oplossing zal, vrees ik, ons tientallen van jaren blijven ergeren', schreef Schaaps medewerker ir. G.L. van Straaten in 1933.[35]

Bij besluit van de gemeenteraad van 30 augustus 1932 kreeg Schaap de opdracht voor het ontwerp van de noordelijke oprit. Ook

De noordelijke oprit van de Rijnbrug met het brugdek op jukken, 1935 (Gelders Archief 1501 – 2065)

hierover maakte Ozinga weer groot misbaar. Hij vond dat B&W de 'verdiensten van de heer Schaap in de hoogte staken'. Het werk kon ook gewoon door Gemeentewerken worden uitgevoerd. B&W betoogden dat dit 'niet zoozeer ingenieurs- of plantsoenenwerk [is], maar landschapsarchitectuur'. Op de helling moet men 'aardige doorkijkjes' krijgen, sprak burgemeester De Monchy.[36] Na gunning werd het ontwerp van de oprit gemaakt door Schaap en Van Straaten met medewerking van het hoofd van de Arnhemse plantsoenendienst, de heer S.H. Frederiks. De noordelijke oprit bestond daarmee uit twee duidelijk onderscheiden delen: het plantsoen, zoals ontworpen door Van Straaten, daarna het betonnen viaduct over de huidige Oranjewachtstraat met zware landhoofden, en vervolgens het op betonnen jukken gebouwde brugdek tot de Rijnkade met aldaar nogmaals een landhoofd. Na de oorlog is die vreemde constructie zo gebleven, alhoewel men het gemakkelijk had kunnen veranderen na de verwoestende gevechten om de brug. Maar ook toen bepaalde Rijkswaterstaat wat er gebeurde met Harmsen als (inmiddels) directeur-generaal.

De opening van de brug

De bouw van de brug begon met de eerste aanbesteding in juni 1932; de brug kwam gereed in april 1935. B&W had tijdens de bouw nog geprobeerd die te vertragen, in verband met de financiële positie van de

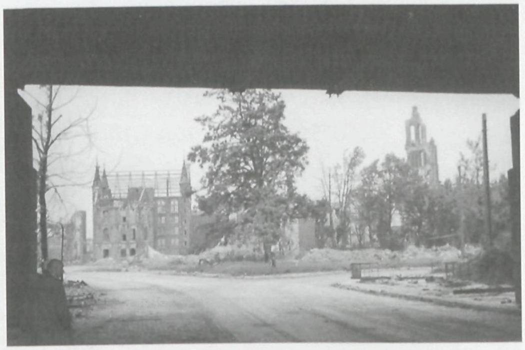
Het plantsoen bij de noordelijke oprit van de Rijnbrug aan de Eusebiusbinnensingel, zoals ontworpen door ir. G.L. van Straaten van het bureau Schaap (Gelders Archief 1570 – 137)

Het viaduct aan de Oranjewachtstraat (de vroegere Marktstraat) in 2016 gezien naar het oosten (foto auteur)

Landhoofd aan de Rijnkade en noordelijke brugoprit uitgevoerd als brugdek op betonnen jukken in 2016. Daarnaast het vernieuwde Rijngemaal aan de (inmiddels verdwenen) Ooststraat (foto auteur)

Marktstraat, 1945, gezien vanonder de zuidelijke oprit van de verkeersbrug. Links op de achtergrond het Rijksarchief (Gelders Archief 1584 - 757)

Verkeerstelling en interview op de Rijnbrug in Arnhem in het kader van een mogelijke tolheffing op de Nederlandse bruggen (bron: Leeuwarder Courant, 18 april 1935)

stad – tegelijkertijd moest de Malburgse dijk worden gebouwd op kosten van de gemeente - maar daar voelde Rijkswaterstaat niets voor. Schaap heeft de afbouw van de brug niet meer meegemaakt. Hij overleed – 63 jaar oud - volkomen onverwacht op 15 maart 1933. Ook Brinkman Visser, zijn opvolger bij Gemeentewerken, overleed voortijdig in 1934. De brug werd zonder feestelijkheden geopend op 10 april 1935 om 6 uur 's morgens door Harmsen en de nieuwe directeur van Gemeentewerken, ir. J.P. van Muylwijk. Ondanks het vroege uur was er grote belangstelling. 's Nachts hadden Wageningse studenten zelfs een ludieke (schijn)opening geënsceneerd. In de loop van de ochtend 'bewogen zich honderden automobielen en wielrijders naar de brug, om een kijkje te nemen', schreef het *Algemeen Handelsblad*.[37]

Sommige kranten meldden dat de sobere opening samenhing met het plan van de regering om tol te gaan heffen op alle bruggen. De regering wilde de concessie daarvoor op 2 april 1935 - bijna gelijk met de openstelling van de brug - laten ingaan.[38] Op een aantal bruggen werden zelfs verkeerstellingen met vragenlijsten afgenomen, ook op de Rijnbrug in Arnhem die 'opnieuw in het middelpunt der belangstelling [kwam] te staan'.[39] Van alle kanten kwamen bezwaren met grote artikelen in de dagbladen. In augustus 1935 was het plan van de baan: de benzineprijs werd verhoogd.

Nabeschouwing

De keuze van de Lauwersgracht als plaats van de eerste Rijnbrug (nu John Frostbrug) was vooral te danken aan Schaap, die inzag dat dit de meest geschikte plaats was. Zoals bij ieder groot infrastructureel werk waren er

Het Nieuwe Plein met de oprit (voor bussen en taxi's) van de Mandelabrug in 2015 (foto auteur)

voor- en tegenstanders. Wat veel tegenstanders niet inzagen, was de ruimtelijke schaal (lengte, hoogte, breedte, boogconstructie) van een vaste brug in verhouding tot de schipbrug. Alle nieuwe bruggen over de Rijn liggen hoog, een verplichting die voortvloeit uit de Akte van Mannheim[40], waarbij is bepaald dat de vrije doorvaarthoogte 9,10 meter boven de hoogste vaarstand moet zijn. Over een schipbrug kuiert men zo naar de overkant, een vaste brug vereist een enorme oprit. Daarvoor was de plaats bij de Lauwersgracht wel geschikt, die bij het Roermondsplein niet. Ook burgemeester De Monchy erkende dat achteraf.[41] Ten overvloede wordt het ook gedemonstreerd door de Mandelabrug die sinds 1977 bij het Roermondsplein ligt. De aparte oprit voor openbaar vervoer laat zien dat de helling van deze brug inderdaad een probleem is en de oplossing lelijk. Dat er inmiddels over deze beide bruggen te veel verkeer door de stad raast, is wel duidelijk. Dat was niet te voorzien in 1932: toen reden er 600 auto's per dag over de schipbrug. Nu rijden er 65.000 over de twee bruggen samen en nog eens 75.000 over de Andrej Sacharovbrug.

Over de auteur

Ton Burgers is civiel ingenieur en stadsgids in Arnhem. Hij schreef enkele boeken en artikelen over de geschiedenis van infrastructuur in Arnhem en Nederland.

Noten

1. Het vorige artikel over dit onderwerp verscheen in *AHT*, jrg. 36, nr.3, september 2016. Jan van Lookeren Campagne wees mij op een kleine fout in dit artikel: het woonhuis van burgemeester Van Heemstra is niet het door mij aangegeven huis aan de westzijde van de Eusebiusbuitensingel. Zijn huis lag aan de oostzijde in de gesloten gevelwand.
2. Notulen raadsvergadering 26/4/1926
3. *Arnhemsche Courant* (*AC*) 1/7/1924
4. De andere leden van de commissie waren: H.W.O. de Bruijn, secretaris van de commissie, ir. A.A.H.W. König en ir. A.T. de Groot, beiden van Rijkswaterstaat, F.M.A. van Schaeck Mathon, burgemeester van Nijmegen, mr. G.A.A. Nahuijs, burgemeester van Doesburg, C.E. Blauw, directeur gemeentewerken Nijmegen, ir. H. Seydendaal, hoofd van de provinciale waterstaat en mr. J.J.L. van Heest referendaris ter provinciale griffie.
5. Brief B&W Renkum aan de commissie d.d. 21/5/1926, bijlage 2b bij *Verslag*.
6. Brief O.V.V. d.d. 27/1/1926, bijlage 5 bij *Verslag*.
7. Brief B&W Rheden d.d. 10/2/1926, bijlage 1a bij *Verslag*.
8. Brief B&W Rheden d.d. 27/5/1926, bijlage 1b bij *Verslag*.
9. Commissie-Van Citters, *Overbrugging van de Waal bij Nijmegen, van den Rijn bij Arnhem en van den IJssel bij Doesburg*, verder aangeduid als *Verslag*, p. 51-53.
10. *Nota van de leden de Monchy en Brinkman Visser over de plaats van de nieuwe vaste brug over den Rijn* 12/5/1926, p. 5, 6, 9. GldA, toegang 2283, inv.nr. 1. Ter vergelijking: de helling van de Amsterdamseweg, achter het station is ongeveer 2,85% oftewel 2,85 meter per 100 meter lengte, nogal wat flauwer dus.
11. Notulen vergadering Commissie-Van Citters d.d. 20/12/1926, p. 6. GldA, toegang 2283, inv. nr. 1.
12. idem, p. 13-14
13. *Verslag*, p. 53, 54.
14. *Nota van de overbrugging van den Rijn bij Arnhem door H.W.O. de Bruijn*. GldA, toegang 2283, inv.nr. 1.
15. König, De Groot en De Bruijn
16. Notulen vergadering Commissie-Van Citters d.d. 20/12/1926, p. 17. GldA, toegang 2283, inv.nr. 1.
17. Notulen raadsvergadering 27/7/1931, p. 963
18. *AC* 17/3 en 19/3/1928
19. *Memorie bij de beoordeling der plannen voor den brug-bouw te Arnhem*, concept 6/3/1928. GldA, toegang 2287, inv.nr. 1.
20. Brief uit Keulen d.d. 10/10/1927; uit Rotterdam zonder datum, getekend L.J. van Dunné, aan de directeur van het Gemeentemuseum Arnhem. GldA, toegang 2287, inv.nr. 2
21. Afschrift brief Van Erven Dorens aan de leden van de commissie 31/3/1928. GldA, toegang 2287, inv.nr. 2.
22. Afschrift brief J.A.G. de Vos van Steenwijk, voorzitter en E. de Visser, secretaris, zonder datum. GldA, toegang 2287, inv.nr. 2.
23. *AC* 12/1 en 13/1/1927
24. Brief minister aan GS 2/6/1928 geciteerd in *AC* 18/1/1929. Zie ook *AC* 9/3/1929
25. Handelingen Eerste Kamer, 44e vergadering, 20 juni 1929
26. *Algemeen Handelsblad* 1/4/1930
27. *AC* 1/7/1927. In de raadsvergadering van 5 april 1932 kwam hij weer met een ander idee: een brug bij Hoogstede.
28. *AC* 5/11/1929
29. Notulen raadsvergadering 27/7/1931
30. Notulen raadsvergadering 29/2/1932. Monchy, S.J.R. de, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd*, 1946, p. 96-97.
31. zie ook Ham, Willem van der, *Meester van de zee. Johan van Veen, waterstaatsingenieur 1893-1959*, p. 126
32. Straaten, G.L. van, Het ontwerp voor de Rijnbrug te Arnhem, *Bouwkundig weekblad Architectura* nr. 46, november 1933, p. 400.
33. Bosch, A. en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998*, p.197
34. Opmerking door het raadslid Van Hassel in de raadsvergadering van 5 april 1932, p. 339.
35. Van Straaten, 1933, p. 401.
36. Notulen raadsvergadering 30/8/1932.
37. *Algemeen Handelsblad* 10/4/1932, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 10/4/1932
38. Kamerstuk Tweede Kamer 1934-35, kamerstuknr. 259 ondernr. 3, Memorie van Toelichting.
39. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11/2/1935.
40. De Akte van Mannheim is een verdrag uit 1868 tussen de Rijnstaten. Het is de praktische uitwerking van de slotakte van het Congres van Wenen uit 1815 dat de vaart op de Rijn vrij is.
41. De Monchy, *Twee ambtsketens*, p. 95

De Tonnenberg, het stedenbouwkundig plan van 1895

Ad Habets

Over de bouw van de Graaf Ottobuurt is weinig gepubliceerd. Lavooij wijdt er in zijn boek over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Arnhem enkele passages aan.[1] *Hij baseert zich echter niet op primaire bronnen zoals gemeenteraadsverslagen, ontwerptekeningen en het kadaster. Zo wijst hij ten onrechte de directeur van Gemeentewerken, ir. J.W.C Tellegen, aan als de ontwerper van het stedenbouwkundig plan, spreekt laatdunkend over de particuliere ontwikkelaars en plaatst de architectuur van de woningen tussen aanhalingstekens. Een deel van deze onjuistheden en ongefundeerde kritiek is doorgesijpeld in officiële documenten, zoals bestemmingsplannen en monumentenbeschrijvingen en houdt zo een verwrongen beeld in stand van de geschiedenis van deze buurt. Tijd voor een revisie.*[2]

Arnhemsche Bouwgrond Maatschappij

Op 1 december 1894 stuurden C.M.G. Nieraad en G.J. van Gendt,[3] directeuren van de kersverse N.V. Arnhemsche Bouwgrond Maatschappij (ABM), een brief aan het gemeentebestuur van Arnhem om medewerking te vragen voor hun plan voor een nieuwe woonbuurt ten noorden van Sint Marten. Zij wilden onderhandelen over de voorwaarden. Een plantekening was bijgevoegd. Het ontwerp was van eigen hand. De twee waren namelijk ook architect. Het college van B&W droeg ir. Tellegen op met de initiatiefnemers in overleg te treden. De gezochte medewerking hield in dat de gemeente de geplande straten zou overnemen. Daarom was de gemeente in de positie voorwaarden te stellen. Ruim drie maanden later, in de vergadering van 23 maart 1895, ging de gemeenteraad akkoord met een op onderdelen gewijzigd plan. Een week daarvoor had wethouder Iz. Everts ir. Tellegen nog bij de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Groningen laten informeren naar de voorwaarden die daar werden gesteld bij de overneming van wegen van particulieren.

Uit kadastergegevens blijkt dat Baron Guillaume Van Heeckeren, kleinzoon van de stichter van het landgoed Sonsbeek, al in het najaar van 1894 voorbereidingen trof voor de verkoop van gronden op de Tonnenberg aan de ABM. Een hulpkaart van de landmeter, gedateerd november 1894, toont de lijn waarlangs de percelen van Van Heeckeren zouden worden gesplitst. Die lijn viel precies samen met de grens van het plangebied van de ontwikkelaars. De topografische aanduiding van de percelen in het kadaster was 'Tonnenberg'. Dat zou ook een goede naam voor de nieuwe wijk zijn geweest. De voorgenomen splitsing van percelen en de brief aan het gemeentebestuur rechtvaardigen de conclusie dat in het najaar van 1894 al een welomlijnd plan voor de nieuwe buurt bestond. Een tekening van dit oorspronkelijke plan heb ik niet kunnen vinden.

De grondverkoop volgde begin januari 1895, conform de splitsingskaart. De exacte datum van de transactie is niet bekend omdat het archief over de jaren 1895-1898 van notaris Böthlingk, de huisnotaris van de ABM, verloren is gegaan. Het was niet de eerste grote verkoop van Sonsbeekgronden. Van Heeckerens bezit strekte zich oorspronkelijk

Het Graaf Ottoplein omstreeks 1902. Bestrating, beplanting en openbare verlichting zijn aangelegd, maar enkele hoekpercelen zijn nog onbebouwd. Het hellende karakter van het terrein is goed zichtbaar. (Gelders Archief 1501-04-3946)

uit tot aan de stadssingel tussen de Janspoort en de Velperpoort. Hij had al grond afgestaan voor de spoorweg naar Emmerich die in 1857 was aangelegd. En in de jaren daarna had de ontwikkelaar William Etty bezit van hem overgenomen voor de bouw van de nieuwe buurt Sint Marten. Toen Van Gendt en Nieraad van start gingen op de flanken van de Tonnenberg was Etty's zoon Thomas, eveneens op voormalige Sonsbeekgrond, al enkele jaren bezig met het ontwikkelen van een woonbuurt voor welgestelden op de helling tussen de Zijpendaalseweg en Amsterdamseweg.[4] Van Gendt en Nieraad traden soms namens hem op bij grondtransacties en de aanbesteding van straatwerk.

De stadsuitbreiding op de Tonnenberg was een ambitieus project. Het ging om een gebied van 16 hectaren, goed voor ruim 1400 woningen en winkels. De ontwikkeling zou vijftien jaar in beslag nemen. Een project van deze omvang had Arnhem nog niet eerder gezien. Voor de onderneming richtten de architecten een afzonderlijke naamloze vennootschap op, de N.V. Arnhemsche Bouwgrond Maatschappij.[5] Het beginkapitaal van 25.000 gulden was bescheiden te noemen. Het was zeker niet toereikend voor financiering van de hele onderneming. Alleen al voor de verwerving van de 16 hectaren was naar schatting f 50.000 nodig. Daar kwamen de kosten van egaliseren en bestraten nog bij. Bij de goedkeuring van het stratenplan bedong de gemeente een vergoeding van f 65.000 voor bestrating en beplanting van de wegen. De gemeente legde zelf aan, de N.V. betaalde. Als de straten gereed waren, werden zij om niet aan de gemeente overgedragen. De N.V. zal dus extra middelen hebben

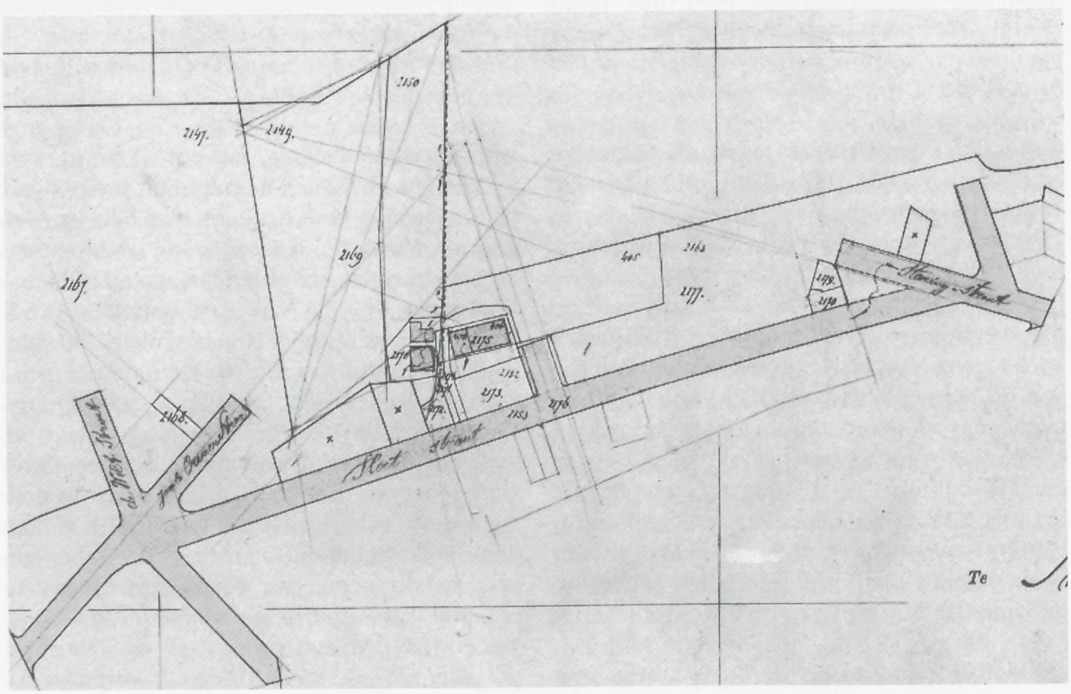
moeten aantrekken, bijvoorbeeld door een banklening.

Holle wegen, bolle akkers

In mijn eerste artikel heb ik gewezen op de morfologie van de Tonnenberg, een hellend vlak doorsneden door holle wegen.[2] Voor de ontwikkelaars hield dit verschil tussen holle weg en bolle akker de noodzaak in tot uitvlakking, vooral als een nieuwe straat dwars op de holle weg was geprojecteerd. De tamelijk vlakke Sloetstraat lag aan de 'voet' van de Tonnenberg. De Jacob Cremerstraat en de St. Peterlaan daarentegen lagen dwars op zo'n holle weg en de tracés van deze straten moesten eerst worden geëgaliseerd. Daarom hebben de ontwikkelaars op hun eerste uitgiftekaart de helling van de Tonnenberg en de veldwegen met een stippellijn afgebakend en tot tweede fase bestempeld. De eerste reeks kavels werd verkocht aan de laagst gelegen straten, de Sloetstraat en De Wiltstraat, en langs de bestaande Hommelseweg en Apeldoornseweg.

Tegenwoordig is de helling van de Tonnenberg het best waarneembaar op de Van Slichtenhorststraat. Deze straat ligt loodrecht op de helling en heeft een hellingpercentage van 6%. Het Graaf Ottoplein ligt juist boven deze steilte, maar ook dit plein is een hellend vlak. De Tonnenberg is geen echte berg, hij heeft geen top. Het land glooit verder onder een flauwere hoek tot aan de Dalweg waar zich een nieuwe relatieve steilte voordoet, Braamberg genaamd.

Ik stel mij voor dat de architecten vanuit St. Marten de weg naar boerderij de Tonnenberg zijn opgelopen en dan verder naar boven tot ze op een punt kwamen waar ze een goed uitzicht hadden over het plangebied en de stad. Daar, op het toekomstige Graaf Ottoplein, hadden ze alle punten in het vizier waarop de wegen van hun plan moesten aansluiten. Ze zouden het tracé van de hoofdstraten hier op het oog hebben kunnen vaststellen. Misschien is het zo gegaan. Op een hulpkaart van het kadaster van augustus 1896 wordt dit centrale standpunt weergegeven als het vertrekpunt van de zuidelijke plandiagonalen. De hulplijnen op de kaart

Hulpkaart kadaster, augustus 1896. De constructielijnen in potlood komen samen in een punt vlak naast de veldweg, op het latere Graaf Ottoplein.

tonen de basisgeometrie van het plan. In het driehoekige blok tussen Sloetstraat en Jacob Cremerstraat zijn de boerderijen van Valen en Wigman zodanig ingepast dat rondom ruimte bleef voor verkoop van percelen.

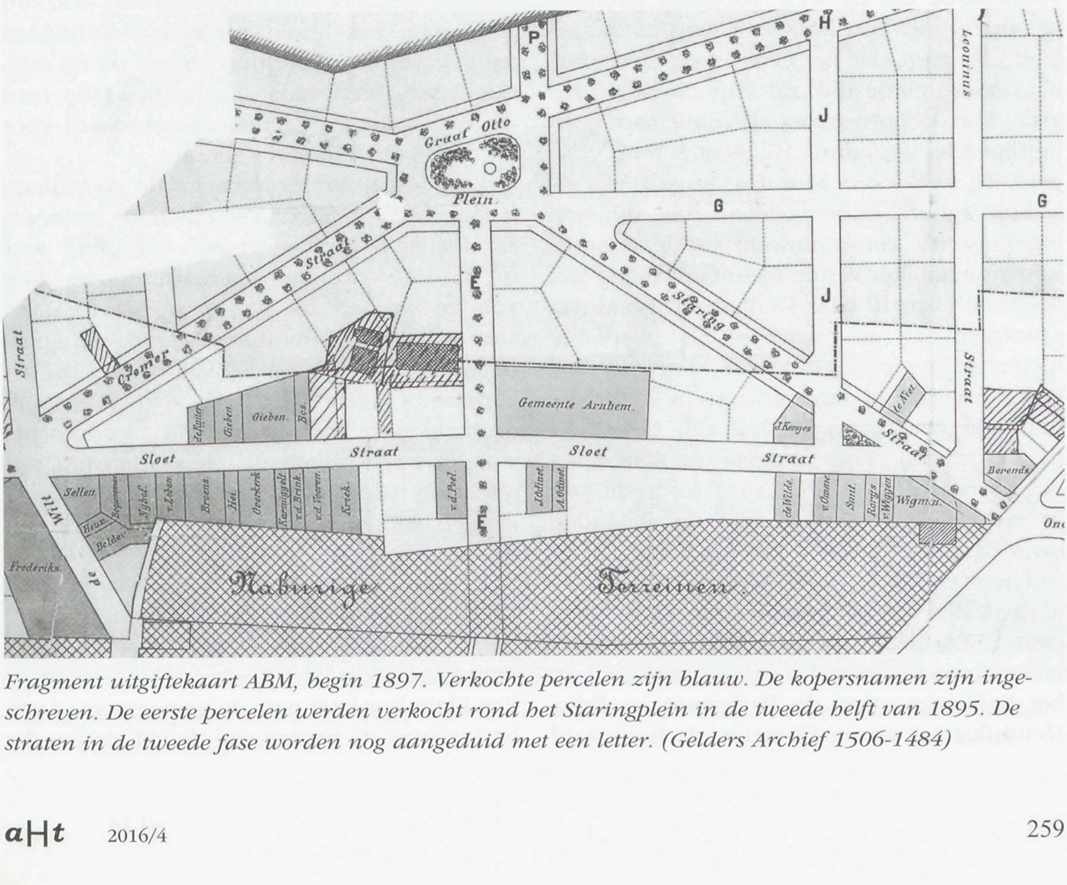
Diagonalen

Het stedenbouwkundig plan voor de Tonnenberg kreeg een voor Nederland ongebruikelijke opzet, een rechthoekig raster gekruist door diagonalen. Geen van de diagonalen ligt in het verlengde van een andere. Wel komen vier ervan in een punt samen. Op praktische wijze gaat elke straat op zijn doel af.[6] Straat B, de huidige Jacob Cremerstraat, was gericht op het oude station. Voorlopig reikte hij niet verder dan de Apeldoornseweg, maar de ontwerpers hadden begrepen dat doortrekking in de nabije toekomst waarschijnlijk was. Straat D, de St. Peterlaan, eindigde tegenover de poort van Sonsbeek. Diagonaal F, de Staringstraat, zou afdalen naar de kruising Hommelseweg-Onder de Linden met de begraafplaats als achtergrond. Het poortgebouw en het lijkenhuis lagen in het zicht van de straat. Ook straat E, de Van Slichtenhorststraat, was uitgezet vanuit het snijpunt op het plein. De straat sloot met een knik aan op de Van Hasseltstraat in Sint Marten en hield de toren van de Martinuskerk in de Steenstraat in het zicht.

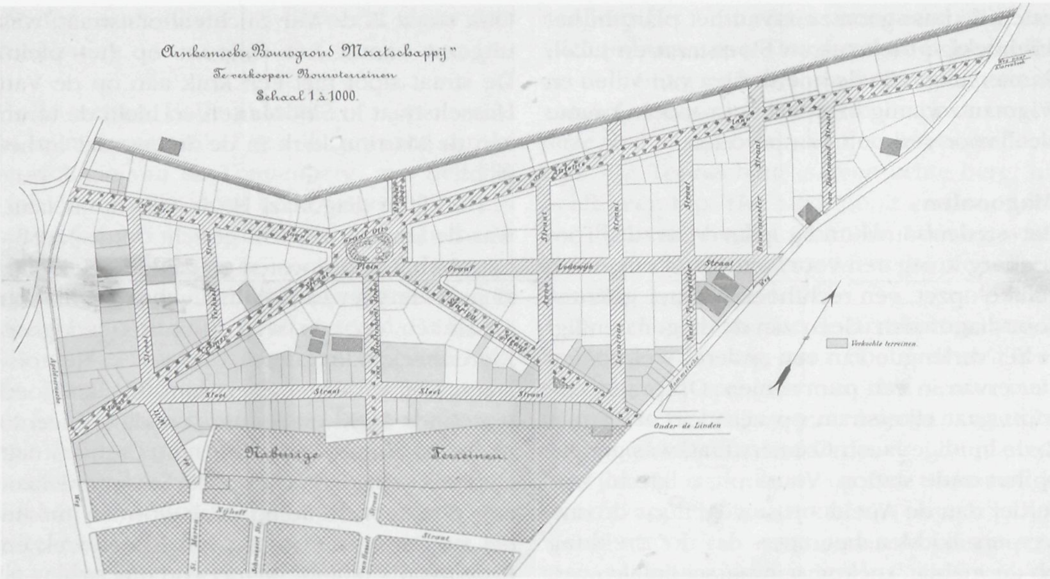
De vijfde diagonaal H, de St. Antonielaan, was de langste. Hij was gericht op de Jacobiberg in het noordoosten en daalde geleidelijk af naar de voet van die heuvel, waar hij zou aansluiten op een weg door het landgoed Klarenbeek, de latere Thomas à Kempislaan. Het grootste deel van dit landgoed was sinds 1886 eigendom van de gemeente Arnhem. Samen met de Jacob Cremerstraat en Paul Krügerstraat zou de St. Antonielaan een directe verbinding gaan vormen tussen het station en de bossen van Klarenbeek en Rozendaal.

Drie concessies

De gemeenteraad zag het verkeerskundig voordeel van de St. Antonielaan in, maar maakte zich nog wel zorgen over het karakter van die laan. Zou de toerist en zondagse

Fragment uitgiftekaart ABM, begin 1897. Verkochte percelen zijn blauw. De kopersnamen zijn ingeschreven. De eerste percelen werden verkocht rond het Staringplein in de tweede helft van 1895. De straten in de tweede fase worden nog aangeduid met een letter. (Gelders Archief 1506-1484)

Op deze uitgiftetekening van december 1898 staan alle straatnamen vermeld. De tweede reeks namen is vastgesteld in de gemeenteraadsvergadering van 8 januari 1898. (Gelders Archief 1506-7831)

wandelaar zich graag over deze lanenreeks verplaatsen? De raad vond een kaarsrechte straat van 500 meter te lang en stelde als voorwaarde dat de weg 'zoodanig gebogen of anders met een knik zou worden aangelegd, dat men van het eene einde der straat het andere einde niet zal kunnen zien'.[7] Dit was voor de ontwerpers-ontwikkelaars geen ingrijpende wijziging. Hij kostte hun geen geld. Zij stemden er vlot mee in.

Een andere door Tellegen aan de raad ingefluisterde gemeentewens vonden zij misschien moeilijker verteerbaar: verbreding van de straten van 10 naar 12 meter. Dit had wel gevolgen voor hun begroting. Elke vierkante meter extra straat betekende evenveel verlies aan verkoopbaar bouwterrein en bracht ook nog eens extra kosten aan bestrating met zich mee. Toch mogen we aannemen dat de ontwikkelaars de straatverbreding al in het begin van hun onderneming hadden ingecalculeerd. Straten van 10 meter breed trof je wel aan in Sint Marten en het Spijkerkwartier. In Lombok waren de gewone straten 12 meter, de hoofdstraten zelfs 15 meter breed. Ook de chique straten van het Spijkerkwartier, de Parkstraat en Prins Hendrikstraat waren 12 meter, de Boulevard en de Kastanjelaan (waar beide architecten hadden gewoond) zelfs 20 meter breed. De ontwikkelaars konden verwachten dat de gemeente niet met hun minimummaat akkoord zou gaan, zeker niet waar ze zelf hadden aangegeven te mikken op kopers uit de middenklasse. Wethouder Everts hield de raad de Parkstraat als de nieuwe standaard voor en deze volgde hem in zijn eis.

Een derde concessie betrof de voortuinen langs de diagonalen. Verschillende gemeenteraadsleden spraken er hun afkeuring over uit dat de voortuinen maar twee meter diep zouden worden. Ze wezen op de toestand van zulke ondiepe tuinen langs de Sonsbeeksingel in St. Marten. De meeste waren verhard of lagen er verwaarloosd bij, sommige hadden hekken, andere niet, kortom het was daar een rommeltje. De raad eiste langs alle diagonalen voortuinen van vier meter en ijzeren hekken op de voor- en zijgrens van de tuin.

De ontwikkelaars gingen met al deze eisen voetstoots akkoord.

Straatnamen

Een klein jaar later nam de gemeenteraad een besluit over de namen van de vijf straten die

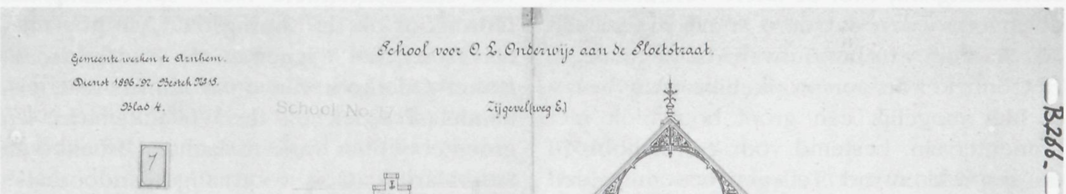
het eerst in aanbouw zouden komen: A, B, C, F en K. Burgemeester en Wethouders hadden aanvankelijk voorgesteld de straten in de nieuwe wijk te vernoemen naar Hollandse zeehelden, maar na een vurig pleidooi van senior raadslid, tevens rijksarchivaris, mr. J.F. Bijleveld volgde de raad diens voorstel om de straten te vernoemen naar Gelderse helden, illustere personen die door hun werk verbonden waren met Arnhem. Hij somde een reeks van dertien namen op waaruit zou kunnen worden gekozen. B. en W. kwamen daarop, in overleg met Bijleveld, met de namen van de grote 19e eeuwse bestuurder Sloet (A), de schilder, schrijver en strijder tegen kinderarbeid Jacob Cremer (B), de stichter van het Nieuwe Weeshuis De Wilt (C), de dichter en landbouwhervormer Staring (F) en de 16e eeuwse kanselier van Gelderland Leoninus.[8]

Standsverschillen

De diagonalen en het plein vormden de hoofdlijnen van het plan. Zij zouden gaan dienen als doorgaande wegen. Hier lagen percelen op de eerste rang. Die rang werd nog overtroffen door de weg langs de westrand, de Apeldoornseweg, die vanaf 1900 zou worden opgewaardeerd tot een brede bomenlaan met villa's, de Avenue Royale naar Sonsbeek. Hier verrezen herenhuizen met voortuinen van zes meter diep, de architecten woonden er zelf, terwijl in de buurt erachter vrijwel uitsluitend beneden- en bovenwoningen werden gebouwd.[9] De Apeldoornseweg, de vier diagonalen en het plein boden zo bijna drie kilometer gevelfront op eerste stand, goed voor zo'n 450 woningen.

De tweede rang deed voor de eerste nauwelijks onder: twee korte noord-zuid gerichte straten (E en P, de Van Slichtenhorststraat en de Nicolailaan), die ook op het plein uitkwamen en met bomen waren beplant.

De derde rang werd gevormd door een rechthoekig raster van zes gewone straten

Ontwerptekening door de Dienst Gemeentewerken voor de Openbare Lagere School aan de Sloetstraat, 1896 (Gelders Archief 1506- 2364)

zonder bomen en met huizen zonder voortuin. De hoofdas van dit grid was straat G, de Graaf Lodewijkstraat. Het raster verdeelde het grote gebied tussen de oostelijke diagonalen in bouwblokken.

Ook de straten A, C en CC, de Sloetstraat, De Wiltstraat en Verhuellstraat, behoorden tot de derde trap in de stratenhiërarchie. Straat A kwam het eerst in aanbouw. Het was een lange straat en hij lag als enige van de hele buurt vrijwel vlak. Hij fungeerde als een alternatieve route 'onderlangs' voor de klim over de diagonalen B en F (de Jacob Cremerstraat en Staringstraat). Het tracé van de Sloetstraat hield het midden tussen boerderij de Tonnenberg, die bleef bestaan en de "Naburige Terreinen", moesland van groenteboer Schaap, dat niet te koop was. Aan beide zijden van de Sloetstraat was juist genoeg ruimte voor verkoopbare percelen.

C en CC zijn parallelle woonstraten die het westkwadrant in bouwblokken verdelen. De aanduiding CC, voor de latere Verhuellstraat, doet vermoeden dat deze straat pas in een laat stadium van het ontwerp is toegevoegd. Het onbekende oorspronkelijke plan bevatte hier mogelijk een groot bouwblok met binnenterrein, bestemd voor een school. In de gesprekken met Tellegen was misschien duidelijk geworden dat de gemeente niet voelde voor een school op die plek of niet wilde wachten tot grond in de tweede fase beschikbaar kwam. School XVII, de tegenwoordige Jan Ligthartschool, zou al in 1897 verrijzen op de hoek Sloetstraat-Van Slichtenhorststraat.

Drie soorten kopers

Onder de kopers van bouwterreinen waren drie groepen te onderscheiden: aannemers, beleggers en eigenaar-bewoners. De meeste grond ging naar aannemers. Zij kochten vaak een veelvoud aan percelen en bouwden daar een rijtje identieke woningen op. Daarvoor sloten zij een lening bij de bank. Zij bouwden op risico in de hoop direct na voltooiing de woningen te kunnen verhuren of met winst te verkopen aan een belegger. Onder de ontwikkelende aannemers vinden we metselaars als Sellen, Rorijs, Gerritsen en Langelaar, de behanger van Zeben en talloze timmerlieden onder wie Gieben, Jansen, Bolder, Hagen, Geerlings, Eeninkwinkel en De Kinkelder. Scheefer, een smid van beroep, begaf zich pas na zijn loopbaan als chef-machinist in de projectontwikkeling. Hij is de stichter van het bouwblok aan de oostkant van het Graaf Ottoplein, waarover verderop meer.

Onder de beleggers waren grote maatschappijen maar ook particulieren, meestal renteniers of middenstanders die hun kapitaal investeerden in woningen voor de verhuur. Er waren twee typen: ontwikkelende beleggers en huizen-opkopers. De ontwikkelende belegger kocht zelf grond van de ABM, liet daarop huizen bouwen en bood ze te huur aan. De huizenopkoper liet al dat werk over aan een aannemer en kocht direct van de bouwer of via een veiling een kant-en-klaar huis in verhuurde staat.

In de eerste fase van de Graaf Ottobuurt treffen we onder de ontwikkelende beleggers veel middenstanders zoals zuivelhandelaar Wormgoor uit de Koningstraat, de hoefsmeden Houx, van Wiggen en de Wilde, schoenmaker Oderkerk van de Hommelstraat, vishandelaar Kriek uit de Wielakkerstraat en groenteboer en varkensslachter Broens van Sint Marten. Ook voormalige landbouwers als Wigman, Valen en Derksen ontwikkelden zelf huurwoningen. De N.V. Nationaal Grondbezit was (is) een typische huizenopkoper, tegenwoordig zouden we zeggen een

Boven aan de Graaf Lodewijkstraat was al gebouwd toen in 1900 werd besloten het profiel van de straat te verrijken met bomen en voortuinen. Vandaar de verspringing van de gevellijn. (Gelders Archief 1501-4-3940)

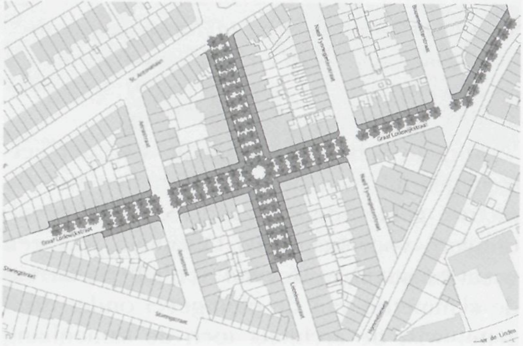
institutionele belegger, die in de Graaf Ottobuurt tientallen woningen verhuurde. Vanaf 1920 begon deze belegger zijn bezit in de buurt uit te ponden.

Tenslotte waren er de eigenaar-bewoners. Zij kochten een enkel perceel van de ABM, lieten een aannemer een beneden- en bovenhuis bouwen en gingen in een daarvan zelf wonen. De andere helft verhuurden ze. In het begin van de 20e eeuw bestond de Graaf Ottobuurt voor het merendeel uit huurwoningen. Tegen het einde van de eeuw was dat beeld omgekeerd. De meeste dubbele huizen waren in appartementen gesplitst en afzonderlijk verkocht. Ze worden nu veelal bewoond door hun eigenaar.

Tussentijdse planwijziging, 1900

In november 1900 verzocht de ABM de gemeente akkoord te gaan met een planwijziging in het oostelijke kwadrant. De ontwikkelaars wilden de Leoninus- en Graaf Lodewijkstraat, voor zover nog niet bebouwd, graag met bomen beplanten. Was het de aanblik van de armoedige huisjes aan de overkant van de Hommelseweg die de ontwikkelaars deed vrezen voor stagnatie van de grondverkoop aan hun eigen kant of volgden zij een duidelijke trend in de markt? Hadden zij gemerkt dat woningen aan een bomenlaan gemakkelijker van de hand gingen dan in een gewone straat? De lommerrijke Antonielaan was weliswaar lang, maar hij lag excentrisch en het was de enige bomenlaan van het oostelijk plandeel. Voor de balans in het aanbod zou het goed zijn als er meer van zulke straten waren. De Leoninus- en Graaf Lodewijkstraat vormden in de oostbuurt een centraal assenkruis. Als bomenlaan zouden ze de hele buurt ophalen.

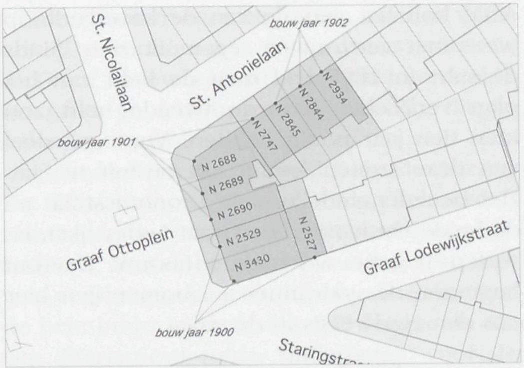
De gemeente stemde in met het idee onder voorwaarde dat langs beide straten voortuinen van vier meter met ijzeren hek werden aangelegd. Ze kregen dus het profiel van de diagonalen. Hetzelfde profiel werd van toepassing verklaard op de nog te verbreden Hommelseweg ten noorden van de Graaf Lodewijkstraat.[10] De planwijziging betekende ruim een verdubbeling van het aantal groene percelen in de oostbuurt. De ABM kon het vervolg van de kavelverkoop weer met vertrouwen tegemoet zien. Sinds de start in 1895 had men de helft van het plan verkocht. Voor de tweede helft zou men tien jaar nodig hebben. Voor een deel van deze straten kwam het besluit te laat. Het benedeneinde van de Leoninusstraat en de beide einden van de Graaf Lodewijkstraat waren al gebouwd of in aanbouw. Daarom beginnen de voortuinen en bomenrijen hier pas een eindweegs in de straat.

Planwijziging 1900, bomen en voortuinen langs de Graaf Lodewijkstraat, Leoninusstraat en Hommelseweg. (tekening door de auteur)

Pronkstuk

De eerste bebouwing van het Graaf Ottoplein verrees aan de oostkant. Wie dit woningblok aandachtig bekijkt ontdekt, ook nu nog, duidelijke architectonische samenhang tussen de verschillende woningen, een samenhang die zelfs reikt tot om de hoeken. Dat is het bewijs van een ontwerpende hand. Als er één ontwerper was dan moet er ook sprake zijn geweest van één opdrachtgever, die dit omvangrijke project regisseerde. Navorsing in het kadaster werpt licht op de zaak. Tussen 1899 en 1902 verwierf Jan Andries Scheefer stapsgewijs 1266 m^2 bouwterrein aan het Graaf Ottoplein,[11] waarmee hij zich verzekerde van 20 meter front aan de Graaf Lodewijkstraat, 30 meter aan het plein en 40 meter aan de St. Antonielaan. Hij zou de grond in drie fasen bebouwen met in totaal 18 beneden- en bovenwoningen en twee winkels op de hoek. Het ontwerp was waarschijnlijk van zijn zoon Adriaan, een architect, die tevens optrad als agent van de Oranje Nassau Hypotheekbank.

Bouwblok Graaf Ottoplein, in drie fasen gerealiseerd door J.A. Scheefer en zoon. (tekening door de auteur)

Adriaan Scheefer maakte als een der eersten gebruik van de mogelijkheden van de nieuwe gekleurde kalkzandsteen. Zijn gevelontwerp voor het Graaf Ottoplein was een waar kunststukje. Hoewel het hellend terrein de symmetrie van de pleingevel onder druk zette, wist de architect toch de samenhang te bewaren. Het bouwblok ademde nog de geest van de negentiende eeuw in zijn hang naar decorum, maar het was frivoler dan de deftige gevels aan de Apeldoornseweg en een flinke stap weg van de conventionele speklagenarchitectuur van de Sloetstraat en Jacob Cremerstraat. De architect had voor zijn ornamenten de stucadoor niet meer nodig, de metselaar des te meer. De woonverdiepingen hadden grote ramen en balkons. Daarop verhief zich een bovenbouw van elkaar overspannende en steeds verder uitkragende rondboogvormen. Elk huis kreeg zijn eigen bekroning in de vorm van een schermgevel met gekartelde rand. Boogranden, boogvelden, muurvlakken en gootlijsten waren opgewerkt met kleurige stenen. Zelfs de dakpannen waren in kleurpatronen gelegd.

Scheefer bracht de panden in verhuurde staat op de markt. Op de hoeken waren bakker Gooiker (katholiek) en slager Leistra (protestant) gevestigd. De twee rechter panden met de bakkerij bood hij in juli 1900 ter veiling aan. Voor het hoekpand vroeg hij f 6676, voor het andere f 5686, twaalf maal de jaarhuur, maar het kwam niet tot koop.

Gevraagd, in een Rund- en Varkensslagerij, eene nette Slagersknecht, P. G., van goede getuigen voorzien, een beest kunnende slachten. Loon 3 à 4 Gulden, intern. Zondags vrij.
Adres D. M. LEISTRA, Graaf Ottoplein 8, Arnhem.

Advertentie voor een nette protestantse slagersknecht bij D. M. Leistra. (Het nieuws van den dag Kleine Courant, 08-04-1907 delpher.nl)

In 1903 verkocht hij het hoekpand aan de bakker. Deze breidde zijn bedrijf en woning uit naar de achterplaats en dreef de bakkerij tot 1935. De pleinwand van vijf huizen was zonder twijfel het fraaiste complex van de buurt. Scheefer heeft het nog enkele jaren in voltooide staat gezien. In 1905 overleed hij, 68 jaar oud. Zijn zoon was nog maar 49 toen hij in 1914 overleed. Als de gevels in de loop van de jaren niet zo waren verminkt, was hun nalatenschap aan het Graaf Ottoplein waarschijnlijk een rijksmonument geworden.

BAKKERSKNECHT.
Gevraagd R. K. 2de Bakkersknecht Graaf Ottoplein 1 Arnhem bij W. J. GOOIKER. (4603)

Advertentie voor een rooms-katholieke bakkersknecht. (Het Centrum 30-07-1910 delpher.nl)

Over de auteur

De auteur is in het vorige nummer van AHT aan u voorgesteld.

Noten

1. Wim Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem, de stedebouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990, p. 66-68.
2. Dit artikel is een vervolg op mijn vorige artikel, zie Ad Habets, *'De Tonnenberg, van bouwland tot bouwterrein'*, in AHT sept. 2016, 206-213.
3. Cornelis Martinus Georgius Nieraad, geboren 14-12-1847 te Arnhem, overleden 8-11-1925 te Rhenen. Gerlach Jan van Gendt, geboren 16-11-1838 te Alkmaar, overleden 28-2-1921 te Arnhem.

De oostwand van het Graaf Ottoplein op een zomerdag omstreeks 1910 (Gelders Archief 1501-04-3947)

4. Dit zogenaamde Ettypark besloeg het gebied tussen Pels Rijckenstraat en Burgemeester Weertsstraat
5. Oprichtingsdatum 23 oktober 1894, gepubliceerd in de Staatscourant van 12 januari 1895. Maatschappelijk kapitaal: honderd aandelen van 250 gulden. Aandeelhouders waren Anton Borret, zonder beroep te Arnhem, 30 aandelen; mr. Dirk van Houten, advocaat en procureur te Den Haag, 15 aandelen; Simon Korteweg te Den Haag, hoofdbestuurslid Hollandsche maatschappij van Landbouw, 15 aandelen; Eduard Penn, bankier te Den Haag, 15 aandelen, mede handelend namens Lambert de Ram, industrieel en Tweede Kamerlid; Gerlach Jan van Gendt en Cornelis Nieraad, beiden 5 aandelen. De eerste vijf personen vormden de raad van Commissarissen, de beide architecten werden benoemd tot directeur.
6. Hoe jammer is het dat bijna al deze zichtlijnen vanaf het Graaf Ottoplein tegenwoordig door nutsgebouwtjes worden belemmerd: gaskast, transformatorhuis, bushok, vuilcontainers, elke straat heeft zijn eigen zichtblokkade
7. Verslag van de vergadering van de gemeenteraad van 23 maart 1895, GldA 2192, inv. 119, p. 218
8. In de raadsvergadering van 8 januari 1898 werden de overige straatnamen vastgesteld. Zij memoreren de juist overleden schrijver en tekenaar Alexander Verhuell (1822-1897) die zijn hele bezit aan de gemeente Arnhem had nagelaten (CC), de geschiedschrijver en rechtsgeleerde Arend van Slichtenhorst (E) (†1657), graaf Otto (Otto II van Gelre, 1229-1271), die Arnhem in 1233 stadsrechten verleende, graaf Lodewijk (G) (Gunther van Nassau, 1575-1604), bewoner van een paleis op de Markt, het latere paleis van Justitie, de zestiende eeuwse kanselier van Gelderland Adriaan Nicolai (P) (1505/09-1568). De dwarsstraten van het oostelijk kwadrant werden vernoemd naar filantropen en filantropische instellingen: Naell Tynnegieter (L) (†1562), stichteres van een weduwenhuis in de Broerenstraat, Derck Bouwmeester (M), stichter van het Rooms-Katholiek Vrouwenhuis in de Koningstraat en Arend van Dortmondt (N) en Anna (J) van Gelder (†1748), oprichters van een tehuis voor weduwen van steen- en schrijnwerkers. De St. Peterlaan (D) en de St. Antonielaan (H) tenslotte zijn vernoemd naar middeleeuwse gasthuizen.
9. In de Naell Tynnegieterstraat 39-51 ligt een rij van zeven eengezinswoningen en ook het laatste blok van de Antonielaan heeft zo'n rijtje.
10. Verslag van de vergadering van de gemeenteraad van 3 dec. 1900, GldA 2192, inv. 124, p. 928.
11. Scheefer woonde op Sint Marten, Spaenstraat 31.

Gerrit Engelberts Gerrits, Arnhems enige nationale geschiedschrijver (1795-1881)

Menno Potjer

Het is nogal verrassend om iemand in de Arnhemse Adresboeken te vinden die van beroep zegt geschiedschrijver te zijn. Gerrit Engelberts Gerrits deed dat in de jaren na 1861. Hij is de enige Arnhemmer die ooit geschiedschrijving als beroep heeft opgegeven. Na hem heeft nooit meer iemand hier dat gedaan. A.J.C. Kremer bijvoorbeeld gaf in de jaren 1890 als zijn beroep 'particulier' op, later adjunct-bibliothecaris en J.F. Hogerlinden liet in het Interbellum weten dat hij commies of hoofdcommies was. Reden genoeg om eens na te gaan wat Gerrits dan geschreven heeft.
De beide andere genoemde historici zijn in die zin Arnhemse geschiedschrijvers dat ze hoofdzakelijk over Arnhem schreven, terwijl Engelberts Gerrits een Arnhemse geschiedschrijver blijkt te zijn omdat hij in Arnhem gewoond heeft. Hij schreef vooral over de vaderlandse geschiedenis in zijn algemeenheid, niet over Arnhem zelf. En hij kon zich inderdaad met recht en reden geschiedschrijver noemen, zijn productie is enorm geweest en hij heeft vele jaren van zijn schrijfwerk geleefd.

Levensloop

Wie was deze Engelberts Gerrits? Hij is in 1795 in Hoorn geboren. Zijn vader was daar bakker, maar Gerrit koos een andere loopbaan. Hij werd onderwijzer, later schoolhoofd, eerst in Amsterdam en daarna in 's-Graveland. Dat zijn de jaren waarin hij het meeste geschreven heeft. In 1862 verhuisde hij, 67 jaar oud, als weduwnaar zonder kinderen, naar de Pauwstraat in Arnhem, bij hotel De Pauw, nummer C 246. Daarna heeft hij nog drie andere onderkomens in de stad gehad, hij verhuisde kennelijk nogal gemakkelijk. Dit toont aan dat niet alleen oud-Indiëgasten hier hun levensavond kwamen slijten.

In Arnhem heeft hij nog even les gegeven aan de nieuw opgerichte Kweekschool voor meisjes. Een hinderlijke doofheid heeft hem in zijn laatste jaren in toenemende mate geplaagd. Op 25 mei 1881 is hij overleden. Zijn graf op Moscowa is er niet meer, het is geruimd.

In zijn eigen tijd vonden zijn boeken een redelijke afzet. Van zijn *Leven en daden van M.A. de Ruyter* verschenen zelfs drie drukken. Michiel de Ruyter was destijds erg populair, Jan Frederik Helmers en Hendrik Tollens en andere dichters uit het begin van de negentiende eeuw hebben diens heldendaden met geestdrift bezongen. Ook in de twintigste eeuw wordt Engelberts Gerrits af en toe nog genoemd. Zijn biografie van De Ruyter vormde de basis voor een bewerking door J. Stamperius (1906). K. ter Laan vond hem de moeite waard om hem te vermelden in zijn *Letterkundig Woordenboek voor Noord en Zuid* ('s-Gravenhage 1952-2e druk). De literatuurhistorica Marijke Spies schonk aandacht aan hem in 1999. En de historicus P.B.M. Blaas plaatste hem in het jaar 2000 in de traditie van de historici uit het begin

De Pauwstraat met hotel de Pauw gezien richting Jansstraat omstreeks 1902. (Gelders Archief 1500 – 1908)

van de negentiende eeuw, historici die de Bataven overschatten, de Middeleeuwen onderschatten en de meeste aandacht aan de Opstand gaven. Vrij recent is zelfs nog een van zijn jeugdboeken op cd verschenen.[1]

Een kort overzicht van zijn werken

Om een indruk te krijgen van zijn veelzijdigheid als auteur noemen we hier een paar van zijn meer dan dertig publicaties. Daarna bekijken we vier historische boeken wat nader.

Engelberts Gerrits is begonnen met schrijven toen hij nog onderwijzer was. Dat verklaart dat zijn eerste pennenvruchten bedoeld waren als leesboekjes voor kinderen. Ze dragen kenmerkende titels als *Altijd gelukkig* (1824) en *Kleine Hendrik en zijn oppasser* (1825). Daarna begon hij aan een

DE

GESCHIEDENIS

VAN DEN

KLEINEN HENDRIK

EN ZIJNEN

OPPASSER.

NAAR DE

Vijftiende Engelsche uitgave

VAN

MEVR: SHERWOOD,

DOOR

G. ENGELBERTS GERRITS.

Ik weet, mijn Verlosser leeft. bl.59.

Te AMSTERDAM, bij

SCHALEKAMP en V.D. GRAMPEL.

Titelpagina van 'De geschiedenis van den kleinen Hendrik en zijnen oppasser' (books.google.nl. Veel van de werken van G. Engelberts Gerrits zijn terug te vinden en te lezen op deze website)

MICHIEL ADRIAANSZ.^{N} DE RUYTER

DOOR

G. ENGELBERTS GERRITS.

Lith v. Tresling & C° Amst

AMSTERDAM, L.F.J. HASSELS.

Zevende Druk.

Titelpagina van Michiel Adriaanxz^{n}. De Ruyter. (books.google.nl.)

serie korte biografieën, meest van zeehelden en Oranjes. Het zouden er in totaal dertien worden. De laatste, over stadhouder Willem V, heeft hij in Arnhem voltooid.

Intussen werkte hij ook aan wat zijn belangrijkste boek zou worden: *Keur van gedenkwaardige Tafereelen uit de Noord- en Zuid-Nederlandsche Geschiedenis* (1825-1827, 2 dln.). Hiervan volgde al spoedig een schooluitgave in vijf delen, met een apart werkboekje erbij met *Vragen over de Tafereelen*.

Hij schuwde de zeer recente geschiedenis niet. Deze vond zijn neerslag onder andere in het *Gedenkboek der Inhuldiging van Z.M. Willem II* (Haarlem, Leiden, 1841). Ook kende hij de gedichten van zijn tijdgenoten goed, hij verzorgde onder andere een bloemlezing uit het werk van H. Tollens.[2]

Engelberts Gerrits beheerste de moderne talen zeer goed. Hij vertaalde werken van Walter Scott en Walter Ferguson, die in Engeland de grondleggers waren van de historische roman. Desondanks liet hij zich niet verleiden om zelf historische romans te schrijven, al heeft hij wel volgens een recensent uit 1843 zijn biografie van P.P. Rubens 'met eenen kleinen romantischen tint oversapt'.[3] Ook schreef hij boeken voor handelsreizigers om hun Franse taal te verbeteren. Verder maakte hij schoolboeken om Engels en Duits aan de jeugd te leren.[4]

In Arnhem ging hij nog door tot 1866

met het publiceren van de laatste delen van een nieuwe variant op zijn vorige werken: *Ons Vaderland, historische en romantische tafereelen*, 22 dln, 1855-1866. Zijn laatste boek dateert van 1865: *Het leven van koning Willem II*.

Vier typerende werken

1. Het *Gedenkboek der Inhuldiging van Z.M. Willem II* (1841)

Anders dan de titel suggereert, beschrijft dit boek niet alleen de inhuldiging van Willem II, dat gebeurt pas in het laatste hoofdstuk. In de voorafgaande 180 bladzijden vinden we de hele geschiedenis van het huis Oranje-Nassau, met twee grote uitvouwbare platen. Als motto dienden een paar dichtregels van Willem Bilderdijk uit 1792, naar aanleiding van de geboorte van de latere Willem II:

> *O Bloed van zoveel helden!*
> *Wel hem, wiens heldentoon uw deugden eens zal melden !*
> *Uw deugden, door God zelf uw stamhuis ingeplant.*

Dit zet de verteltoon. Het gaat om het melden van heldendom als voornaamste deugd en gelukkig is de man die daarover vertellen kan, de geschiedschrijver dus. Het strookt geheel met de sfeer van de jaren 1813-1840, waarin vaderlandslievende dichters en schrijvers als H. Tollens, J.F. Helmers, Adriaan Loosjes en Petronella Moens de tijdgeest vertolkt hebben. Deze dichters citeert Engelberts Gerrits ook in zijn andere werken met graagte.

In zijn Voorwoord heeft de auteur zijn aanpak verantwoord. (...) 'In dit beknopt geschiedkundig overzicht van het doorluchtig stamhuis van Nassau-Oranje (...hadden wij geen behoefte aan...) redekunstige sierlijkheid in stijl of voorstelling. De onpartijdige historische waarheid (...moet voldoende zijn ...) ter vermelding van den lof van dit doorluchtige geslacht.'

Soms vergeet hij deze goede bedoelingen even. Het is immers echt wel redekunstige sierlijkheid om te zeggen: 'de ontstelde vijand verstoof eindelijk gelijk het dorre lover voor den najaarsstorm' (het gaat hier over de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen in 1831). Lof voor het doorluchtige geslacht is er inderdaad in overvloed, bijvoorbeeld de onwankelbare moed van Willem II in 1815 en 1830-1831, de prins die 'de lieveling van het leger' is. Wat zijn aanspraak op onpartijdigheid betreft, de auteur denkt misschien wel dat hij onpartijdig is als hij de Belgische generaal Daine een verrader noemt, maar daar kan men ook anders over denken.

Een gewoonte in die jaren was om voorin dergelijk boeken de lijst met intekenaren af te drukken. Daaruit blijkt een grote belangstelling voor deze publicatie. Er waren meer dan 1100 gegadigden, waarvan het

Op 27 november 1840 deed Willem II zijn intrede in Amsterdam, met een begroeting door de burgemeester op. De inhuldiging vond de volgende dag plaats in de Nieuwe Kerk. (Gedenkboek der Inhuldiging van Z.M. Willem II, p.160. Foto: A. Wolters van der Weij)

merendeel uit Amsterdam kwam en bij de bestuurlijke of rechterlijke macht diende. Normaal was een oplage van 500 exemplaren. De belangstelling uit Arnhem was niet groot, er waren slechts drie particulieren die intekenden en geen enkele boekhandel, terwijl boekhandels in Nijmegen, Zutphen en Doesburg wel exemplaren bestelden.[5]

2. Het *Biografisch Handwoordenboek* (1848-1850)

Voor het *Biografisch Handwoordenboek* bestond in Arnhem meer belangstelling, maar elders juist minder. Het aantal intekenaren bedroeg landelijk slechts 300, maar naast drie particulieren uit Arnhem deden er nu ook vier boekhandelaren mee.[6] De samensteller voelde dit wel aankomen. In zijn Voorwoord zegt hij dat hij ernaar gestreefd heeft 'zoo'n boek, uit den aard dor en droog, eenige behaaglijkheid bij te zetten', waardoor het niet alleen een naslagwerk maar ook aangename lectuur is. Die belofte komt hij wel aardig na, er zijn veel anekdotische gegevens bij verschillende personages te vinden. Het is dus opnieuw 'romantisch oversapt'.

In totaal heeft hij ruim 2500 lemmata opgenomen. De meeste namen komen uit de Oudheid en uit de adellijke geslachten van onze buurlanden. Hij noemt keurig de bronnen waaruit hij zijn gegevens geput heeft, waaronder veel buitenlandse encyclopedieen. Soms herhaalt hij zaken die ook al in zijn *Keurboek* stonden, bijvoorbeeld bij Oldebarnevelt. De recente geschiedenis in de vorm van nog levende tijdgenoten, zoals minister F.A. van Hall, ontbreekt in dit woordenboek.[7]

Voorblad van Schoonheden en merkwaardige Tafereelen uit de Nederlandsche Geschiedenis (1825-1830) deel 6.

3. *Schoonheden en merkwaardige Tafereelen uit de Nederlandsche Geschiedenis* (1825-1830). Al eerder waren er acht delen verhalende geschiedenis verschenen. Co-auteur was P.G. Witsen Geysbeek. Elk deel telde rond de 450 bladzijden. Er waren ongeveer 400 intekenaren.[8] In het Voorwoord zeggen de auteurs niet alleen dat zij streven naar onpartijdigheid, voor zover mogelijk (!), maar ook naar bevordering 'van burgerlijke, zedelijke en huisselijke deugden en vaderlandsliefde.' Deel 1 leent zich daar niet zo erg voor, dat behandelt 'de duistere Middeleeuwen'. Opvallend daarbij is dat alleen de Hollandse graven aan bod komen, Engelberts Gerrits woonde toen nog niet in Arnhem. De meeste aandacht (deel 3 tot en met deel 6) gaat weer uit naar de periode 1576-1679. Deel 8 eindigt met de slag bij Waterloo en de onwankelbare held die daar gevochten heeft.

4. De *Keur van gedenkwaardige Tafereelen uit de Nederlandsche Geschiedenis* (2 delen, 1825-1827).

De Bibliotheek Arnhem bezit alleen maar het derde deel van de *Keur,* in de versie voor de jeugd. Het bestrijkt de jaren 1590-1666. De Nederlandse heldendaden te land en ter zee worden sterk benadrukt. De auteur steekt zijn sympathieën en antipathieën niet onder stoelen en banken. Zo noemt hij koning

Advertentie voor het '35 cents boek van de Ruyter' door J. Stamperius (www.delpher.nl Nieuwsblad van het Noorden, 27-2-1907)

Filips II een zeer bijgelovige man, doelend op diens hartstochtelijk rooms-katholicisme. Vermeldenswaard is ook zijn grote sympathie voor Oldebarnevelt, overigens zonder dat hij Maurits' houding met zoveel woorden veroordeelt, want dat is per slot van rekening een Oranje.

Waardering

De *Arnhemsche Courant* van 28 mei 1881 vond zijn overlijden belangrijk genoeg om te vermelden, hoewel deze man, 'wiens naam eenmaal door bijna iedereen geroemd werd, nu bijna helemaal vergeten is' en hoewel zijn 'boeken nu verouderd zijn'. Er volgt dan een korte schets van zijn levensloop, zijn werk en zijn uiterlijk. 'Een kleine corpulente man met een zware bril en een paraplu die hij ook bij zonneschijn gebruikte op zijn dagelijkse wandeling'. De laatste twee jaar verliet hij zijn kamer op de Driekoningendwarsstraat niet meer. Hij had geen vrouw meer en maar een enkele vriend. Dat was B.J. Gamelkoorn uit de Ketelstraat, over wie verder niets bekend is. Desondanks: 'Onze oudste letterkundige – dat was hij zeker – is dus overleden'. (Geschiedenis maakte toen nog volop deel uit van de letterkunde.)

'Nu bijna helemaal vergeten' zei de krant in 1881, dat valt tegenwoordig weer mee, zagen we in de inleiding. 'Verouderd', dat wel, dat vond ook jeugdboekenschrijver J. Stamperius, in 1906. Deze liet in zijn bewerking van de genoemde biografie over Michiel de Ruyter de vele uitweidingen, deftige toespraken en prekerige vermaningen voor de lieve jeugd weg, die Engelberts Gerrits nog nuttig had geacht. En aan zaken die Engelberts Gerrits juist weggelaten had, schonk Stamperius nadrukkelijk aandacht, zoals aan de schriele uitrusting van de vloot, en het soms lafhartig gedrag van matrozen. Het

waren niet allemaal zulke brave, deugdzame burgers, die avonturiers van de Gouden Eeuw. Maar ook Stamperius wilde blijkens zijn Voorwoord nog vaderlandsliefde aankweken.

Zelf bewonder ik vooral de grote werklust van deze 'geschiedschrijver'. Als men over de door Stamperius genoemde zwakke punten heen weet te stappen, die zo kenmerkend zijn voor de tijd van 1815-1848, kan men nog menig aardige anekdote vinden die latere historici niet meer vermeldenswaard vonden, zoals van de Albanese ruiter met een gouden ketting die in 1591 op de muren van Lochum de officieren van Maurits uitdaagde tot een tweegevecht. De gouden ketting zou voor de overwinnaar zijn. Dat soort verhalen zijn de dingen die de leerlingen op school onthouden van hun geschiedenislessen.

Niet iedereen hoeft een geschiedvorser te zijn. Engelberts Gerrits is duidelijk een veelschrijver geweest, hij draagt geen nieuwe feiten aan, maar is wel zeer verdienstelijk als popularisator en verspreider van historische kennis voor een breed publiek. Zelfs katholieke jongetjes als Herman Schaepman hebben hem met rode oortjes gelezen als het over de heldendaden van De Ruyter ging en ze hebben een aantal van zijn verzamelde gedichten uit het hoofd geleerd.[9]

Waarschijnlijk hebben de heldenverhalen uit de Keur van gedenkwaardige Tafereelen ook nog Johan Huizinga in zijn jeugd sterk bekoord. Dat veronderstelt althans Els Kloek, omdat Huizinga een bundel geestige tekeningen over historische gebeurtenissen heeft nagelaten (1950) onder een titel die sterk aan Engelbert Gerrits doet denken: Keur van gedenkwaardige taferelen uit de vaderlandsche historiën.[10] Kloek denkt dat nog veel meer scholieren in de negentiende eeuw hun beeld van onze geschiedenis aan Engelberts Gerrits te danken hebben. Een onderwijzer die vertellen kan!

Noten

1. Marijke Spies, 'De romantische De Ruyter: 'Vlissingse Michiel' in de negentiende-eeuwse jeugdliteratuur.' In *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. W. van den Berg bij zijn afscheid als hoogleraar in de moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam 1999, 264-273. P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw*, Hilversum 2000, 54. Blaas gaat overigens verder niet in op de persoon en de werken van Engelberts Gerrits. De cd (over Jan Pieterszn Coen) is uitgegeven door Amore et Labora Publishing.
   De vrouw van Engelberts Gerrits was in de herinnering van de jonge Van Stockum geen aangenaam mens, daarom zocht deze latere antiquaar in 1829 al spoedig een andere kamer in Amsterdam. Zie Bob Th. Jongschaap, *Van Stockum 1833-2008, 175 jaar boekhandel,* digitale uitgave, 2008. Veel boeken van Engelberts Gerrits zijn te vinden zijn in books.google.nl.
2. *Verspreide Dicht- en Prozawerken van H. Tollens Czn, verzameld door G. Engelberts Gerrits*, Hilversum 1857.
3. *Petrus Paulus Rubens, zijn tijd en tijdgenoten, geschetst in eenige vlugtige tafereelen door G. Engelberts Gerrits*, Amsterdam 1842. De aangehaalde recensie staat in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, jg 1843, p. 216-222
4. *Un livre de lecture ou choix de plusieurs historiettes*, gevolgd door een *Second livre de lecture* (Amsterdam 1844), met verhaaltjes van het soort dat Jan van Schaffelaar van de toren in Barneveld sprong. Na een eerste en tweede volgde een *Third English Reading Book*, Amsterdam 1856 en een *Drittes Lesebuch für die Niederländische Jugend* (Amsterdam, 1842)
5. Deze drie particuliere intekenaren in 1841 waren D.G.J. baron van Boetselaer, die op het postkantoor werkte, P.W. Meijer klerk en P.M. Oosterdijk, emeritus predikant van Lunteren, nu woonachtig in Arnhem.
6. De volledige titel luidt: *Biografisch Handwoordenboek, levensbeschrijvingen van de meest beroemde Personen uit alle Eeuwen en Volken* (Amsterdam 1848-1850). Zij omvatten iets meer dan 500 bladzijden per deel. De auteur gebruikte hiervoor onder andere zijn eerder gepubliceerde biografieën, die ook al in bewerkte vorm waren opgenomen in de twee delen van zijn *Nederlandsche Heldendaden ter zee* (1832), met een atlas. De Arnhemse boekhandelaren die hierop in 1848 intekenden waren P.A. de Jong, W.J. Kruyt, Is. A. Nijhoff en J.W. Swaan. De particulieren waren baron K.T.C. van Hemert tot Dingshof van het kadaster, majoor S.T. Klijnsma en G.F. Loffler (geen beroep vermeld).
7. De auteur heeft nog meegemaakt dat hij zelf ook opgenomen is in een Biografisch Woordenboek, namelijk in dat van W.J.A. Huberts, W.A. Elberts en F.Jos. van den Branden, *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letteren* (Deventer 1878).
8. De Arnhemse boekhandelaren die in 1825 intekenden waren D.K. Muller, P. Nijhoff (niet Isaac Anne) en C.A. Thieme.
9. Jules Persijn, *Doctor Herman Schaepman, deel 1, 1844-1870*, Utrecht 1912, 38-48. Terzijde: Persijn vertelt ook dat Herman als jochie met zijn uit Arnhem afkomstige moeder in 1855 die stad bezocht: 'Hij was opgetogen om die grote mooie stad te zien waarvan mama zo mooi kon vertellen.'
10. Els Kloek (red.), Verzameld verleden, veertig gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis, Hilversum 2004, 6-8.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Japanse tv-ploeg maakt opnamen bij Gelders Archief

In oktober bezocht een Japanse tv-ploeg het Gelders Archief om opnamen te maken in het kader van een uitzending over filmster Audrey Hepburn. Dit gebeurde in één van de stilteruimten van de studiezaal, zodat studiezaalbezoekers geen hinder zouden ondervinden. Publieksadviseur Miel Jacobs toonde enkele historische documenten aan de opnameploeg. Geregeld zenden Japanse tv-zenders items over de filmster uit, waarbij ook opnamen uit Arnhem te zien zijn. Filmactrice Audrey Hepburn (1929-1993), die een Nederlandse moeder had, woonde na de scheiding van haar ouders in Arnhem. Hier maakte ze de Duitse bezetting en de geallieerde operatie Market Garden mee. Ze zat enkele jaren op de plaatselijke muziekschool. Om haar Engelse naam te maskeren gebruikte ze het pseudoniem Edda van Heemstra, afgeleid van haar moeders naam.

Hepburn voldoet aan een Japans schoonheidsideaal, zo verklaarde een lid van de cameraploeg de enorme populariteit van de filmster in het Japanse keizerrijk. De tv-ploeg filmde later ook het huis waar Hepburn gedurende de oorlog in Arnhem woonde en de buste van de filmster op het Burgemeestersplein, gemaakt door kunstenaar Kees Verkade.

Statenleden 'duiken' de archieven in

Zeven leden van Provinciale Staten van Gelderland en de Statengriffier lieten zich op woensdag 2 november 2016 door algemeen directeur Fred van Kan inlichten over het werk van het Gelders Archief. De leden van de Commissie BOC (Bereikbaarheid, Openbaar vervoer en Cultuur) van PS hoorden onder meer het pleidooi van Van Kan voor een duurzame digitale toekomst en hoe het Gelders Archief zich daar op voorbereidt.

De aanwezigen waren breed verdeeld over het politieke spectrum. Vertegenwoordigers van de Statenfracties van CDA, D66, PvdA, ChristenUnie, GroenLinks en SP namen deel aan het werkbezoek. Na de inleiding over het (digitale) toekomstbeleid volgde een rondleiding, onder begeleiding van directeur bedrijfsvoering Leo van Wijk, door het archiefgebouw. De scanstraat, de depots en de audiovisuele studio vielen in de smaak. Op verzoek van griffier Bob Roelofs toonde onze collega in de av-studio een filmpje over de opening van het Huis der Provincie in 1954. Eén van de oudste stukken van het provinciaal bestuur - de eerste notulen van Gedeputeerde Staten in 1814 - genoot de warme belangstelling van Gelderse Statenleden.

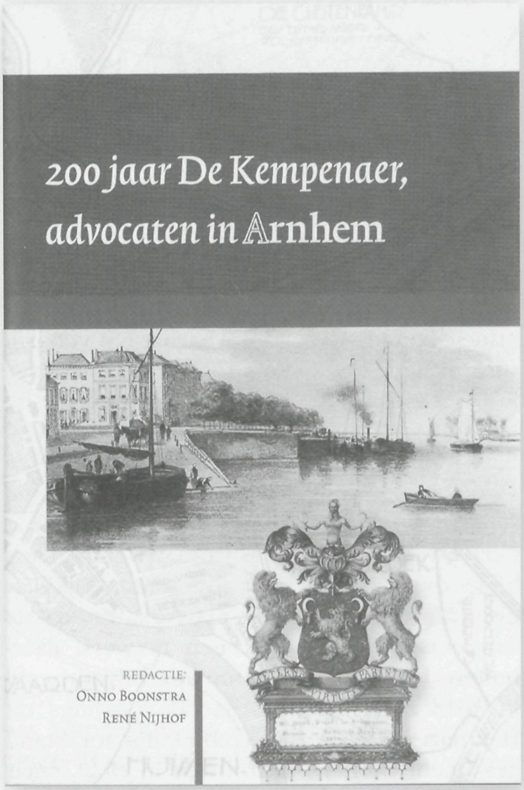
Tot slot had commissievoorzitter Agnes Lewe nog enige archiefstukken van vergaderingen van Provinciale Staten uit de jaren vijftig laten reserveren in de studiezaal. Het gezelschap dook er, zichtbaar geamuseerd, even in om de sfeer van bijna een halve eeuw geleden op te snuiven.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag-donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00-17.00
(behalve juli en augustus).

Gesignaleerd

Onno Boonstra en René Nijhof (redactie), *200 jaar De Kempenaer, advocaten in Arnhem,* Hilversum 2016. 252 blz. ISBN 978 90 8704 612 5. Prijs 17,50 euro voor leden van Prodesse.

'200 jaar De Kempenaer, advocaten in Arnhem' is het tweede deel in de reeks 'Arnhemse geschiedenissen', uitgegeven door Prodesse Conamur. In de historische herberg op vrijdag 11 november was de feestelijke overhandiging van het eerste exemplaar. Zes generaties advocaten De Kempenaer staan centraal in het boek. De diverse artikelen belichten daarbij steeds een ander element: de politieke ontwikkelingen, strafrecht, verenigingsleven, sportscene, ontwikkeling van de advocatuur in het laatste kwart van de 20e eeuw en de toevoeging van de 'taakstraf' aan het arsenaal van sancties. Het persoonlijke aspect van de levens van de vijf advocaten zelf zijn juist nauwelijks onderdeel van het boek. Hun geboorte, huwelijk, kinderen en sterfte wordt kort in kaders afgedaan.

De eerste vier hoofdstukken gaan over de tijd van de eerste De Kempenaer (Jacob Mattheus), 1793-1870. Tweehonderd jaar geleden, in 1816 vestigde hij zich in Arnhem als advocaat. Het eerste hoofdstuk is nog het meest persoonlijk: het gaat over zijn huwelijk, geboorte van de kinderen, verhuizingen binnen Arnhem en zijn integratie in Arnhem middels diverse lidmaatschappen en bestuursfuncties. Uit de boedellijst blijkt dat hij niet zozeer geïnteresseerd was in kunst, maar des te meer in steun aan de hulpbehoevenden. Dit laatste blijkt ook in het tweede hoofdstuk over de algemene strafmaten in die tijd en de zaken die Jacob Mattheus op zich nam. In die tijd kwamen de doodstraf en openbare geselingen nog voor (op de markt), Onder invloed van Napoleon en de Verlichting waren de omstandigheden in de tuchthuizen wel verbeterd. Jacob Mattheus verdedigde ook de behoeftigen en was regent van het tuchthuis in de Beekstraat. Dat Jacob Mattheus wel de meest veelzijdige advocaat was van De Kempenaers blijkt ook uit het derde en vierde hoofdstuk over zijn politieke activiteiten. Al in 1824 nam hij zitting in het kiescollege, in 1833 werd hij raadslid en in 1841 lid van Provinciale Staten. Zijn oriëntering was conservatief-liberaal. In 1844 werd hij benoemd tot lid van de Tweede Kamer voor Gelderland (er waren toen nog getrapte verkiezingen). Samen met Thorbecke en zeven anderen had hij grote invloed op de grondwetherzieningen van 1844 en 1848. In dat laatste jaar werd hij minister van Binnenlandse Zaken om de nieuwe grondwet uit te werken in wetten. Dit ging moeizaam, omdat de verhouding met Thorbecke inmiddels was verslechterd. In 1849 keerde hij terug als advocaat in Arnhem. Tijdens zijn politieke activiteiten heeft hij niet stil gezeten als advocaat. Van 1832 tot 1849 was Jacob Matheus Rijksadvocaat en in 1823, 1839, 1843 en 1845-47 voerde hij geruchtmakende zaken

ter verdediging van de Arnhemse Courant.

De tweede generatie, Jacob Ursel 1820-1895, trad in eerste instantie in de voetsporen van zijn vader: ook rechten gestudeerd in Leiden, advocaat in Arnhem, vanaf 1849 Rijksadvocaat en ook verschillende nevenfuncties in het burgerlijk netwerk in Arnhem. Maar ofwel zijn activiteiten beperkten zich ofwel de bronnen schieten te kort, want hij krijgt slechts een hoofdstuk in het boek. Vergeleken met zijn vader was Jacob Ursel vooral in de gemeentelijke politiek actief in plaats van landelijk. Hij maakte zich bij de aanleg van de gasleidingen bijvoorbeeld zorgen om de pas geplante bomen op de Rijnkade.

De derde generatie, Cornelis sr. 1861-1932, krijgt eveneens slechts één hoofdstuk. Dit gaat in op het burgerlijk netwerk in Arnhem. Aan de hand van het adresboek uit 1905 worden de persoonlijke en verenigingsnetwerken in kaart gebracht. Een kleine club kwam elkaar steeds weer tegen. Cornelis sr. had in dit netwerk zijn plaats in de gemeenteraad en als commissaris van diverse bedrijven.

De vierde generatie, Cornelis 'Kees' jr. 1895-1965, hockeyde en golfde in Arnhem. 'Zijn' hoofdstuk gaat over de sport in onze stad, in vergelijking met landelijke en internationale ontwikkelingen. De moderne tijd is duidelijk aangebroken: in 1915 krijgt het nieuwe sportcomplex Klarenbeek zelfs warme douches.

Bij de vijfde generatie, Dancker Cornelis 1924-2013, gaat het over de advocatuur. Dancker Cornelis deed ook piketdienst (automatisch toegewezen juridische bijstand) en verdedigde in 1971 een van de drie ijzervlechters, de andere twee werden verdedigd door de auteurs die dit hoofdstuk hebben geschreven. De beschrijving van de gang van zaken destijds komt dus uit eerste hand. Dit levert ook leuke anekdotes op, zoals wat de ijzervlechters er zelf van vonden. De zaak deed veel stof opwaaien, omdat de advocaten van de verdachten een werkstraf voorstelden. Dit leidde in Nederland al snel tot onderzoek naar de uitbreiding van het strafrecht en de impact van werkstraffen. In de jaren '80 nam de oplegging van werkstraffen explosief toe. In 1989 werd de werkstraf wettelijk vastgelegd met in 2000 en 2011 uitbreiding of aanscherping. De Kempenaer heeft hiermee aan de wieg gestaan van de bekende taakstraffen. Het volgende hoofdstuk gaat over de ontwikkelingen in de advocatuur: van éénpitters en allrounders (eerste t/m vierde generatie) tot advocatenkantoren en specialisten (vijfde generatie). Diverse verklaringen hiervoor worden toegelicht.

Het laatste hoofdstuk bestaat uit een interview met iemand van de zesde generatie De Kempenaer, Martijn Cornelis (1960-). De zevende De Kempenaer, Wisse (1993-), was aanwezig bij de krantstrookonthulling op 28 juni 2016 in de Zwanenstraat, waar Jacob Matheus vanaf 1827 zijn eigen huis had.

Het is kortom een bijzondere geschiedenis van 200 jaar De Kempenaer in Arnhem en hun belevingen en context. Het boek wordt opgeluisterd door vele afbeeldingen in kleur. Alle hoofdstukken zijn goed leesbaar en kunnen ook afzonderlijk gelezen worden. Een juridische achtergrond of interesse is niet vereist. Wel bieden sommige artikelen aanknopingspunten voor nader onderzoek. Op de huwelijkspartners van De Kempenaers bijvoorbeeld wordt niet ingegaan. Blijkbaar bestond er behalve een netwerk binnen de Arnhemse burgerij ook een netwerk daarbuiten. Jabob Matheus trouwde bijvoorbeeld in 1818 met Arnoldina Jacoba Gerlings uit Haarlem. Hoe is die verbintenis tot stand gekomen? Cornelis jr. trouwde in 1922, maar scheidde in 1936, ook in die tijd ongebruikelijk.

De auteurs en redactie hebben al met al een mooi boek opgeleverd, dat prima past in de Arnhemse geschiedenissen.

Lyke Bosma

A. Lansink (tekst) en G. van Middelbeek (samenst.), *Arnhem 1950-1960. Beelden van een stad tussen ooit en nu*, Nijmegen: BnM Uitgevers, 2016. 160 blz. ISBN 9789089470690. Prijs: €25,- (ook te bestellen via http://www.bnm-uitgevers.nl/).

Eens in de zoveel tijd verschijnt er een nieuwe 'fotoreportage' over Arnhem in vroeger tijden. Begin dit jaar was het weer zo ver en nu ligt *Arnhem 1950-1960* al geruime tijd in de Arnhemse boekhandels. Waar het in dit genre voorheen vaak ging om boekjes in klein formaat die zich richtten op het Arnhem van het fin de siècle, of in elk geval van vóór de oorlog – het meest bekend is *Sjouwen door oud-Arnhem* van A.S. Stempher –, lijkt met het verstrijken van de tijd de belangstelling langzaamaan te verschuiven naar de oorlogs- en wederopbouwjaren. Dit tijdvak ligt bij menig oudere Arnhemmer anno nu nog vers in het geheugen en er is materiaal genoeg voorhanden om een mooi fotoboek samen te stellen. Zo'n boek leent zich bovendien uitstekend voor wat tegenwoordig een 'koffietafelboek' heet: een op aanzienlijk formaat, kwalitatief goed uitgegeven boek om heerlijk in te bladeren.

Dit boek bevat 153 zwart-wit foto's van het naoorlogse Arnhem, prachtig weergegeven op groot formaat en begeleid door fijne teksten van de hand van voormalig Tweede Kamerlid en chemicus Ad Lansink (1934). Wat in de keuze voor de beelden opvalt, is in de eerste plaats de evenwichtige spreiding tussen gebouwen en mensen. Waar in oudere werken plaatjes van markante gebouwen nog wel eens wilden domineren, is hier veel ruimte voor het menselijke aspect van de jaren vijftig: drommen fietsers in de stad, vissende kinderen op de IJssellaan, moeders met kinderwagens in het Sonsbeekpark en een verkeersagente – ja, toen al! – met in haar hand een 'afstandsbediening' van een verkeerslicht... Dit alles schetst een tastbaar, en allicht voor velen herkenbaar, tijdsbeeld.

Een greep uit de onderwerpen van de afgebeelde foto's geeft aan hoe breed de samenstellers het hebben gezocht: industrie, verkeer en vervoer, onderwijs, recreatie, kunst, architectuur, maar bijvoorbeeld ook prachtige jaren vijftig interieurs. En hoewel het grootste deel van de plaatjes in en om het stadscentrum is geschoten, is er duidelijk moeite gedaan beelden te vinden van omliggende (toenmalige) nieuwbouwwijken en industrieterreinen. Wat betreft de industriefoto's valt op hoe weinig beschermende kleding de arbeiders destijds droegen: tingieters in hemd en pantalon – één van hen met een pijp in de mond –, dat zou onder de tegenwoordige Arbo-normen niet meer kunnen.

De afbeeldingen mogen dan in zwart-wit zijn, de teksten van de hand van geboren Arnhemmer Lansink geven het geheel kleur. Hij verhaalt van het opgroeien nabij de Geitenkamp, het verkennen van de stad te voet en per fiets – een auto was nog lang niet voor elk gezin weggelegd – en uiteraard de onvermijdelijke oorlogsjaren, maar ook van de keren dat hij terug mocht keren in Arnhem. Lansinks bespiegelingen lezen naar mijn smaak soms wat veel als 'opa vertelt', maar hij plaatst – zij het bij tijd en wijle wat breedsprakig – de beelden in een mooi, menselijk kader, waarbij hij zich zeker niet tot de jaren

vijftig beperkt. Zonder zijn verhaal als rode draad zou het geheel vluchtig en oppervlakkig zijn gebleven; dankzij Lansinks bijdrage komen de beelden echt tot leven.

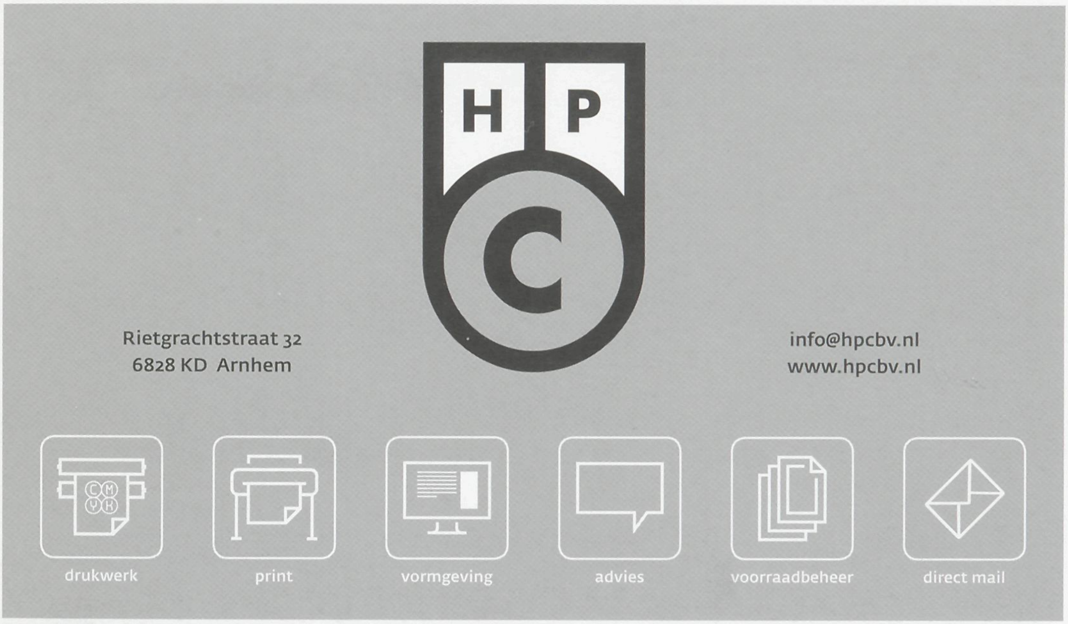
Eén opmerking is nog wel op zijn plaats. Hoe divers de beelden ook zijn, persoonlijk mis ik foto's uit Arnhem-Zuid in de jaren vijftig. Zouden er weinig foto's bestaan uit dit, destijds gestaag groeiende stadsdeel of is men dit gedeelte van de stad om de een of andere reden vergeten? Het is wellicht illustratief dat Lansink op de eerste pagina van de inleiding stelt: 'En gemeentelijke grenscorrecties zijn aan Arnhem voorbijgegaan'. Hiermee wordt de onder meer de fikse gebiedsuitbreiding die de stad in 1995 verkreeg ten koste van de gemeente Heteren, in het gebied waar nu de wijk Schuytgraaf staat, over het hoofd gezien, terwijl ook aan de grenscorrecties elders in Arnhem (1953, 1966 en 1973) voorbij wordt gegaan.

Al met al schetst dit boek een fraai beeld van een Arnhem dat niet meer bestaat, maar dat voor oudere generaties zeker nog levend is. Uit eigen ervaring kan ik melden dat het ook veel te bieden heeft voor jongere historisch geïnteresseerden. *Arnhem 1950-1960* is, kortom, een aanwinst voor elke Arnhemse geschiedliefhebber en een sieraad voor diens koffietafel.

Maarten Gubbels

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

H P C
Rietgrachtstraat 32
6828 KD Arnhem
info@hpcbv.nl
www.hpcbv.nl
drukwerk
print
vormgeving
advies
voorraadbeheer
direct mail

WIJNKOPERIJ ROB PETERS
kwaliteit uit de hele wereld
WIJNEN
&
scotch / irish
WHISKY'S
&
vsop/ *** / xo
COGNACS
&
compleet assortiment
LIKEUREN
the finest
Oranjestraat 77 • 6812 CM Arnhem • tel. 026 4433903
U vindt ons in Arnhem-West, direct links achter het KEMA-terrein.
OP VERZOEK BEZORGEN WIJ OOK AAN HUIS